AKADÉMIAI MŰHELY

SZÉKFOGLALÓK

2001

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

SZÉKFOGLALÓK
A Magyar Tudományos Akadémián
2001
Társadalomtudományok

AKADÉMIAI MŰHELY
Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián

267860
tj

SZÉKFOGLALÓK
2001
TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2005

MTAK
0 00002 49642 9

FISK

044192

Főszerkesztő
VIZI E. SZILVESZTER

Olvasószerkesztő
BERTÓK KRISZTINA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ISSN 1585-0358
ISSN 1419-8959

Kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia
Felelős kiadó: Vizi E. Szilveszter
Nyomdai munkálatok: AKAPRINT NYOMDAIPARI KFT.
Felelős vezető: Freier László ügyvezető igazgató
Készült 44,69 A/5 ív terjedelemben 300 példányban

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 1710/05 sz.

Tartalom

I. NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

BORI IMRE
Szenteleky Kornél 9

GÖRÖMBEI ANDRÁS
Irodalom és a nemzeti önismeret 27

KARA GYÖRGY
Hit, hatalom és írás a mongol világban 43

KERTÉSZ ANDRÁS
A nyelvészet metaforái 59

KISS JENŐ
Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség 79

KISS LAJOS
A hegyek és hegységek nevei 99

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
Merre tart az európai néprajztudomány? 119

II. FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

BÁLINT CSANÁD
Analógiák a nagyszentmiklósi kincsen „kívül" és „belül" 147

GALAVICS GÉZA
Az angolkert mint utópia 175

HERNÁD ISTVÁN
Darwin, Skinner, Turing és az elme 211

HUNYADY GYÖRGY
A kontraszelekció pszichológiája 221

KUBINYI ANDRÁS
A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt 241

MAROSI ERNŐ
Historizmus az 1200 körüli művészetben Magyarországon 269

NYÍRI KRISTÓF
Hagyomány és képi gondolkodás 299

ROMSICS IGNÁC
A magyar birodalmi gondolat 319

SZABÓ MIKLÓS
A haeduusok és Róma 353

VAJDA MIHÁLY
„Az aszketikus pap" 377

IX. GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

DEMÉNY PÁL
Európa népességpolitikai dilemmái a 21. század kezdetén 399

KÁDÁR BÉLA
Globalizálódás és kisországi stratégia 433

SÓLYOM LÁSZLÓ
Alkotmányértelmezés az új alkotmánybíróságok gyakorlatában 451

SZABÓ MIKLÓS
„Historia est magistra vitae" – felkiáltó- avagy kérdőjellel??? 473

TÖRÖK ÁDÁM
Támogatásra szorul-e a „szervetlen" vállalatfejlődés? 485

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

Bori Imre
az MTA külső tagja

SZENTELEKY KORNÉL

Elhangzott 2002. március 18-án

A fiatal Szenteleky Kornél irodalmi belépője egy kisregény volt A Hét hasábjain, 1918-ban, amellyel a családi hagyományoknak áldozva, a Kisfaludy ősök előtt is tisztelegve, műve fölé a *Kesergő szerelem* címet írta. Hogy a cím valóban kérkedő és irodalomra apelláló volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amikor új kiadására gondolt az 1920-as években, már az *Egy fáradt szív szerelmei* címváltozatot szerette volna könyve fedelén látni az 1920-as kötetkiadás címe ellenében.

Nem véletlen a Kisfaludy ősökre való utalás és a családi hagyományra való hivatkozás, hiszen Sztankovits Kornél (polgári nevén Stanković) adott jelt magáról, akit a pécsváradi görögkeleti hitvallású pap anyakönyvezett, mert Pécsett, ahol született, nem volt görögkeleti egyházi hivatal. Sztankovits György, az apa, nem kérkedett szerb származásával. Otthon, Zomborban, magyarul beszélt a család, a szerb egyházi ünnepeket, különösen pedig Szent György napját (a Đurđevdant, mely a szerb egyház kitüntetett szentjének ünnepe) diszkréten ünnepelte meg, s a legtöbb jókívánságot nyilván magyar barátaitól hallotta az egész napos lakoma során. Hiába működött Zomborban nagy hírű szerb iskolai intézmény, a 18. században alapított tanítóképző, amelynek például a majdan nagy hírű szerb költő, Jovan Dučić is tanulója volt, ki majd Szenteleky Kornélnak pártfogója lesz útlevélügyekben budapesti nagykövet korában. Sztankovits

György a fiát a zombori magyar gimnáziumba íratta, ahol osztály- és vetélytársa Bárczi Géza volt, aki általában túlszárnyalta a tehetségével mind jobban tisztába jövő Sztankovits Kornélt. De naplót vezetett, és aktív tagja volt az önképzőkörnek. Nem a természettudományok, hanem a művészetek érdekelték, végül azonban az orvosi kar hallgatója lesz, ahol 1916-ban szerez oklevelet. Ugyanebben az évben hal meg az édesapja, anyja pedig majd túléli fiát. Medikus korában már két halálos kórral kell barátkoznia: a tüdővésszel és a cukorbajjal. A cukorbajt az első éves orvostanhallgató fedezi fel magán, a tüdőbajt a sorozáskor a katonaorvos, aki csupán kórházi szolgálatra tartotta alkalmasnak. Hogy még majd húsz esztendőt csikart ki az élettől, abban mértékletes, magára vigyázó életmódja segítette. Cselekvési térnek maradt számára az irodalom, s ott A Hét szerkesztősége, amelynek szorgalmas tagja volt. Nyilván ismerte a Nyugat körét, de ő A Hétben publikált, hiszen titkos indulása is az első világháború kitörésének évében írt, *Kesergő szerelem* című regénye stílusvilágával és érzelmi színképével a magyar irodalom eme érzelmes második vonalára utalta. Maga az ízlés nem volt korszerűtlen: a magyar irodalomban Krúdy Gyula hitelesítette éppen az 1910-es években. Szépírói stílnyelve volt az, amin A Hétben megszólalt 1917 nyarán a háború kitörésére emlékező tárcacikkében, például imigyen:

„Kezedbe veszed az egyik újságot, lerázod róla a port, s csodálkozva, buta ámulással olvasod a nagybetűs híreket. Lassan, lustán húzódnak a múltakat takaró ólomnehéz függönyök, mint súlyos kriptafödelek, és az elsüppedt, elhantolt világ sápadt, mosolygós arca olyannak tűnik, mint ködös, gyermekkori álomkép." (*Évfordulóra* – július 27.)

A por olyan finoman hullik ebben a stílusvilágban, „mint az alkonyat homálya", a vágyak pedig nemcsak Párizs után sóhajtanak, hanem óflamand városok után is, amelyek a szimbolisták kedves környezetét jelölték. De az ő képvilágában is a hangulat „súlyos és szomorú, mint kapualjban gubbasztó sötétség". Ezek az 1917-ben és az erre következő négy évben keletkezett írások nem egy kezdő író zsengéi – azokba (legalábbis egyelőre) nincs módunk bepillantani, hiszen a Szentelekyéletmű kezdetén egy kisregény áll egészen rendhagyó módon, a már említett és az 1914 „távoli tavaszán" írott *Kesergő szerelem*, amelyet 1920-ban Török Gyula és Szabó Dezső kiadója, a budapesti Táltos adott ki, amolyan jellegzetesen háborús könyvként, töredező, rossz újságpapíron, különösebb gondosság nélkül, miután 1918. július 14-e és szeptember 22-e között tizenegy folytatásban A Hétben már megjelent. A regénytörténet zombori részletei az erőteljesebbek: Pesten a főhős, Lengváry,

még nagyon a Krúdy-hősök utánzata, amikor azonban Z-be érkezik, az író keze is biztosabban vezeti a történetet, s értőbben festi a hangulatokat is – az evokatív hangzás ezekben maradéktalanabbul érvényesült. Nemcsak két világa van a regénynek: a pesti és a Z-beli, hanem a főhőse is kettősséget mutat: Lengváry Pesten „kissé gyáva, kissé bátortalan", Z-ben „erős vággyal és szelíd daccal szeret", s mindvégig valamiféle „furcsa szomorúság rabja", ezért könnyedebben álmodik, mint él. A mű mottója nem véletlenül való Byron *Manfréd*jából, a hős kezében pedig Puskin *Anyegin*je van. Beszédes a mottója:

A félelem és az idő bolondjai
Vagyunk mindnyájan; lopva jönnek a
Tűnő napok s lopvást osonnak el;
Élünk utálva életünk és
Meghalni mégis félünk. A napok
Gyűlölt igáját hordva küszködő
Szívünkön, mely vagy bánatban remeg,
Vagy a gyönyörtől lázasan dobog.

E korai kisregénynek érzésköreiben és képvilágában együtt van már Szenteleky Kornél szinte teljes képzetkollekciója: minden szín, hangulat, gondolat, amely az elkövetkező években jellemzi majd, itt van ebben a regényburokban:

„Lomhán, álmosan múlik, vonaglik a ma, alig várod, hogy az alkony jöjjön, és alvással eltöltött éjszaka, titokban és balgán vársz, remélsz valamit a holnaptól, a szürkén, nehézkesen hömpölygő idő talán megáll egy pillanatra, hogy aztán sebesen omoljon tovább, felvillan a bizonytalanság kacér köpönyegébe burkolódzó jövőben..."

Amikor ez a regény 1920-ban megjelent, alighanem az akkori magyar (és nemcsak magyar) irodalom térképén a napi eseményes irodalomtól volt a legtávolabbi pont, hanem a nyugatosok irodalmi gyakorlatától is; nemcsak Kassák Lajostól, de Babits Mihálytól s tán még Krúdy Gyulától vagy Tóth Árpádtól is. Pedig van stílusa a kisregénynek, és csoda, hogy mégsem figyelt fel rá egy kritikus sem Magyarországon. Új kiadása egészen 1988-ig nem is készült, azok a példányok forogtak közkézen, amelyeket a címváltozatot feltüntető szerző osztogatott szét barátainak, pedig az 1920-as évek elején a Vajdaságban megpróbálták propagálni. Alkati rokonairól A Hétben megjelent kritikái vallanak. Ne Herczeg Ferencre gondoljunk, akiről egyik első kritikáját írta, hanem Surányi Miklósra, Török Gyulára, Tabéry Gézára! Török

Gyulát temette is egy szép írásában, amely találó jellemzésével emelkedik ki a Török Gyuláról szóló kevés számú írás közül. A melankólia akkoriban szegődik melléje, s ott ül majd halottas ágyán is a depresszió kísértetével együtt.

Érthetetlennek látszik, hogy A Hét írói között szívesen látott Szenteleky Kornél 1920 után szakítani akart írói létezésével, s előbb a frissen meghúzott országhatár magyarországi oldalán fekvő Garán lesz orvos, majd hazaköltözik. Életrajzának két kritikus esztendejéről van szó 1920 és 1922 között, s éppen erről a két esztendőről szinte semmit sem tudunk, és csak feltételezésekre hagyatkozhatunk hazaköltözésének okairól és körülményeiről. A Hét néhány írása szerint nem gondolt a hazatérésre az 1910-es évek végén, mert kimondottan magyar politikai célzatú cikkeket is megjelentetett, amelyek nem lehettek jó ajánlólevelek a szerbek, horvátok, szlovének királyságának friss nacionalizmustól tömény légkörében.

1917. január 18-án írott cikkében, amikor a finnek kivívta függetlenség híre lelkesítette, a forradalmasodó honi körülményekre is figyelt:

„Milyen lágyan, mily olajos simasággal történik minden! Halovány testvéreinknél nincs gyújtó szónoklat, nincs lázas lelkesedés, nincs szegfűvörös honvédvér, nincs március tizenöt, nincs szabadságharc, Világos és lassú megalkuvás; világviharban, halott, gémberedett télben, lassan, vér és jajszó nélkül költözik be a szűzi szabadság országukba." *(Finnek)*

Kitűnik tárcacikkeiből és elbeszéléseiből, hogy az ország bomlásának folyamatát figyeli, és mintegy a közelgő Trianon árnyait vetíti az olvasók szeme elé, s teszi ezt már 1917 augusztusában, Szent István-napi cikkében. A boldog múlt siratása után ezt írta:

„A magyar ember ma úgy sóhajtozik Szent István király után, mint hajdanán a szigeti vár vitézei. Most negyedszer hordozzák körül az aszott, misztikummal és csodákkal tisztelt kezet ezen viszontagságos időkben, és odaát Podjebrád ivadékai fenyőkoszorúzta magyar megyék eltulajdonításáról beszélnek, a hatalmas angol miniszterelnök pedig megígérte a kócos, vad balkáni népek egységünket bontó ábrándjainak beteljesülését." *(Szent István napja)*

1918. november 15-én, tehát egy nappal a Magyar Köztársaság kikiáltása előtt, a Szenteleky rajzolta kép már egészen sötét, s a vesztes fájdalmával tart világszemlét. A szövetséges hatalmak szemében „a magyarok elvesztették rokonszenvüket" – írja, s a germán szövetségesek helyzete is kritikus. A nagyvilág – írja – megfeledkezett, hogy valamikor ünnepelték a magyarokat, és Széchenyi István idejét meg a turini remetét emlegeti, aki „Garibaldi barátságával dicsekedett". 1918 novemberében már bizonyos volt, hogy megkezdődnek a béketárgyalások, s úgy várják az ítéletet, „felhős lélekkel", „mint védtelen, leláncolt magyar Caraffa Antonio vérbírósága

előtt" várta egykoron. S kimondja, nyilván Károlyi Mihály híveként: „Nem vagyunk bűnösök. Egy régi, korhadt, rozsdás rendszerért, eres, elévült, egykori erőszakért, elsüppedt, elsöprött, lelkiismeretlen emberekért nem lakolhat meg egy nemzet, mely frissen, újjászületve, eredeti szívével és arcával áll a világ elé, mint egy keserves, kegyetlen karnevál szereplője, amikor lerántja a hamis lárvát, a sok feszes, kínos, csörgős sallangot, melyek gonosz tirannusnak hazudták..." *(Elhagyottan)*

1919 januárjában már a megtörténtek ismeretében írja a *Farsangi levél a hercegnő-polgártársnak* című tárcáját, amelyben az országvesztést a legegyértelműbben siratja:

„Nincs hitem, drága hölgyem, nincs politikai vallásom, nem tudom: hogyan lesz jó, hogyan lesz végzetes, de roppantul fáj Erdély, meg a Tátra, meg a Vág völgye, meg fájnak a lusta, nyájas déli városok, melyeket eddig magyarnak tudtam..."

Majd fokozódik panaszszavának keserve: „Nagyon fáj, hogy ilyen csúnya minden, fáj az átkos zűrzavar, a puskaropogás, a vad tömeg röheje, a feldúlt kúriák kiáltása, hódító kanászok rekedt rikoltása, részeg rablók röfögése, ijedt szívű emberek karavánja, és várom, vágyom, akarom, hogy ez a mocskos, fájdalmas igazságtalanság mielőbb elmúljon, és én mit csináljak?"

1919. március 18-án pedig (a Vix-jegyzék közzététele előtt két nappal) a határokon kívül maradt magyarokról ír a *Magyarok odahaza* című tárcájában, akik a balga várakozások („Jönnek!") és a keserű csalódások váltóáramában élnek, hiszen lelkük mélyén tudják, a világ, mely az övék volt még nemrégiben is, elveszett, vissza nem tér. Új világ van, „a megyeházán idegen zászló leng, a főispán előszobájában pedig sanda, sáros, bocskoros katonák a szőnyegre pöknek!". Melankolikus festői színeit is rendre előveszi, hogy ezt az elveszőben lévő világot ábrázolhassa. „Olyan gyászos minden, mintha hosszú, hosszú ősz lenne – írja –, mintha örökké nyirkos esték, fanyar, félénk reggelek, kínos, keserű, kietlen idők következnének."

A Tanácsköztársaság kikiáltása után elhallgat. 1919. március 20-án jelent meg utolsó írása A Hétben, hogy 1920-ban (április és november között) már csak három novellája lásson napvilágot. Az ilyen hangvételű sorai ellenére sem került az irredenta mozgalmakba. S feltételezhető, hogy megriadt ezektől a hars hangoktól, és ezért fordított hátat az irodalomnak, elannyira, hogy 1926-ban Pestet már „parvenűnek" nevezze – kilencévi ottlakása ellenére is. Olcsó megoldás lenne azt mondani, hogy Szenteleky a forradalmak bukása miatt hagyta ott Pestet, hiszen polgári radikalizmusát alig leplezte, 1930-ban pedig a szabadkőműves-páholyban tartott beszédet, amelynek német nyelvű szövege (ritka szerencséje az

irodalomtörténésznek) fennmaradt. Bisztray Gyula s az ő nyomán Majtényi Mihály Szenteleky Kornél hazaköltözését azzal magyarázta, hogy anyja és betegeskedő húga kedvéért váltott hazát. Ami bizonyos: Szenteleky Kornél Sztankovits (Stanković) Kornélként érkezett a Zomborhoz közeli Szivácra a falu orvosának.

Szivác nem nagyközség volt, alig nyolcszáz lakosa közül többségben voltak a szerbek, kevesebben németek és igen kevesen magyarok, akik a 18. század hetvenes éveiben Karácsonyi gróf birtokairól, az aránylag közeli Csantavérről, Kishegyesről, Feketicsről szivárogtak Szivácra. Számuk nem haladta meg az ezer lelket sem, zömmel cselédek és béresek, a falu perifériáján élők, s közülük nagyon kevésnek volt pár holdnyi földje. A falu a Telecskai-dombokon és a dombok lábánál, a völgyben épült, s ha a mai állapotokból indulok ki, a magyarok a dombot lakták, közel a temetőhöz. Magyar értelmiségi nem élt a faluban, talán egy tanítójuk volt. Nem véletlen, hogy Szenteleky Kornél 1922 után lázasan keresi a szellemi társakat: Verbászon Pechán Józsefet, a festőművész-fotográfust, aki Medgyessy Ferencnek, a szobrásznak volt a barátja; nyilván megfordult a zombori magyar újság redakciójában, találkozgat egykori gimnáziumi magyartanárával, Kohlmann Dezsővel; Szabadkán ott volt a Bácsmegyei Napló, s ott Dettre János, Milkó Izidor és Kende Ferenc; Becsén barátság szövődik közte és Draskóczy Ede között, s baráti szálak fűzik Becskerekhez is, ahol értő barátokra talált Várady Imrében és társaiban. Azután megismerkedik a sziváci születésű, de Belgrádban tanuló és élő Mladen Leskovaccal, akárcsak Todor Manojlovićcal, aki Ady Endre barátságával dicsekedett, kultúrszomj és baráti gesztus egyaránt magyarázza, hogy leutazik Belgrádba Manojlović *Centrifugális táncos* című drámája bemutatójára. Később Csuka Zoltán és Fekete Lajos a barátja, és a szerémségi Kamenicán a Szattler házaspár, az orvos férj és az írogató feleség, akivel intellektuális leveleket vált. Az értelmiségi embernek ezt a társkereső nyugtalanságát körülményei jól magyarázzák. S joggal kérdezhetjük: a Szivácon lábát megvető orvos száműzöttnek, Tomiban ragadtnak érezte-e magát? Bizonyos, hogy elvágyódott Szivácról – megírta ezt versben, prózában, tanulmányban, regényben egyaránt –, miközben szenvedélyes dobosa volt a sziváci dzsesszzenekarnak, mert társadalmi életet is kellett élnie.

A panasz szavait természetesen leírja, s nem is egy ízben! Rossz közérzetét, amelyet környezete táplált, a depresszióra való hajlama is növelte, hogy az 1930-as években ez uralkodjék el kedélyén. Mladen Leskovacnak 1927-ben azt vallja be, hogy „neki kevés köze van a Vajdasággal", „szürke és rideg környezetére", a „lapos és csúf arcú hétköznapokra"

hivatkozik, s ezekkel magyarázza, hogy „zárkózottá, félszeggé és idegenné" lett, hiszen még női partnerre is túl a Dunán, a szerémségi Kamenicán talált Sattler Katinka asszonyban. Ugyancsak 1927-ben írta Draskóczy Edének Becsére: „Most tovább taposom a sziváci sarat, és messzeségekről álmodom, mint kalitkás madarak. Orvosi dolgaim fullasztóan feldagadtak." Nem mondhatott mást az 1930-as évek elején sem, mint azt, hogy a „nyűgös kötelességek kásahegye előtt keservesen ingadozó lelki egyensúllyal" áll.

Nem nehéz feltételezni, hogy a Pestről csalódottan Szivácra költöző és ott megtelepedő orvos nem akart író lenni, és olyan közösségbe érkezett, ahol magyar nyelven az irodalmi élet az első jeleit mutatta csupán. Valójában inkognitóban élt, mert a Bácsmegyei Napló több munkatársa Szabadkán megjegyezte a Szenteleky Kornél nevet (például A Hét munkatársa, Ambrus Balázs, az orvos-költő is Szabadkán élt), de nem azonosították dr. Sztankovits Kornéllal, a sziváci orvossal. Szinte regényesen ellentmondásos történeteket ismerünk arról, hogyan hozta vissza a szabadkai napilap az irodalomba a sziváci doktort. Mondták, hogy A Hétből ollózott Szenteleky-írás késztette jelentkezésre, de azt is, hogy ő jelentkezett novellával. Tény természetesen az, hogy jelentkezett, s mintha gátszakadás következett volna be, Szenteleky Kornél a Naplónak éveken át, 1922 és 1928 között nemcsak állandó, de egyik legtermékenyebb munkatársa is lett, annál is inkább, mert nem kereste a magyarországi megjelenési lehetőségeket, mert nincs egyelőre nyoma, hogy voltak-e ilyen nemű kísérletei, hiszen 1922 és 1924 között, a hetilap megszűnéséig A Hétnél sem jelentkezett, csupán egy nosztalgikus írásban idézte fel egykori közreműködésének emlékeit 1922-ben *Mária* címen Andorffy Mária írónőről, akit az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* két sorban és két bibliográfiai adattal jegyez.

Szenteleky Kornél lírikus volt Napló-beli megszólalásaiban, szinte függetlenül attól, hogy vezércikket írt-e vagy kritikát, prózaverset vagy novellát. Ezt tapasztaljuk, ha verseinek időrendbe szedett gyűjteményét figyeljük, ha novellái egymásutánját vesszük szemügyre, vagy tanulmányai és kritikai megnyilatkozásainak sorait kísérjük. Egyetlen maga becsülte drámáját *(A fény felgyúl és ellobog)* is versben írta meg. S talán nem véletlen, hogy életében mindössze három kötete jelent meg: az „álmodozó regényesség" jegyében íródott *Kesergő szerelem,* a lírai prózáját tartalmazó *Úgy fáj az élet* (1925) és a lírai felhangokkal dús *Isola Bella* című regénye (1931). A maga intenciói szerint az *Úgy fáj az élet* a központi műve, amelyben a lélektani elem és pesszimizmusa e lírai prózákat tartalmazó gyűjteményben

„tiszta lírába olvad fel álmodó és újszerű keresésével" egyetemben. Akármelyik irányból közelítjük meg Szenteleky Kornél művét, a lírikushoz vezetnek az utak, s a metamorfózisok a lírikusi lelkiségben játszódnak le az 1920-as évek második felében és a harmincas években, amikor már azt vallotta, hogy az „életre született", nem pedig a művészetre, ahogyan a *Sorrentói napló* című, az *Isola Bella* című regényét előlegező, 1926 áprilisában keletkezett novellájában megfogalmazta.

Szenteleky Kornélt Szirmai Károly 1933-ban búcsúztatójában „befelé tárulkozó poétának" nevezte. S valóban, azt vallotta, hogy az én-költészet ideje nem múlt el; nem hitte, hogy a kollektív költészeté a jövő, s a „magános ember lelkiségét" kifejező költészetnek, az élménykultusznak a jogosultságát vallotta, mert hite szerint az „ösztönös lelki szükségességek" ott éltek a húszas évek emberében is. Meghatározása szerint a „líra belső szükségesség, öntudatlan kivetítése az érzelmeknek". Éppen e felfogása magyarázza, hogy nem volt szorgalmas és mindig versre kész lírikus, hiszen legtermékenyebb esztendejében, 1928-ban is csupán tizenkét verset jelentetett meg majd egykötetnyi versfordítása ellenében, tehát csak „itt-ott buggyant ki belőle egy vers", ahogyan Fekete Lajosnak vallotta. Korabeli kritikusai a rokonait keresve Tóth Árpádot (Fekete Lajos) és Juhász Gyulát (Várkonyi Nándor) említik. De említeni lehet és kell Leopardi, Musset, a holland Jaques Perk és Ivo Andrić nevét is. Ivo Andrićot különben fordította is, Musset *Májusi vers* című költeményét *A vers a Vajdaságban* című tanulmányában idézte. Ez az idézet Kálnoky László fordításában így hangzik: „Kit sújt nagy szenvedés, az lesz a legnagyobb." Leopardinak verset szentelt *(Ismét Leopardi)*. Ha Babits Mihály versében Recanatit Szekszárd formázta, Szenteleky versében Szivác élménye dereng fel:

Kint már beborult,
eső lóg az estben,
mint rojtos, rút kárpit halott kapujában.
Falu, Recanati, balga parasztok,
trágyaszag, árvaság, sajgó sivárság
és bent a szobában sok könyv,
sóhaj, gondolat, papiros
meg kurta köhögés:
Halál!

A nagy kezdőbetűs Élet és Halál kérdésében pedig Ady Endre költészete volt a bibliája és eligazítója. A vele rokon lelkű költők nem a példák voltak,

hanem a költő lelkével együtt rezgő érzelem-hangszerek. Ady Endre 1909-es *Szeretném, ha szeretnének* című kötete volt, ami megindította. Felsejlik *A vén komornyik*, az *Északi ember vagyok* és *Az ágyam hívogat* című Ady-vers. Ennek dallama ott ragadt a fülében is:

Ó, a lét elszáll, és mi is
letűnünk nyomtalanul.
Kialszik a kanóc,
sötét lesz, éjjel lesz,
éjjel lesz, álom lesz,
álom lesz, halál lesz,
Halál!
és jaj! – nincs tovább!

(Ismét Leopardi)

Szenteleky Kornél elvágyódásának egészen konkrét oka van: a világ, amelyben élnie kényszerült. Az *Ismét Leopardi* párja a Bácsmegyei Naplóban a *Hajnalban, kis állomáson*. A hajnali derengésben minden rideg, szennyes, mosdatlan, ragadós, a vasútállomás koszos, zsírosak, szennyesek a tárgyak (batyuk, kosarak), szurtosak a hajnali vonatra váró, a városi piacra készülő parasztok. „Keserű és bűzös" a váróterem, s benne az utálat „öklendezik", még a hajnal is „piszkosan tápászkodik fel" a téglagyár mögött. De a versihlet szerint most az Élet megy végig a piszkos falusi állomáson: ebben a nyomorúságban jelenik meg az elérhetetlen szépség: a gazdag fiatalasszony, ez a „ritka idegen virág". Íme a Szenteleky lírai érzékenysége teremtette két világ, és az ezek jelezte panaszok sokáig kristályosodási pontok is, amelyek köré minden lírai mondanivalója szerveződik képben, eszmében egyaránt.

Két antológiaértékű verse született e kétpólusú élménytelevényen: A *Bácskai éjjel* 1928-ban és a *Kakas az esőben* című 1929-ben. A *Bácskai éjjel* a legtöbbet idézett és fölemlegetett verse. Ebben az *Ismét Leopardi* megénekelte költői lét látható, a bácskai éjszakában Rimbaud és Nietzsche szövegeit olvasó költő, körülötte pedig ott a „huhogó bácskai éjszaka" csömöre és a „realitások savanyú felböfögése". Ugyanezt prózában *A vers a Vajdaságban* című tanulmányában fogalmazta meg: „Itt azonban a nemes, lelki fájdalom ismeretlen valami volt, hiszen mindenki a legridegebb realitásokban élt, és a vegetatív élet zavartalansága meg bősége már maga volt az elégedettség. Aki jól ehetett, és aki jó vagyoni viszonyok között élt, az nem vágyódott többre, szenvedni pedig csupán az tudott, aki-

nek azért kellett nélkülöznie a paprikást meg a vinkót, mert megdöglöttek a disznói, vagy a jég elverte a szőlőt. Lelki nélkülözésekről sohasem lehetett szó, hiszen lelki igények sem voltak. Az senkinek nem fájt, ha nem olvashatott könyvet, mert a könyvolvasás sohasem volt öröme, szüksége senkinek." De nemcsak Leopardi, Hölderlin, Rimbaud, Nietzsche, Van Gogh, hanem Baudelaire műve is a menedéke, akinek a húszas években recenzense. Baudelaire szelleme járja a bácskai éjszakát, a költő, aki kilép a világba, kései leszármazottja a „szív magányába, a hús rángásaiban és a szellem lázadásaiban" égő Baudelaire-nek, mert ő is azt vallja, mint Baudelaire, nevezetesen, hogy a szépség „csodaszörny, rémítő, üde, szent". És neki is van „albatrosza": az esőben ázó kakas, amely nevetségessé válik sárba taszítottan, elázottan, és „egy kis paraszt hajít röhögve törött, sáros cserepet" utána. Olyan világról beszél Szenteleky, amelynek nyomorúságában szárnyaszegett még a veréb is.

Bisztray Gyula szavaival az *Ákácok az őszben* című, 1933 januárjában megjelenő versében a „poros akácfák fájdalmas szimbólummá váltak". Két olvasatát is ismerjük ennek az allegorikus, egyben enigmatikus versnek. Voltak kritikusai, akik szerint az akácok a „szomorú bácskai emberek alakját öltik" fel, miként Herceg János megjegyzi. Ugyanő harminc évvel később, 1972-ben szabadkőműves-fogantatását emlegeti. „S tán azért volt, hogy a szabadkőművesség sorsát jelképező akácot Szenteleky az elnyomott magyarság szimbólumává is tudta tenni – írja Herceg János. – Úgyhogy nem ok nélkül tiltották be több helyen is a hatóságok az előadást, pedig az allegória sem egyértelmű." Az akác (vagy ahogyan Szenteleky Kornél mondta, az ákác) a bácskai világ tipikus fája a szemében, ezért adta novellaantológiájának is az *Ákácok alatt* címet, s tervezett olyan jelképet, amely egyetemes a befogadóképességben: hordozza a nagyvilág, a nemzetköziség szabadkőműves-utalását, de a költő kisvilágának a konkrétumait is.

Az 1927-ben, illetve 1928-ban bekövetkezett nagy fordulatát sem tanulmány közli csupán, hanem vers is, ha „realista" korszakának beköszöntét fordulatnak fogjuk fel. Valójában az 1928-as esztendő volt Szenteleky Kornél „ugartörésének" az éve.

Mert esztétaként lépett fel, nyomban, hogy Szivácon megvetette a lábát, és felvette a kapcsolatot a Bácsmegyei Naplóval, ahol az emigráns Dettre János és Haraszti Sándor játszotta a vezető szerepet. Legmarkánsabban a Pechán Józsefről írott *Színek és szenvedések* című gyászoló előadásában a verbászi festőművész halálának első évfordulóján elmondott gyászbeszédében fogalmazott. Pechán Józsefet és művészetét még Pesten megismerhette, hiszen a fotográfus-festő Rózsa Miklós embere lehetett, akárcsak

Szenteleky Kornél is A Hét redakciójában. Emlékezett „nagy szimbolista vásznaira", a pasztell iránti vonzalmára, amely természetében hordja „a puha, tompa, bágyasztó hangulatokat". Pechán József művészetének a méltatása alkalmat adott Szentelekynek, hogy a méltatlan körülmények közé kényszerült alkotóról szólva a vajdasági művészsors prototípusát is megteremtse Pechán ürügyén: „Lehajtjuk fejünket a falusi temető egyszerű sírhantja előtt – írta –, és lelkünkben a szomorú játékok nemes borúja foglal helyet. Hisszük és reméljük azonban, hogy ez a lapos, falusi sírhalom kiemelkedik a sivár, dermedt, ólszagú síkságból, naggyá nő, magassá nő, heggyé csúcsosodik, melynek ormát a magasságok örök napja aranyozza be." Szenteleky lírája a bizonyság, hogy ugyanezt gondolta a Szivácon borongó önmagáról is, amikor az „ólszagú" sziváci éjszakáról énekelt.

Ízlése szerint a szimbolisták álltak közel hozzá, mint aki makacsul tartja A Hét irányát, s egy expresszionizmus előtti esztétikai felfogás bajnokaként írja kritikáit elsősorban képzőművészeti könyvekről, s később is csak az expresszionizmus befogadására lesz hajlandó, de kíváncsian próbálja megismerni az újabb törekvéseket is. Ezekről négy folytatásos tanulmányt tett közzé a Bácsmegyei Naplóban, egyetlen megjelenési lehetőségét erre is felhasználva. Művészetfilozófiai fejtegetések is olvashatók ebben a tanulmányban. Szerinte a művészet végtelenbe igyekvő egyenes vonalhoz hasonlatos, amely „valami maradandó akar lenni, amely dacol az idővel, divattal, történelemmel". A művészet örök voltát hangoztatva változó jellegét bizonygatta, és a 20. század izmusait sorakoztatta fel az expresszionizmussal zárva felsorolását. Ebben az 1924-ben írott *Törekvések és irányok a modern művészetben* címűben megtaláljuk Barbusse, Romain Rolland (a „most megjelent", *Az elvarázsolt lélek* című regénye kapcsán), de Földi Mihály, azután Whitman, Marinetti, mindenekfelett pedig Ady Endre nevét, végül Wedekind és Georg Kaiser nevét említi a drámaírás képviselőiként. Zárómondataiban a nagy és „örök szépségre" esküdött, melynek „édes, vigaszos végtelen örömét" szereti érezni. 1926-ig írott kritikáiban ezeknek az eszméknek a forgácsaira ismerünk, és ízlésének jelzőtábláin Brandes, Romain Rolland, azután Baudelaire neve áll, a magyarok közül pedig Ady Endréé. Ír Makkai Sándor Ady-könyvéről *(Magyar fa sorsa)*, értekezik Ady nagyságáról, majd hozzászól a nevezetes, Kosztolányi kirobbantotta Ady-vitához is, amelyet e kérdés irodalma elfelejtette jegyezni.

Nem tudta Szenteleky Kornél, nem tudták kortársai, de még ma sem tudjuk függetlenül szemlélni ezeket a kérdéseket a vajdasági magyar irodalom akkori első, kezdő szakaszától ott az 1920-as években. Ezt példázza az 1927-ben írt polemikus hangú tanulmánya *Levél D. J. barátomhoz a „vajda-*

sági irodalom"-ról címen, amelyben visszautasítja azt a követelményt, hogy ő „vajdasági" magyar író legyen, mert akkori nézete szerint vajdasági magyar irodalom nincs is. „Művészietlen lapálynak" nevezi világát, amely hagyománytalan: „Nincsenek ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták." S felkiált: „Hol vert volna gyökeret a vajdasági irodalom?" Hiányzik a miliő is – a táj lomha, tespedt, ízléstelen, álmos kisvárosok, önző, mogorva falvak, hasznot ígérő kukoricások. Fel kell sírnia tehát a lelkekben az „örök nosztalgiának, az elkívánkozásnak". Kimondja: „Aki a múzsákat szereti, az nem szeretheti ezt a józan, sivár, disznóhizlalós vidéket." Jelszava: „Próbáljunk írni, ha tudunk, ha merünk, de ne törekedjünk olyan jelző kiérdemlésére, amely számunkra csak kötelességet, kötöttséget, nyűgös alkalmazkodást jelent, de amely nem fejezi ki művészi munkánk becsét, hitét, törekvését."

Az író-Saulus megnyilatkozása ez még, hiszen 1927 augusztusában, nyolc hónappal a D. J.-nek *(„Dettre Jánosnak")* címzett nyílt levele után az író-Paulus szólal meg! Életének utolsó hat évében gondolatai két pont köré tömörülnek: a vajdasági magyar irodalom létezésének kérdése az egyik, a másik pedig „szociális gondolata", amely egészen közel áll a korszak baloldali gondolkodásához, s az „új életformák felé" jelszóban összegeződik.

Nem közvetlenül honi vitái provokálják, de addigi minden tapasztalatát belesűrítette a *Magyar gyarmatok* című, a Bácsmegyei Napló 1927. augusztus 28-ai számában megjelent írásába, mondandóját pedig Barta Lajos a Nyugat akkor „legutóbbi számában" megjelent fejtegetéseihez fűzte. „Új igazságokat meglátó cikknek" nevezte ezt a nagyon ritkán emlegetett Barta Lajos-tanulmányt, és csoda, hogy a Nyugat megjelentette. De feltűnő Szenteleky Kornél viharos reakciója is: gondolatai és tényei Barta Lajos állításait támasztják alá, amikor Magyarország „könyv-imperializmusát" emeli ki Barta Lajos meglátásai közül. „Magyarországból tekintélyes könyvexport van útban az utódállamok felé, ahonnan semmiféle kultúrterméket nem exportálnak Magyarországba" – mondja, s levonja a végkövetkeztetést: „Így alakul ki tehát a gyarmati viszony Magyarország és a kisebbségi magyar népdarabok között." Felrója, hogy Magyarországon meg sem említették, Jugoszláviában Könyvbarátok Társasága alakult, hogy „viharos meg nem értés fogadta" Makkai Sándor Ady-könyvét, mert „Pesten nem tudtak belehelyezkedni egy kisebbségi magyar világszemléletbe".

S már nem Saulus, hanem Paulus írja a cikk utolsó mondatait: „A valóság mindenesetre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva, s ebben az életre kelésben nincs karon fogó szüléje, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga. Ez ugyan komor és kegyetlen dolog, mégis ennek belátása és tudatos beismerése a jövendő élet bizonyos és boldog szívverése."

Voltak már 1920-ban folyóiratok a Vajdaságban, de kimondottan kisebbségi magyar programmal induló nem volt. Főképpen nem volt nyoma a *Magyar gyarmatok*ban említett tudatos belátása annak, amely szerint önálló szellemi életre van kényszerítve az utóállamokban születő magyar irodalom. Vállalja tehát, amit Dettre Jánosnak írott nyílt levelében megtagadott, nevezetesen, hogy „jóformán semmi előfeltétele sincsen annak, hogy a »vajdasági« irodalom életre keljen". „Nincs olyan irodalom Vajdaságban, amire a »vajdasági« jelző illene." S milyen paradox helyzetbe kerül, neki kell vállalnia a „vajdasági magyar irodalom", vagy ahogy majd az 1928-ban megindított folyóiratának címe hirdette, a „vajdasági írás" megszületését elősegíteni s annak létét hirdetni élete utolsó öt esztendejében. A Vajdasági Írással „reprezentatív szemléjét" akarja megteremteni a „Vajdaság magyar kultúrájának", majd amikor a „vajdasági irodalom" most már dédelgetett gondolata a Reggeli Újságba szorul, az irodalmi mellékletnek A Mi Irodalmunk lesz a címe, hogy azután az összefogás jegyében indítson újra folyóiratot Kalangya címmel – jelszót teremtve a vajdasági magyar füleknek szokatlan kalangya szóból: „Gyűjtsd a termést kalangyába!" Nem véletlenül már 1928-ban szembe találja magát a szabadkai Bácsmegyei Napló vezéreivel, és ez a harc is a „vajdasági" irodalom kérdése körül lobban fel, s tart Szenteleky Kornél haláláig, hiszen a halálos ágyán is vitatkoznia kell, polemikus írást írva Havas Emil ellen, mint ahogyan 1929-ben Fenyves Ferenccel volt konfliktusa. A Bácsmegyei Napló a kételyt hirdette Szenteleky Kornél kezdeményezéseivel kapcsolatban. Ilyen módon gáncsoskodott 1928-ban, amikor Szenteleky és hívei Becsén erdélyi mintára Helikont akartak szervezni a vajdasági magyar írók összefogására; gáncsolta a Vajdasági Írást, majd nyíltan támadásba lendült 1933-ban a Szenteleky hirdette „helyi színek" elmélete ellen „vicinális irodalmat" emlegetve. Látszólag az volt a kérdés, ki irányítja a vajdasági írókat. Valójában szemléleti természetűek az ellentétek: az „ugartörés" új életformáját a Bácsmegyei Napló szerkesztői – Fenyves Ferenc, majd Bródy Mihály – nem vállalták és nem akarták, mert ideáljuk a könnyed olvasmányokhoz szokott vajdasági magyarság városlakó szűk rétegéhez és a falusi iparosság ízléséhez igazodott.

Szenteleky Kornél a romániai magyar irodalmi példákon okult, s ő is végre szerette volna hajtani a „magunk revízióját", ahogyan Makkai Sándornál olvasta annak nevezetes programírásában. „Tudja és hirdeti – írja Makkai Sándor programírásáról –, hogy nyitott szemmel, önámítás nélkül kell szembenézni a tényekkel és a lehetőségekkel, mert csakis így teremthetjük meg az új gondolatvilágunkat, mely már új életünkbe ereszti gyökereit." Kós Károly 1921-es impulzusa a *Kiáltó szó* című röpiratában még nem ér el hozzá. Az évtized végén kirobbant „vallani és vállalni" vita azonban érdeklődésének a középpontjában állt, és Berde Máriával vallotta: „Nekünk is vallani és vállalni kell sorsunkat, problémáinkat, s úgy kell hirdetnünk igazságunkat, mint ahogy azt a múltak írástudói tették." Az 1930-as évek elején már mély egyetértéssel olvassa és ugyancsak kommentálja Makkai Sándor másik, a *Magunk nyomában* című röpiratát is. Ezeknek az erdélyi programírásoknak és helyzetismeretet követelő gondolatoknak gazdag irodalma van, vajdasági magyar recepciójuk feltárása azonban még várat magára, akárcsak Szenteleky Kornél szép gondolatának másik szála, amely részben *Az európai államok egyesülése* eszméjével, részben pedig „dunai kultúrtervének" megfogalmazásával van kapcsolatban, hiszen ezek elválaszthatatlanok az Erdélyből érkezett sugallatoktól. Szenvedélyesen reagál, akárcsak Makkai püspök szavaira, Veljko Petrovićnak, a belgrádi Politika című napilapban megjelent hatrészes *Dunavska konfederacija* (A dunai konföderáció) című cikkére *Az európai államok egyesülése* című cikkében. Jellemző, hogy Szenteleky Kornél Veljko Petrovićnak azt a gondolatát ragadta ki többek között, hogy a magyarok nem olvasták figyelmesen annak idején Ilija Garašanin, Svetozar Miletić és Juraj Strossmayer írásait, és anekdotaként idézi a szerb író Podmaniczky Frigyes mondását: „Hogy én Bukarestbe vagy Belgrádba menjek? Akkor inkább Bécsbe megyek!" Ha Veljko Petrović 1930-ban Kossuth Lajos Dunai Államszövetség-tervét ismerteti, Szenteleky Kornél maga is ír ilyen tervezetet 1932-ben, és Tolsztojnak Romain Rolland-hoz intézett leveléből veszi a mottót: „Minden, ami egyesíti az embereket: az jó és szép, ami elválasztja őket, az rossz és csúf."

Hétköznapi irodalompolitikai gyakorlatában természetesen nehezebb volt azokat az elveket képviselni, amelyeket elméleti írásaiban meghirdetett. Radikalizálódása nyilvánvaló. 1931-ben Becsén egy irodalmi esten mondja: „Az irodalom ma már nem lehet öncél, nem élhet mondjuk önálló esztétikai életet, hanem kapcsolatot keres az ezerarcú milliárd ránccal barázdázott valósággal... Ezért a mi irodalmunk nem léphet ki a mából, nem szállhat el a Vajdaság daltalan rónáiról időtlen és talajtalan régiókba." 1932-ben a szegedi Bethlen Gábor Kör naptárát forgatva (a Szegedi Fiata-

lok Művészeti Kollégiuma adta ki), azt írta: „Új szín, friss levegő, új gondolat adhat csak új értékeket. Aztán meg kötelességünk, hogy ismerjük népünket, hogy megismerjük annak sajátos, különleges művészi és szellemi értékeit. Nem zárkózhatunk magas és gőgös elefántcsonttoronyba, nem kereshetjük kevesek kegyét vagy csodálatát, nem űzhetjük a »nagy egyéniségek« tömjénes kultuszát." 1933-ban papírra veti a „helyi színekről" alkotott felfogását, s ennek egyik sarkalatos tétele éppen a fenti gondolat volt. Szembe kellett tehát néznie a „helyi színek" kérdésével, és megírja, mintegy előtanulmányként, 1932-ben a *Bácska, mint művészi és szellemi egység* című tanulmányát, és kifejti: „A bácskai lélek, a bácskai szellemi egység gondolatát tehát nem lehet futó mosollyal elintézni, mert ilyen egység – minden nyelvi, faji, vallási, néprajzi, kulturális ellentét ellenére – nemcsak elképzelhető, hanem fel is lelhető."

Hogy bizonyítsa állítását, elgondolta novellaantológiáját, amely 1933-ban *Ákácok alatt* címen jelenik meg. Ennek bevezetőjében, valójában szellemi végrendeletében, a „helyi színek" elmélete és gyakorlata mellett egyaránt hitet tesz. Főképpen hogy nem csupán művészeti elméletet kifejtő írása ez, hanem pártok felett álló politikus hitvallása és programírása is. Tanulmánya mottójában esztétikusok nevét sorakoztatja fel (Elie Faure, Johannes Volkelt, Benedetto Croce), közben azt vallja, hogy „vissza kell térnünk Taine-hez, az »ész poétájához«, akihez különben sohasem lehet eleget visszatérni". Taine nézetei lesznek elmélete alappillérei, de belőle elvetette a „faji tényezőt", mert annak „tudományos értékét már többször kétségbe vonták, de amelynek nálunk különben sem lenne értelme, hiszen olyan területen lakunk, ahol különböző népek keverednek egymással, s így mindenesetre többen vannak az indogermán magyarok, mint a turániak". Szerinte elmélete lényege és követelménye, hogy „igazi életet, igazi mát adjon az író": „Az igazi írónak élnie kell a mában. Bele kell kapaszkodnia az idő, a talaj, a tények, a társadalmi adottságok pozitívumába... Az író már nem csupán művész, a mai írói elhivatottság már sok tekintetben etikai irányultságú." S tovább: „Ma írni kell és nem csevegni, bele kell kapaszkodni valamibe, gyökeret kell ereszteni, színt kell vallani, új embert, új világot kell teremteni hittel, lelkes képzelettel, mindig a pozitívumba kapaszkodva. Rá kell mutatni a fekélyekre, a lázító igazságtalanságokra, azokra a gonosz akadályokra, amelyek a jobb, a tökéletesebb holnap elé feküsznek... Írástudók vagyunk, a holnap elhivatott építői. S akkor nem szabad megtagadni a földet, az időt, amelyben építeni kötelességünk." Szenteleky Kornél tanulmányában további eligazításokat is találunk nézetei forrásaival kapcsolatban, hiszen említi az „esprit actuel"-t, az „esprit

local"-t, a „neue Sachlichkeit"-et – magyarázva a „sokat emlegetett couleur local-t", az írói elhivatottság kérdésével kapcsolatban pedig Julien Benda „öntudatos könyve" a perdöntő érve.

Jellemző, a kortársak nem azt vették észre, hogy az éppen abban az időben születő ún. szociális irodalommal való rokonsága egyértelmű, hanem a „vicinális irodalom" vádját szegezték mellének. Szenteleky Kornél gondolkodásának végpontja ez a tanulmány, s még csak a halála előtti üzenete készül: „Szeressétek azt, ami a miénk." Ha helyeseljük Babits Mihálynak a Julien Benda könyvéről írt tanulmányának azt a kitételét, mely szerint az „írástudó akkor lesz árulóvá, amikor nem mutat többé a csillagra"!, nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy Szenteleky Kornél minden kétséget kizáróan nemcsak elindult a csillag felé, hanem írásaival a csillagra is mutatott.

A szépíró nem tudta gyakorlatában követni a gondolkodó irodalompolitikus gyorsabb és radikálisabb lépteit. Néhány jeladására természetesen fel kell figyelnünk. Versei közül a már említett *Ákácok az őszben* című, 1933-ban írott verse kétségtelenül ilyen. Nemes pátosza egyedülálló Szenteleky Kornél lírájában:

Állnak az ákácok bús bácskai őszben
kopaszul, szegényen s türelmesen állnak,
szél rázza fejüket, fejsze csap húsukba.
Nincsen épp jó sora az ákácfának.

Állnak csendben, árván a csatorna mentén,
állnak szerteszórva a Tisza vidékén.
Ákác-bánatokról sír zörgő harasztjuk...
Fanyar ákácfüstöt fúj a zsellér kémény...

Utolsó novellái apró életszegmentumokat ragadnak csak meg a kisebbségi létbe szorultak sorsából. Az 1928-ban keletkezett *Kis kávéház* című novellájában Géza úr azért veszíti el állását, mert nem tudott megtanulni szerbül. Az 1933-ban íródott *Érvényesülni!* című novellája pedig tézisnovella – a szolgalelkű kisebbségi hivatalnokot rajzolja meg, aki megtagadja magyar voltát. Nagy ambícióval írott novellája ez, s úgy tervezte, hogy az *Ákácok alatt* című novellaantológiájában ez fogja az ő művészetét képviselni. E novella „politikai" értelmét mind Kállay Miklós 1933-ban, mind Hankiss János 1942-ben megfogalmazta. Kállay Miklós szerint Szenteleky az „életrealitás kemény logikájával, gondos megfigyeléssel és tökéletes mű-

vészettel adja az új viszonyok közé került történő lélekrajzát". Hankiss János pedig így jellemzett: „De amint a félmagyar vagy a magyarok közé szokott idegen megérdemelheti a rokonszenvet, olyan szomorú a szerepe az érvényesülni akaró magyarnak, aki a nácselnik kedvéért szlávnak szeretne látszani, s egy véletlen eset téríti vissza a becstelenség szakadéka széléről."

Legnagyobb ambícióval, egyúttal az összefoglalás szándékával írta meg 1929-ben az *Isola Bella* című kisregényét, amelyben, mint cseppben a tenger, világának és a világnak a jellemzői kerülnek együvé. A regény színhelye az útirajzot idézi: Szicília szigetén Taormina egyik panziója az, ahol az író alteregója, Szabolcs, megszáll a szabadkőművesség égisze alatt, ahol szerelme megszületik a dán Inge, a kommunista mozgalomban utazó lány iránt, miközben a szépségnek a szigetén a regény hősének otthona jut eszébe, ahol „most talán felhős ég alatt csoszogtak fanyar arcú emberek", s „örömtelen lelkek őgyelegnek a csúnya, sáros utcákon a nyirkos falak mentén, valaki tán hurkot készít magának a padlásgerendán". A fasiszta Olaszország hétköznapjairól beszél a panziótulajdonos, aki maga is szabadkőműves-testvér, Szicília közelében pedig, „valahol, egy kopár vulkános szigeten a deportált foglyok" raboskodnak. Köztük lehetett Dominzio Torrigiani, akinek ugyancsak 1929-ben írt *Testvéri köszöntő* című versét dedikálja:

Az estnek könnyes ibolyás ködében
ott púposodnak a Lipari-szigetek.
Kinyújtom karom, és kiáltom:
– testvér! Veled vagyok!...

Ez az „új élet és az új, tökéletesebb ember" igézetében született regény Szenteleky Kornél minden fontosabb hangulatának, kedves színeinek és érzéseinek a regénye is, amelyben koreszmék keresztezik egymást. Érthetetlen azonban, hogy miért nem tudott nyomban kiadót találni. Előbb a Vajdasági Írás közölte szöveg áttördelésével akarta honi kiadásban megjelentetni, azután keserűen tudomásul kellett vennie, hogy Pesten sem akadt kiadóra, végül Kuncz Aladár, a szabadkőművességben is testvére, járt közbe, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh jelentesse meg 1931 őszén. Csalódásai ellenére új regény tervét melengeti magában: „meg szeretné írni az asszimilálódó és asszimilálódni nem tudó kisebbségi magyar lelkek regényét", s vallotta: „ez lesz az első vajdasági, talán az első magyar kisebbségi regény, amelyhez az út tizenkét év keserűségén, ütlegein, csalódásain, gyávaságain, dacoskodásain és elcsüggedésein keresztül vezetett". E regénye azonban már nem készült el.

Íme, egy vajdasági magyar író sorsképe és pályarajza vagy hetven év távlatából, irodalmi relikviák nélkül, hiszen könyvtárával együtt minden, mi szellemi-fizikai hagyatékát jelenthette, elpusztult 1944 őszén. Szenteleky Kornél történetében benne van a vajdasági magyar irodalom első, majd tizenöt évének története – szándékokkal gazdagon és botlásokkal tarkítottan. Tiszteletre méltó hősiesség, illúziókba temetkező gondolkodás, bizakodás és csalódás tehertételeivel és szüntelenül szellemi éhszomjtól gyötörten élt, s mielőtt meghalt, áttért a katolikus vallásra, hogy pályatársainak és utódainak a vajdasági magyar irodalomban ne kelljen a görögkeleti temetőbe menniük, ha meg akarnak állni japánakácok őrizte sírja előtt. Örökségünk nem csupán egybegyűjtött műveinek öt és levelezésének egy kötete, valamint a *Bazsalikom* című, Debreczeni Józseffel készített, a modern szerb költészetet bemutató antológiája 1928-ból és a már említett *Ákácok alatt* című kétkötetes antológiája 1933-ból, hanem a vajdasági magyar irodalom is, amelynek Szenteleky Kornél szellemi szülője volt.

Görömbei András
az MTA levelező tagja

IRODALOM ÉS A NEMZETI ÖNISMERET

Elhangzott 2002. április 8-án

I.

A kulturális embertan tudósai szerint az ember természettől fogva kultúrlény. Csupán biológiai lényként életképtelen volna, életképessé az teszi, hogy önmaga és a természet közé iktatja a kultúrát. A kultúra az ember fizikai létezésének is feltétele.[1] Ahhoz, hogy élni tudjon, „a kultúra szimbolikus értelemvilágához kell idomulnia, amely szimbolikusan közvetíti és így lakhatóvá teszi számára a világot. Az embernek nincs más választása".[2]

A kultúra viszont nem képzelhető el közösség nélkül. Az egyén létének előfeltételeit a közösség biztosítja, „minden ember egy olyan kulturális közösségtől kapja tudása előzetes struktúráját, amelybe beleszületik, pontosabban, amelyben tudata kialakul".[3]

A személyiség közösségi megelőzöttsége magyarázza meg az anyanyelv rendkívüli szerepét is az egyén életében. „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én" – vallotta Kosztolányi.[4] Megállapításával egybevág a mai agyku-

1 Arnold Gehlen: *Az ember természete és helye a világban*. Ford.: Kis János. Bp., 1976, 112, 50.
2 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford.: Hidas Zoltán. Bp., 1999, 135.
3 S. Varga Pál: *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág*. Kézirat 2.
4 Kosztolányi Dezső: *Ábécé a nyelvről és lélekről*. In K. D.: *Nyelv és lélek*. 1990, 75.

tató véleménye, mely szerint az agykéreg anyanyelvi beszédrégiójának döntő szerepe az ember minden szellemi tevékenységében érvényre jut.[5]

Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között különlegesen mély kapcsolat van. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, sajátos logika is. „Nyelvünk szerkezete nem eszköze, hanem formálója gondolatainknak."[6] Az anyanyelv „az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója".[7] Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát és hagyományközösségét.

A személyiségnek léte épsége érdekében szüksége van bensőséges otthonvilágra, folytonosságra és biztonságra. Ez éppígy érvényes a közösségre is. Közös otthonosságérzés nélkül nincs közösség. Az egyénnek és a közösségnek egyaránt létfeltétele az, hogy azonos lehessen önmagával, hogy legyen azonosságtudata.

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.[8]

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást is igényel. Az azonosságtudat folyton alakul, és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy formálja, mint a kultúrák szembesülésének tapasztalata. Nemzeti önazonosságunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történeti eredménye.

Ebben a folytonos változásban a mindenkor alapvetően fontos kultúrák közötti párbeszéddel legalábbis egyenlő értéket kell tulajdonítanunk a belső azonosságnak és különbözésnek. Egy adott helyzetben a belső, háttérbe szorított hagyomány feleleventése, meghaladása, szembesítése a jelennel legalább akkora identitásképző erő lehet, mint a kultúrák közötti párbeszéd. Kultúránk legnagyobb alkotói ezért mindenkor a magyarság és európaiság értékeinek a szintézisére törekedtek.

A nemzeti tudat és önismeret a nemzeti kultúra egészében nyilatkozik meg a maga teljességében. De van az alkotóknak egy csoportja, amelyik-

5 Hámori József: *Az emberi agy aszimmetriái.* Dialog Campus, 1999. Idézi Szabó István Mihály: A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*, 2001/6, 741–742.

6 Szegedy-Maszák Mihály: A nemzet mint érték. *Új Forrás*, 1980, 4, 40–41.

7 Gáll Ernő: A sajátosság méltósága és ami mögötte van. In G. E.: *A sajátosság méltósága.* 1983, 94.

8 Keresztury Dezső: A magyar önismeret útja. In *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság. Bp., 1939, 139.

ben különleges közösségi felelősség él. Ezek az alkotók személyes gondjukként élik meg a nemzet sorskérdéseit, ezért különleges szerepük van a nemzeti önismeret alakításában. Műveikben másokénál közvetlenebbül jelennek meg a nemzeti kérdések és sajátosságok.

Természetesen alapvető részei a nemzeti önismeretnek azok a remekművek is, amelyek közvetlenül nem kapcsolódnak a nemzet kérdéseihez. Az anyanyelv és a hagyományközösség nemzeti jellegűvé avatja ezeket az alkotásokat is. Az egyén által megélt egzisztenciális kérdések a közösség számára is tanulságul szolgálnak. Az egyén kérdéseit pedig sokszor közösségének tapasztalatai motiválják.

A művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával. Sőt, egyenesen abból következik. A művészet előtt ugyanis az életnek nincs tiltott része. „A világ, az emberi élet nem parcellázható fel irodalmon belüli és kívüli területekre."[9] Hosszabban idézem ezzel kapcsolatban Illyés Gyula hangsúlyos helyen, *Hajszálgyökerek* című kötetének bevezetőjében írt sorait: „Alig van a szellemi életnek fölöslegesebben feltett kérdése ennél: szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli föladata legyen? Világos, hogy igen. Világos, hogy nem. Műve válogatja; idő és hely szerint. Műve és embere. Függetlenül szinte egymástól. [...] Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvényeik alapján. De ezeket az így egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek »irodalmon kívüli« területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása. De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben."[10]

A költészet funkcióit vizsgáló Tamás Attila is azt az összegző megállapítást teszi, hogy „a társadalmi, természeti-tárgyi és tudati valóság megismerése éppúgy e funkciók közé tartozik, mint az erkölcsi nevelés, a politikai aktivizálás, az önkifejezés, a kommunikáció vagy akár a gyógyítás is".[11]

A magyar és a világirodalom legnagyobb alkotásai közül számtalan példát idézett már az irodalomtörténet annak bizonyítékaként, hogy esztétikai

9 Sütő András: A lehetetlen ostroma. In S. A.: *Erdélyi változatlanságok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 420.

10 Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1971, 6–7.

11 Tamás Attila: *A költői műalkotás fő sajátságai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972, 19.

érték és közösségi felelősség, közösségi gond, közösségi tudatformálás nem ütköznek egymással. József Attila nagy közéleti-gondolati versei esztétikai értékük tekintetében is a költő művészetének felső szintjén vannak.[12] Illyés remekműve, a *Puszták népe,* eredetileg publicisztikai beszámolónak készült. Előbb mint híradás váltott ki óriási visszhangot. Tényszerű hitelessége egyáltalán nem ellentétes az esztétikai megalkotottság, a művészi autonómia követelményével, annak is „klasszikus szinten tesz eleget".[13] Dantétól Zrínyiig, Dosztojevszkijtől Petőfiig sorolhatók az alkotók, akik „nemzetileg, politikailag, társadalmilag, erkölcsileg, vallásilag »elkötelezett« művekkel jutottak az esztétikai tökéletesség csúcsaira".[14]

II.

A nemzeti önismeret irodalom által való alakítását magának az irodalomnak a létmódja is lehetővé teszi. „Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s ekképp magával vonja az adott és az elképzelt összjátékát."[15] Az irodalmi műben mindig együtt vannak a nem fiktív és a fiktív beszéd elemei. A leginkább elvont szöveg is mindig tartalmaz valamit a külső valóságból, s a leginkább életdokumentumnak látszó szöveg is mindig alakított szöveg, melynek belső szervezettsége van. Minden irodalmi szöveg „társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívül, vonatkoztatási mezőként léteznek". Az irodalmi mű a kiválasztás aktusa révén átalakítja eredeti rendjüket, ezáltal változtatja azokat „az észlelés tárgyaivá".[16] Az irodalom tehát azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó ennek révén kinyilváníthassa a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.[17]

12 Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról.* Tankönyvkiadó, Bp., 1982, 208.

13 Németh G. Béla: Erkölcsi autonómia – művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről. In N. G. B.: *Századutóról – századelőről.* Magvető, Bp., 1985, 405.

14 Imre László: Irodalom és küldetés. In I. L.: *Irodalom és küldetés.* Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 2000, 6.

15 Wolfgang Iser: i. m. 21.

16 Wolfgang Iser: i. m. 25.

17 Vö.: Alfred Döblint idézi V. Zmegác: *Die Realität als literarisches Problem.* Klagenfurter Universitätsreden, heft 14. (Idézi KSZE: 238.)

Roman Ingarden világította meg az irodalomnak azt a sajátosságát, hogy „az irodalmi műben ábrázolt tárgyak származékos, tisztán intencionális tárgyiasságok, melyeknek lényegük szerint létheteronóm jellegük van, bár tartalmuk szerint általában a reális tárgyiasságok típusához tartoznak".[18] Az irodalmi műnek ez a külső, tárgyias struktúrája teszi lehetővé azt, hogy a művet pragmatikusan is értelmezzük, közvetlen életvonatkozásai felől is megközelíthessük. Ez „a pragmatikusan is értelmezhető, tárgyias struktúra ugyanakkor magasabb szerveződésű formákba is beilleszkedik".[19] A tárgyias struktúra is az esztétikai megalkotottság révén nyeri el igazi értelmét. A művészi alkotásban az informatív tárgyiasságok egy bonyolult jelentésstruktúra elemeiként jelennek meg. Ez teszi lehetővé azt, hogy a művészileg értékes művel az olvasók időről időre dialógusba léphessenek.

A művészi érték olyan elemek sokaságából képződik az alkotó teremtőmunkája révén, amely elemek önmagukban nem esztétikaiak, de a műalkotásban az esztétikai érték alkotóelemeivé válnak. Ezek között az értékelemek között fontos hely illeti meg a megismerő és az eszmét sugárzó értékelemeket, a Markiewicz által referenciálisnak, illetve posztulatívnak nevezett tényezőket.[20]

Az esztétikai érték összetettsége biztosítja azt, hogy csak a remekművek válhatnak tartósan az önismeret formálóivá. Időlegesen egy-egy nem teljes esztétikai értékű mű is lehet népszerű valamely értékelem aktuális érdekű eltúlzása révén, de az ilyen művek hatása sohasem tartós, sohasem mély.

Az irodalom ismereti-önismereti funkciójának megértését Heidegger művészetfilozófiájának alapgondolata is segíti. Eszerint a műalkotás a maga módján feltárja a létező addig elrejtett létét. „A műalkotásban a létező igazsága lép működésbe. A művészet az igazság működésbe lépése."[21] Az igazság „a létező el-nem-rejtettségét jelenti".[22] Irodalmunk egyik fő vonulata ilyen értelemben is a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak föltárása, fényre hozása.

18 Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Bp., 1977, 242.

19 Kulcsár Szabó Ernő: Az epikai tárgyiasság új alakzata. (Illyés Gyula: Puszták népe.) In *„Bátrabb igazságokért!"* Szerk.: Fráter Zoltán. Bp., 1982, 247.

20 Vö.: Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig. Negatív vázlat egy irodalomelméleti szintézishez. In P. Gy.: *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek*. Gondolat, Bp., 1983, 39–43.

21 Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Fordította Bacsó Béla. Európa Kiadó, Bp., 1988, 65.

22 Uo. 81.

III.

A magyar történelem egyik jellegzetessége az, hogy Mohács óta az országot irányító politikai hatalom és a nemzet szellemiségét, lelkiségét kifejező irodalom csak egy-egy kivételes pillanatban találkozott, általában azonban szemben állt egymással. Ez a feszültség telítette nemzeti sorskérdésekkel a magyar irodalmat. „Ezért van a magyar író és gondolkodó sokkal inkább bezárva népe világába, mint a nyugat-európai."[23] A magyar irodalom nemcsak vetülete és nyelvileg elhatárolt változata az európai irodalomnak, hanem egy olyan emberi közösségnek, a magyar nemzetnek a megnyilatkozása is, amelyiknek minden más nemzetétől különböző történelmi élményei vannak.[24] Ezzel magyarázható az is, hogy irodalmunk történetének korszakai többnyire a nemzet történelmi fordulatainak dátumaihoz is kötődnek.

Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg: a jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz,* a hazához való hűség *Szózat*a és a szabadságküzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal.*

Egyik legmélyebb hagyománya irodalmunknak a nemzeti kiszolgáltatottság elleni tiltakozás, az egyéni és a nemzeti szabadság óhajtása, az emberi teljesség igénye, a „lefokozott élet" elleni lázadás. Ebben a törekvésében olyan folytonosság van, mely egyént és közösséget az elnyomás és a kényszerűség közepette is tartásra, értékóvásra és értékteremtésre ösztönzött, a nemzeti függetlenség idején pedig nemzeti felelősségre int.

Irodalmunk egyik fő vonulatának minden időben a nemzeti felelősségtudat volt az ösztönzője. A régi századokban is ez vetette föl újra és újra a nemzeti lét „lenni vagy nem lenni" kérdését, mellyel Mohács óta folyton szembesül irodalmunk. A kiegyezés után némiképp háttérbe szorult ez a gond, Trianon azonban új dimenziókkal súlyosbítva tette ezt újra tragikusan időszerűvé. Jórészt ez a közösségi felelősség telítette irodalmunkat morális és szociális érzékenységgel is.

Íróink mindenkor tudták és tudatosították azt, hogy a nemzet helyettesíthetetlen érték, melyet állandóan óvni és alakítani kell. Hittek abban, hogy az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony esz-

23 Keresztury: i. m. 166.

24 Vö.: Kerecsényi Dezső: Magyar irodalom. In *Mi a magyar?* 312–313.

köze. „Az igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek"[25] – vallotta Babits. „Aki csak a *mester* címre tart igényt, s nem arra, hogy egy nép tanítómestere legyen, annak itt nincs helye"[26] – írta az egyébként homo aestheticus Kosztolányi Dezső. „A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak"[27] – idézhetjük Németh László véleményét. Márai Sándor szerint sincs „meddő remekmű", az író nem térhet ki korának kérdései elől. A „nevelői szerep" veszélyezteti a művet, viszont az író műve „félelmesen közömbös és meddő marad, ha nem vállalja ezt a szerepet".[28]

IV.

Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot.

A magyar irodalom és a nemzeti önismeret a 20. században is szorosan összekapcsolódik, bemutatására csak monográfiák vállalkozhatnának. Itt csupán jelzésszerűen utalok ennek az összekapcsolódásnak néhány modellértékű példájára.

A magyar nemzeti tudat és önismeret történetében a 20. század legelején Ady Endre nyitott teljesen új horizontot. Egymaga érvénytelenítette a hivatalos magyar önszemléletet. A tartós millenniumi önelégültség idején a nemzet minősége és sorsa fölötti kétségbeesésének adott hangot.

Úgy élte meg a maga magyarságát, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a népért. Az emberlét lehetőségeivel szembesítette a magyarság állapotát. Mélyen azonosnak érezte magát a magyarsággal, de éppen egyetemes emberi mértéke miatt magyarságtudata csak feszültségben volt megélhető: azonossága szembenállás is volt, szembenállása azonosság is. A faj, fajta szó Ady szótárában a nemzetfogalomnak a magyarság minden rétegére való kitágítását jelentette. Nemzetfogalmának nem az eredet, hanem a magyar sors vállalásának a minősége adta a tartalmát:

25 Babits Mihály: Az írástudók árulása. In B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1978, 232.

26 Kosztolányi Dezső: Lenni vagy nem lenni. In K. D.: *Látjátok, feleim*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1976, 20.

27 Németh László: Új reformkor felé. In N. L.: *Sorskérdések*. Magvető–Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1989, 39.

28 Márai Sándor: Az író és a nemzetnevelés. In M. S.: *Ihlet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, é. n. 54–55.

Kitárul afelé karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.

A magyarság közeli szétszóratását sem váteszként látta meg, hanem a nemzeti minőség iránti kivételes felelősségével következtetett arra, hogy „elveszünk, mert elvesztettük magunkat".

A hatalmas háborús propaganda ellenére az első pillanattól kezdve elítélte a háborút. Apokaliptikus víziókban jelenítette meg a pusztítást. Kialakította személetének új időperspektíváit, a pusztítással szemben egy emberibb világ reményének a lehetőségét őrizte.

Kivételes erkölcsi emelkedettséget tanúsított a tragédia tetőfokán is.

Művészete eszményi modellje annak a mély patriotizmusnak, amelyik a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja. Senki sem volt európai kortársai között, aki népének olyan fokú új tudatot adott volna, mint Ady Endre.[29] „A magyar irodalomnak lehetnek nagyobb alakjai, a magyar önismeretnek aligha van mélyebb forrása nála"[30] – írta róla Németh László.

Ady a nemzeti önismeret felelősségét oly természetesen vonta költészetébe, hogy nemcsak kortársait ösztönözte ezáltal, hanem újabb és újabb nemzedékek számára is példa maradt.

Móricz Zsigmondot is ő ébresztette igazi hivatására. Móricz gyakran Ady-versmotívumokat növesztett elbeszéléssé vagy regénnyé.[31] Mindig újabb és újabb epikai perspektívákból vizsgálta kritikus szemmel a magyar életet. Népének egész univerzumát műveibe foglalta. Már kortársai is észrevették, hogy egy-egy novellájában szinte testileg is érzékelhető módon benne van minden dimenziójával az egész magyar világ.[32]

Babits Mihály művészetében a világháború hozott jelentős szemléleti módosulást. Az etikus személyiség nem térhetett ki korának kihívásai elől. Különleges művészi formái is a háború elleni tiltakozás hangját erősítik. Közvetlen társadalmi vonatkozású verseinek a súlyát az is növeli, hogy ezek belőle szinte kiszakadtak. Indítékuk összetett és mély önelemzés volt,

29 Illyés Gyula: Ady hatása. In I. Gy.: *Hajszálgyökerek*. 1971, 329.
30 Németh László: Ady Endre. In N. L.: *Két nemzedék*. Bp., 1970, 57.
31 Vö.: Czine Mihály: *Magyar irodalom a huszadik században*. Kortárs Kiadó, Bp., 2001, 40.
32 Bálint György: Barbárok. Móricz Zsigmond novellái. In B. Gy.: *A toronyőr visszapillant*. Magvető Kiadó, Bp., 1966, 117–118.

amely azonban mindig a közösség tágabb köreibe ért. A *Jónás könyve* is így lett „a nemzeti öntudat egyik kivételesen fontos értéke".[33]

Kosztolányi hatalmas nyelvművelő munkáját is régóta a nemzeti önismeret szolgálataként tartja számon az irodalomtörténet. Magyar anyanyelvét tartotta élete legnagyobb kincsének. Nem véletlen az, hogy nyelvművelő írásai Trianon után szaporodtak meg. „Nyelvünk az egyetlen élő valóság, melyet még az ország földarabolói se vehetnek el. Tisztítsuk meg a salaktól"[34] – írta 1921-ben. Az *Édes Anna* sem csak egzisztenciális regény, hanem nemzeti önismereti mű is – éppen művészi autonómiája révén. *Lenni vagy nem lenni* című esszéjében pedig közvetlenül is megszólalt a nemzeti lét gondját Széchenyi elszántságával vállaló közösségi ember.[35] Számadásában fontosnak tartotta, hogy *Életre-halálra* című nagy versében mindazt az élményt és értéket megköszönje, melyet a magyarságtól kapott.

A világháború és Trianon élménye, a szociális részvét vagy az erkölcsi érzékenység az esztétamodernség más ismert alkotóit is arra ösztönözte, hogy műveikben közvetlenül is megszólaljanak a nemzeti közösségnek – vagy annak valamely rétegének – a létkérdései is.

V.

Történelmünk során a magyar irodalom és a magyar nemzeti önismeret legtöbbször együtt újult meg.

A Trianonban bekövetkezett nemzeti tragédia ösztönözte a húszas-harmincas évek fiatal nemzedékének tagjait arra, hogy Ady, Móricz és Szabó Dezső eszméit is továbbgondolva, kísérletet tegyenek az osztályszempontú nemzetszűkítés felszámolására, hogy az addig a nemzetből kitagadott népréteget a nemzetbe emeljék, s a nemzeti önismeretet reális alapokra helyezzék. Ebben a törekvésben a népi irodalomnak elévülhetetlen érdemei vannak, de éppígy József Attilának és Szabó Lőrincnek is.

Azért bontakozhatott ki alig másfél évtized alatt oly gazdaggá, sokrétűvé a fiatal magyar nemzedék irodalma a két világháború között, mert Ady

33 Rába György: *Csönd-herceg és nikkel szamovár.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1986, 110.

34 Kosztolányi Dezső: Csonka magyar nyelv. In K. D.: *Nyelv és lélek.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1990, 40.

35 Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 511.

felelősségtudatával akarta „a magyarság új életre lobbanását", „második reformkorát" – Németh László kifejezései ezek – elősegíteni.

Ehhez a történelmi jelentőségű cselekedethez a magyarság múltjának és jelenkorának a tényeit szinte az idegen szem tárgyilagosságával kívánták számba venni, de a magyarság sorsáért, jövőjéért érzett felelősséggel próbálták a nemzet létének távlatait megteremteni. Magatartásuk nyílt szembenállás volt azzal a világgal, melynek bűnéül rótták föl a nemzet történelmi szétszóródását és igazságtalan szociális struktúráját. A népi írók műveltség, ízlés, származás tekintetében nagyon sokfélék voltak, de összefogta őket a magyarság sorsáért érzett felelősség és aggodalom.[36]

Új életanyag és új művészi látásmód szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze művészetükben. Az esztéta modernség és az avantgárd nagy hulláma után egyszerűbb formákban hoznak életközelibb szemléletet. E törekvés jegyében bontakoztatták ki az irodalmi szociográfiát is.

Ady nemzeti felelősségérzését leginkább közvetlenül Németh László és Illyés Gyula örökölte.

Németh László egész életművét a nemzet minőségelvű felemelésének, felegyenesedésének szolgálatába vonta. A magyar szétszóródással a példa nemzet ideáját állította szembe. Azt vallotta, hogy az elszakított magyarságnak is akkor adjuk a legnagyobb erőt és kedvet önmaga megőrzéséhez, ha a minőség révén visszaszerezzük az élet bizodalmát, ha olyan minőségű nemzetté emeljük a magyarságot, amelyikhez érdemes tartozni. Az eszményi minőség megvalósításának nehézségeivel regények és drámák sorában vetett számot. Kritikai igényű társadalomrajzot társított a lélektani elemzéssel, a magyar élet enciklopédikus gazdagságú rajza fölé egyetemes emberi távlatot és mértéket állított.

Illyés Gyula úgy reagált minden közös fájdalomra, mintha ő volna a felelős, ha az nem múlik el.[37] Legjobb műveiben a személyes önkifejezés ezért tudott tökéletes harmóniába lépni a nemzeti önismeret gazdagításával. A *Puszták népe* első fejezetében be is jelenti, hogy olyan néprétegről ír, amelyiket eddig maga sem tekintett a nemzet részének, mert sehogy sem tudta azonosítani azzal a „hősies, harcias, dicső néppel", amilyennek a pusztai iskolában a magyart tanították.[38]

36 Vö.: Illyés Gyula: Magyarok. In I. Gy.: *Itt élned kell.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1976, I. 122.

37 Illyés Gyula: Nemzedékek az irodalomban. In *Hajszálgyökerek.* 551.

38 Illyés Gyula: Puszták népe. In I. Gy.: *Puszták népe – ebéd a kastélyban.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1970, 11.

Közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és művészi minőség találkozásának eredménye, hogy Illyés „korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét".[39] A szemléletes tárgyiasság és ironikus tárgyiasság, a vitázó esszévers, a litániázó leltárvers, a kihagyásos vers poétikai mintadarabjaiként is elemezhetjük ezeket a nemzeti sorsot tárgyaló műveket, de a poétikai formák nem választhatók el bennük a nemzeti önismereti értékektől.

A két világháború közötti fiatal nemzedék minden alkotója egy-egy új területet fedezett föl vagy láttatott új színben, s tette azt a művek egyéni látásmódja, esztétikai megalkotottsága, esztétikai értéke révén a magyar nemzeti önismeret részévé. Kinek-kinek személyes belső igénye volt, hogy a maga világát beillessze a nemzeti irodalom színképébe.

József Attila bartóki kompozícióiban „az ucca és a föld" fiainak tapasztalatát emelte létfilozófiai távlatokba. Szabó Lőrinc „individuális személytelensége" az értelmiségi proletár világát is bemutatva olvasztotta szétválaszthatatlanul egybe „az alanyi és a személytelen" beszédtávlat lehetőségeit.[40] Déry Tibor az osztályából kilépő polgár új tájékozódásának nehézségeivel nézett szembe a prousti időélményt is kamatoztató, szintetikus karakterű regényében. Márai Sándor művészetében a magyarság, kereszténység, polgárság és európaiság egymással szétválaszthatatlanul összekapcsolódó világa nyert az értékválsággal szembesülve nosztalgikus atmoszférájú, értékóvó bemutatást. Radnóti idillt és tragikumot ütköztető utolsó verseiben a védtelen humánum perli vissza elrabolt létlehetőségét. Sinka István dalaiban és balladáiban az évszázadokon keresztül a nemzet alatt tartott pásztorvilág az archaikus népi kultúra szürrealisztikus képeiben emel vádat méltatlan sorsa ellen. Tamási Áron a Trianon utáni székelység otthonkeresésének kálváriáit mutatta meg a kedély és tragikum színeiben – megteremtvén a feleselő párbeszédre épített novella, a magyar pikareszk regény és a népi játék egyéni műformáját is.

E néhány, futólag említett példa is mutatja, hogy irodalmunk a nemzeti önismeret új tartalmait teremtette meg a két világháború között és a második világháború idején. A művekben megjelenő személyiség és közösség ábrázolásának erkölcsi-szemléleti dimenziói az egész korábbi nemzettuda-

39 Csoóri Sándor: Illyés Gyula köszöntése. In Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó, 1994, I. 395.
40 Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó, 1993, 26–30.

tot megváltoztatták, kitágították és átrendezték. A művekben gazdag életvonatkozásokkal ábrázolt tárgyiasságok ellentétet képeztek a hivatalos politikai nemzettudat értékszerkezetével.[41] Az irodalom nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

VI.

Súlyos vesztesége a magyarságnak, hogy a második világháború utáni korszakváltás nem a magyar szellemiségben kimunkált szellemi-erkölcsi értékek alapján következett be, hanem a nemzetet elnyomó idegen nagyhatalom igényei szerint.

A kommunista diktatúra betiltotta a nemzeti irodalom sokszínűségét: minden polgárinak nevezett értéket száműzött, a nemzeti érzést, nemzeti gondolatot pedig nacionalizmusnak bélyegezte, s a rosszul értelmezett internacionalizmus jegyében üldözte. Kirekesztette a nemzetismeretből a határon túli magyarság teljes bonyolult kérdéskörét, a kisebbségi magyarságét és a nyugati magyarságét egyaránt.

A diktatúra azonban nemcsak mérhetetlen szellemi-erkölcsi károkat okozott irodalmunkban, hanem ellenállást is kiváltott.

Az ötvenes évek elejétől a rendszerváltásig tartó évtizedek irodalma úgy is olvasható, mint a magyarság szellemi-erkölcsi szabadságharcának esztétikai foglalta.

Illyés 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című verse csak az 1956-os forradalom idején jelenhetett meg. De a magyarság tűrhetetlen lealázása ellen már az ötvenes évek első felében értékes művek tiltakoztak puszta létükkel és eszmeiségükkel egyaránt.

Az Irodalmi Újság 1956. november 2-i száma egyértelmű dokumentuma annak, hogy az irodalom a magyarság legfontosabb törekvéseinek adott hangot.

A forradalom leverése és megbosszulása után a hatvanas évek elejétől kezdve megint csak az irodalomban kezdett eszmélkedni a nemzet. A próza tényirodalmi-szociográfiai és parabolisztikus vonulata, a megújított klasszikus történelmi dráma és groteszk-ironikus dráma változatai, a költé-

41 Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*... 250.

szet tárgyias-szemléletes, látomásos-metaforikus, elvont-tárgyias és alakváltoztató szemléleti irányai egymást erősítve, egymást megvilágítva tágították a magyar önismeretet.

Az irodalom sokféle kísérletet tett arra, hogy újra visszaszerezze autonómiáját, újra megteremtse az élmény és a művészi megalkotottság harmóniáját, egyensúlyát, a saját belső törvényei szerint adhasson képet a maga külső létfeltételeiről is. Hogy megszüntesse a „távolságot a fölismert és a kimondható igazságok között".[42]

A legfontosabb törekvés a személyiség értékének helyreállítása, integritásának védelme volt. A személyiség és a hatalmi mechanizmusok ütközésének számtalan változata jelent meg a magyar irodalomban.

A másik fő tendencia a magyarság történelmi tudatának a tisztázása, művészi birtokbavétele volt. Klasszikus értékű esszék sora figyelmeztetett arra, hogy a magyarság újabbkori történelmének tragédiái túlnyomórészt a nemzeti tudat zavarosságából, a nemzeti önismeret hiányából, az önnön sorsunkban való tájékozatlanságból következtek.

A magyarság önszemléletének az 1950-es évek elejétől kezdve igen nagy tehertétele volt a történelem, mert szomszédaink a kisebbségi magyarságot Magyarország történelmi bűneire hivatkozva ítélték felszámolásra, a magyarországi diktatúra pedig már uralmának kezdetén kialakította a magyarságról a „bűnös nemzet" teóriát. Majd a forradalmat ellenforradalommá minősítette.

A magyar irodalom a hivatalos politikai gondolkodás ellenében – és szomszédaink rágalmai közepette – vállalta történelmünk újraértelmezését, a nemzeti igazságszolgáltatást, a nemzet történelmi tudatának újrateremtését.

Az 1956-os forradalom szellemiségét is irodalmunk tartotta ébren. Nyugaton szabadon, itthon jó ideig csak metaforák rejtjeles utalásaiban, de egyre visszafoghatatlanabbul, egyre több változatban. Végül egy vers egyértelmű hiányleltárában és cselekvésre szólító felhívásában – a köztudatból immár kiiktathatatlan módon – megszólalt a történelmi igazságtevés parancsa is.[43]

A nemzetszűkítést a magyar irodalom soha nem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hetvenes évek elejétől kezdve azonban – a diktatúra lágyulásával párhuzamosan, azt mintegy

42 Vö.: Csoóri Sándor: A pályakép zavarai. In Cs. S.: *Tenger és diólevél* ... II. 889.
43 Nagy Gáspár: Öröknyár, elmúltam 9 éves. (1983). *Új Forrás*, 1984, 5. sz.

kikényszerítve is – irodalmunk a nemzettudat szerves részévé tette a sokfelé szórt magyarság szellemi összetartozásának a vállalását és erősítését.

A kisebbségi magyar irodalmak kibontakozása és a nyugati magyar irodalom hazai megismerése is segítette a teljes magyarságot egybefogó nemzeti önismeret kialakítását.

A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. Ennek a külön sorsnak a drámaian bonyolult világát teszik a magyar nemzeti önismeret szerves részévé. A hetvenes-nyolcvanas évektől irodalmunk élvonalához tartozó művek sora világította meg – rendkívül gazdag esztétikai változatokban – a kisebbségi léthelyzet sajátos dimenzióit, mindenekelőtt a nemzetiségi személyiség és közösség önvédelmi küzdelmét. Ez előbb a kisebbségi magyarság sajátosságának, nemzeti identitásának védelmében, majd a szétszóródás és a kisebbségi elidegenedés groteszk fantasztikummal elegyített bemutatásában nyilvánult meg.

A nemzeti identitás veszélyeztetettsége telíti a kisebbségi magyar irodalmakat kisebbségi létprogramokkal és a magyar történelem, kultúra motívumaival. Ez szólal meg olyan archaikusnak számító műformákban, mint az anyanyelvvédő írások vagy a krónikásénekek, könyörgések, fiktív levelek. Ez a forrása a fantasztikus és abszurd elemek gyakoriságának is ezekben az irodalmakban.

Az utóbbi fél évszázad magyar irodalmának nemzeti önismereti értékeiről szólva az általános tendenciák említése mellett értékes életművek sokaságát kell majd külön-külön is számba venni. Sokak életművét alakította közvetlenül is a nemzet helyzetével való szembesülés. Művészi kibontakozásukat, kiteljesedésüket a nemzeti közösség létkérdéseivel való szembenézés nem gátolta, hanem a feladat súlyával, nehézségével is motiválta és segítette. A művek esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt mérendő.

Itt csupán egyetlen példaértékű életműre utalok. Nagy László költészete a magyar társadalom 1945 utáni három évtizedének látlelete és megítélése, de egyetemes érvénnyel szól magáról az emberi sorsról is. Az ő életműve valósította meg a magyar költészetben legteljesebben, legnagyobb költői erővel a bartóki modellt: az archaikumnak és a korszerűségnek a disszonanciákat magasrendű művészi harmóniában összefogó egységét. Költészete morális értelemben is eszményi világot teremtett. Ítélkező hatalommá növesztette költői személyiségét, hogy a maga küzdelmében egyetemes érvényűen mutathassa meg az etikus ember sorsát és kötelességét. Apokaliptikusnak érzékelte a magyar valóságot, de megrendítő élményei ellenére óvta az emberi fenséget. Sokszor annak a sejtelmével, hogy már a lehetetlen képviseletében szól.

Az életelvű költői cselekvés alakította ki jellegzetes műformáit, látomásos-metaforikus dalait, mitologikus, hosszú énekeit és értéktanúsító portréverseit éppúgy, mint nomád szerepverseit és prózaköltményeit. A költészetet megítélő hatalomnak tekintette, Ady Endre örökébe lépett. Erőt és méltóságot adott mindazoknak, akik társaivá lettek a nemzeti lelkiismeretként működő költői-írói magatartásban.

VII.

A rendszerváltás utáni évtizedben az irodalmat a hangos politizálás háttérbe szorította. Sokkal kevésbé tudott egy-egy életmű a közösség figyelmébe kerülni, mint korábban. Egymás mellett elbeszélő kánonok sora alakult ki az irodalomértelmezésben is.

Ha azonban közel hajlunk irodalmunknak most is a nemzet lelkiismereteként működő darabjaihoz, akkor ma is a nemzeti önismeret legérzékenyebb műszerére találunk bennük. Ma is pontosan mérik föl és ítélik meg változásaink és változatlanságaink örömeit és abszurditásait egyaránt.

Sokféle érték van egy irodalomban, de nem véletlen az, hogy egy-egy nemzet tudatában azok a művek élnek közösségformáló erőként, amelyekben a nemzet létének igazsága lép működésbe.

Kara György
az MTA levelező tagja

HIT, HATALOM ÉS ÍRÁS A MONGOL VILÁGBAN

Elhangzott 2001. december 21-én

Néhány éve elkövettem több belső-ázsiai tárgyú cikket egy vaskos írás-történeti és írástudományi összefoglalásban[1], mely szerkesztői célja szerint a világ összes régen volt s mai írásrendszerét kívánta bemutatni. Talán természetes, hogy ez maradéktalanul nem sikerült abban a kötetben sem, ahogy nem a kilencvenes években napvilágot látott számos hasonló munkában. Még a saját, szűkebb mongol világom írásrendszerei közül is kimaradt egy-kettő az említett kötetből. Egyik szerkesztője, Peter Daniels írja okos bevezetőjében,[2] hogy minden emberi közösségnek ter-

1 Peter T. Daniels, William Bright: *The world's writing systems*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1996.

2 Part I, Grammatology, p. 1: „Humankind is defined by language, but civilizationis defined by writing. [...] only humans in civilization write, so speech is primary, and writing is secondary." Vö. J. Baudouin de Courtenay (Prof. Boduên-dê-Kurtenê), Vvedenie v jazykoznanie, [Sankt Peterburg], egyetemi jegyzet az 1913/1914. évi tanévre, 4. kiadás, 53–57. o., 3. fejezet: *Délimost' pisanno-zritel'nogo (grafičeski-optičeskogo) jazyka* írja, hogy az írás mesterséges úton, mint emberi találmány, mint a műveltség terméke jelent meg. Leonard Bloomfield (*Language*, New York 1933/1961) szerint „writing is not language, but merely a way of recording language by means of visible marks" (21. o.), „an outgrowth of drawing," „a number of conventional symbols", „permanent, portable" (az írott szövegről szóló, 17. fejezetben, a 282–283. oldalon).

mészettől való kincse a nyelv, de az írás csak a fejlett műveltségek tulajdona. A fejlett jelzőt itt magam kölcsönöztem a tételnek, hiszen ismeretes nem egy írástalan műveltség, többek közt az eléggé fejlett, késő kőkorszaki kínai földmíves-kézmíves társadalomé, melyben később a világ egyik legrégibb írásrendszere született.

Írástanában Daniels az írásrendszereket a következőképp osztályozza: 1. a szó-szótagírás (*logosyllabarium*, melynek jelei alaktani alapegységeket és egyben szótagokat jelölnek, mint a kínai írásjegyek; állítja, hogy tiszta logográfia, azaz szóírás nem lehetséges, amihez hozzátehetjük, hogy teljes egyneműség vagy rendszerbeli „tisztaság" általában nem jellemző, s vannak rendszerek, melyek egyik legfontosabb ismertetője éppen a kevertség; a kínaira mégis a szóírás meghatározás egészen jól illik), 2. a szótagírás (*syllabarium*, mint a japán *kana*-jelek), 3. a mássalhangzóírás (*consonantarium*, az arab ábécé elejéről választott betűkből gyártott szavával *abjad*, bár használhatta volna az arab írásos világ saját *alif-ba*, törökösen *elifbe* „betűszavát"), 4. az *abugida*-írás, az etióp írásról, melyben a jelek mássalhangzókat s egy hozzájuk rendelt magánhangzót jelölnek; idesorolja az indiai írásokat; mások az ilyen rendszereket *neosyllabarium* (Février), *semisyllabarium* (Diringer), *pseudosyllabarium* (Householder) vagy *alphasyllabicus* írás néven említik, az indiai eredetűeknek Ligeti tanár úrtól tanult boldogabb neve szótagos helyesírású betűírás, végül 5. az ábécé- avagy betűírás (*alphabetum*), melyben mind a mássalhangzóknak, mind a magánhangzóknak saját jelük van. Ez a – különben több ponton tovább vitatható, finomítható és kiegészíthető – felosztás, mely egyben fejlődési sorrend is lehet, az írott jelben megragadott nyelvi egység szokásos rendező elvét követi.[3] A betűírásokon belül *phonotypic* (mondjuk, „hangrajzoló") vagy *featural system* (magyarul „megjelenítő írásrendszer") néven kiemeli a koreai *hangul* írást, melynek igen egyszerű és célszerű jelei rajzukkal utalnak a hangképzés helyére, módjára (több-kevesebb túlzással műveleti jeleknek mondhatók).[4] Az eredet szerinti osztályozások közül legegyszerűbb az, mely belső kelet-

3 Pl. a tibeti írásban az összes szabad graféma mássalhangzójel, az összes magánhangzójel kötött graféma, s ezen az alapon lehetne *consonantarium* is, mint az arab, ahol a szabad grafémák eredetük szerint mássalhangzójelek, s a rövid magánhangzókat szintén kötött grafémák jelölik. A tibetinek azonban vannak kötött mássalhangzójelei is.

4 Vö. *Encyclopaedia Britannica*, 15. kiadás, 1988, 29. kötet, Macropaedia, 982–1033. o.: *Writing;* David Crystal: *The Cambridge Encyclopaedia of Language* (Cambridge 1987/1991), 177–217. o.: The medium of language: writing and reading.

kezésű és külső eredetű vagy átvett írásokat különböztet meg, de a kettő közt vannak sajátos, külső ihletésű, de nem átvett rendszerek is (amilyen a türk rovásírás vagy a tangutok morfémaírása). Az írott jelek vagy grafémák allográfokban, változatokban jelennek meg; azt is mondhatjuk, hogy a graféma az allográfok halmaza. Ezek lehetnek szabad előfordulásúak vagy kötöttek, helyzetiek, kötelezők vagy választhatók, egyszerűek vagy összetettek, alapjelek és mellékjelek (ez utóbbiak közül valók a mondattani írásjelek, a szövegkezdő, tagoló jelek, a szóköz, a szó- vagy szótaghatár jele, ismétlő, rövidítő, elválasztó vagy kapcsoló jelek stb.). Lehetnek s vannak területi, történeti, egyéni s alkalmi változatok, s e négy legutóbb említett allográf elemei arányaival az íráskép legfőbb alkotója. Írásaink különbözhetnek a jelsorok iránya szerint, a jelek egybekapcsolhatóságában (pl. folyóírás, jeltagoló vagy tömbös írás). E jelenségek zöme fellelhető a régi Belső-Ázsiában használt írásrendszerekben, köztük a mongolokéiban. (De nincs meg bennük pl. a nagy- és kisbetűk gyakran nemcsak arányt, de alakot is érintő allográfiája, mely a nyugati rendszerekben is viszonylag kései, és szerepe hangjelölésen túli, többnyire kezdetjelölő, mely lehet megnyilatkozásé, sajátos szóosztályé vagy kiemelő stb.)

Alapszerepe szerint az írás megegyezésen (de legtöbbször nem tetszőlegesen elfogadott, hanem örökölt megegyezésen) alapuló közvetítőeszköz (médium), mint amilyen a mögöttes nyelvi jelrendszer. Az írás a hangzó vagy még csak hangzani készülő vagy akár hangon inneni, gondolatban alakuló, nyelvi megnyilatkozás láthatatlan és ideiglenes térbeliségét síkban-térben láthatóvá, megfoghatóvá (sőt térbeli – domború vagy homorú – jelekkel, tapinthatóvá), egyben rögzítetté, tartóssá (ha nem is állandóvá), tárolhatóvá, átadhatóvá (szállíthatóvá) és visszaválthatóvá varázsoló legrégibb és a 20. század elejéig egyetlen, de ma is fontos eszköze.

Természetes, hogy nyelv és írás szerepei sokban közösek, s mint egyezményes jelrendszerek, sok párhuzamosságot mutatnak a pénzzel, mely köztudottan olyan eszköz, mely az elvont, láthatatlan értéket mérhetővé, láthatóvá, megfoghatóvá, tárolhatóvá/felhalmozhatóvá, átadhatóvá/szállíthatóvá, elcserélhetővé, azaz át- és beválthatóvá, majd a pénz- és árutőzsdén s világpiacon szükség és szeszély szerint ismét elvonttá, esetleg láthatatlanná teszi mindenütt, ahol és mindaddig, amíg a neki életet adó egyezmény érvényes. (Az egyezményességet szűkíti egyrészt az, hogy a kötése utáni nemzedékek ugyan nem vele, de „beleszületnek", s számukra természetadta rendként jelenik meg az írás, hasonlóan az első nyelvükhöz, másrészt az, hogy a működő írásrendszernek, amint a nyelvnek, melyet olykor nemcsak takar, „takarékba tesz", hanem eltakar, kialakulnak saját nehézke-

dési, mozgási törvényei, s úgy mozdul, változik, mint egy élő szervezet, külső-belső hatásokra válaszolva. Szűkítheti hit és hatalom külön való vagy összefonódó kényszere.)

A komoly szót játékra váltva, hadd mondjam így is: eszmének pénze a szó, szónak pénze az írás. De míg a pénz az ördög lángeszű alkotása, a nyelv és nyomában az írás égi, isteni sugallat műve, felkent uralkodóké, avatott mestereké, tudós papoké, és hatalmas fegyverük is, bár igaz, mind a nyelvet, mind az írást gyakran hiába veszik, hamis pénzül forgatják. De e szomorú valótól ismét elkomolyodva, hadd folytassam e Belső-Ázsiába tartó lassú utazást azzal, hogy a felsorolt szerves, azaz létezésüktől elválaszthatatlan vagy elsődleges szerepeik mellett vannak e fontos jelrendszereknek nem szerves, másodlagos szerepeik is.

Ezek közé tartozik a művészi szerep. A nyelvnél Roman Jakobson ezt a *poetic* 'költői' szóval illeti mint a *message,* az üzenet szerepét, bár nem mindig egyszerű elhatárolni ezt a *speaker,* a beszélő *emotive* 'kifejező' (sőt, érzelemkifejező) szerepétől.[5] A pénznél elég említeni az érmék és a bankjegyek művészi megformálását, melynek a szépség mellett hosszú ideig gyakorlati haszna volt a hamisítás megnehezítése. Az írásrendszereknél közismert a díszítésül alkalmazott és az önálló üzenetű vagy díszítést és üzenetet egyesítő, művészi szépírás (kalligráfia; mint sajátos művészeti ág Kínában s Japánban a legkifinomultabb). Nyelvnek és írásnak további másodlagos szerepe a vallással és mágiával kapcsolatos (szent szövegek, ráolvasás, szó- és írásvarázslás, l. vajrayâna dhâraṇî, mantra, bîja-akṣara, „tantrikus algebra"). Pénznél is előfordul hasonló szerep: amikor mongolok kínai pénzérmékkel jósolnak, vagy pénzt dobnak áldozati kőhalomra. Még egy fontos másodlagos szerep a mindenkori politikai hatalomhoz kapcsolódik, amely számára a nyelv egésze vagy része, írott formája, írásrendszere és helyesírása a szerves szerepein túl lehet kiváltság, jelkép, tekintélyének része, gyakran eszmei fegyvere, egy közösség azonosságtudatának eleme, mely olykor nem is az írásrendszer egészére, hanem részére, például egy-egy jelére vagy helyesírási rendjére érzékeny. Régi írásrendszer újjal való felcserélésével, hivatalos nyelv megváltoztatása nélkül is, meg lehet gyengíteni és szakítani egy műveltség hagyományát, ahogy új pénzrendszer bevezetésével meg

5 A *speech event* 'beszédesemény' hat összetevőjét és szerepeiket összefoglaló, 3.1 táblázatban, l. Roman Jakobson: *On language*. Ed. Linda R. Waugh and Monique Monville-Burston, Cambridge, Mass., Harvard, 1990, 16. o.

lehet változtatni a gazdasági viszonyokat. A politikai hatalomváltáshoz hasonlóan új vallás vagy felekezet felvétele is együtt járhat a hivatalos vagy a szent nyelv és az azt hordozó írás megváltozásával.[6]

Hatalmi, eszmei, vallási és hagyományi okok miatt támadhat párhuzamos nyelv- és íráshasználat, két- vagy többnyelvűség (a népesség nyelvi arányainak természetes változását vagy mesterséges, erőszakos megváltoztatását itt a hatalmi okokhoz sorolom), kettős[7] vagy hármas írásbeliség. Ilyen párhuzamosan, de nem egy szövegben használt rendszerek: a két kitaj írás; a négyszögírás || ujgur írás (mint manicheus || ujgur; bráhmí || ujgur stb.); mongol || mandzsu; mongol || tibeti; latin betű || mongol írás; ojrát || mongol; cirillbetű || mongol írás stb. Vannak vegyesen használt rendszerek: ilyen az, amikor mandzsu betűk ujgur írásos mongol szövegben csak egy-egy hangot jelölnek egy többértékű mongol jel helyett (az ujgur betűírásos ótörök buddhista szövegekben használt kínai szójelek viszont ujgur szavakat takarnak), ilyen, amikor a galik írásos jelekkel mongol szövegben tibeti, indiai és kínai neveket és más szavakat írnak át. Hasonló szerepben, de sorközi átírásul szolgál a mongollal párhuzamosan használt négyszögírás (pl. egy 14. századi nyomtatott mongol könyv nemrég előkerült töredékében)[8] vagy tibeti írás (mint a bráhmí glosszák ujgur írásos szövegben vagy mint a japán *furigana,* mely a tulajdonnevekben vagy ritkább szavakban használt kínai jelek japán hangértékét adja meg).

E többségükben szinte magától értetődő, közismert eszmék és tények hosszú elősorolása után következzék itt a mongol nyelvű népek használta írások hithez s hatalomhoz kapcsolódó históriája.

Az első mongolrokon nép, melynek írásáról csak kínai forrásból tudunk, a több nemzetiségű és nyelvű Északi Wei Birodalom uralkodó tabgacs né-

6 1934-ben a Mongol Népi Forradalmi Párt IX. kongresszusán a párt egyik vezető személyisége, Amar, szólt a nemzeti nyelv, írás és műveltség megőrzéséről, mely nélkül nincs mire építeni politikai öntudatot. Idézi S. K. Roščin: *Političeskaja istorija Mongolii (1921–1940 gg.),* M.: IVRAN, 1999. A 20. századi írásváltásról s nyelv és hatalom kapcsolatáról jó párhuzamot ad William Fiermann könyve: *Language planning and nation development.* The Uzbek experiment. Berlin/New York: Mouton/de Gruyter, 1991, mely kitér más török nyelvek, így a törökországi török 20. századi sorsára is.

7 L. Stéphane Grivelet nemrég védett értekezését a mongol rendszerváltás utáni digráfiáról l: *La digraphie: changements et coexistences d'écritures* (Thèse, Université Montpellier III, Oct. 1999); vö. „L'émergence d'une digraphie concurrente en Mongolie" in *LINX,* vol. 31 (Université Paris X), pp. 111–121; S. Grivetet (ed.): *Digraphia: Writing Systems and Society / International Journal of the Sociology of Language* 150. Berlin & New York: Mouton/de Gruyter, 2001.

8 A töredék az *Öt Oltalom Könyvé*ből való, Shes-rab seng-ge mongol fordításából.

pe, mely a 4. század végétől az 5. végéig tartotta hagyományait, mígnem elkínaiasodott. Kínai évkönyvek szólnak e nép szienpi nyelvű könyveiről, és ezek őrizték meg a mi török eredetű *betű* szavunk legrégibb ismert török-mongol rokonát, a *bitekčin* 'írástudó, írnok' szót, mely magas rangú tisztséget jelölt. Nyelvük ilyen szórványemlékei, melyekkel Ligeti Lajos többször foglalkozott[9], több törökös szót mutatnak, melyek akár törökből, akár mongolból magyarázhatók, de vannak, melyek csak mongollal mutatnak rokonságot. Ilyen az *üglen* vagy *eülen* 'felhő' jelentésű, mely abban a híradásban maradt fenn, mely a kínai alattvalók családnevének erőszakos tabgacsosításáról szól, egyben a nyelv és hatalom kapcsolatáról. A tabgacs írásnak egyetlen emléke sem ismert, nem tudjuk, milyen eredetű s milyen jellegű rendszer volt. Az elkínaiasodó utódok, úgy látszik, alapos munkát végeztek ősi nyelvük írott emlékeinek irtásában. Nem csoda, hogy a türkök korai 8. századi, rovásírásos emlékeiben a tabgacs népnév már Kínát jelölte.

A 13. század előtti mongolrokon népek közül a kitaj az első, melynek írott emlékei fennmaradtak. A kitaj birodalomnak (907–1126) már első húsz évében, a 10. század elején, két írásrendszere volt: a nagy kitaj és a kis kitaj írás. Az elsőt a birodalomteremtő első császár, Abaugi alkotta meg a kínai írás ismeretében, kínai írástudók segítségével (920). Ennek az írásnak a születésében súlyosabb volt a másodlagos, politikai szerep, a kínaitól való különbözősége, mint akármelyik elsődleges szerepe. A második kitaj írást Abaugi öccse, Diela azután hozta létre, hogy megismerkedett az ujgur nyelvvel (925 körül). A kínai nyelvű *Liao Történet* s más források szerint ennek a kis kitaj írásnak kevesebb jele volt, de ezekkel mindent le lehetett írni. Ebből hosszú időre az a nézet alakult ki, hogy a nagy kitaj írás kínai jellegű, míg a nem sokkal későbbi kis kitaj írás az ujgurokéhoz hasonló betűírás lehetett. A 20. század elejéig kevés kitaj írott emlék került elő, egy sem hasonlított az ujgurok használta betűírásokra. Egy feliratot sokáig a mandzsuelőd dzsürcsi nyelv és írás emlékének tekintettek, mert egy dzsürcsi herceg állíttatta 1134-ben, igaz, kitaj nyelven és írással, mely a kitajokét megdöntő dzsürcsi birodalom első éveiben még ugyanúgy használatban volt, mint később az ujgur-mongol írásos mongol írott nyelv

9 Legrészletesebben: „Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi:" *Mongolian Studies ed. L. Ligeti* (Budapest: Akadémiai, 1970), 265–308. o.; az 'írástudó' szóról a 298–302. oldalon. Utolsó, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* c. könyvében (Budapest: Akadémiai, 1984, 429–431 o.) újra összefoglalta nézeteit, melyeket annyiban módosított, hogy elismerte, a **hulu* γ *bägräk* tisztségnév török jelenlétre utal.

a mandzsu birodalom kezdetén. Néhány nagy sírfelirat címrészének jelei különböznek a szöveg jeleitől, s volt olyan vélemény, mely ebben vélte felelleni a két írást, de már jó ideje világos, hogy a címbeli jelek a kínaiak ünnepélyes, díszítő szerepű „pecsétírásaival" kívánnak vetélkedni, s nem egy másik írásrendszer elemei. Az említett, régóta ismert, 1134. évi felirat viszonylag rövid szövege, mely mellett ott van a kínai fordítás, a máig sem végleges megfejtésben fontosabb szerepet játszott, mint a nagy párhuzamos feliratok, melyeknek kitaj és kínai szövegei nem szorosan párhuzamosak. Ez a dzsürcsi kori kitaj felirat volt a kiindulópontja a belső-mongol Qing'ertai és csapata jelentős eredményeinek.

A feltárt kitaj emlékek számbeli gyarapodásával az is világossá vált, hogy két teljesen különböző írásrendszerrel van dolgunk. Mindkettő kínai ihletésű, de míg az egyikben a jobbról balra sorakozó függőleges sorok egyszerű jelekből állnak, és köztük néhánynak kínai eredete jól felismerhető (bár puszta kínai ismerettel ezek a feliratok sem olvashatók), addig a másik rendszerben a jelek szavanként rövidebb-hosszabb tömböket alkotnak, s ha egy-egy jel egy kínai írásjeggyel azonosnak látszik is, biztos, hogy kínaiul nem értelmezhető. Itt még nyilvánvalóbb a kínaitól való különbség politikai törekvése. Hogy egy kitaj jelet rajzában kínai jel ihlette, azt itt csak jelentése ismeretében tudjuk tetten érni.[10] Az előbbi, „jeltagoló" írást Qing'ertai és társai[11] a nagy kitaj írással azonosítják, a számosabb emlékből ismert „tömbös" írást pedig a kis kitaj írással. A „tömbös" helyesírású rendszer nem szorította ki a „jeltagoló" írást, a két rendszer egymás mellett létezett tovább.

A „tömbös" írásnak emléke több, s többet is tudunk róla, mint a „jeltagoló" rendszerről, de mindkettő a japánokéhoz hasonlóan határozottan kevert jellegű: szójelek, szótagjelek és betűszerű hangjelek rendszere. Míg azonban a japán rendszer három összetevője, a kínai szójelek és a belőlük kialakított két szótagírás rajzolatukban jól elkülönülnek egymástól, addig a kitaj írásokban a szó-, a szótag- és a betűszerű jelek rajza egy-

10 Ilyen pl. az 'ég', a 'felséges császár', a számnevek közül az '5' és 16' szójele.

11 Qing'ertai, Chen Naixiong, Xing Fuli, Liu Fengzhu, Yu Baolin: *Qidan xiaozi yanjiu fangfa jianlun* (Huhehaote: *Nei Menggu Daxue Menggu yuwen yanjiushi*, 1979; korábbi változata 1977-ben jelent meg *Guanyu Qidan xiaozi yanjiu* címmel a Nei Menggu Daxue xuebao, a Belső-Mongol Egyetem tudományos folyóirata különszámaként); a legteljesebb forráskiadás ugyane szerzőktől: *Qidan xiaozi yanjiu* (Beijing: Shehui kexue chubanshe, 1985), de azóta is kerültek elő addig ismeretlen emlékek, és jelentek meg újabb tanulmányok.

nemű, sőt egytagú szókat jelölő szójelek jelölhetik más szók azonos hangzású szótagjait. Egy szótagot gyakran két vagy három jellel írtak le.[12]

Qing'ertai és csapata a „tömbös" írás emlékeiből közel négyszáz alapjelet gyűjtött össze, és főképp a kitaj szövegekben gyakori, egykorú kínai tulajdonnevek, rangok és címek azonosításával a jelek mintegy kétharmadának pontos vagy inkább megközelítő hangértékét sikerült megállapítania, de ennek birtokában sem sikerült még egyetlen teljes mondat hangzását és jelentését megfejteni. Utolsó könyvében (427–428. o.) Ligeti tanár úr összegezte a másik oldal, a kínai írásos kitaj szórványemlékek[13] tanulságát és a dzsürcsi számnevek mongolos elemeinek vallomását,[14] melyek a töveit toldalékoló és mondatait állítmányra záró kitaj nyelv mongol rokonsága mellett szólnak. Ezt erősíti a feliratok megszólaltatható szavainak egy része, pl. nem szójellel jelölt állatnevek a tizenkét éves szakaszból.[15] Több félig megfejtett kitaj szó azonban, melynek jelentése és hangzása nagyjából ismeretes,[16] keményen ellenáll akár a mongol, akár a mandzsu-tunguz rokonítási kísérleteknek, s arra utal, hogy a kitaj jóval távolibb mongolrokon nyelv, mint korábban hittük. Egyébként amikor a dzsürcsik felhagytak a kitaj „tömbös" írás és a kitaj írott nyelv használatával, a saját „birodalmi" írásukat, azt, melyet ismerünk, és melynek megfejtésében Ligeti tanár úrnak vannak múlhatatlan érdemei, a korábbi, „jeltagoló" kitaj írás mintájára alkották meg. A belső-ázsiai határvidék négy középkori kínai ihletésű írásrendszere, a két kitaj, a dzürcsi és a tangut közül a kitajoké a legkeményebb dió, s még számos kérdés vár megoldásra.

12 Pl. egy kínai hegynévben a *shan* szót *š.a.an* alakban, ahol a háromszögletes tömbben az első két jel egymás mellett, a harmadik alattuk foglal helyet. Vö. a hagyományos kínai szótárak közvetett hangjelölő módszerét *(fanqie)*, mely egy szótagszónyi szójel kiejtését két másik szójel segítségével határozza meg: egyikkel a szókezdőt, a másikkal a „rímet', azaz a szóvéget.

13 Mint amilyen *tau* '5', *ǰau* '100', *po* 'idő', *šowâ* 'sólyom', *čawur* 'had', *nair* 'nap', *sair* 'hónap', *kašű* 'vas' stb.

14 Vö. Juha Janhunen,: „The teens in Jurchen and Manchu revisited", *Festschrift für Raija Bartens* (Helsinki, 1993), 169–184. o., „On the formation of Sinitic script in Northern China", *JSFOu.* 85 (Helsinki, 1994), 107–124. o.

15 Mint *tau.l.a* 'nyúl', *lu* 'sárkány', *m.g.o* 'kígyó', *m.ri* 'ló', *im.a* 'kecske', *n.q.* 'kutya', *t.q.a* 'tyúk', továbbá olyan szók. mint *g. ni.n* 'gyász', *g. ur* 'ország', *k.uei(ri)-* '(el)ér', *m.ng.* 'ezüst', *š.iu.dr* 'harmat', *eu.ul* 'felhő', *u.ul* 'tél', *uei* 'nem, nélkül', *y.au.ul.ga-* 'meneszt, küld'. A 'nyúl' jelentésű szó első szótagját az 'öt' számnév kínaiból elváltoztatott szójele jelöli, ezúttal szótagjelszerepben.

16 Pl. *ai* 'év' (vö. mandzsu *aniya?*), *b.q.* 'fiú' (vö. mongol *baγa* 'kicsi/kis'?), *č.i.ši.d.b.en* 'szülő/feljebbvaló iránti tisztelet', *i.ri* 'név', *ǰürgü* 'arany' (vö. *ǰürči?*), *m.o* 'nagy', *u.r.* 'palota/udvar' stb.

A mongolság leghosszabb, közel nyolc évszázados életű írásrendszere az ujgur-mongol írás, mely nyugati eredetű betűírás, az arámi ábécé középkori, folyóírásos és helyzeti allográfiás szogd-ujgur alakjából származik. Az arámi-szogd írás vízszintes, jobbról balra haladó sorait már az ujgurok függőlegesre fordították, de e sorok a kínaitól eltérően balról jobbra haladnak. A sémi ábécé megfelelő betűit a mongolok használta testrésznevek helyett a héber nevükön említve, a „klasszikus" (de nem egyetlen s az ujgurtól eltérő) mongol sorrend a következő: *aleph, yod* mint magánhangzójel, *waw, nun, gimel/heth, pe, sin* és *šin, mim,* mellékjeles *reš, tau* és *lamedh, cadi, yod* mint mássalhangzó, zöngés *cadi, kaph, reš, beth.* Kisebb, mint a teljes arámi sor, és jóval kevesebb, mint amennyit a mongol hangrendszer kíván. Mellékjelek és kettős vagy hármas betűkapcsolatok szűkítik a nyelv és az átvett írás közti szakadékot, de teljesen nem hidalják át, és ez az írott nyelv mai, többször megújított alakjában is magán viseli a közvetítő ótörök írott nyelv és helyesírás bélyegét. A *lamedh* betűt a szogdok nyomán az ujgurok *d* értékűvé tették, s a mellékjeles *reš* lett az *l* hang jele. A *z* hang idegen a 13. századi mongol számára, s így a *zain* a *sin* változatává alakult, majd el is maradt. A *tau* és a *lamedh* korábbi ótörök *t* és *d* értéke magánhangzójelek között összekeveredett, s mert a mongolok ujgur mesterei nem tisztelték a mongol szókezdő *t* és *d* fonéma-voltát, s a *tau* betűt használták mindkettőre, mivel az ő nyelvükben szó elején *d* nem fordult elő. Mindez jó ideje ismert, mongol barátaink körében azonban nem népszerű ismeret, mert a mienkéhez hasonlón sérülékeny nemzeti érzésüknek jobban esik azt hinni, hogy eleik nem az ujguroktól, hanem közvetlenül a szittya szogdoktól vették ezt az írást, ha már nem lehet igaz a 18. sz. eleji kegyes legenda, mely a mongol ábécé „feltalálását" két mongolkori buddhista szentnek tulajdonítja. Történetibb és mongolkori hagyomány szól arról, hogy a najman birodalom meghódításakor elfogott ujgur írnok és pecsétőr Tata Tonga hogyan lett a mongol Arany Nemzetség egyik első írásmestere. *A mongolok titkos története* szerint pedig a másodszor s akkor végleg Dzsingisz kánná emelt Temüdzsin 1206-ban utasította fogadott testvérét, hogy írja be az ítéleteket „a kék könyv fehér lapjaira". Igaz, a szöveg nem szól arról, hogy milyen írással, milyen nyelven, s az sem derül ki, hogy saját kézzel írta-e. Az idő is kissé korainak tűnik ilyen jogi esettár elindításához, és lehet, hogy a *Titkos történet,* melynek alapszövege legkorábban 1228-ból való, a ránk maradt szövege meg az 1260-as évekből valónak 14. sz. végi, kínai írásba áttett másolata, itt jóval későbbi eseményt vetít vissza. A ma legrégibbnek ismert, de nyilván nem első ujgur írásos mongol emlék 1240-ben kelt. Tata Tonga története azt sugallja, hogy a mongol írásbeliség kezdetén a másodlagos, tekintélysze-

rep fontosabb lehetett az írás szerves szerepeinél, melyek azonban elég gyorsan megelevenedtek a birodalom hivatalaiban és udvaraiban. Az írnoktitkárok feladata volt uruk bölcs mondásainak megörökítése is.

Temüdzsin fiai elfogadták török alattvalóik ujgur írását, és ez lett a középmongol nyelv egy sajátos nyelvjárásának látható hordozója. Hogy korábban a najman vagy kereit udvarban az ujgur írást alkalmazták-e mongol nyelvre is, nem tudjuk. Bizonyos, hogy már a 13. század második felében különbözött a beszélt nyelvtől, vagy eredeti alapja mozdult el, vagy más nyelvjárás vált uralkodóvá, mely át- meg átütött az írott nyelv szövetén, mely a korábbi, világi, hatalmi indíttatás után tetemes buddhista írásbeliség egyre gazdagabb eszközévé s végül az élő nyelvjárások, sőt nyelvek feletti „klasszikus" írott nyelvvé vált. Az írott és a hangzó nyelv távolsága ugyan egyre nőtt, de elég szabályos maradt ahhoz, hogy az írott alakból többnyire nagyobb nehézség nélkül gerjeszthessük az élőt. Az élő mongol nyelvek többsége is elég könnyen áttehető a „klasszikus" írott nyelvre, melynek hosszú múltja alatt kialakultak helyesírási iskolái, s kialakultak helyi, írástudói, könyvnyelvi olvasási szabályai. A nagy tekintélyű könyvnyelv hatása még az írástudatlanok szóbeli művészetében is megfogható. Az elevenből a régi nyelvbe visszavivő út rögösebb, mert – különösen a magánhangzók esetében – több lehetőség közül kell választani, s vannak alaktani, mondattani és szótári eltérések is. Ez az írott nyelv megújított alakban ma is használatos a déli mongolok közt, hol hagyománya nem szakadt meg a 20. század második felének politikai viharaiban sem.

Területi s történeti változásai részben az írószerszám (kalamus, ecset, toll), részben a sebesség változásával magyarázhatók, s a különböző betűk közös betűelemei általában hasonló változást mutatnak. Gyorsírásos formája alkalmas átlagos sebességű beszéd szó szerinti rögzítésére. Az ujgur-mongol írás használata a nyugati vagy ojrát és kalmük mongoloknál a 17. században, az északi, azaz burját mongoloknál a 20. században megszűnt, a közepet uraló halha mongolok közt pedig erősen visszaszorult.

Temüdzsin legnagyobb hírű unokája, Kubiláj császár, szakítani akart az ujgur írással, melyet nem tartott elég alkalmasnak a mongol számára. Valószínű, hogy nemcsak az írással volt elégedetlen, hanem a vele kapcsolatos korábbi „pusztai" eszmei s politikai hagyományokkal és az ujgur műveltség túl erős hatásával is. Olyan saját, új írásrendszert akart, mely alkalmas volt nemcsak a mongol, hanem birodalma más nyelvei, pl. a török és a kínai írására is. Nem fogadta el sem a kínai, sem a kínai ihletésű kitaj és dzsürcsi, sem a tibeti vagy a bráhmí írás kínálta lehetőséget. Mint köztudott, alattvalóját, a tibeti tudós főpapot és államférfit 'Phags-pa Blo-gros

rgyal-mtshant bízta meg a feladattal, s az elkészült szótagos helyesírású betűírást 1269-ben tette meg birodalma hivatalos írásává. Az „új mongol ábécé" vagy „birodalmi írás," melyet ma pakpa-írásnak és szögletes jeleiről négyszögírásnak nevezünk, három összetevőjű: tibeti, indiai és ujgur forrásból merített. Szabad és kötött grafémáinak többsége tibeti, néhánya nem tibeti, hanem bráhmí szótagos helyesírása indiai mintát követ, az *a* jelöletlenséggel való jelölése indiai-tibeti, az *a* szókezdő és a hosszú magánhangzók, az *ä, ö* és *ü* magánhangzó jelölése ujgur bráhmít, az írás függőleges iránya, a tibetihez képest töretlen egyirányúsága és a szótagon belüli grafémák kötése ujgur mintát. Kubiláj után a négyszögírást és az ujgurt a mongolok párhuzamosan használták, de az egyszerűbb és hajlékonyabb ujgur írás visszaszerezte vezető helyét. Egy nemrég fellelt mongolkori töredéken az ujgur írásos mongol szöveg idegen szóinak helyes kiejtését jelölik sorközi pakpa-betűk. A birodalom romlása után a négyszögírás egy változata Tibetben élt tovább „mongol írás" *(hor yig)* néven, de csak tibeti nyelvű pecsétek és épületek feliratain, s onnan ugyanilyen szerepben jutott vissza a nyugati s keleti mongolokhoz, s a 20. század elején még a pétervári mongol buddhista szentélybe is. Egy annak idején keményen bírált versében Rinčen Kubiláj írása ürügyén támadta a mongolokra kényszerített cirill betűt.

A mongol egységkísérletek és a mongol buddhizmus 16. század végi megújulásakor fellendült szerzetesi írásbeliség nemcsak helyesírási változást és nyelvújítást hozott, hanem új írásokat is. A szent szövegekben gyakori indiai nevek, szavak, varázsigék korábban ujgur hagyomány meglehetősen sűrű rostáján jutottak a mongol nyelvbe. Így pl. a szanszkrit zárhangok négytagú sorai kéttagúvá szegényedtek az ujgur írásban, sőt, a *p, ph, b, bh* négyesét a *b* egymaga képviselte. Varázsigéknél ez kétségbeejtő eredményhez vezethetett. A kor jeles szerzetes írástudója, Ayuši a 3. dalaj-láma buzdító segítségével és tibeti mintára ezért alkotta meg átírásos avagy *galik* ábécéjét, mely az összes szanszkrit és tibeti szent hangot pontosan jelölte. Nem az ő hibája, hogy szanszkritul vagy tibetiül nem igazán tudó használói sokszor összekeverték az idegen jeleket, melyek azonban ma is jó szolgálatot tesznek idegen nevek és szavak hű átírására.

Buddhista hite hathatós terjesztése végett, a hangzó s az írott nyelv között tátongó szakadék szűkítésére a 17. századi Oqtorγuyin Dalai, tudós ojrát szerzetes 1648-ban alakította ki az ujgur írás alapján a maga új, bővebb ábécéjét, a Világos Betűket *(todorxoi üzüq)*. Megszüntetve a többértelműségeket, jelölve a hosszú magánhangzókat és tibeti módon újraformálva, korszerűsítve a buddhista kifejezéstárat, új írott nyelvet teremtett.

[53]

Ez lett a klasszikus ojrát nyelv alapja, mely több helyesírási és betűkészletbeli változást ért meg az elmúlt három évszázadban. Ez volt a kalmükök nemzeti írása, s még használják a kelet-turkesztáni ojrátok. Egy elterjedt nézettel szemben a korábbi helyesírásában kettős betűkkel jelölt magánhangzók értéke a 17. századi idegen írásos feljegyzések tanúsága szerint nem kettős hangzó, hanem hosszú. Oqtorγuyin Dalai buddhista fordításainak nyelve valahol félúton áll a kései középmongol *nom-un kele* (a buddhista Törvény nyelve) és kora élő nyelve közt. Galdan Danzin Bošoqtu ojrát uralkodónak a cárhoz írt, 17. sz. végi levele viszont ugyanabban az írásban jóval elevenebb nyelven szól. Hit és hatalom írása ugyanaz, nyelve nem egészen.

Galdan kortársa és ellenfele, Jñânavajra Öndür Gegen, az első halha főpap nevéhez fűződik két különös betűírás. Mindkettő balról jobbra haladó, vízszintes, indiai-tibeti ihletésű betűírás, helyesírása szótagos, és mindkettő alkalmas a mongolok három buddhista szent nyelvének, mongolnak, tibetinek és szanszkritnak írására. Egyikük, a szojombo (szkr. *svayaṃbhû* 'magából való') írás, nem használ tibeti szótagválasztó jelet, s nem követi az indiai mintát, ahol az írott szótag, az utolsó kivételével, csak nyílt lehet, hanem a szótagvég mássalhangzóját kötött graféma alakjában illeszti a szótagkezdő, szabad graféma alá, ennek jobb oldali, vastag, oszlopszerű záróeleméhez. Nevét szövegkezdő jeléről kapta, mely az áhított függetlenség jelképe lett a kora 20. század mongol főpapi császárság idején, volt címer része, s ma is része Mongólia zászlajának s legújabb címerének. A másik, a vízszintes pecsétírás, egy tibeti *dbu-med,* azaz fejvonal nélküli írás szögletesített változata, szótagválasztó jellel. Ebben, mint a szojombo írásban is, saját kötött grafémája van a mongol *ö* és *ü* hangnak. Harminc-valahány éve leltem egy pecsétfeliratnyi mongol emlékére, s nemrég került elő néhány újabb. Írástörténeti érdekesség, nem más, de ez az írás is a hit műve.

Mongol szerzetesek, kik esetleg jobban ismerték a tibeti írást, mint az ujgur-mongolt, ezzel írtak mongolul is. A 17. század óta vannak ennek a gyakorlatnak emlékei, köztük vallásos énekek és népdalok egy terjedelmes, 19. századi gyűjteménye, egy nagy mongol–tibeti szótár és az a lámáknak szánt, kérészéletű folyóirat tibeti írású mongol része, melyet az egypártrendszer adott ki az 1930-as években. „Előzetes jelentésében" Ligeti Lajos az elsők közt emlékezett meg tibeti írásos déli mongol szövegekről.

A mandzsu írás, mely három évszázadon át őrizte egy birodalom hivatalos nyelvét, s őrzi ma a kelet-turkesztáni sibe népét, az arámi betűsor mongolból elágazó, legkeletibb hajtása, mellékjelekkel tökéletesített alakjában nemcsak egy-egy graféma, íráskép és helyesírási vonás erejéig hatott vissza a mongolra, hanem a 18. századtól a 20.-ig a dahúr nyelvnek is rögzítőesz-

köze lett, s egy 18. század végi nyelvkönyvben egy keleti-mongol nyelvjárás hordozója.

Az arámi ábécé utolsó mongol sarja a 20. század eleji burját írás, melyet a 13. dalaj-láma követe, majd a pétervári buddhista szentély építője és papja, Agván Doržiev és földije, a jeles tudós, burját és mongol közéleti személyiség, Cybén Žamcaránovič Žamcaráno ujgur-mongolból és ojrát írásból alakított ki 1905-ben Pétervárott. Ez az írás[17] az éledező burját nemzeti öntudat és különállási szándék jelképe volt, mellyel ki is nyomtattak néhány buddhista és világi könyvecskét, de nem élt sokáig, nem tudott versenyezni a keleti burjátok és szelengai burjátnak nevezett északi halhamongolok közt erős hagyományú ujgur-mongol írásbeliséggel, annak jóval egyszerűbb ábécéjével. A burját ábécé alkotói új betűikkel megszüntették a kétértékűséget, mellékjelekkel jelöltek hosszú magánhangzót, jésült mássalhangzót, igyekeztek felszámolni a helyzeti allográfiát (azaz a kezdő, belső, záró stb. betűalakok különbségét).

Arab írással csak egy mongol nyelvű nép, az afganisztáni mogol kevés írástudója írt. Egynek kiadatlan kéziratát Ligeti Lajos hozta afgán útjáról és ajándékozta az MTA Könyvtárának. Hasonlókat később Walther Heissig és Michael Weiers tártak fel és adtak ki. A mongolkori arab írásos mongol szójegyzékek arab és perzsa szerzők munkái, amint az adott időhöz és helyhez kötött hangértékben vett kínai írásjegyek segítségével lejegyzett mongol szótárak s szövegek sem mongol, hanem kínai politikai és kereskedelmi érdek szolgálatára születtek.

Ha 19. századi orosz hittérítők óegyházi szláv írásos klasszikus mongol egyházi szövegeit, az orosz-burját Alekséj Bobrównikov mongol-kalmük nyelvtanának (1849) cirill írásos mongol szövegeit s a kjahtai Rinčen B. Bimbáev halha-mongol szótárát nem számítjuk, s nem is számíthatjuk ide, a mongol nyelvűek közül cirillbetűvel elsőként dahúrok kísérleteztek a 19. és 20. század fordulóján. Ezt követte a kalmükök többbrendbeli cirill ábécéje a most használt legutolsóig. A burjátok 1938-ban kaptak cirillbetűt, írott nyelvük a többségi keleti-burját nyelvjárást képviseli. A mongóliai mongolok 1946 óta használnak cirillbetűt (*šine üseg* 'új betű'), mely több változat rövid vetélkedése után rögzült a ma is érvényes alakjában, 1957-es módosító javaslatok és a legutolsó rendszerváltás utáni, többször módosított

17 Yeshen-Khorlo Dugarova-Montgomery & Robert Montgomery: „The Buriat alphabet of Agvan Dorzhiev". In *Mongolia in the twentieth century. Landlocked cosmopolitan*. Ed. by S. Kotkin and B. A. Elleman (Armonk, N. Y., London, England: Sharpe, 1999), 79–97. o.

országgyűlési határozatok ellenére, melyek az ujgur-mongol írásos (*xuučin bičig* 'régi írás') írott nyelv hivatalossá tételét célozták. Bizonyos, hogy az írástudatlanság erőteljes visszaszorítását ezzel a kívülről kényszerített ábécével sikerült elérni. Ebben a kemény politikai akarat mellett az is segített, hogy az új helyesírás bár nem tökéletes, mégis jóval közelebb állt a többségi mongolok élő nyelvéhez, mint az ujgur-mongol betűs írott nyelv. 1957-ben tervezték a cirillbetű bevezetését Belső-Mongóliában és a dahúroknál, mely kísérleti kiadványokban is nyomon követhető, de a szovjet–kínai viszony elhidegülésével ez abbamaradt.

Latin betűt burját tudós, Baraadiin Bazar használt burját népköltési mutatványaiban 1910-ben[18]. A szovjet korszak elejének latinosítási mozgalmában közös latin betűs tervezet készült a burjátok és a halha-mongolok számára; a kalmükök ennek módosított változatát fogadták el. Az 1937-ben kezdődő Nagy Tisztogatás után, mely a Kominternre is lesújtott, vége lett a latinosításnak. Az unióban élő burjátok és kalmükök cirillbetűt kaptak, a mongóliai mongolok folytatták ujgur írásos hagyományukat az 1946-os írásváltásig egy rövid közjátékkal: az Ázsiában már javában folyó második világháború idején, 1940 márciusában, párthatározat született a latinosításról, melyből azonban semmi sem lett. A Mongol Népi Forradalmi Párt X. Kongresszusán maga Csojbalszan, az ország kissé véres kezű erős embere képviselte a latinosítás eszméjét. A latin betű egyszerűsége és két ezredéves múltja mellett világszerte elterjedt használata volt egyik fő érve, ami ugyancsak különös akkor, amikor a szovjet hatalomban élő nem orosz népek írott nyelvének latinosításával, „nemzetközi", netán „veszélyes" pánmongol vagy pántörök írásbeliségek teremtésével már felhagytak, és amikor e népek többségét orosz cirillbetűvel „ajándékozták" meg, és a közeli rokon nyelveknél is törekedtek a különbségek kiemelésére. Az időzítés politikai háttere nem világos, az sem, kik sugallták.[19]

A korábban használt mandzsu ábécé helyettesítésére igen sajátos latin betűs helyesírást alkotott mandzsúriai dahúr népe számára Merse, egy új dahúr nemzeti öntudat megtestesítője (kínai nevén Guo Daofu). Erről előbb Nikolaj Poppe, majd Merse írott nyelvének egyetlen ismert olvasó-

18 Badzar Baradijn: *Otryvki iz burjatskoj narodnoj literatury.* Teksty Buriaad zonoi uran eugenii deeji (St. Pbg. 1910).

19 Ceweliin Šagdarsüren: *Mongolčuudîn utga soyolîn towčoon* (Ulaanbaatar: Šinjlex uxaanî Erdem püüj, 1991); Toshiyasu Tsuruhara: *The script reform in the Mongolian People's Republic, 1921–1946.* Indiana University, Bloomington, M. A. theses, March, 1998, 33–37.

könyve alapján Ligeti Lajos tudósított. Ennek a szintén gyorsan múlt kísérletnek érdekessége, hogy a latin *q* betűt *č*, az *x*-et *ng*, a *z*-t magánhangzó-orrhangúság, az *s*-et *š*, a *c*-t *s* értékben használja. A latin betűk kínai *pinyin* értékeit követi a legújabb dahúr írott nyelv és a kínai–tibeti határvidéken (Gansu, Qinghai) élő monguoroké.

A mai Mongóliában a latin betű használata a számítógépes hírközlés, az elektronikus, azaz villámposta, valamint a mongol tulajdonnevek idegen nyelvi helyesírása kapcsán vetődik fel, s ebben egyelőre termékeny zűrzavar uralkodik, és a cirillbetűs mongol szavakat a betűknek nem a mongol, hanem az orosz értékei szerint teszik át latin betűre, azaz nem könnyű levetni a közel ötven éve viselt orosz szemüveget (ahogy nálunk gyakran németes alakban jelennek meg nyugatibb szavak, sőt, olyan torzszülöttek is, mint a történetünk és műveltségünk keleti kapcsolataiban oly hosszan fontos szerepű füvespuszta, oroszul *step'*, ebből francia *steppe*, ebből német *Steppe*, majd a magyarban *steppe, sztyep* alakokból tákolt *styeppe*).

E messzi és hosszú füvespusztai utazáson azt szerettem volna megmutatni, hogy a mongol nyelvű népeknek a törökökéhez fogható gazdagságú írástörténetébe milyen gyakran szólt bele hit és hatalom, különösen az utóbbi, és hogy a politikai akaratot szolgáló tekintélyszerep nemegyszer megelőzte az írás mint jelrendszer belső, szerves szerepeit.

Kertész András
az MTA levelező tagja

A NYELVÉSZET METAFORÁI

Elhangzott 2001. december 12-én

Problémafelvetés[1]

A nyelvtudomány éles hangú tudománymódszertani viták színtere. Az utóbbi mintegy két évtized vitái során egyebek mellett igen erőteljesen az érdeklődés homlokterébe kerültek a kognitív tudományok kibontakozásának azon következményei, amelyek a nyelvészet tárgyát, céljait, módszereit radikálisan új megvilágításba helyezik. E következmények egyike a **kognitív szemantika** előretörése. A kognitív szemantikát első megközelítésben – nagyon leegyszerűsítve, a definiálás igénye nélkül – így jellemezhetjük:

(1) A **kognitív szemantika** a kognitív tudományok azon részdiszciplínája, amely

1 Székfoglalóm témájának egészét és gondolatmenetének részleteit a pályámat segítő tanáraimra való szimbolikus utalások határozzák meg. A **metafora** motívuma, **a kognitív szemantika** lehetőségeire és korlátaira vonatkozó problémafelvetés, a **tudományelméleti** kontextus, a **generatív szintaxis** érintése és végül maga az elhangzó **szöveg** olyan motívumok, amelyek egy-egy tanáromnak a pályafutásomra gyakorolt hatását szimbolizálják. Előadásom természetesen a nyelvről, a nyelvészetről, a megismerésről szól – de nem utolsósorban **azokról** is, akik nélkül nem kerülhetett volna rá sor.

a) a nyelvi kifejezések jelentését a **megismerés** részeként vizsgálja,
b) önmagát **empirikus** tudományként határozza meg, és
c) egyik céljának az **elme lényegére** vonatkozó kérdések újrafogalmazását és megválaszolását tekinti.

Bármily felületes is e jellemzés, azt sejteni engedi, hogy a kognitív szemantika egyes irányzatai megkérdőjelezik a nyelvtudomány azon domináns vonulatát, mely – mindenekelőtt a formális szemantika és a generatív nyelvészet révén – szorosan kapcsolódik az analitikus nyelv- és tudományfilozófiához. Népszerűségük nő, alkalmazásaik szaporodnak. A nyelvész nap mint nap döntéshelyzetbe kerül: el kell döntenie, hogy zászlajára tűzi-e a látványos, új kezdeményezések valamelyikét. Ahhoz, hogy eldönthesse, a kognitív szemantikai elméletek **valóban** a nyelvtudomány megújhodásához vezetnek-e, vagy sokkal inkább érdekes, de kétes értékű próbálkozásoknak tekinthetők, mérlegre kell tennie azok hatékonyságát. Nem kerülheti el a következő kérdés felvetését:

(P) Melyek a kognitív szemantika lehetőségei és korlátai?

Ez a kérdés előadásom **alapproblémája**. Jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni: a **gyakorló** szemantikus napi tevékenységének tartalma nem utolsósorban attól függ, hogy erre a kérdésre önmaga számára milyen választ ad. Saját válaszomat, melyet előadásom gondolatmenete alapján, végkövetkeztetésként kapunk majd, az áttekinthetőség érdekében a következő hipotézis formájában előrebocsátom:

(H) a) Egyfelől a kognitív szemantika lehetőségei abban rejlenek, hogy radikálisan **tágítja** a nyelvtudományi kutatás lehetőségeit. Hatókörébe von olyan problémákat, amelyek hagyományosan nem tartoznak a nyelvtudomány tárgyához.
b) Másfelől a nyelvtudomány határainak tágítására való törekvés **korlátokba** ütközik: argumentációs hibákba, a vizsgálat tárgyának parttalanságába, a kiinduló hipotézisek messzire vezető, át nem gondolt következményeibe.

A (H) hipotézist nem közvetlenül és általánosságban, hanem egy jól körülhatárolt, sarkított és ezért tanulságos **esettanulmány** segítségével kívánom alátámasztani. Az első feladat tehát az, hogy a (P) problémát egy szűkebb, egyszerűbben vizsgálható, szemléletes problémára redukáljuk,

melyet majd (P')-vel jelölök, és mely az esettanulmány kiindulópontja lesz. Második lépésként megkísérlek (P')-re választ adni egy újabb, (H')-vel jelölt hipotézis segítségével, majd ezen válasz alapján – harmadik lépésként – motiválom az imént említett (H) hipotézist.[2]

Esettanulmány

Mit jelentenek a különféle nyelvészeti elméletek olyan kifejezései, mint például *Wurzel* (az összehasonlító nyelvészetben), *tree* (a generatív nyelvészet standard elméletében), *to bind* (a kormányzás-kötés elméletében) vagy *to bargain* (az etnometodológiai konverzációelemzésben)? E kérdések látszólag triviálisak. Azt mondhatnánk, hogy azok, akik egy adott nyelvészeti elméletet alkalmaznak, természetesen definiálják terminusaikat, és e definíciók pontosan megadják az elmélet kifejezéseinek jelentését. Valójában azonban a kérdések mögött a tudományelmélet egyik bonyolult, klasszikus problémája húzódik meg, melyet **az elméleti terminusok problémájának** szokás nevezni: az a kérdés, hogy milyen az elméletek bizonyos kifejezéseinek szerkezete, ha tudjuk, hogy azok közvetlenül **nem megfigyelhető** objektumokra vonatkoznak, és szükséges összetevői a tudományos **általánosításoknak**. Ahhoz, hogy megérthessük a fenti, látszólag egyszerű kérdések valódi jelentőségét, röviden át kell tekintenünk e probléma lényegét.

Az elméleti terminusok szerkezetének problémája évtizedeken át az analitikus tudományelmélet homlokterében állt. A klasszikus, egymást követő megoldási javaslatok[3] – melyek Hempel, Carnap, Ramsey, Sneed, Stegmüller és mások nevéhez fűződnek – sorra elégtelennek bizonyultak, és a (2)-ben összefoglalt általános tanulságokhoz vezettek:

2 Az alapfogalmakat – mint pl. *elmélet, jelentés, konceptualizál, metafora, empirikus* stb. – **preexplikatív** értelemben használom, mivel szisztematikus bevezetésükre a szűkre szabott terjedelem miatt nincs lehetőség. Ettől csupán akkor térek el, ha az adott szövegösszefüggés valamely fogalom bevezetését feltétlenül megkívánja. Az értelmi kiemeléseket félkövér, a vizsgálat tárgyának tekintett terminusokat kurzív betűtípussal jelölöm, az adott szövegösszefüggésben releváns, de preexplikatív értelemben használt kifejezéseket pedig idézőjelek közé teszem.

3 Áttekintésükhöz vö. pl. Zoglauer, Th.: *Das Problem der theoretischen Terme*. Braunschweig, 1993.

(2) a) Az elméleti terminusok problémája alapvetően **nyelvi** természetű, mert bizonyos kifejezések **szemantikai** tulajdonságaira vonatkozik.

b) Története során a probléma fókusza jelentősen megváltozott. Míg a kezdeti időszakban a hangsúly az elméleti terminusok és az elméletektől függetlennek vélt megfigyelési nyelv viszonyán volt, a későbbiekben egyre inkább e terminusok **kontextusfüggősége** került előtérbe.

c) Nyelvi természete ellenére a problémát alapvetően **tudományfilozófiai** kérdésként kezelték.

d) Ugyanakkor – a megoldási javaslatok nyilvánvaló hiányosságai miatt – a probléma tudományfilozófiai relevanciája csökken. Ez megteremti a lehetőséget **nyelvi** természetének **a nyelvészeti szemantika** eszközeivel való feltárására.

e) E folyamatban – mindenekelőtt (de távolról sem kizárólag) Mary Hesse több évtizedes, a hatvanas évektől a kilencvenes évekig terjedő munkássága nyomán[4] – egyebek mellett előtérbe került annak a feltevésnek a mérlegelése is, hogy az elméleti terminusoknak az elméletalkotásban játszott szerepe **esetleg metaforikus** szerkezetük következménye lehet.

A tudományos kifejezések metaforikus jellegének elemzése az utóbbi években a metaforakutatás egyik fontos részterületévé vált. Legyen elegendő megemlíteni a legújabb munkák közül Debatin könyvét a metafora racionalitásáról, Pulaczewskának a fizika, Jäkelnek a tudományfilozófia, Liebertnek az AIDS-kutatás metaforikus terminusait elemző műveit, valamint Fónagy Iványnak a nyelvészet metaforáira vonatkozó klasszikus és újabb írásait vagy Fiehler és Brünner problémafelvető tanulmányait.[5]

4 Vö. pl. Hesse, M.: *Models and Analogies in Science*. Notre Dame, 1966; Theory, Family Resemblances and Analogy. In Helman, D. (ed.): *Analogical Reasoning*. Dordrecht, 1988, 317–340.; Arbib, M. & Hesse, M.: *The Construction of Reality*. Cambridge, 1986 stb.

5 Vö. pl. Brünner, G.: Metaphern für Sprache und Kommunikation in Alltag und Wissenschaft. *Diskussion Deutsch*, 18 (1987), 100–119.; Debatin, B.: *Die Rationalität der Metapher*. Berlin, 1996; Fiehler, R.: Kommunikation, Information und Sprache. Alltagsweltliche und wissenschaftliche Konzeptualisierungen und der Kampf um die Begriffe. In Weingarten, R. (Hrsg.): *Information ohne Kommunikation? Die Loslösung der Sprache vom Sprecher*. Frankfurt/M., 1990, 99–128.; Fónagy I.: *A költői nyelvről*. Bp., 1999; Jäkel, O.: *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen*. Frankfurt/M., 1996; Liebert, W.-A.: *Metaphernreflexion in der Virologie*. Mannheim, 1995; Pulaczewska, H.: *Aspects of Metaphor in Physics*. Tübingen, 1999 stb.

(2)-ből az következik, hogy amennyiben vizsgálatunk tárgyának a **nyelvészeti** elméletek elméleti terminusait tekintjük, akkor a nyelvészet eszközeit **reflexív** módon használhatjuk fel. Azaz sajátos, a gyakorló nyelvész számára talán szokatlannak látszó helyzetbe kerülünk: a **nyelvészeti** elméletalkotás bizonyos tulajdonságait magának a **nyelvészetnek** – ezen belül pedig a szemantikának – az eszközeivel vizsgálhatjuk.

Következésképpen a nyelvészeti elméletekre vonatkoztatva az elméleti terminusok problémája a következőképpen vethető fel:

(P') Milyen a nyelvészeti elméletekben az elméleti terminusok szemantikai szerkezete, ha tudjuk, hogy
  a) e terminusok közvetlenül nem megfigyelhető objektumokra vonatkoznak;
  b) e terminusok lényeges szerepet játszanak szabályok, általánosítások, tudományos magyarázatok megfogalmazásában; és
  c) e terminusok szerkezete a nyelvészeti szemantika eszközeinek alkalmazásával tárható fel?

Ahhoz, hogy (P')-re választ kaphassunk, fel kell tennünk a következő részkérdést: Melyek a nyelvészeti szemantika azon **eszközei**, amelyek alkalmasak lehetnek tudományos elméletek kifejezéseinek vizsgálatára?

A bevezetésben vázolt helyzetképből egyértelműen következik a válasz. A szemantikának **van** ugyanis olyan területe, amely deklarált céljának tekinti a tudományos fogalmak szerkezetének leírását is: a bevezetésben említett kognitív szemantika. Tehát megkísérelhetjük a kognitív szemantika **meta**elméleti alkalmazását a nyelvészeti elméletek terminusainak elemzésére. Amennyiben az eddigi érvelést elfogadjuk, az újabb részkérdés szükségképpen így hangzik: Melyik kognitív szemantikai felfogásból kiindulva hozzuk létre azt a metaelméletet, amelynek segítségével leírjuk a nyelvészeti elméletek terminusainak szemantikai szerkezetét? A kognitív szemantika helyzetének ismeretében a válasz kézenfekvő: Lakoff és Johnson kognitív metaforaelméletét kell választanunk. E döntés indoklása a következő: először, ahogy azt (2) (e)-ben megállapítottuk, az elméleti terminusok feltételezett metaforikus jellege fontos szerepet játszik a tudományelméleti diszkusszióban; másodszor, Lakoff és Johnson kognitív szemantikának nevezett elmélete középpontjában a metaforikus fogalomalkotás áll, tehát alkalmas lehet e metaforikus jelleg megragadására; harmadszor, az elmélet megalkotói expressis verbis kiterjesztik azt a tudományos fogalomalkotásra is; negyedszer, a szélesebb szakmai közönség számára is ismert és érthető,

ezért alkalmas a kognitív szemantika lehetőségeire és korlátaira vonatkozó általános következtetések szemléltetésére; végül pedig ezen felfogás 1999-es – tehát jelenleg nagyon aktuális – kifejtése rendkívül élesen kérdőjelezi meg az elméleti nyelvészet domináns irányzatainak motiváltságát, nem kevés vitát kiváltva. Tanulságos lehet tehát, ha a kognitív szemantika lehetőségeit és korlátait e nézet **példáján** szemléltetjük.

Ezen érvekből kiindulva a következő lépésben a kognitív metaforaelmélet **meta**elméleti felhasználásával kísérletet teszek a (P') probléma egy lehetséges megoldásának bemutatására.

A nyelvészet metaforái

Ahhoz, hogy a feladatot végrehajthassuk, röviden emlékeztetni kell a kognitív metaforaelmélet lényegére. Lakoff és Johnson kognitív metaforaelméletének kiindulópontja a következő:[6]

(3) a) A metafora nem periferikus, retorikai jelenség, hanem a világ konceptualizálását szolgáló alapvető eszköz.
b) A világra vonatkozó tudásunkat ún. „fogalmi metaforák" strukturálják.
c) Lakoff és Johnson különbséget tesznek az ún. „fogalmi metaforák" és a „metaforikus kifejezések" között. Metaforikus kifejezések pl. olyan **nyelvi szerkezetek**, mint *felépítette az elméletét, romba dőlt az elmélete, új elméletet alkotott, elmélete homokra épült* stb. A fogalmi metaforák viszont **kognitív folyamatokon** nyugszanak, melyek meghatározzák azt a módot, ahogy a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk. A fent említett metaforikus kifejezések például AZ ELMÉLETEK ÉPÍTMÉNYEK fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai.
d) A fogalmi metaforák mindig két fogalmi tartományt kapcsolnak össze: egy konkrét, kézzelfogható „forrástartományt" (a fenti példában: ÉPÍTMÉNY) és egy absztrakt, nehezen megfogható „céltartományt" (ELMÉLET).

6 Vö. Lakoff, G. & Johnson, M.: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.; Lakoff, G. & Johnson, M.: *Philosophy in The Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York, 1999.

e) E két fogalmi tartomány összekapcsolásának lényege az, hogy az absztrakt céltartományt a konkrét, érzékelhető, ismertnek feltételezett forrástartomány segítségével értelmezzük.

A kognitív metaforaelmélet tételeiből az elméleti terminusok (P')-vel jelölt problémájának megoldásaként a (H') hipotézis következik, mely így hangzik:

(H') a) A nyelvészeti elméletek terminusai olyan metaforikus kifejezések, amelyek fogalmi metaforákon nyugszanak.
b) Ergo: a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyát fogalmi metaforák segítségével értelmezik és magyarázzák.

A (H')-vel jelölt tételt négy nyelvészeti elmélet segítségével illusztrálom. A példák bemutatásának előkészítéseként három megjegyzést kívánok előrebocsátani.

Először (3) (d)-vel összhangban hangsúlyozni kell, hogy a kognitív metaforaelmélet az absztrakt fogalmakat közvetlenül érzékelhető élményekhez kapcsolja. Ebből az következik, hogy a bemutatott nyelvészeti elméletek terminusai is közvetlen, konkrét, tapasztalati élmények alapján elemezhetők, miközben másodlagos az a kérdés, hogy tudománytörténetileg milyen viszonyban állnak egyéb elméletek hasonlóan absztrakt terminológiájával. A kognitív metaforaelmélet eszközeivel végrehajtott elemzés ezért egészen más gondolkodásmódot feltételez, mint a filológiai módszereket alkalmazó tudománytörténeti kutatás, mely egyebek mellett különböző elméletek terminológiájának kölcsönhatására világít rá, vagy kimutatja azon kultúrtörténeti folyamatokat, amelyek egy adott elmélet kialakulását elősegítették. Ily módon az alábbi elemzések például nem tükrözhetik a darwinizmus elméletének vagy a romantika légkörének szerepét az összehasonlító nyelvészet létrejöttében, vagy pedig a matematika terminológiájának és a kritikai racionalizmus tudományelméleti vonulatának összefüggését a generatív nyelvészet elméleti terminusainak kialakulásával.[7]

7 Baldauf – a kognitív metaforaelmélettől független – áttekintést nyújt többek között a darwinizmus és a 19. századi összehasonlító nyelvészet, a kémia és a strukturalizmus, a matematika és a generatív nyelvészet, a számítógép-tudomány és a moduláris kognitív nyelvészet terminológiája közötti kapcsolatról. Vö. Baldauf, Ch.: *Metapher und Kognition. Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher.* Frankfurt/M., 1997, 280 kk.

Másodszor, a metaforikus fogalomalkotás nem korlátozható egyedi metaforikus kifejezésekre és fogalmi metaforákra. (3)(a)-ból és (3)(b)-ből az következik, hogy a hangsúly nem az egyedi teoretikus terminusokon van, hanem sokkal inkább azon metaforikus kifejezések rendszerének egészén, amelyekben a teoretikus terminusok előfordulnak, és amelyek fogalmi metaforákra épülnek.

Harmadszor, a példák kiválasztásánál a következőkre törekedtem: diakronikusan átfogják a modern nyelvtudomány legutóbbi mintegy 200 évét; a szinkrónia síkján szemléltetik a 20. századi nyelvtudomány egyes, egymással ellentétes, de egyidejűleg fennálló nézeteit; és végül rendszerbe illeszthetők, mert valamilyen módon – egymás tagadásaként, kiegészítéseként vagy fogalomtörténeti gyökereikben – összefüggnek.[8]

Az első példa **a 19. századi összehasonlító nyelvészet organikus eredetű terminusait** szemlélteti.[9] (4) azt mutatja be, hogy a kognitív metaforaelmélet az összehasonlító nyelvészet terminológiáját – mely mindenekelőtt William Jones, a Schlegel fivérek, Wilhelm von Humboldt és mások nevéhez fűződik – alapvetően **metaforikusan** értelmezi. Olyan elméleti terminusok mögött, mint pl. *Wurzel, Flexion, organisch, Entwicklung, Sprachfamilie, Sprachverwandtschaft* A NYELV ORGANIZMUS fogalmi metafora húzódik meg, ahol a forrástartomány az ORGANIZMUS, a céltartomány pedig a NYELV:

(4) Fogalmi metafora: A NYELV ORGANIZMUS
Forrástartomány: ORGANIZMUS
Céltartomány: NYELV
Elméleti terminusok: *Wurzel, Flexion, organisch, Entwicklung, Sprachfamilie stb.*
Metaforikus kifejezések:

8 A terminusok fordításával kapcsolatos problémák elkerülése érdekében az elméleti terminusokat és a metaforikus kifejezéseket a forrás nyelvén közlöm.

9 Vö. pl. Tsiapera, M.: Organic Metaphor in Early 19th Century Linguistics. In Niederehe, H-J. & Koerner, E. F. K. (eds.): *History and Historiography of Linguistics*. Amsterdam, 1990, 577–587; e tanulmány rávilágít többek között a romantika szerepére az összehasonlító nyelvészet terminológiájának kialakulásában. Az összehasonlító nyelvészet terminológiájának tudománytörténeti áttekintéséhez magyar nyelven vö. pl. Róna-Tas A.: *A nyelvrokonság*. Bp., 1978 és Robins, H. R.: *A nyelvészet rövid története*. Bp., 1999.

„Die wichtige Frage, ob und wie sich die Sprachen, *ihrem inneren Bau nach, in Classen, wie etwa* **die Familien der Pflanzen,** *abtheilen lassen, kann nur auf diese Weise gründlich beantwortet werden."* [10]

„Aber auch **die Mundart** *der rohesten Nation ist ein zu edles Werk der Natur, um, in so zufällige Stücke zerschlagen, der Betrachtung fragmentarisch dargestellt zu werden. Sie* **ist ein organisches Wesen,** *und man muss sie, als solches, behandeln."*[11]

„[...] die Eigenschaft der Sprachen [...], welche man unter den Ausdrücken: Isolierung der Wörter, **Flexion** *und Agglutination zusammenzubegreifen pflegt [...] der Angelpunkt, um welchen sich die Vollkommenheit des* **Sprachorganismus** *drehet."*[12]

„Der erste Schritt **flexivischer Bildung** *mochte der gewesen sein, daß den* Wurzeln *als dem Ausdrucke von Thätigkeiten die persönlichen Subjecte hinten angefügt wurden [...]"*[13]

Ha elfogadjuk ezt az elemzést, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a kognitív metaforaelmélet az összehasonlító nyelvészetet olyan elméletnek láttatja, amely vizsgálatának tárgyát, a nyelvet, az elméleti terminusok sajátos metaforikus jellege folytán **szervesen fejlődő, kreatív organizmusként** konceptualizálja.

A második példa egy mintegy 150 évvel későbbi felfogás, **a generatív nyelvészet standard elméletében található organikus eredetű terminusokra** vonatkozik. Közismert, hogy a generatív nyelvészet standard elméletében központi szerepet játszott a kreativitás gondolata, melyet Chomsky Humboldt felfogásával kapcsolt össze. Ez az összefüggés igen jól nyomon követhető teoretikus terminusaiban.[14] A generatív nyelvészet standard elméletében többek között a következő elméleti terminusokat találjuk: *cycle, daughter, flip-flop, hopping, inversion, kernel, node, pruning, raising, shift, sister, support, tree.* (5) azt szemlélteti, hogy az elemzés szerint a nyelvi

10 Humboldt, W. v.: Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung (1820). In Trabant, J. (Hrsg.): *Über die Sprache.* Tübingen / Basel, 1994, 18. Kiemelések itt és a további idézetekben tőlem, *K. A.*

11 Uo. 17.

12 Humboldt, W. v.: Kawi-Einleitung. In Steinthal, H. (Hrsg.): *Die sprachphilosophischen Werke.* Berlin, 1884; 389; VII: 109.

13 Steinthal, H.: *Charakteristik de hauptsächlichen Typen des Sprachbaues. Zweite Bearbeitung seiner Classification der Sprachen.* Berlin, 1860, 285.

14 Vö. pl. Tsiapera: i. m.

szerkezetek kategóriájának absztrakt tartományát a grammatika **élő szervezetekre** vonatkozó konkrét tapasztalataink alapján kísérli meg értelmezni:[15]

(5) A fogalmi metafora: A STRUKTÚRÁK NÖVÉNYEK
Forrástartomány: NÖVÉNY
Céltartomány: STRUKTÚRA
Elméleti terminusok: *tree, kernel, cycle, node*
Metaforikus kifejezések:[16]
The set of **kernel** *S's in a language is the set of S's produced by applying only obligatory transformational rules to underlying structures.*
A tree diagram, or phrase marker, is a hierarchical representation of a structure described by either a phrase structure rule or a transformational rule.
A **cycle** *is the domain of application of rules within a structure containing one or more embedded S's.*
A **node** *is a labelled point in a tree structure.*

Harmadik példánk a generatív nyelvészet egy későbbi fejlődési stádiumából, a **kormányzás-kötés elméletéből** származik. Elméleti terminusait olyan társadalmi metaforák határozzák meg, amelyek jelentősen különböznek a standard elmélet fogalmi metaforáitól:[17]

(6) a) A fogalmi metafora: A STRUKTÚRÁK TÁRSADALMI HIERARCHIÁK
Forrástartomány: TÁRSADALMI HIERARCHIÁK
Céltartomány: STRUKTÚRÁK
Elméleti terminusok: *command, control, govern* stb.
Metaforikus kifejezések:[18]
B **c-commands** *(constituent-commands) C if the first branching node dominating B dominates C, and B does not dominate C (or vice versa).*
Control *is the coreference relationship that holds between an empty pronominal NP (PRO) in an infinitive complement and its antecedent.*

15 Vö. pl. Riley, K.: The Metalanguage of Transformational Syntax. *Semiotica,* 67(1987), 173–194; Junker, M-O.: Metaphors We Live By: The Terminology of Linguistic Theory. *Natural Language and Linguistic Theory,* 10(1992), 142–145; Kertész, A.: Pragmatics and the Flexibility of Theoretical Terms in Linguistics: Two Case Studies. In Bibok, K. & Németh, T. E. (eds.): *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning.* Amsterdam, 2001, 117–150.

16 A kifejezések forrása Riley: i. m.

17 Riley: i. m.; Junker: i. m.; Kertész: i. m.

18 Forrásukhoz vö. Riley: i. m.

Governing *nodes are Verb, Preposition, Noun, Adjective, tense and Possessive.*
A **governs** *B if A is the minimal governing node c-commanding B.*
(b) A fogalmi metafora: A STRUKTÚRA KORLÁTOZÁS
Forrástartomány: KORLÁTOZÁS
Céltartomány: STRUKTÚRA
Metaforikus kifejezések:
Elméleti terminusok: *barrier, bind, free, constrain, filter* stb.
A **barrier** *is an NP or S-bar boundary that blocks government.*
An argument (NP position) is **bound** *if it is coindexed with a c-commanding argument; otherwise it is* **free.**
Constraints/conditions *are used to to describe structures which prohibit the application of a rule during derivation.*
A **filter** *is a restriction on the surface structure resulting from derivation.*

Látjuk, hogy a kormányzás-kötés elméletének terminusai olyan fogalmi metaforákon nyugszanak, amelyek a grammatikát a lehetőségek **szűkítéseként, korlátozásaként, szűréseként** konceptualizálják.

A negyedik példa az etnometodológiában gyökerező **nyelvészeti konverzációelemzés** központi elméleti terminusa.[19] Az irányzat a hatvanas-hetvenes években bontakozott ki, és kétségbe vonja a nyelvtudomány fejlődésének azt a vonulatát, amely Saussure-től Chomskyhoz vezetett. Egyik központi elméleti terminusa *to bargain*, vagy – azonos értelemben – *to negotiate* (németül: *aushandeln*). E kifejezések a kommunikáció társadalmi beágyazottságára utalnak: arra a feltevésre, hogy a „nyelv" és a „kommunikáció" nem absztrakt rendszer, hanem eleve csupán a partnerek mindennapi interakciója során, társadalmi normák és érdekek mentén jöhet létre. (7) azt mutatja be, hogy a kognitív metaforaelmélet ezt a központi elméleti terminust egy olyan fogalmi metafora alapján elemzi, amely a kommunikációt – üzleti, gazdasági, érdekegyeztető – **alku**folyamatként konceptualizálja:

(7) A fogalmi metafora: A KOMMUNIKÁCIÓ ALKU
Forrástartomány: ALKU
Céltartomány: KOMMUNIKÁCIÓ
Elméleti terminusok: *to negotiate, to bargain, aushandeln, verhandeln*

19 Vö. Brünner: i. m.; Fiehler: i. m.; Dieckmann, W. & Paul, I.: „Aushandeln" als Konzept der Konversationsanalyse. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 2 (1983), 169–196.

Metaforikus kifejezések:
„Kommunikation ist ein **Aushandlungs***prozeß"*[20]
„In other words, the two typificatory schemes enter into an ongoing negotiation *in the face-to-face situation. In everyday life such* **negotiation** *is itself to be prearranged in a typical manner – as in the typical* **bargaining** *process between buyers and salesmen."*[21]

Ezen a ponton megfogalmazhatunk egy lényeges általánosítást: a kognitív metaforaelmélet a nyelvészet elméleti terminusait és a nyelvészeti elméletalkotást gyökeresen másképp jellemzi, mint ahogy azt az analitikus tudományelmélet ún. elfogadott nézete tenné. Arra a felismerésre juthatunk, hogy – úgy látszik – a nyelvészeti elméletek működőképessége alapvetően **nem** az egyre egzaktabb fogalomhasználaton, hanem ellenkezőleg: a teoretikus kifejezések metaforikus jellegű, nem formalizálható, a vizsgálat mindenkori tárgyát értelmező, konceptualizáló, strukturáló tulajdonságaiban rejlik. Lakoff és Johnson kognitív szemantikájának alapgondolatát híven tükrözzük, ha sarkítottan fogalmazva azt mondjuk: az, amit a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyáról állítanak, jelentős mértékben elméleti terminusaik metaforikus szerkezetének következménye. Úgy vélhetjük ezért, hogy a nyelvészeti fogalomalkotás lényege radikálisan új megvilágításba kerül. Következő lépésként tekintsük át általánosságban azokat a **lehetőségeket,** amelyeket a kognitív szemantika a (H') hipotézis **következményeiként** feltárhat!

Lehetőségek

Először is a nyelvészet (és ezen belül a szemantika) határai jelentősen tágulnak. Azt a lényeges meglátást, hogy a kognitív metaforaelmélet egyik sikeres alkalmazása metatudományos felhasználása lehet, és ily módon **átléphetők a nyelvészet konvencionális határai,** Olaf Jäkel például a következőképpen fogalmazza meg:[22]

20 Dieckmann & Paul: i. m. 169.
21 Berger, P. L. & Luckmann, Th.: *The Social Construction of Reality.* New York, 1966, 31.
22 Jäkel, O.: Metaphorical Scenarios of Science. In Pütz, M. & Dirven, R. (eds.): *The Construal of Space in Language and Thought.* Berlin & New York, 1996, 675.

„Ismét kiderült, hogy a kognitív nyelvészet nem csupán akkor alkalmazható haszonnal, ha célunk a **nyelv** természetének megértése, hanem akkor is, ha az ember **egyéb kognitív teljesítményeit** kívánjuk megérteni, esetünkben a tudomány természetére vonatkozó [...] elméletek lényegét."

Másodszor: az esettanulmányban egy kognitív szemantikai elméletet alkalmaztunk nyelvészeti elméletek szerkezetének leírására. Azaz: bizonyos fajta nyelvészeti elméletek módszereivel reflektáltunk a nyelvészeti elméletalkotás mibenlétére. A nyelvészet tehát olyan **reflexív** tudomány, amely alkalmas arra, hogy **saját** tevékenységét többek között **saját** eszköztárának metaszintű alkalmazásával értse meg.

Harmadszor: e reflexivitás egyik következményeként a bemutatott példák azt szemléltették, hogy a kognitív szemantikai elemzések segítségével új ismeretekhez juthatunk olyan fogalomtörténeti összefüggésekről, amelyek relevánsak lehetnek a nyelvtudomány **historiográfiája** számára is.

Negyedszer: nem csupán az elméletfejlődés diakrón viszonyait tárhatja fel a fogalomalkotás szempontjából, hanem a szinkrónia síkján egyidejűleg létező, egymást kiegészítő, átfedő, tartalmazó vagy kizáró nyelvészeti elméletek közötti **interteoretikus** relációk azon típusait is, amelyek megragadására az analitikus tudományelmélet alkalmatlan.

Végül: a kognitív szemantika metaelméleti alkalmazása új lehetőségeket villant fel nem csupán a nyelvészet, hanem a **tudományelmélet** számára is, melynek problémakezelését bizonyos esetekben jelentősen módosíthatja. Így például elvezethet az „elmélet" fogalmának újfajta, az ismert felfogásoktól eltérő meghatározásához. Az elmondottakból az következik ugyanis, hogy a tudományos elméletalkotás folyamán fogalmi metaforák segítségével egyedi adatokat koherens egésszé összefoglalva kísérlünk meg a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlen fogalmi tartományokat hozzáférhetővé tenni. E törekvés eredményeként fogalmazzuk meg hipotéziseinket. Ahhoz, hogy fogalmi metaforákban gyökerező metaforikus kifejezések segítségével hipotéziseket fogalmazzunk meg, mindenekelőtt a forrástartományt meg kell feleltetnünk a céltartománynak. Amennyiben ez a viszony létrejön, és teljesülnek bizonyos metodológiai követelmények – mint pl. az ellentmondás-mentesség és a koherencia –, akkor „a kiválasztott metafora megad egy elméletet".[23] Ily módon az „elmélet" kategóriáját

23 Baldauf: i. m. 279.

bizonyos forrás- és céltartományok összekapcsolásán nyugvó fogalmi metaforaként határozhatjuk meg.

Ha az előadás ezen a ponton véget érne, akkor abban a tudatban maradhatnánk, hogy a kognitív szemantika itt bemutatott változata jelentős fordulópontja a nyelvtudomány fejlődésének. Meg kell azonban vizsgálnunk az érem másik oldalát is. Tegyük fel a kérdést: Valóban elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy a „nyelvtudást" vagy a „nyelvi változást" vagy a „nyelvrokonságot" vagy a „nyelvhasználatot" olyannak látjuk, amilyennek mindenkori elméleteink metaforikus eredetű terminusai láttatják? Előrebocsátom: a válasz semmiképpen sem lehet igen. Inkább azt kell mondanunk, hogy nem tudhatjuk. Azért nem tudhatjuk, mert az iménti következtetések elfogadása ellen **igen súlyos érvek** szólnak. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok a korlátok, amelyek a (H') hipotézisből következnek, és amelyeket a kognitív szemantika nem léphet át![24]

Korlátok

Az első korlát egy komoly **kategóriahiba.** Mit jelent ez? Lakoff és Johnson 1999-ben megjelent könyvükben a kognitív szemantika tárgyát így jellemzik:[25]

> „[...] A filozófiai kérdések jelentése annak a fogalmi rendszernek a **függvénye**, amelyet a kérdés megértéséhez felhasználunk. **Ez** az összefüggés pedig olyan empirikus probléma, amelyet általában a kognitív tudománynak, speciálisan pedig **a kognitív szemantikának** kell felvetnie."

Az idézet mögötti látens érvelést a következőképpen rekonstruálhatjuk:

(8) **Ha**
- a) a filozófiai kérdések és válaszok megfogalmazása a világot értelmező **fogalmi rendszereink** függvénye,
- b) a világot értelmező **fogalmi rendszereink fogalmi metaforák** függvényei,

24 A kognitív metaforaelmélet általános kritikájának összefoglalásához l. pl. Baldauf: i. m., 245 kk., magyar nyelvű áttekintéséhez pedig vö. Kiefer F.: *Jelentéselmélet.* Bp., 2000, 92 kk. Az elmélet újabb változatának filozófiai hátterét élesen bírálja U. Neisser Lakoff & Johnson 1999, i. m.-ről írott recenziójában [*Language*, 77 (2001), 166–169.].

25 Lakoff & Johnson 1999, i. m., 136.

c) **a fogalmi metaforák** alkotják a kognitív szemantika vizsgálatának **tárgyát, akkor**
d) a kognitív szemantika **tárgyát** filozófiai kérdések és a rájuk adott válaszok alkotják.

Ergo: ezen érvelés szerint egy **nyelvészeti** diszciplína, a kognitív szemantika tárgyát expressis verbis **filozófiai** kérdésfelvetések és válaszok alkotják. Ez pedig azt jelenti, hogy a diszciplína határainak tágítása – melyről az imént még úgy vélhettük, hogy komoly, új eredmény – egy alapvető **kategóriahibába** torkollik. A kategóriahiba abban áll, hogy a Lakoff–Johnson-féle kognitív szemantika összetéveszti a célt az eszközzel. Célja, mint láttuk, alapvetően nem az, hogy nyelvi kifejezések jelentését feltárja, hanem az, hogy nyelvi kifejezések jelentésének vizsgálata **révén** oldjon meg **filozófiai** problémákat. Fel kell tehát tennünk – de egyúttal nyitva is kell hagynunk – azt a kérdést, hogy ezt a fajta kognitív szemantikát **egyáltalán** – a szó naiv értelmében – **nyelvészetnek** tekinthetjük-e.

Másodszor: a fenti érvelés további következményeként a kognitív szemantika tárgya **parttalanná** válik: ahogy láttuk, filozófiai problémáktól nyelvi szerkezetek jelentésén át egyes, az utóbbiakkal összefüggő, de tőlük eltérő kognitív folyamatokig terjed. A közelmúlt vitái arról tanúskodnak, hogy a vizsgálat tárgyának ez a parttalansága számos, nagyon komoly ismeretelméleti problémát vet föl, melyet a kognitív szemantika élharcosai nem gondoltak át.

A harmadik, át nem léphető korlát az, hogy **nem** az itt példaként bemutatott, Lakoff és Johnson nevével fémjelzett metaforaelmélet a kognitív szemantika egyetlen irányzata. A kognitív szemantika, mint tudjuk, egymásnak gyakran ellentmondó, egymást gyakran kizáró elméletek szövevénye. Ezért – Quine híres aluldeterminációs tételének[26] metaelméleti következményeként – a nyelvészeti elméletalkotásra vonatkozó ugyanazon adatok alapján egymásnak ellentmondó empirikus metaelméleti feltevéseket konstruálhatunk. Viszont komoly következményei lehetnek annak, hogy a kognitív metaforaelmélet **vagy** egy azt kizáró, alternatív kognitív szemantikai felfogás metaelméleti alkalmazása mellett döntünk-e. Amennyiben például az előbbit fogadjuk el, azt kell állítanunk, hogy a nyelvészeti elméletek

26 Quine, W. V. O.: A világ empirikusan ekvivalens rendszereiről. In Laki J. (szerk.): *Tudományfilozófia*. Bp., 1998, 124–136. A tételnek eltérő következményekkel járó, különböző változatai vannak, melyek differenciálására nem térhetünk ki.

konstrukciójának központi eszköze a metafora. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy indokolt a metaforikus fogalomalkotásban rejlő lehetőségeket **tudatosan** kihasználni. Ezt a következtetést – más kontextusban, gazdag empirikus vizsgálatokra támaszkodva – Wolf Andreas Liebert a következőképpen fogalmazta meg:[27]

> „Ha a kutatók számára hozzáférhetővé tennénk saját fogalomvilágukat, ha tudatosíthatnánk bennük – Lakoff és Johnson 1980-as könyvének címével összhangban – »The Metaphors They Live By«, akkor ez kiindulópontot jelenthetne a kutatók számára ahhoz, hogy metaforarendszerükön belül és kívül elgondolkodjanak metaforamodelljeiken, amelyek ily módon **termékeny lehetőségeket nyitnak új tudományos gondolatok számára.**"

Amennyiben azonban az ellenkező metaelméleti hipotézist fogadjuk el, olyan nyelvészeti elméletek kidolgozását tarthatjuk indokoltnak, amelyek teoretikus fogalmai alapvetően **nem** metaforikus természetűek. Ergo: attól függően, hogy milyen metaelméleti módszert alkalmazunk a nyelvészeti terminusok szerkezetének elemzésére, **más és más** kép bontakozik ki a nyelvészeti elméletalkotásról, és e kép alapján a nyelvész **eltérő** teoretikus célkitűzéseket fogalmazhat meg önmaga számára.

Végül meg kell említeni azt, hogy a céltartomány és a forrástartomány körülhatárolása nem világos kritériumok, hanem a mindenkori elemző intuíciója alapján történik. Az „absztrakt" és a „konkrét" kategóriája [vö. (3)(d), (3)(e)] homályos. Például (5)-ben a forrástartomány (NÖVÉNYEK) „konkrétabb", mint (6) forrástartománya (TÁRSADALMI HIERARCHIÁK vagy KORLÁTOZÁS). Hol húzódik az a határ, amelyen túl egy fogalmi tartomány már elég „absztrakt" ahhoz, hogy ne lehessen egy metaforikus folyamat forrástartománya? Ha pedig nem húzható ilyen határ és „absztrakt" kategóriák is betölthetik a forrástartomány szerepét, akkor kicsúszik a talaj Lakoff és Johnson azon központi feltevése alól, amely azt mondja ki, hogy a fogalmi metaforák egy „absztrakt" fogalmi tartományt közvetlen, „konkrét", érzéki tapasztalatok alapján magyaráznak. Ebből viszont az következik, hogy a nyelvészeti elméletek terminusaira vonatkozó, az (5)–(7) példákban bemutatott elemzések plauzibilitása erősen megkérdőjelezhető.

27 Liebert, W.-A.: Hypertextdesign in der kognitiven Lexikographie. In Wiegandt, H.-E. (Hrsg.): *Wörterbücher in der Diskussion II.* Tübingen, 1996, 104.

Összegzés

Az elmondottak összegzéseként pillantsunk vissza arra a gondolatmenetre, amelyet bemutattunk! A következőképpen érveltünk:

(8) a) Felvetettük a (P) problémát:
(P) Melyek a kognitív szemantika lehetőségei és korlátai?
b) A (P) problémát egy esettanulmány keretében visszavezettük a (P') problémára:
(P') Milyen a nyelvészeti elméletekben az elméleti terminusok szemantikai szerkezete, ha tudjuk, hogy
a) e terminusok közvetlenül nem megfigyelhető objektumokra vonatkoznak;
b) e terminusok lényeges szerepet játszanak szabályok, általánosítások, tudományos magyarázatok megfogalmazásában; és
c) e terminusok szerkezete a nyelvészeti szemantika eszközeinek alkalmazásával tárható fel?
c) A (P') problémára a (H') hipotézis formájában válaszoltunk:
(H') a) A nyelvészeti elméletek terminusai olyan metaforikus kifejezések, amelyek fogalmi metaforákon nyugszanak.
b) Ergo: a nyelvészeti elméletek vizsgálatuk tárgyát fogalmi metaforák segítségével értelmezik és magyarázzák.
d) (H')-ből olyan következtetéseket vontunk le, amelyek rávilágítottak Lakoff és Johnson kognitív szemantikájának bizonyos lehetőségeire és korlátaira.
e) Tehát e példa motiválta a bevezetőben előrebocsátott (H) hipotézist:
(H) a) Egyfelől a kognitív szemantika lehetőségei abban rejlenek, hogy radikálisan tágítja a nyelvtudományi kutatás lehetőségeit. Hatókörébe von olyan problémákat, amelyek hagyományosan nem tartoznak a nyelvtudomány tárgyához.
b) Másfelől a nyelvtudomány határainak tágítására való törekvés korlátokba ütközik: argumentációs hibákba, a vizsgálat tárgyának parttalanságába, a kiinduló hipotézisek messzire vezető, át nem gondolt következményeibe.
f) Tehát: (H) megadja a választ a kiindulópontban felvetett (P) kérdésre.

Gondolatmenetünk egyik sajátossága az volt, hogy bizonyos nyelvészeti elméletek szerkezetét és működését **egyidejűleg** két síkon vizsgáltuk. Egyrészt a kognitív metaforaelmélet példáján a kognitív szemantika lehetőségeit és korlátait kívántuk úgy körvonalazni, hogy **alkalmaztuk**. Másrészt azonban nem akármire alkalmaztuk, hanem **nyelvészeti elméletekre**: ezen alkalmazás révén kívántunk újat megtudni elméleti terminusaik szerkezetéről. Tehát mindkét síkon nyelvészeti elméletek mibenlétére, szerkezetére, működésére kérdeztünk rá.

Ugyanakkor mindkét síkon **nagyon bizonytalan** válaszokhoz jutottunk. Először is a (P') kérdésre ugyan megkíséreltünk válaszolni a (H') hipotézis segítségével, de azt is láttuk, hogy (H') nem tekinthető egyértelműen elfogadható, általános érvényű válasznak, hanem csupán nagyon problematikus válasz**lehetőségnek**. Másodszor: a (P) kérdésre válaszul a (H) hipotézist kaptuk, mely nem csupán a kognitív szemantika lehetőségeire, hanem korlátaira is nagyon határozottan rávilágít.

Epilógus

(8) fényében fel kell tennünk záró kérdéseinket: Ha egyszer a nyelvészeti elméletalkotásra való reflektálás ennyire bizonytalan eredményekkel jár, akkor mi indokolja azt, hogy **egyáltalán** kísérletet tegyünk e reflexióra? Miért kell nekünk, gyakorló nyelvészeknek, akik a **nyelvet** kívánjuk megismerni, és akik nem vagyunk sem tudományfilozófusok, sem episztemológusok, azon elgondolkodnunk, hogy nyelvészeti elméleteink fogalmai milyen természetűek, hogy a nyelvi szerkezetekre adott tudományos magyarázatainkon egyáltalán mit értsünk, hogy nyelvészeti elméleteink felépítése milyen, hogy meddig terjednek egyes alkalmazások lehetőségei, és hol húzódnak korlátai? Azt a választ, amelyet ezekre a kérdésekre adok, stílszerűen egy rövid **metaforikus** eszmefuttatásban fejtem ki.

Jól tudjuk, hogy a nyelvészet, csakúgy, mint a tudományok többsége, olyan elméletek létrehozásával és működtetésével foglalkozik, amelyek tárgyát a közvetlen emberi érzékelés számára nem hozzáférhető absztrakciók alkotják. Ezek az elméletek beférkőznek a vizsgálat tárgya és az e tárgyat megérteni kívánó nyelvész közé: a nyelvész csupán az általa létrehozott elméletek **közvetítésével** férhet hozzá ahhoz, amit megérteni, leírni, magyarázni kíván.

Az „elméletek" azonban – bárhogy határozzuk is meg őket – nagyon „tökéletlen" eszközök. Olyan **prizmának** tekinthetjük őket, amely megtöri a fényt: azt, amit látni kívánunk, másnak láttatja, mint amilyen, egyes – valós vagy vélt – tulajdonságokat felnagyít, másokat pedig kizár látókörünkből.[28] Következésképpen: ha nem akarunk torz, hamis információkhoz jutni arról, amit „nyelvi rendszernek", „nyelvtudásnak", „nyelvtannak", „nyelvhasználatnak" vagy „nyelvi változásnak" nevezünk, akkor arra kell törekednünk, hogy elméleteink torzító hatását **kiszűrjük**. Kiszűrni pedig csupán akkor tudjuk, ha magát a prizmát – azaz nyelvészeti elméleteinket – tesszük vizsgálat tárgyává. Minél többet tudunk a nyelvészeti elméletek szerkezetéről, annál jobban látjuk azokat a hibáikat, amelyeket el kell kerülnünk ahhoz, hogy elméleteink tárgyát – a „nyelvi rendszert", a „nyelvtudást" stb. – pontosabban, kevesebb torzítással megérthessük. Következésképpen a nyelvészeti elméletalkotásra való metaelméleti reflexió a nyelvészeti elméletek **tárgyának** megismerését szolgálja. Az önreflexió egyik, de távolról sem az egyetlen módjának tekinthetjük a kognitív szemantikát is – kihasználva lehetőségeit, de nem tagadva korlátait.

28 A prizma-metafora egyfelől magába sűríti a tudományelmélet utóbbi évtizedeinek azon tanulságait, amelyek összefüggnek a tudományos megismerés megbízhatóságába, kumulativitásába, realizmusába, formalizálhatóságába vetett hit megingásával. Másfelől bonyolult problémákat vet fel, melyek bemutatására jelen előadás korlátai között nincs lehetőség.

Kiss Jenő
az MTA levelező tagja

DIALEKTOLÓGIA ÉS NYELVTUDOMÁNY: HAGYOMÁNY ÉS KORSZERŰSÉG

Elhangzott 2001. november 12-én

A nyelvről és a nyelv kutatásáról való gondolkodás adja azt a tág keretet, amelyben előadásom elhangzik. Olyan kérdéseket szándékozom fölvetni – szükségképp csupán válogatva a lehetséges több közül –, amelyek a mai dialektológia tárgyilagos megítélését segíthetik elő, illetőleg amelyek szélesebb összefüggésekre is irányíthatják a figyelmet.

Bevezetőben néhány általános, a nyelvjárásoknak nyelvbeli s a dialektológiának nyelvtudománybeli helyzetével kapcsolatos észrevételt célszerű tennem. Ami az előbbit illeti: 1. Minden természetes emberi nyelv nyelvváltozatok halmaza. Ha hasonlattal élhetek, azt mondom, mindegyik többfunkciós épületegyüttes, amely az abban lakó közösség egészének kényelmes otthont nyújt. 2. Mindegyik nyelvváltozatnak – legyen az területi, társadalmi, köznyelvi vagy más – vannak csak rá jellemző, tehát a többitől eltérő funkciói – s ezzel létjogosultsága –, illetőleg megjelenési formái. 3. A köznyelv és bármely nyelvjárás rendszertani értelemben azonos kategória. 4. A két (imént említett) nyelvváltozattípus közötti leglényegesebb különbség nem rendszertani, hanem szociolingvisztikai. 5. A standardizált nyelvekben a köznyelv és a nyelvjárások állandó kölcsönhatásban élnek, s e kölcsönhatásnak domináns tényezője a köznyelv.

Ami pedig a dialektológiát illeti: a mondottakból az következik, hogy 1. A nyelvek vizsgálatának természetes, egyszersmind szükséges tárgya

minden nyelvváltozat. 2. A köznyelv és bármely nyelvjárás leírása között semmiféle elvi jelentőségű különbség nincsen. 3. „Általában érvényes, hogy ami a leíró nyelvészet számára probléma, az az elméleti nyelvészet számára is az." (Kiefer, 1992, 9.) Minthogy pedig a területi nyelvváltozatok leírása a dolog természetéből következően fölvet leíró nyelvészeti problémákat, a dialektológiának szükségképpen az elmélet számára is van hozadéka. 4. A nyelv mélyebb megismeréséhez úgy juthatunk, ha mind a nyelvek, nyelvváltozatok rendszerét, rendszerbeli jelenségeit, mind pedig konkrét élethelyzetekben való működését, használatát egyaránt kutatjuk.

A tudományok mai differenciáltsági fokán magától értődik, hogy a valamely tudományágban fölmerülő kérdések egy része az azon tudománybeli több más terület, irányzat számára nem releváns. A dialektológia bizonyos kérdésföltevései is ilyenek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy emiatt érdektelenek volnának. Sőt, azt jelentheti, illetőleg adott esetben jelenti is, hogy olyan jelenségkört vizsgál, vagy olyan szempontból vizsgálódik, amely jelenségkört az adott tudomány többi ága, illetőleg bizonyos irányzatai nem vagy csupán más megközelítésből vizsgálják. Az is következik a szóban forgó differenciáltságból, hogy ma már a legtájékozottabb tudósok sem lehetnek kompetensek tudományuk minden területén. És persze az is következik, hogy a korszerűség nem köthető egyetlen területhez, egyetlen irányzathoz, egyetlen módszerhez. Tudományos közhelyet ismétlek tehát Kósa László szavait idézve: egyik módszer, irányzat „sem kötelező, és automatikusan egyik sem tesz korszerűvé" (2000, 12). A dialektológia hagyományos nyelvtudományi diszciplína, ugyanis a nyelvjárások vizsgálata régi, tiszteletre méltó múltra visszatekintő tevékenység. A *hagyományos* és *modern* jelzőket magam nem értékítéletként használom. Úgy vélem ugyanis, hogy a tudományszakok korszerűségét nem életkoruk határozza meg, hanem az, mennyiben alkalmazzák az adekvát új módszereket, fölismeréseket.

A dialektológia (a kontinentális európai hagyomány szerint) a nyelvek területi változatainak a nyelvészete, s tárgya a regionális nyelvváltozatok és a velük, illetőleg vizsgálatukkal összefüggő teljes nyelvtudományi problémakör – az elméleti kérdésfölvetésektől a módszertani vonatkozásokon és a leírás problémáin keresztül az eredmények gyakorlati alkalmazásának kérdéseiig. Ebben az értelemben használom én is a *dialektológia* kifejezést, hozzátéve, hogy ezúttal csak a leíró dialektológiával összefüggő kérdések foglalkoztatnak.

Nyelvjárásokról és kutatásukról szólván nem kerülhetjük ki a több évszázados ismétlődő s a dialektológiát közvetlenül érintő kérdést: valóban

küszöbön áll a nyelvjárások kihalása? Kíséreljük meg a válaszadást! Napjainkban ötezernél is több nyelv van a Földön, s ezeknek döntő többsége – nem lévén köznyelve – csak nyelvjárásokban, illetőleg rájuk épülő csoport- és rétegnyelvekben él. A csak nyelvjárásokban élő nyelvekben a nyelvjárások kihalása értelemszerűen a nyelvek kihalását jelenti. Nos, minden évtizedben számos szóban forgó nyelvjárás, ebből következően nyelv is a kihalás sorsára jut. De több ezer nyelv – nyelvjárásainak a tömegével – tovább él. Marad tehát bőségesen vizsgálható nyelvjárás. Minthogy azonban a magyar is a standardizált nyelvek közé tartozik, s érdeklődésünk középpontjában most ezen nyelvek állnak, a kérdés mégiscsak megokolt. A válasz egyértelmű: a szakirodalom tanúsága szerint mindegyik standardizált európai nyelvben vannak nyelvjárások – ha nem is hagyományos paraszti nyelvjárások, ha nem is olyanok, mint a száz vagy akár az ötven évvel ezelőttiek. A nyelvjárások változatlan formában való továbbélését egyébként legföljebb azok várják el, akiknek nincs tudomása az élő nyelvek állandó változásának törvényéről.

Nálunk is régóta kongatják már a vészharangot a nyelvjárások végleges eltűnéséről. Ezt igazolandó néhány idézet következik: 1832-ben írta le Pländer Ferenc, a göcseji nyelvjárás kutatója, hogy „a' Göcsei [...] szóejtés [...] mióta a' nemzeti kisebb iskolák megszaporodtak, és az olvasás a' köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészéséhez közelget" (idézve: Magyar Nyelvőr, 1989, 465). Meglepő ezek után, hogy 1914-ben (az egész Göcsejt és Hetést bejáró) Gönczi Ferenc Pländer 84 évvel korábbi szavaira reagálva azt írta, hogy „az általa [ti. Plándertól] közlött szójárás szerint beszélnek máig is az öregek" (idézi Végh, 1954, 427). S hogy teljes legyen a kép, idézem Végh Józsefet, aki Nemesnépi Zakál György göcseji nyelvjárási példaszövegéről így vélekedett 1954-ben: „A 136 évvel ezelőtt lejegyzett szöveg [...] egészen közel áll a mai beszédhez [...] ami elavult, kiveszett [...] Igazában véve csak két hangtani sajátság." (Végh, i. h.)

Nos, két évszázad óta minden nemzedék saját korában látja jelentkezni azokat a döntő tényezőket, amelyek a nyelvjárások kihalásának racionális okát adják. Kezdetben az anyanyelvű egyházi alkalmakat, majd az iskoláztatást, később a gőzmozdonyok megjelenését és a közlekedés föllendülését, ezt követően az iparosodást kísérő nagyarányú belső migrációt és népességkeveredést emlegették, újabban a tömegtájékoztató eszközöknek a köznyelvet mindenhova eljuttató hatása, a tudományos-technikai forradalomnak a nyelvhasználatot is befolyásoló következményei, az urbánus szemléletmód terjedése, a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnte említtetik.

Mivel magyarázhatók a nyelvjárások gyors eltűnését valló vélekedések? Jelzésszerűen a következőket említem: 1. A nyelvjárások is állandóan változnak, s a beszélők számára is érzékelhető különbségek vannak az idős és a fiatal nyelvjárási beszélők regionális nyelvhasználata között: az előbbi általában archaikus, az utóbbi neologikus (a standardizált nyelvekben: a köznyelvhez közelebb álló). Vetítsük ki ezt a tapasztalatot nemzedékek sorára, s már látjuk is lelki szemeinkkel a prognosztizálható, tudniillik a kizárólagosan köznyelvi jövőt! 2. Tény, hogy haltak ki nyelvjárások. Bizonyos (hagyományos nyelvjárásokat fölmutató) standardizált nyelvekben több, másokban kevesebb. 3. A köznyelvi hatás miatt és más, itt nem részletezhető körülmények következtében a nyelvjárási beszélők döntő többsége elsajátította már a köznyelvet, és nyilvános beszédhelyzetekben azt vagy annak regionális színezetű változatát beszéli. Ennek következtében pedig az a benyomás támad, hogy a nyelvjárási beszélők otthon, egymás között sem beszélnek már nyelvjárásban. (Ezért mondhatjuk, hogy a nyelvjárások szemérmes óvatossággal, rejtőzködve, már-már észrevétlenül – tudniillik a szűkebb közösségen kívüliek számára észrevétlenül – élik a maguk életét. Nota bene: a nyelvjárástalanná váltnak gondolt északnémet nyelvterületen is, l. D. Stellmacher in Knipf-Komlósi – Berend, 2001, 22.) 4. Az okok között említendő az a vélekedés, amely nyelvjárásnak csak a köznyelvtől számottevően eltérő, kommunikációs akadályokat is jelentő nyelvváltozatokat tekint. Mivel a magyarban például a német vagy az olasz nyelvjárásokhoz viszonyítva nagy különbségek nincsenek – a moldvai nyelvjárások a kivételek –, megerősítést nyer az így gondolkodók szemében az említett vélekedés.

A kutató számára itt két, általános nyelvészeti szempontból is releváns problémakör megválaszolásának a feladata adódik. Az egyik: vajon miért maradtak meg a nyelvjárások nyelvváltozattípusként standardizált nyelvekben is? A másik: vajon univerzális nyelv(használati)i jegy-e az egyes nyelvek területi tagolódása? Az első kérdésre válaszolva: elsősorban nem kommunikációs okok miatt maradtak meg, hanem azért, mert fölértékelődött az identifikálás lehetőségeit szűkítő globalizálódó világban a nyelvjárásoknak az a társadalmijegy-szerepköre, amely lehetővé teszi a szűkebb közösség együvé tartozásának a kifejezését. Másodsorban az az általános kommunikációs igény, hogy az embernek a nyilvános szereplések feszesebb, nagyobb figyelmet kívánó formája, a köznyelv mellett szüksége van, szüksége lehet egy személyesebb, otthoniasabb, lazább, kevesebb figyelmet követelő nyelvi kifejezési formára is, s azok nagy részének, akik nyelvjárási környezetben nőttek föl és élnek, a nyelvjárás tálcán kínálja ezt

a lehetőséget. S ezzel a készen kapott lehetőséggel emberek milliói élnek, mert ez a nyelvváltozat biztosítja számukra leginkább az anyanyelvi otthonosságérzetet. Ami pedig az egyes nyelvek területi tagolódása egyetemes vagy nem egyetemes voltát illeti: a vonatkozó megfigyelések olyan közösségekben beszélt nyelvekre irányultak, amelyek a leginkább alkalmasnak tűnnek arra, hogy a nyelvjárások kiküszöbölődjenek belőlük. Így a hipermobilis Egyesült Államokra, ahol nincsenek a középkorra visszamenő nyelvjárások, s igen kevés az európai értelemben vett nyelvjárási beszélő. Dániára, amely Európában a posztdialektális társadalom prototípusaként említtetik, mert iparosodott, iskolázott, mobilis, nyelvét kis területen s kevesen beszélik. Izraelre, ahol magas fokú a területi mobilitás és iskolázottság, kicsi a nyelvterület, s ami igen fontos, a lakosság jelentős része nem anyanyelveként beszéli az ivritet. S az említett társadalmak ellenpólusára, a Kaukázus térségében kis csoportoktól, szűk területen beszélt nyelvekre. A következtetést a magyar szakirodalomban elsőként tudtommal Hutterer fogalmazta meg: az eddigi ismeretek szerint a területi tagolódás egyetemes nyelvi jegy. Azt azonban, hogy ez milyen formákat ölt a távolabbi jövőben, nem tudhatjuk.

Közismert tény, hogy a nyelvjárási beszédmód a legtöbb standardizált nyelvközösségben megbélyegzett nyelvhasználatnak számít. Ennek okai inkább többé, mint kevésbé ismeretesek. A rendi társadalom felülről nézte és lenézte az iskolázatlan pórnépet, szokásaival és beszédmódjával együtt. Mind a műveletlenség, mind a hibás nyelvhasználat mint negatív megítélési jegy elsősorban a nyelvjárásoknak a presztízsváltozat (tudniillik eleinte az irodalmi nyelv, később pedig az írott és beszélt köznyelv) ellenpólusaként való felfogásából következik, s történeti összefüggésben az új kort nagyban formáló „magas kultúra: népi kultúra" dichotómiával magyarázható. A magas kultúra nyelvi letéteményese az irodalmi, illetőleg a köznyelv volt, ma is az, a népi kultúráé pedig a népnyelv, a nyelvjárások. Következőleg minden jó, amit – okkal, ok nélkül – a magas kultúrához kapcsoltak, így vagy úgy emelte a standard tekintélyét, s mindaz a negatívum, amit – megint csak: okkal, ok nélkül – a népi kultúrával hoztak összefüggésbe, szükségszerűen vált a nyelvjárásokat és a nyelvjárási beszélőket megbélyegző, stigmatizáló lehetőséggé. A felvilágosodás kora szül nálunk is olyanféle véleményeket, amelyekre példaként most Böjthi Antal sorait idézem, aki 1794-ben ezt írta: „De ha úgy talál történni, hogy a' két Orſzágnak, b. s minden Ganéj Dombját fel túrjuk, 's minden [...] meg avult, rozsdás goromba Paraſzt ſzókat akarunk egybe gyűjteni, 's azokkal akarjuk csinos Úri Nyelvünköt ſzaporítani [...] azzal ſzép Nemes Nyelvünket nem csak nem

fogjuk ékesiteni [...] pallérozni; hanem inkább fogjuk beſteleniteni, gyalázni" (az idézeteket l. Benkő, 1960, 277). Azóta sok minden változott, a köznyelv, a nyelvjárások, nőtt az iskolázottság, tudományos-technikai forradalomról és sok, nem sejtett dologról beszélünk: a szóban forgó megbélyegzés – ha nem is az említett hőfokon s nem is az értelmiség széles köreiben, sőt ellentett vélekedések fölbukkanása mellett, de mégiscsak – maradt. S a 20. században ez a stigma a nyelvjárási beszélők tömegei nyelvi önreflexiójának, saját nyelvváltozatukról való vélekedésének a szerves részévé vált: főként a század második felében kezdték nyelvjárásukat tömegesen kerülendőnek vélni, szégyellnivalónak érezni. Ez a gondolkodásbeli változás volt a nyelvjárások visszaszorulását előidéző következmények között a legjelentősebb, igazolván azt a szociolingvisztikai tételt, hogy a nyelvhasználatot befolyásoló egyik fontos tényező a nyelvhez, nyelvváltozathoz való beszélői viszonyulás, attitűd. E problémakörhöz kapcsolódó, megválaszolandó tudományos kérdés, hogy a nyelvjárások megbélyegzése, illetőleg általában az azonnyelvi eltérések, különbözőségek stigmatizálása mennyiben kultúrakötöttségű, tehát a mi esetünkben mennyiben európai nyelvszemléleti háttéren nyugvó örökség, s mennyiben következik az embernek mint közösségben élő fajnak az etológiai sajátosságaiból.

Közhely az európai nyelvészetben, hogy a legnagyobb mértékű és intenzitású változások a nyelvjárásokban zajlanak. De vajon miért? Nyelvi és társadalmi tényezők együttes következményeként. Lássuk röviden az okokat! A nyelvjárási beszélők a modernizálódásnak és a hagyományőrzésnek magasabb fokú feszültségzónájában élnek, mint a köznyelvi beszélők. Ők alkotják ugyanis a társadalomnak azt a rétegét, amely a legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának a legtöbb terhét hordozza, s ez az újraorientálódás szükségszerűen vezetett és vezet a köznyelvhez való közeledéshez, a kettősnyelvűség kialakulásához s ennek nyomán bizonyos nyelvjárási szabályok és elemek variábilissá válásához, illetőleg a nyelvjárási nyelvhasználat variálódásához. Találkozott és találkozik tehát a nyelvhasználati változatosságot indukáló társadalmi igény s a nyelvjárási struktúrákra is jellemző természetes variabilitás, s e kettő együtt vezet a felgyorsuló változásokhoz. Tudvalevő ugyanis, hogy a nyelvi változáshoz hozzátartozik a nyelvi rendszer változatossága és heterogenitása, bár természetesen a nyelvi szerkezetnek nem minden heterogenitása és változatossága jár együtt nyelvi változással. Magától értődik ezeknek az ismeretében, hogy a nyelvi változásoknak a mindenkori jelenben való megfigyelésére, illetőleg mikrodiakrón vizsgálatára a nyelvjárások kitűnő lehetőséget kínálnak. Nem kevesen vélik úgy, hogy a dialektusok laboratóriumi körülményeket biztosí-

tanak a nyelvi mozgások és változások vizsgálatára, hiszen a köznyelvben évszázadokig elhúzódó változások egy része bennük néhány évtized alatt lezajlik. (Korántsem véletlen, hogy Labov nevezetes, a nyelvi változások in vivo vizsgálatának lehetőségét igazoló munkája előtt ezt nálunk is dialektológusok fogalmazták meg először.) Nem kevésbé tanulságos a nyelvrendszertani mellett a nyelvhasználati változások figyelemmel kísérése, arra is gondolva, hogy a változások nagy részét indukáló társadalmi tényezők és a nyelvhasználati módosulások szinoptikus szociolingvisztikai szemrevételezése a nyelvtörténeti kutatások szempontjából is igen fontos. E tekintetben a legtöbb eredményt nálunk is a nyelvföldrajzi vizsgálatok hozták. Emlékeztetek Benkő Lorándnak a népiségtörténeti kutatásokat is nagyban segítő, a székelységnek és a csángóknak a történetére vonatkozó, immár klasszikusnak számító szóföldrajzi vizsgálataira, illetőleg Juhász Dezsőnek azokra a tanulmányaira, amelyekben magyar nyelvtörténeti kérdésekre nyelvföldrajzi megközelítéssel ad meggyőző választ.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy kontaktusnyelvészeti tekintetben mennyi lehetőséget kínál a regionális nyelvváltozatok vizsgálata. Hiszen a standardizált nyelvekben minden nyelvjárás, amely a köznyelv állandó és intenzív hatása alatt áll, belső kontaktusváltozat, s ekként a nyelvi kapcsolatoknak mint a nyelvi változások egyik kitüntetett fontosságú tényezőjének a tanulmányozására bőven nyújt alkalmat. Milyen általános megállapítások tehetők a vonatkozó kutatások alapján? Néhányat említek, azt is szemléltetve, hogy az ismeretek gyarapodása hogyan differenciálja a korábbi kutatási eredményeket. Imre Samu egyik tanulmányában a magyar nyelvjárások változásáról értekezvén azt írta, hogy „*a változás [...] közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat:* azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvivel, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi, tipikusan nyelvjárási alak" (1972, 93). Ma már tudjuk, nem mindig van ez így. Vannak ugyanis olyan új fejlemények, amelyek nemhogy közelednének, hanem távolodnak a köznyelvi formáktól. Igaz, csak kivételesen, de éppen ezek kívánnak magyarázatot, mert ellentmondani látszanak nyelvváltozási tendenciáknak. Az a tény például, hogy Rábaközben a korábbi *sindöl* *sindő*vé vált, tehát távolabb került a köznyelvi *zsindely*től, a nyelvjárás azon sajátosságának, aktív hangtani tendenciájának a következménye, amelyet úgy nevezünk, hogy a szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése. De még valami kellett ehhez. Az, hogy a nyelvjárási *sindöl* és a köznyelvi *zsindely* között ne legyen aktív memoriális kapcsolat, hogy tehát a nyelvjárási beszélők mentális lexikonukban ne kapcsolják össze őket. Egy svájci nyelvész, Helen Christen friss tanulmányában (2001) meglepetéssel állapította meg, hogy

Svájc bizonyos német nyelvű városaiban (nem csak a falvakban) terjed egy olyan nyelvjárási hangtani jelenség, amely nem a köznyelvhez közeledésnek, hanem az attól való távolodásnak az útját járja. A szerző e különös, de nem példátlan jelenséget azzal a funkcióval magyarázza, hogy a szóban forgó közösségek ezzel jelzik a köznyelvtől való távolságot, illetőleg ezzel is kifejezik közösségeik szorosabb együvé tartozását. Hozzáfűzi azt is, hogy a nyelvjárási változások az azonos irányba késztető köznyelvi hatás ellenére sem prognosztizálhatók minden esetben.

Dialektológusok körében ismeretes az a Zsirmunszkij nevéhez kötődő tipizálás, hogy vannak „elsődleges" és „másodlagos" nyelvjárási jegyek (az előbbiek a feltűnő, kirívó, az utóbbiak a nem feltűnő nyelvjárási sajátosságok). Zsirmunszkij szerint a köznyelv és a nyelvjárások kapcsolatában az alárendelt változatnak, tehát a nyelvjárásoknak az „elsődleges", azaz feltűnő jegyei eltűnnek, illetőleg azok tűnnek el először. A kevésbé feltűnő „másodlagos" jegyek keverednek, illetőleg megmaradnak vagy megmaradhatnak. A megállapítás nagyrészt helytálló, de mai ismereteink szerint finomításra szorul. Kiderült ugyanis, hogy bizonyos, a nyelvészektől elsődleges nyelvjárási sajátosságoknak tekintett regionális jegyek megmaradnak. Kiderült tehát, hogy a (köznyelvhez viszonyított) „feltűnőség"-et a laikus beszélők nem föltétlenül úgy érzékelik, ahogyan a vizsgálódó nyelvész. A nyelvész abból indul ki, mekkora a köznyelvtől való – úgymond – mechanikus távolság. Csakhogy amikor nyelvi értelemben vett „feltűnőség"-ről van szó, akkor abba belejátszik az attitűd is. Mivel pedig a nyelvi attitűdök is változnak, nem jósolhatjuk meg azt sem, mit éreznek majd feltűnőnek a nyelvjárási beszélők. S ha szabad még egy példát vennem anyanyelvjárásomból: nem gondoltam volna, hogy a rábaközi nyelvjárásokra a birtokos személyjelezésben és a határozott igeragozásban oly jellemző három-, sőt négyalakúság (*szamar-a, embër-ë, fül-ö,* illetőleg *ház-o)* mindmáig virulens jelenség marad. Ugyanis a köznyelvi *könyve* és *lökte* megfelelőjeként ma is a *könyvö, löktö* használatos, jóllehet kirívó, szembeötlő nyelvjárásiasságok. Vajon miért maradtak meg? Úgy vélem, ebben az esetben nyelvrendszertani okok írják fölül a Zsirmunszkij-féle szabályt. Az tudniillik, hogy a szóban forgó háromalakú nyelvjárási ragozási részrendszer olyan erős éppen a rendszerösszefüggések miatt (a rábaközi nyelvjárásokban csak a zárt *ë* fordul elő a palatális illabiális soron: *embërë, mertë*), hogy egyelőre egyetlen tagját sem „engedi ki".

Nyelvjárások és köznyelv kapcsolata azonnyelvi nyelvváltozatok állandó s rivalizálásos együttműködéseként, változó mértékű és intenzitású egymásra hatásaként értelmezhető. Ennek a kölcsönös egymásra hatásnak a bizonyára legismertebb s legújabb kori következménye a nálunk *regionális*

köznyelviség, másutt *regionale Umgangssprache*, illetőleg *informal standard language, colloquial standard* terminussal jelölt nyelvhasználati forma, tehát a nyelvjárások és a kodifikált köznyelv *(Hochsprache, formal standard language)* közötti köznyelvi szerepkörű, de regionális jegyeket fölmutató nyelvhasználati sáv. A hatvanas években számos dialektológus nyelvjárás > köznyelv irányú nyelvváltozatcserével számolt. Azzal: a nyelvjárások úgy tűnnek el, hogy a nyelvjárási beszélők áttérnek – a szocialista országokban a kulturális forradalomnak, a nép kulturális fölemelésének köszönhetően – a köznyelv kizárólagos használatára. Ehelyett s a nyelvjárások mellett létrejött a regionális köznyelviség, amelyet egyforma joggal értelmezhetünk úgy, hogy a köznyelv így terjesztette ki fennhatóságát a regionalitás irányába, de úgy is, hogy itt hatolt be a regionalitás a köznyelvbe. Tehát előre nem látott kompromisszum ez, amely érdekes nyelvtudományi kérdéseket vet föl. A szóban forgó jelenség magyarázatára két elmélet született. Az együttélési modell két homogén nyelvi rendszert föltételez, s eszerint a beszélők tudatában két nyelvváltozat él. A magyarországi regionális köznyelviségnek a nyelvjárási beszélők körében való alakulását és terjedésének korai szakaszát tekintve ez magyarázatként bizonyosan nem jön szóba. Akkoriban ugyanis a nyelvjárási beszélők úgy produkáltak regionális köznyelvi, illetőleg annak szánt megnyilatkozásokat, hogy nyelvjárásukon, tehát biztosan egyedül birtokolt nyelvváltozatukon hajtottak végre korrekciókat. A másik, a variabilitás-modell viszont alkalmazható a magyar viszonyokra. Eszerint ugyanis a két, zömmel kategorikus szabályok alkotta forrásváltozat, a köznyelv és a nyelvjárás egymásra hatása következtében a nyelvjárási kompetencia-szabályok fokozatosan köznyelviekkel bővültek ki, úgy, hogy megmaradtak bizonyos nyelvjárásiak. Mattheier a svájci és luxemburgi állapot ismeretében újabban vetette föl, hogy itt nem a beszélői, hanem a hallgatói kompetencia változása a döntő, amennyiben ugyanis a regionális jelenségek értése és elfogadása növekszik a nem nyelvjárási beszélők körében. A mi nyelvi viszonyaink mások, mint amelyek Svájcra és Luxemburgra jellemzők, mégis azt mondom, hogy éppen a regionális köznyelviség vizsgálatában nálunk is figyelembe veendő a Mattheiertől említett aspektus. Ugyanis az európai nyelvek standardjai körében tapasztalható változások, illetőleg a vonatkozó ismertebb kutatások azt mutatják, hogy a köznyelvi normarendszer tágul a regionalitás irányába, pontosabban: irányába is. A kodifikált standard presztízsvesztését azonban nem a nyelvjárások okozzák, hanem (Daneš szerint) a tekintélytisztelet össztársadalmi méretű csökkenése, a tekintélyelvűség relativizálódása és az, hogy a standard egyre inkább a beszéltnyelviség hatása alá kerül, márpedig mindkettő a kodifikált

írott nyelvi norma érvényesülése ellen hat. (Itt lehetne szólnom az internetes nyelvhasználatról is.) A beszéltnyelviségnek az írottal szembeni nyomasztó mennyiségi túlsúlyát, amely e szempontból igen fontos tényező, jól mutatják Biber Douglas becsült adatai. Eszerint a nyelvi megnyilatkozások 90%-a beszédhez kötődik, 3%-a levél, följegyzés, és 7%-nyi az összes többi szövegtípus az újságcikktől a tudományos közleményig. (1993, 247) Peter von Polenz, illetőleg Heikki Paunonen úgy véli, hogy a német, illetőleg a finn nyelv továbbfejlődése részben az írott nyelvi norma ellenében megy végbe. Manfred Görlach szerint a brit angol standard is nyitott a regionális nyelvhasználati formák irányába. Ma már a Received Pronunciation mellett elfogadják a Modified Standard kiejtésformáit, s értelmiségiek sem röstellik a BBC English vagy a Public School English mellett a londoni „cockney"-t használni. A jelenség lényegét így foglalhatjuk össze: a társadalmi változásoknak, jelesül a regionális tudatnak a – részben a globalizációs jelenségek ellenhatásaként történt – megerősödése vezetett ahhoz, hogy a nyelvjárások némely országban olyan színtereken is újra szóhoz jutottak, vagy gyakrabban jutottak szóhoz (beleértve a nyelvjárásban születő szépirodalom iránti növekvő érdeklődést), amelyeken korábban nem vagy ritkábban használták őket. A Nyugaton nyelvjárási reneszánsznak nevezett szóban forgó jelenség a nyelvjárási nyelvhasználatnak a megelőzőhöz képest nagyobb volumenét jelenti, s ez a beszélők nyelvi attitűdjével s a nyelvjárásoknak ebből következő csökkenő megbélyegzettségével függ össze. A döntő tényező az, hogy beszélők tömegei a nyelvjárásban a valamely társadalmi csoporthoz vagy régióhoz tartozás, kötődés kifejezésének, jelzésének alkalmas eszközét látták és látják, illetőleg, hogy egyáltalán: ezt a kötődést kifejezendőnek érezték és érzik.

A legtipikusabb dialektológiai terület a nyelvföldrajz. Mint ilyen természetesen nem maradhat említetlen. Annál kevésbé, mert új kérdések, egyszersmind új megoldások itt is jelentkeznek. A legújabb – ún. kétdimenziós – nyelvatlaszok alapján olyan kérdések fogalmazódnak meg, s olyan válaszok születnek, amelyek korábban föl sem merültek, tehát választ sem kaphattak. (Amerikai és japán előzmények után született meg az első európai – egy német, kétdimenziós – nyelvatlasz.) A szóban forgó nyelvatlasz anyagának gyűjtésekor két szociológiai változót vettek figyelembe. Egyrészt idős, tősgyökeres, faluban élt és élő parasztoktól, másrészt középkorú és mobilis, nem helyben dolgozó (tehát pendliző) iparosoktól és munkásoktól gyűjtöttek adatokat. A cél egyebek mellett az volt, hogy képet nyerjenek az adatközlők nyelvjárási kompetenciájáról, s hogy megállapítsák, kimutatható-e a hagyományos mellett a lehetséges alakuló új regionális nyelvhasználati

változat területi eloszlása. Mint kiderült, igen. (S ez nyelvi tervezési szempontból sem lebecsülendő megállapítás.) Eme új nyelvatlasztípus új technikai megoldásként magával hozta egyszersmind a nyelvitérkép-készítés speciális területét, a kontrasztív nyelvjárási kartográfiát is.

A nyelvföldrajzi vizsgálatokban paradigmaváltásnak tekintik egyes kutatók azt, hogy a régebbi, többé-kevésbé homogénnak tekintett bázisnyelvjárások vizsgálatától eljutott a dialektológia a szociolingvisztikai szemlélet alkalmazásával a mai regionális nyelvi valóság összetett sokoldalúságának az adekvát vizsgálatáig. Új feladataként jelentkezik az új dimenziók, illetőleg viszonyok térképes ábrázolása. E tekintetben a számítógépes technikának köszönhetően ma már korábban nem sejtett lehetőségek birtokában vagyunk. Az új nyelvatlaszok adatainak dialektometriai, azaz nyelvjárásmérési elemzése közelebb visz bennünket a dialektológia régi-új problémájának a megnyugtatóbb megoldásához, a nyelvjárások tipizálásához is. (A dialektometria nyelvjárásmérést jelent, azaz azt, hogy statisztikailag értelmezhető módon, számszerűsítve, mennyiségi mutatókkal, illetőleg azokat kifejező és szemléltető technikai megoldásokkal írjuk le nyelvi jelenségek, elemek, szövegek regionalitásának a mértékét.) Bernhard Kelle a német nyelvterület egészére kiterjedő nagy, közös programot sürget abból a célból, hogy az új német nyelvatlaszok dialektometriai elemzésével végezzék el a német nyelvterület tipológiai leírását. Ugyanis ő az ún. cluster-elemzéssel, amely kutatópontnyalábok, -csoportok hasonlósági fokának a megállapítására alkalmas, elvégezte ezt a munkát a svájci német nyelvatlaszadatok alapján, s az eredmények a folytatás szükségességéről győzték meg (Kelle, 2001). Hogy itt milyen lehetőségek nyílnak, jól szemléltetik azok a magyar nyelvatlaszok alapján készített multimédiás, színes, összesítő térképek is, amelyeket nálunk Vékás Domokos készített számítógépes programjával.

A modern nyelvtudománynak nemcsak a nyelvi rendszer, hanem a nyelvhasználat vizsgálata terén is bőven vannak feladatai. A nyelvjárások ma elsősorban itt kínálnak izgalmas kutatnivalókat. Mégpedig azért, mert a dialektusok a többi nyelvváltozathoz képest némely tekintetben szignifikáns módon eltérő létfeltételek között élnek, ennek pedig törvényszerű következménye a használatban is jelentkező különbség. A következő lényeges tényeket említem: 1. A helyi, kistelepülési nyelvjárások a köznyelvvel szemben kisközösségi beszélt nyelvi változatokként határozhatók meg. Jellemzőjük, hogy a beszélőik az ún. primér csoportok tagjai közötti társaskapcsolat-hálózat erős (gondoljunk James Milroy kutatásaira), a csoport közötti kommunikációs kapcsolat közvetlen és rendszeres. Így a nyelvi kommunikáció feltételei önmagukban, mindenféle felülről és kívülről jövő

intézményesített hatás nélkül, természetes és spontán módon biztosítják a nyelvjárásnak, tehát a nyelv(használat)i szabályoknak a nagy fokú azonosságát. 2. A nyelvjárásban a kodifikált írott norma s a nyelvjárási írásbeliség hiányában csak az ún. van-norma, tehát implicit normarendszer érvényesül, s ez kizárólag a természetes beszélt nyelvi kommunikáció során közvetítődik. 3. A standard: nyelvjárás viszonyban az előbbit alacsony fokú alakváltozatosság és maximális funkcióvariáció, az utóbbit magas fokú formavariáció és alacsony fokú funkcióvariáció jellemzi. Továbbá: egységesítő és elkülönítő szerepköre mind a standardnak, mind a nyelvjárásnak van, össztársadalmi méretű presztízs- és mintafunkciója, illetőleg ún. részvételi szerepköre azonban csak a köznyelvnek (Milroy–Milroy, 1985; Garvin, 1998).

A nyelvtudományi ágazatok mindenkori nyelvtudománybeli helyzetét befolyásoló egyik tényező az, hogyan gondolkodnak, miként vélekednek róluk az őket nem művelő nyelvészek. (Természetesen – mutatis mutandis – a többi tudományra is áll ez.) Általánosabb kontextusba ágyazva s a dialektológiáról szólván így teszem föl a kérdést: milyen a dialektológia-recepció, milyen e diszciplína fogadtatása, megítélése nálunk, s vajon miért olyan, amilyen? Ezzel kapcsolatban néhány észrevételt teszek. Tény, hogy a dialektológia presztízse a 20. század bizonyos szakaszaiban szakmai körökben csökkent. Ennek több oka van. Az egyik, a talán legfontosabb tényező az, hogy a nyelvtudományi érdeklődés egyre kevésbé irányult a nyelvi-nyelvhasználati változatosság felé. Ennek fényében érthető, hogy sem a strukturalista, sem a generatív (elméleti) irányzat nem segítette elő a dialektológia pozitív megítélését. (Herman József Kiefer Ferencről szólván mondta, hogy ő „egyike a még ma is fehérholló-szerűen ritka elméleti nyelvészeknek, akik – a lényeget tekintve legalábbis – megértik, hogy miért több ártalmatlan hobbinál, ha valaki, mondjuk, összehasonlító történeti nyelvészettel vagy nyelvjárásgyűjtéssel [...] foglalkozik": 2001, 18.) Amiként érthető az is, hogy a dialektológiát a szociolingvisztika segítette újabb lendülethez és megújuláshoz, egyebek mellett azzal, hogy a nyelvhasználati változatosság elvszerű kutatását a nyelvi variáció iránt közömbös vizsgálatokkal szemben hatékonyan volt képes legitimálni. [Zárójelben érdemes megjegyeznünk, hogy a szociolingvisztika bizonyos fontos előzményei a dialektológiában találhatók meg. Emlékeztetőül: Janßen 1938-ban és 1939-ben Dél-Szászországban, Niedersachsenban 1325 településen, összesen körülbelül 46 000 család nyelvhasználatát vizsgálta, azt kutatván, ki kivel beszél köznyelven, illetőleg nyelvjárásban. Szociológiai változókat következetesen figyelembe vett: a nemet, a társadalmi hovatartozást és a városközelséget. (Jansen, 1943.) Adolf Bach 1934-ben megjelent nyelv-

járástani kézikönyvében egy több mint ötvenoldalas fejezetet írt e címmel: *Die Mundart in ihrer soziologischen Schichtung* (A nyelvjárás a maga szociológiai rétegzettségében.) Sajnos igaz, akkor érdemi visszhang nélkül.]

A másik ok a dialektológia átmeneti befelé fordulása volt, amelynek következtében e diszciplína sokat veszített az általános, illetőleg a leíró nyelvészethez fűző kapcsolatából. Egészen a legújabb időkig nem ok nélkül hangzott el a dialektológiával kapcsolatban általában is az a kritika, hogy elmélet-deficites. Egy további ok a dialektológiai korpuszok és leírások nagy részének magától értődő, jól magyarázható kontrasztív jellegében van. Abban, hogy a nyelvjárástani gyűjtések és leírások tárgyai nagyrészt csak a köznyelvtől való eltérések voltak, ily módon pedig nem tették, nem tehették lehetővé a rendszervizsgálatot. Ehhez kapcsolódó okként említem azt, hogy a nagy nyelvjárási korpuszok (atlaszok, szótárak, szöveggyűjtemények) kínálta kutatási lehetőségek kiaknázása, a bennük rejlő nyelvtudományi problémák megkeresése és a velük való érdemi foglalkozás elmaradt nemcsak az optimálistól, hanem a közepesen elvárhatótól is. Ennek következtében a lehetségesnél jóval kevesebb esetben derült fény arra, ami a dialektológiát a nyelvtudomány más ágai számára, illetőleg általános nyelvi szempontból is fontosabbá, érdekesebbé, vonzóbbá tehetné. Márpedig tudvalevő, hogy a nyelvtudományt jó ideje elsősorban nem az adatok, hanem a köztük levő viszonyok, összefüggések, a működésüket irányító szabályok, törvényszerűségek foglalkoztatják. Gombocz már 1925-ben megfogalmazta nálunk: „Ki tagadja, hogy kell az adatgyűjtés is? De ez csak eszköz" (idézve: Magyar Tudomány, 1996, 330). Ugyanő így is fogalmazott 1921-ben: „A nyelvtudomány legfőbb feladata a törvények keresése, amelyek a megfigyelt tényeket összefoglalják és magyarázzák" (1921/1938, 72). Ebből a szempontból, hangsúlyozom: ebből a szempontból nézve bizony igaz, hogy – hasonlattal élve – a dialektológiában a nyersanyaghoz (például szövegfölvételekhez) és a félkész áruhoz (mondjuk, nyelvatlaszokhoz és tájszótárakhoz) képest kevés az említett értelemben vett kész végtermék, tudniillik az említett korpuszok alapján készített, a szabályokat, törvényszerűségeket, összefüggéseket megállapító és leíró szintézis, elemzés, más szóval a tudományos problémákra adott kifejtett adekvát leírás, válasz. (Ne feledjük azonban, hogy a dialektológia anyag- és adatigénye, -intenzitása nagy! A nyelvjárások ugyanis nagyrészt, bizonyos országokban kizárólag a beszédben élnek, ezért kutatásuknak az írásos rögzítés nem is olyan régen, a hangrögzítés előtti korban még elemi föltétele volt. Tehát nem az anyaggyűjtés és közzététel kifogásolandó, hanem ezen korpuszok kiaknázatlansága, feldolgozatlansága.)

Összefoglalva tehát: az említett tényezők, valamint a dialektológia olyan kérdéskörei, amelyek más ágazatok számára nem voltak relevánsak, nemkülönben a nyelvtudományban fölbukkanó új kutatási területek felé való természetes fordulás a legfontosabb tudományon belüli oka a nyelvészeti közvélemény dialektológiával kapcsolatos negatív módosulásának. De tudományon kívüli okok is említendők. Például az a körülmény, hogy a népi kultúra iránti érdeklődés általában is csökkent a korábbi állapotokhoz képest (tessék az e kultúra, tehát például a népköltészet, a népdalok, a népművészet, a népi tánc, illetőleg a népi irodalom iránti mai, társadalmi méretű érdektelenségre, illetőleg arra gondolni, milyen alulreprezentáltan jelenik meg a nyilvánosság fórumain, például a televízió műsoraiban vagy a filmekben, színházi darabokban s az irodalomban az, ami a népi kultúrával összefügg!). Ez pedig mondhatni szükségszerűen jár együtt a népnyelv iránti érdeklődés lanyhulásával. Így hát bizonyos országokra nézvést bizony nehezen lehetne cáfolni H. Löffler véleményét, aki szerint a nyelvjárások felülről jövő megbélyegzésénél csak tudomásul nem vételük nagyobb (1985, 166). (Talán ide is kapcsolható kérdésként tehető föl: vajon erre a jelenségre is gondolhatott Lotz János, amikor a magyar nyelvtudomány túlzott köznyelvközpontúságát emlegette?) Vannak persze különbségek e tekintetben az egyes országok között. Több európai országban „a nemzeti műveltség kánonjaiban a magyarnál jóval kitüntetettebb helye van a népi kultúrának" (Kósa, 2000, 18) s a nyelvjárásoknak is.

Meglepőnek tetszhet azoknak a véleménye, akik szerint a nyelvtudomány jelenlegi megújulási folyamatának a szociolingvisztika mellett a dialektológia az egyik fontos tényezője. Tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az a fejlődés, amin a nemzetközi dialektológia újabban átmegy, elismerésre méltó. Számottevően megnőtt az elméleti igényesség, a módszertani tudatosság. Megnőtt a joggal hiányolt, általános összefüggéseket immár tudatosabban kereső elemzések és szintézisek száma. A tudományközi kapcsolatok elevenek, a szociolingvisztikai szemlélet megtermékenyítő hatása kézzel fogható, a nemzetközi szakmai együttműködés korábban nem látott intenzitású, Európát és Európa bizonyos régióit átfogó közös dialektológiai vállalkozások indultak s részben fejeződtek be (az *Európai Nyelvatlasz*t és a *Kárpát Nyelvatlasz*t említem), kongresszusok követik egymást, s témaköreiket szemügyre véve bárki meggyőződhet a dialektológia tematikai és módszertani gazdagodásáról, előadásaikat olvasva pedig módszertani felfrissüléséről. A dialektológiára korábban oly jellemző gyűjtő, leltározó stratégia elmozdult a megfigyelő, problémacentrikus szemlélet irányába. Új nemzetközi dialektológiai folyóirat indult, javában folynak

hagyományos területeken és műfajokban is a munkálatok (újabb, modern atlaszok és tájszótárak készülnek), az alkalmazott dialektológia végre polgárjogot nyert, különös tekintettel az anyanyelvoktatásra, a lokális kultúrák ápolására (a nyelvjárás is része ennek) s a nyelvi műveltség alakítására. A számítógépes dialektológia több országban irigylésre méltó szinten áll már. Úgy tűnik, nem szalmalángról van szó. Annál kevésbé, mert egy tudományágról, amely nem veszítette el horizontját, nem állítható, hogy nincs perspektívája. Úgy tűnik, tudomásul vétetik, hogy a nyelvjárásoknak megvan a maguk – emberek millióit érintő – szerepköre és fontossága. Nem tehet tehát úgy a tudomány, mintha csupán gyorsan illanó tünetről, érdektelen, fölösleges, netán „a fejlődés útjában álló", ezért „zavaró reliktum"-ról lenne szó. Sőt, remélhető talán, hogy a nyelvi regionalizmusok társadalmi méretű megbélyegzettsége csökken azzal, hogy elsősorban az iskolai oktatás révén a tényeknek megfelelő, tudományosan megalapozott ismeretek szélesebb körben is elterjednek, s nem hiedelmek és előítéletek után igazodik majd az emberek többsége. (A nyelvjárások tiszteletben tartásának népszerűsítésére és eltűnésük megakadályozására való hivatalos szándékra l. például a lengyel nyelv törvényi védelméről szóló passzusokat: Bańczerowski, 2001, 54.) Az egyes országok között természetesen vannak, illetőleg lehetnek akár nagyobb különbségek is abban a tekintetben, hogy a dialektológia milyen helyet foglal el (a nyelvtudományban, a felsőoktatásban stb.), hiszen mások lehetnek – egyebek mellett – a nyelvészeti hagyományok, a nyelvi helyzet maga is hordozhat nagy különbségeket, miként a nyelvi regionalizmusokhoz való társadalmi viszonyulás is (német nyelvterületen a nyelvjárások kutatása és a dialektológia egyetemi jelenléte például lényegesen jobb, mint az angol nyelvterületen, l. W. Viereck, in D. Stellmacher, 2000, 13).

A címben megjelölt szerteágazó kérdéskör magyar vonatkozásainak behatóbb elemzése külön előadást kívánna. Erre most nincs mód. Azt azonban jelzem, hogy a magyar dialektológia is – minden, a kellő tájékozottság hiányában megfogalmazott ellenkező híresztelés ellenére – megújulóban van. Igaz, nem röpítik a divat hullámai. Igaz, mint hagyományos diszciplínát nem kísérik az újakra általában jellemző euforikus várakozások. Igaz, a tudományirányítás támogató figyelméről beszélni is túlzás volna vele kapcsolatban. De: a nyelvi helyzet és a társadalmi körülmények állandó változását tapasztalva, a dialektológia belső mozgását figyelemmel kísérve, hagyományos befogadóképességét és újítani tudását ismerve, mint a nyelvi rendszert s a nyelvhasználatot egyaránt kutatási tárgyának tekintő diszciplína integráló jellegét tapasztalva, az elvégzendő feladatok garmadáját látva, bizonyára

joggal következtetünk arra, hogy a dialektológia talán nálunk is jobban erőre kap.

Egyvalamiről azonban – ha távirati tömörséggel is – kötelességemnek érzem, hogy külön szóljak. A határon túli magyar dialektológiáról van szó. Annál is inkább, mert talán kevésbé ismeretes az a tény, hogy nincs egyetlen olyan magyar nyelvjárási régió, amelynek nyelvjárásait csak Magyarországon beszélnék, olyan viszont több is van, amelyet csak a trianoni Magyarországon kívül beszélnek. Ha tehát a szomszédos országokban nem folyik magyar dialektológiai kutatás, e sajátos helyzetű, használatú és számos érdekes vonást őrző nyelvjárások vizsgálata akkor is súlyos hátrányt szenved, ha magyarországi kutatók részt vállalnak a kutatásokban. Tudjuk, hogy a szomszédos országok magyar nyelvjárásai (sajátos körülményeik folytán is) időszerű tudományos kérdéseknek egész sorát vetik föl, számos vizsgálnivalót kínálván. Ki kell mondanunk: súlyos aggodalmaink vannak (a többes szám itt nem fejedelmi többes), mert úgy látjuk, hogy a nyelvjárásokkal való foglalkozás – egy-két kivételt nem tekintve – a szomszédos országok magyar nyelvészei körében mintha lekerülne a napirendről. A szó szoros értelmében csak kivételesen látunk sorompóba állni tettre kész fiatal dialektológusjelölteket, s látjuk azt is, hogy a jelenlegi, vállukon sok terhet cipelő, a mindenkori helyzet kényszerével küszködő (erre l. Péntek, 1997, 413) aktív nyelvjáráskutatók túlontúl kevesen vannak az elvégzendő feladatok tömegéhez képest, azonkívül egy részük már nyugalomba vonult, más részük pedig közelíti a nyugdíjaskort. A ma még aktív kollégák vállán van a nagy felelősség, hogy ne szakadjon meg a kisebbségi magyar dialektológia életfonala, amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint Gálffy Mózes, Márton Gyula, (a közelmúltban elhunyt) Penavin Olga, Szabó T. Attila, hogy csak a legnagyobbakat említsem. Gondolni kellene erre mindazoknak, akiknek ez ügyben cselekvési lehetőségük van. Gondolnunk kell arra például, hogy bármennyire természetes, több szempontból is fontos s ezért föltétlenül üdvözlendő a kétnyelvűség kutatása, hiba volna egy újabb egyoldalúság hibájába esve nem foglalkozni az éppen kisebbségi körülmények között még tovább élő hagyományos nyelvjárások leírásával. Közismert, hogy a csángóság magyarul még tudó részének többsége elérkezett a nyelvcsere küszöbére. Szinte hihetetlen, hogy úgyszólván senki sincs (sem Erdélyben, sem másutt), aki nemcsak kódváltásukat, kétnyelvűségük kérdéseit, hanem nyelvi repertoárjuk magyar (értelemszerűen nyelvjárási) részét célzott, rendszeres leíró vizsgálat tárgyává tenné. De nem férhet kétség általában sem a nyelvjárási anyaggyűjtés megkülönböztetett fontosságához kisebbségi körülmények között, minthogy a nyelvjá-

rásvesztés – a szórványokban különösen – nyelvvesztéssel azonos. (Gondoljunk a hazai kisebbségi nyelvjárásokra is!)

Kazinczy szerint a nyelv annál gazdagabb, minél nagyobb mértékével bír a sokszínűségnek. Úgy vélem, a nyelv tudományára is vonatkoztathatók a széphalmi mester szavai. A sokszínűség tematikai, szemléleti, módszerbeli sokféleséget, ez pedig tudománybeli gazdagodást jelent. A dialektológia a nyelv egyik létezési dimenziója, a tér alapján történő azonnyelvi nyelvi és nyelvhasználati tagolódást írja le, s a vele összefüggő kérdéskört kutatja. Foglalkozik a regionális nyelvváltozatokkal mint sajátos rendszerekkel s kommunikációs helyzetekben való használatukkal, illetőleg használati variációjukkal egyaránt. Ez pedig növeli a dialektológia általános nyelvtudományi érdekességét, hiszen e diszciplína bőven hozzájárulhat a maga lehetőségeivel a nyelvi változatosság, a nyelvhasználat, a nyelvi szerkezetek működése és a nyelvi változások általános kérdéseinek a tisztázásához. Tárgyából következően olyan ismereteket is ad, amelyeket a nyelvtudomány más, többé vagy kevésbé eltérő feladatkörű ágai nem adnak, nem adhatnak. Ebből viszont kényszerítő erővel adódik a következtetés: a nyelvtudománynak arra a perspektívára is szüksége van, amelyet ez a hagyományos, az állandó megújulás útját hol lassabban, hol gyorsabban járó diszciplína kínál. Másként fogalmazva: a területi nyelvváltozatok kutatása ugyan a dialektológia illetékességi körébe tartozik, de nem csupán a dialektológia belügye.

Válogatott irodalom

Ammon, Ulrich, Mattheier, Klaus J., Nelde, Peter H. (eds.) [1996]: Konvergenz und Divergenz von Dialekten in Europa. *Sociolinguistica*, 10. Tübingen.

Antos, Gerd [1996]: *Laien-Linguistik*. Tübingen.

Bach, Adolf [1934]: *Handbuch zur Mundartforschung*. Heidelberg.

Balogh Lajos [1978]: Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv*, 74, 44–55.

Bańczerowski, Janusz [2001]: A lengyel nyelv törvényi védelméről. *Magyar Nyelvőr*, 125, 152–158.

Barbour, Stephen [2000]: Accents, dialects and languages. National differencies in the evalution of language varieties. *Sociolinguistica*, 14, 5–10.

Benkő Loránd [1961]: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástani vizsgálatokban. Magyar Nyelv, 57, 401–413.

Benkő Loránd [1967]: A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 24, 29–48.

Benkő Loránd [1967]: Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr,* 91, 455–464.

Bokor József [1995]: *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen.* Budapest.

Chambers, Jack K. [2000]: Universal sources of the vernacular. *Sociolinguistica,* 14, 11–15.

Chambers, J. K., Trudgill, P. [1988]: *Dialectology.* Cambridge.

Christen, Helen [2001]: Ein Dialektmarker auf Erfolgskurs: Die /l/-Vokalisierung in der deutschsprachigen Schweiz. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik,* 2001, 1, 16–26.

Deme László [1997]: A magyar dialektológia útja. In Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves.* Szeged, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 37–49.

Garvin, Paul [1998]: A nyelvi sztenderdizáció. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés.* Tanulmánygyűjtemény. Budapest, 87–100.

Gombocz Zoltán [1921/1938]: *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei.* Szerk. Zsirai Miklós. Budapest, 1938. I. kötet.

Gönczi Ferenc [1914]: *Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár.

Guttmann Miklós [1995]: *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon.* Budapest.

Herman József [2001]: Kiefer Ferenc hetvenéves. In *Kiefer Ferenc. Magyar nyelvész-pályaképek és önvallomások.* 29. ELTE Fonetikai Tanszék. Sorozatszerkesztő: Bolla Kálmán. Budapest, 16–19.

Imre Samu [1972]: Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok,* VIII. Budapest, 85–104.

Janßen, Hans [1943]: *Leben und Macht der Mundart in Niedersachsen.* Oldenburg.

Kelle, Bernhard [2001]: Zur Typologie der Dialekte in der deutschsprachigen Schweiz: Ein dialektometrischer Versuch. *Dialectologia et Geolinguistica,* 2001, 29–34.

Kiefer Ferenc (szerk.) [1991]: *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan.* Budapest.

Kiss Jenő [1998]: A magyar dialektológia s újabb feladatai az ezredfordulón. *Magyar Tudomány,* 1998, 929–935.

Kiss Jenő (szerk.) [2001]: *Magyar dialektológia.* Budapest.

Knipf-Komlósi, Elisabeth, Berend, Nina (Hrsg.) [2001]: *Regionale Standards. Sprachvariation in den deutschsprachigen Ländern.* Budapest–Pécs.

Kósa László [2000]: *A magyar néprajz 1945 után.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest.

Lappalainen, Hanna [1996]: Variaatio ja sen selittäminen kaakkoishämäläisen murreaineiston valossa. *Virittäjä,* 18–37.

Löffler, Heinrich [1985]: *Germanistische Soziolinguistik.* Berlin.

Löffler, Heinrich [1990]: *Probleme der Dialektologie. Eine Einführung.* Darmstadt.

Mattheier, Klaus J. (Hrsg.) [1983]: *Aspekte der Dialekttheorie.* Tübingen.

Mattheier, Klaus, Wiesinger, Peter (Hrsg.) [1994]: *Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen*. Tübingen.

Mattheier, Klaus J. [1996]: Varietätenkonvergenz: Überlegungen zu einem Baustein einer Theorie der Sprachvariation. *Sociolinguistica*, 10. Tübingen, 31–52.

Milroy, James–Milroy, Leslie [1985]: *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London.

Milroy, Leslie [1987]: *Observing and Analysing Natural Language. A Critical Account of Sociolinguistic Method*. Oxford.

Molnár Zoltán [1999]: *Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban*. Szombathely.

Murádin László [1969]: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1969, 301–305.

Nuolijärvi, Pirkko [1996]: Kielellisen variaation ja sosiaalisen muutoksen suhteesta. *Virittäjä*, 2–17.

Paunonen, Heikki [1984]: Nyelv és identitás. *Magyar Nyelvjárások*, 1984–1985, 3–8.

Paunonen, Heikki [1995]: Puhesuomen muuttuva omistusmuotojärjestelmä. *Virittäjä*, 501–531.

Péntek János [1997]: Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem tudós tanára. *Magyar Nyelv*, 411–414.

Péntek János [1999]: *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben*. Budapest.

Sándor Anna [1999]: *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony.

Schiltz, Guillaume [1996]: Der dialektometrische Atlas von Südwest-Baden (DASB). Konzepte eines dialektometrischen Informationssystems. *Studien zur Dialektologie in Süswestdeutschland*, 5. I–5. IV. Marburg.

Séguy, Jean [1973]: La dialectometrie dans l'Atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de Linguistique Romane*, 1973, 1–24.

Shuy, Roger W. [1990]: A Brief History of American Sociolinguistics 1949–1989. *Historiographia Linguistica*, 183–209.

Sisák Gábor (szerk.) [2001]: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest.

Stellmacher, Dieter (Hrsg.) [2000]: *Dialektologie zwischen Tradition und Neuansätzen*. Stuttgart.

Trudgill, Peter [1983]: *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. New York, London.

Trudgill, Peter [1994]: *Dialects*. London.

Szabó Géza (szerk.) [1990]: *II. Dialektológiai szimpozion*. Veszprém.

Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.) [1982]: *Dialektológiai szimpozion*. Veszprém.

Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.) [1998]: *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely.

Szabó József [1986]: *A nagykónyi nyelvjárás*. Szekszárd.

Tuomi, Tuomo [1984–1985]: A finn nyelvjárási tájak múltja, jelene, jövője. *Magyar Nyelvjárások*, 9–12.

Végh József [1954]: Az őrségi és hetési nyelvjárás ismertetése. *Magyar Nyelvőr*, 78, 249–260, 423–428.

Vetési László [2001]: *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág: Sorskérdések a nyelvhatáron*. Kolozsvár.

Viereck, Wolfgang [1988]: The Computerisation and Quantification of Linguistic Data: Dialectometrical Methods. In Alan R. Thomas (ed.): *Methods in Dialectology*. Multilingual Matters, 48, Clevedon and Philadelphia, 524–550.

Viereck, Wolfgang (Hrsg.) [1993–1995]: *Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses. Bamberg, 1990*. Band I–IV. ZDL-Beihefte 74–77. Stuttgart.

Kiss Lajos
az MTA rendes tagja

A HEGYEK ÉS HEGYSÉGEK NEVEI

Elhangzott 2001. október 8-án

Százhetvenöt év alatt a Magyar Tudományos Akadémia történész és nyelvész tagjai közül hárman választották székfoglaló előadásuk tárgyát a névtan (onomasztika) helynevekkel foglalkozó ágából (toponomasztika). 1878. június 17-én Pesty Frigyes rendes tag olvasott fel *A helynevek és a történelem* címmel. Rá hetven évvel, 1948. június 28-án Kniezsa István rendes tag tartotta székfoglalóját *Moldva történelmi vízrajza* címmel. (Szövege nyomtatásban nem jelent meg, kézirata lappang.) Újabb ötvenegy év elteltével, 1999. január 11-én jómagam beszéltem levelező tagként *Az új európai víznévkutatás* címmel. Most, rendes tagként, a hegyek és hegységek neveiről, az oronimákról fogok szólni.

A magyar kutatók közül számosan foglalkoztak eddig is a hegynevek problémáival, ki kevesebb, ki több felkészültséggel és sikerrel. Czirbusz Géza geográfus és etnográfus 1908-ban 85 oldalnyi dolgozatot tett közzé a Torontál megyei Nagybecskereken *A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei* címmel. A sokat ígérő cím csalóka. A dolgozatnak alig van tudományosan helytálló, ma is értékesíthető részlete. A kudarc okát jól látta maga a szerző is. Őszintén megvallotta, hogy „Vidéken nálunk tudományos dolgozatot írni bajos. Eltekintve, hogy alig 4-5 városnak van modern városiassága és szellemi élete: hasznavehető közkönyvtárak nincsenek, s ha vannak, drágább szakmunkákat, jelen esetben kimerítő szótárakat nem

vesznek. Még magyar szakfolyóiratokat sem járatnak, nemhogy speciális 100–150 kor.-ba kerülő könyveket vásároljanak. Magánkönyvtárakhoz pedig, valamint a budapestiekhez bajos hozzáférni. Még az egyetemieket, a múzeumi és akadémiai könyvtárt sem veszem ki, mert értékesebb könyvet ki nem adnak a vidékre. A felelet rendesen az: másnál van, nincs meg, vagy egyáltalán nem felelnek. Középiskolai professzor így tárcájára van utalva. Ezért kénytelen beérni olcsóbb kiadású könyvekkel és külföldi nyelveken írt kivonatokkal. Kivált olyan théma, mint a geografiai nevek magyarázata, igen szegényesen van képviselve a vidéki könyvtárakban. Ki bírná megvenni p.o. a szlavisták, keltisták foliánsait?" (70. oldal.) A széles körű szaktudással és kiváló könyvtári háttérrel rendelkező Melich János kedvvel és eredményesen foglalkozott számos hegynevünk nyelvi eredetével is. Neki köszönhetjük sok hegynevünk (*Tátra, Fátra, Mátra, Somlyó* stb.) szakszerű magyarázatát. Hegyneveink rendszerének összefoglaló bemutatására én tettem kísérletet 1996-ban a *Hegynevek a történelmi Magyarországon* című előadásomban. Most tágabb összefüggésben, a Kárpát-medencén, sőt Európán is túlhaladva kívánok a hegynévadással, a lehetséges motivációknak, a hegynevek jelentőségének és használatának némely általános kérdésével foglalkozni. Kitérek olyan mozzanatokra, amilyenekre a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* című kétkötetes munkámban nem tudtam helyet szorítani.

A hegynévkutatás viszonylagos megkésettsége

A településnevek és a víznevek szakszerű vizsgálatához képest a hegynevek kutatása viszonylag később indult meg. A hegynevek bizonyos fokú elhanyagoltsága mindenekelőtt abból következik, hogy e nevek jelentékeny része általában újabb keletkezésű, ami viszont a megtelepedés folyamatával függ össze. A megtelepedés legelőször a nagyobb folyók, majd a mellékvölgyek mentén következett be, s csak lassacskán érte el a magasabban fekvő területeket, a barátságtalan, zord hegyvidékeket. Az emberek, még néhány száz évvel ezelőtt is, a magas hegyekben, így például az Alpokban, különös, titokzatos világot képzeltek el, ahol sárkányok, óriások, törpék őriznek hatalmas kincseket, s kőgörgeteget, hólavinát zúdítanak a kincskeresőkre. De a vadászok és vadorzók egyre beljebb merészkedtek a hegyek közé, és a legendák fokozatosan megkoptak. S ha az ember ezeket a kietlen régiókat aránylag később ismerte csak meg, akkor a hegyvilági névadásra is csak későn kerülhetett sor, nagyobb mértékben

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

mindössze a turizmus megszületésekor. Legalábbis így volt ez az Alpokban, a hegyi turizmus, alpinizmus klasszikus hazájában. (A Mont Blanc megmászására 1786-ban és 1787-ben került sor. A Tátrában a Késmárki-csúcsot Fröhlich Dávid már 1615-ben megmászta.) Ez az általános tétel természetesen nem zárja ki azt, hogy bizonyos hegynevek igenis régiek. Már Ptolemaiosz 2. századi térképein előfordul több Kárpát-medencei hegynév (pl. Karpátēsz, 'Kárpátok'), ha némelyik lokalizálása és magyarázata nem is mindig biztos. Ősi, feltétlenül preszláv eredetű a *Beszkidek*, a *Tátra* és több más név is. Egyes markáns külsejű, messziről látható hegyek, de olyanok is, amelyek két népet választanak el egymástól, régen is biztosan saját, egyedi nevet viseltek, nem is beszélve a gazdag ásványvagyont rejtő hegyekről, amelyeket már a középkorban jól ismertek. Ám mindez csak megerősíti annak az általános megállapításnak az érvényét, hogy a hegynevek zöme fiatal. Nem is foglalkoznak velük olyan átfogó monográfiák, mint a település- és víznevekkel.

Az ókori hegynevek és a humanisták

Az antik mintákért rajongó humanisták divatba hoztak ókori személy- és helyneveket, köztük hegy- és hegységneveket egyaránt. Humanisták újították fel a hatalmas hegyrendszer *Alpēs (Alpen, Alpes, Alpok)* nevét, amelyet a dél-bajorországi német köznyelven beszélők még ma sem használnak, a svájciak pedig a *die Schneeberge* (tkp. 'a havas hegyek, a havasok') megnevezést alkalmazzák. Az *Alpes* hegységnév az európai kultúrkör legrégebbről ismert neveinek egyike. Akkor vált közkeletűvé, amikor Kr. e. 218-ban Hannibál mintegy 60 ezer főnyi seregével és 37 harci elefántjával a mai Kis Szent Bernát-hágónál az Alpokon bravúrosan átkelve, Itáliába vonult. A hegységnév tövében talán egy preindoeurópai *alp* 'hegy, magaslat' rejlik, amelyet korán összekapcsoltak a 'fehér' jelentésű latin *albus*, szabin *alpus* melléknévvel, tekintettel a hegység hófödte csúcsira. Humanisták hozták ismét forgalomba az ókorban már feljegyzett *Jura*, valamint az *Ardenna (Ardennen, Ardennes, Ardennek)*, a *Vosegus (Vogesen, Vosges, Vogézek)*, a *Sudēta (Sudeten, Szudéták*, cseh *Sudety)*, *Karauánkēs (Karawanken, szlovén Karavanka, Karavankák)* stb. neveket. A humanizmus korában terjedt el a Szudeták legmagasabb részének neveként a latin *Gigantum mons* 'Riesenbebirge, Óriáshegység'. A cseh *Krkonoše* 'ua.' más szemléleten alapszik. Tkp. értelme bizonyára 'törpefenyő-hordozó'.

A *hegy*, a *domb* és a *halom*

A magyar szóhasználatban a minden oldalról lejtővel határolt földfelszíni kiemelkedéseket magasságuk alapján más-más névvel illetjük. A 200 méternél magasabbak általában a *hegy* nevet viselik (pl. *Gellért-hegy*, 235 m), az annál alacsonyabbak pedig a *domb* nevet (pl. *Szent Mihály-domb*, 138 m). A dombnál is alacsonyabb, földhányásszerű kiemelkedés gyakran kapja a *halom* nevet (pl. *Basa-halom*, 116 m). Csakhogy a gyakorlatban ezek a domborzati nevek nem mindig jelentkeznek eredeti funkciójuknak megfelelően, hanem felcserélődnek. A Gömör–Szepesi-érchegységben Stósz felett egy 1063 m magas (tehát a Kékesnél magasabb) hegynek Hefty Gyula Andor szerint *Fecske-domb* a magyar népi neve. Szlovák egyenértékűje, a *Lastoviči vroh* a *vroh* 'hegy' köznevet tartalmazza. A Zempléni-hegységben, Mogyoróskától délre egy 421 m magas hegy a *Farkas-domb* nevet viseli. A Balaton-felvidéken, Dörgicse és Mencshely között emelkedik a 399 m magas *Halom-hegy*, amely tűzhányószerű kúpjáról kapta a *halom* nevet. Nemzetközileg ismert Budapest közforgalmi repülőterének *Ferihegy* neve. Ám Budapestnek Duna-balparti részén igazi hegyek nincsenek. A térkép szintvonalai szerint a repülőtér környékének legmagasabb pontja is alig haladja meg a 155 m-t (1978: Magyarország légiforgalmi térkép. 1:500 000. Melléktérkép: Leszállási térkép Budapest-Ferihegy). A *hegy*nek itt 'szőlőskert' az értelme. A térségnek vékony futóhomokréteggel borított lapos buckáira Mayerffy Ferenc (1776–1845) pesti serfőzőmester telepített először szőlőt és gyümölcsöst. *Feri* az ő beceneve.

A hegynevek és egyéb névfajták

A történelmi ország-, tartomány-, táj- és helységnevek megalkotásában a víznevekhez hasonlóan jelentős szerep jutott a hegy- és hegységneveknek is. Így *Erdőelve*, azaz a mai *Erdély* az erdővel borított bihari hegyeken túli területet, *Havaselve*, azaz a mai *Havasalföld* pedig a *Havasoknak* hívott Déli-Kárpátokon túli területet jelölte. Havasalföld keleti részének román *Muntenia* neve is 'hegy' jelentésű szó, a román *munte* származéka. Az ország vagy tartomány hegyvidéki jellege motiválta az afféle neveket, mint *Dagesztán*, *Montenegró* vagy *Crna Gora*, *Montana* az USA-ban stb. A tájak neveiben szószerkezetté egyesülve is találhatók hegy- vagy hegységnevek: *Piemonte*, *Vorarlberg*, *Zagorje*, *Zahumlje*, *Zauralje*, *Zakavkazje*, *Kárpátalja*, *Alpokalja*, *Hegyalja*, *Hegyköz* stb. Dél-Európa nagy félszigetei meghatározó

fontosságú hegységeikről kapták nevüket: *Appennini-félsziget, Balkán-félsziget, Pireneusi-félsziget.* Városnevek is alakultak hegynevekből: *Monte Carlo, Montevideo, Montreal,* az ausztriai *Puchberg,* orosz *Magnyitogorszk, Pjatyigorszk,* török *Tekirdağ,* 'Rodostó', magyar *Hegyesd, Hegyi, Hegymagas, Hegymeg, Kőfarka, Kőhalom, Kőszeg* stb., szlovák *Krásna Hôrka,* szerb *Vršac,* 'Versec', *Podgorica* stb.

Hegységnévből köznév is alakulhat. A Szlovéniában és Horvátországban elterülő, fennsík jellegű *Karszt (Kras)* hegység sajátos földfelszíni és felszín alatti formáinak együttese okot szolgáltatott arra, hogy a hasonló sziklás, kopár, vízben szegény alakulásokat, bárhol legyenek is, a *karszt* névvel illessék. Beszélünk *karsztosodás*ról is. Ám a rendezetlen viszonyokat, zilált állapotokat előtérbe állító *balkanizál, balkanizálódik* ige nem a tőszó, a *Balkán(-hegység)* igei származéka, hanem a másodlagosan *'Balkán-félsziget'* értelmű *Balkáné.*

Egy-egy helyi szél arról a hegyről kaphat nevet, amely felől fúj. Ilyen szél a székelyföldi (háromszéki) *nemere.* Jól ismert a *Mátra szele* Hevesben és a veszprémi fennsíkról a Balatonra leáramló *bakonyi szél* is.

Magas hegységekben a vasutak, autópályák gyakran haladnak át a hegyek (hágók) alatt épített alagutakon. Ezek az alagutak többnyire az illető hegy (hágó) nevét viselik. Példák az Alpokból: *Arlberg-alagút, Kis Szent Bernát-alagút, Mont Blanc-alagút, Nagy Szent Bernát-alagút, Szent Gotthárd-alagút, Simplon-alagút* stb.

A magashegy-mászás ideális helyszínéül szolgáló Alpok adta a magashegy-mászók nemzetközi elnevezését, az *alpinistát* (német *Alpinist,* olasz *alpinista,* francia *alpiniste,* angol *alpinist*). Ám a lengyel nyelven a Magas-Tátrában túrázó magashegy-mászónak külön neve van, mégpedig a *taternik* (tkp. 'Tátra-járó').

Egy-egy hegység nevet adhat a rá jellemző kőzetnek. Dél-Amerika nyugati partja mentén húzódik a hatalmas *Andok* hegység. A spanyol *Andes* 'Andok' felhasználásával alkotta meg a német Leopold von Bach a német *Andesit* kőzetnevet. Ám a Keleti-Alpok festői szépségű hegyvidékénél, a *Dolomitok*nál a helyzet éppen fordítva van. Nem a *dolomit* kőzet kapta nevét a hegyvidékről, hanem a hegyvidék a rá jellemző kőzetről, amelynek nevét a francia Déodat de Grate de Dolomieu mineralógus nevéből alkották meg. A hegy kőzetének, talajának jellegzetességére több név is utal. Például a magyar *Fövényes, Agyagos-tető, Homokos-tető* stb. Különösen nagyszámú név utal a hegy köves, sziklás voltára: *Tűzkövestető, Kő-hegy, Kövecses-hegy* stb., német *Felsberg,* szlovák *Skalka,* olasz *Marmoada, Gran Sasso* stb. Ám kétség merülhet fel afelől, hogy egy olyan

hatalmas, 5400 km hosszan elnyúló hegylánc, mint az észak-amerikai Kordillerák keleti láncát alkotó *Sziklás-hegység,* nevét valóban a sziklás vidék közvetlen szemlélete motiválta-e, hiszen a hegyek, hegységek általában sziklás kőzetből állnak, s ez a jellemzőjük nem nagyon elegendő az egyénítéshez, individualizáláshoz, ami a megkülönböztetést szolgáló névadásnak a lényege. Újabban a kutatók azt vélelmezik, hogy a mai angol *Rocky Mountains* 'Sziklás-hegység' francia mintája, a *Montagnes Rocheuses,* azzal az indián *assiniboin* törzsnévvel van motivációs kapcsolatban, amelynek tkp. értelme a következő: 'az ételmelegítéshez követ, sziklát használó nép'. Ismeretes, hogy az étkezési célokra szolgáló folyadékokat a tűzálló edényeket nélkülöző kultúrákban világszerte forró kövek segítségével szokták melegíteni. Gunda Béla szerint a fakéreg edényekbe (kászukba) helyezett víznek, tejnek forró kövekkel való melegítése mint ősi „főzési" technika nemcsak a természeti népeknél, hanem a Székelyföldön és a Balkánon is napjainkig fennmaradt.

Arra is van példa, hogy hegységnévből női személynév keletkezzék. Ilyen a héber *Karmel* hegységnév, amelynek spanyol változatából, a *Carmen*ből a *Virgen del Carmen* 'Karmel-hegyi Szűz' szókapcsolaton keresztül spanyol keresztnév lett.

A vulkánok nevei

A legrosszabb hírű hegyek a pusztító tűzhányók, vulkánok. Ezeknek gyakran beszélő nevük van, amelyek rámutatnak a hegyek eme sajátosságára. Az 5452 m magas mexikói *Popocatepetl* neve az indián nahua (azték) nyelvben keletkezett, s tkp. jelentése „füstölgő hegy". A 3263 m magas szicíliai *Aetna (Etna)* neve elterjedt felfogás szerint a görögben keletkezett, s 'tűzhegy' értelmű (vö. görög *aíthnō* 'meggyújt, világít'). A Nápolytól keletre emelkedő, 1277 m magas *Vesuvius (Vesuvio, Vezúv)* neve a latin ūrō 'ég, aszal, perzsel' igetővel kapcsolható össze, s vulkáni tevékenységre utal.

De gyakran nem a vulkánosság a névadó motívum. A Lipari-szigetekhez tartozó Stromboli szigeten emelkedő, 926 m magas *Stromboli* vulkán a szigetről kapta nevét, amely görög eredetű, s 'kerek sziget' (vö. *Strongýlē*) értelmű. A Kelet-Afrikában, a Rudolf-tótól délre emelkedő *Teleki-vulkán* Teleki Sámuel Afrika-utazóról, a működő tűzhányó felfedezőjéről (1888) kapta nevét, attól a Höhnel Lajos sorhajóhadnagytól, aki Teleki Sámuel expedíciójának tudományos szakértője volt. Az Ecuadorban levő, 6272 m magas *Chimborazo* kialudt vulkán neve a kecsua indiánban

keletkezett, s 'a Chimbo (folyó) hava' jelentésű. A Chimbo folyó az állandó hóval fedett csúcsú hegy oldalából ered. A Kilimandzsáró legmagasabb, 5859 m magas csúcsának *Kibo* neve a csagga (chagga) törzs nyelvében 'fehér, világos' értelmű. Az USA-ban, Vancouvertől északkeletre emelkedő *Mount Saint Helens* (2549 m) tűzhányó Nagy Konstantin római császár anyjának, Szent Ilonának a nevét viseli, igaz, hogy áttételesen. Névadója az a báró Saint Helens volt, aki annak idején Észak-Amerika északnyugati partvidékéről a spanyolokkal tárgyalt. A báró az angliai *Saint Helens* helységről kapta nevét, amely az ottani templom védőszentjére, Szent Ilonára emlékeztetett.

„Szent" hegyek

Az asszír és a babilóniai mitológiában a hegy az istenség, illetőleg az istenek lakóhelyeként szerepelt. Ugyanígy volt ez Föníciában is. Az *Ószövetség*ben az *Isten hegye* funkcióját a *Hóreb*nek (tkp. 'a kietlen, a magányos') is hívott *Sínai-hegy* töltötte be. Itt jelent meg Jahve Mózesnek, és megkötötte az egybegyűlt néppel a szövetséget. Pontos helye vitatott, talán a 'Mózes-hegy' értelmű *Jebel Mûsá*val (2285 m) azonosítható. – Görögország legmagasabb, 2911 m-es hegycsoportja a Kr. e. 8. században Homérosztól fizikai valósága alapján „havas"-nak, máskor meg, számos csúcsa okán, „soknyakú"-nak hívott *Olümposz* az ókori görögök hitvilágában az istenek lakhelye volt, ahol Zeusz főisten uralkodott az égi vagy olümposzi istenek fölött, s amelyet később a török hódítók *Semavat evi*nek, azaz 'égi lakóhely'-nek neveztek. Maga az *Olümposz* hegynév másutt, így Kis-Ázsiában is előfordul, s talán egy olyan prehellén földrajzi köznévből alakult, amelynek 'a tájat gátszerűen kettévágó, a közlekedést akadályozó hegy(ség)' volt a tulajdonképpeni jelentése. A költészet, a gyógyítás és a jóslás görög istenének, Apollónnak (latin Apollo), valamint a költészetet, művészetet és tudományt ihlető kilenc múzsának a görög hitrege szerint két közép-görögországi hegy, mégpedig a *Parnasszosz* és a *Helikón* volt a kedvelt tartózkodási helye. Az 1750 m magas *Helikón* nevét a görög *helikē* 'fűzfa' származékának tartják. Csakhogy a nedvességkedvelő fűzfa csupán a hegység völgyeiben tenyészhetett. A 2547 m-es *Parnasszosz* hegységnév tövét prehellén ősiségűnek magyarázzák, és a kis-ázsiai *Parnaśśa* hegynévvel (vö. hettita, luvi *parna-* 'ház, szentély') kapcsolják össze. – A klasszikus ókorban a világ keleti végének tartották a Kaukázus hegységet, s a görög mitológia szerint ennek sziklájához láncoltatta Zeusz Prométheusz titánt büntetésül azért, mert agyagból alkotott emberei

számára lelopta az égből a tüzet. A *Kaukázus* hegységnév szkíta eredetű lehet, 'jégtől csillogó' értelemmel. – A mai Törökország keleti részén, az örmény határszélen emelkedő, 5165 m magas *Ararát* az örménység nagy tiszteletben tartott, szent hegye. Megpillantásakor az örmény hívők ma is térdre hullva imádkoznak. A bibliai hagyomány szerint itt kötött ki Noé bárkája a vízözön után. Az ókorban Örményország bizonyos területét jelölő névnek az ékírásos emlékekben *Urartu* felel meg, amely a kaukázusi nyelvekből származtatható. Az *Ararát* név jelentése idővel a hegyre korlátozódott. Maguk az örmények az Ararátot *Masis*nak (tkp. 'a nagy'), a törökök Ağri Dağinak (tkp. 'szirtes, meredek hegy') hívják. – Srí Lanka (Ceylon) déli felének közepén egy 2243 m magas hegynek *Adam's peak* (tkp. 'Ádám-csúcs') a neve. A tetején egy mélyedés található, amelyet a buddhisták Buddha lábnyomának, a hinduk Siva lábnyomának, a bibliai paradicsomkertet Ceylonra helyező mohamedánok viszont az első ember, Ádám lábnyomának tartanak. Innen az *Ádám-csúcs* elnevezés. A hegyen épült szentélyhez India minden részéből zarándokolnak.

A japánok szent hegye a 3766 m magas, gyönyörű körkilátást nyújtó *Fuji (Fudzsijama),* amelyet július 10 és szeptember 10 között buddhista zarándokok tömege keres fel mint szent zarándokhelyet. A név etimológiája talán a hegy lankás, hosszú lejtőjével hozható összefüggésbe. – A csehek legendás, szent hegye a Cseh-medence északi részén magányosan álló, jellegzetes kúp alakú, 459 m magas *Řip*. A monda szerint a csehek névadó ősatyja, Čech ide vitte fel népét, hogy megmutassa neki új hazáját, a tejjel-mézzel folyó Elba-völgyet. (Az ősi monda szerint Čech egyik testvére, Lech a lengyeleknek, másik testvére, Rus pedig az oroszoknak lett az ősatyja.) A Řip minden időben nemzeti zarándoklatok színhelye volt. Az 1868-ban építeni kezdett prágai Nemzeti Színház (Národni divadlo) épületébe a Řip szikladarabját is beépítették. A hegynév preszláv régiségű; végső soron germán eredetű s a latin *rīpa* 'part, lankás hegyoldal, lejtő' főnévvel van rokonságban. – Az ausztráliai őslakók szent hegye a kontinens sivatagos belsejében emelkedő, *Uluru*nak hívott szigethegy hatalmas sziklatömbjével (867 m), a sziklatömb barlangjaiban prehisztorikus sziklarajzokkal. A szigethegyet felfedezője, Ernest Giles 1872-ben Sir Henry Ayersről, Dél-Ausztrália akkori miniszterelnökéről nevezték el *Ayers Rock*nak, azaz *Ayers-szikl*ának. – A székelység akár szentnek is mondható hegye a Hargita, amelynek a legmagasabb csúcsa a *Madarasi-Hargita* (1801 m). Hatalmas gátként húzódik északnyugat–délkeleti irányban, elválasztva az Erdélyi-medencét a Keleti-Kárpátoktól. A székelységnek valóságos szimbóluma. A két világháború között a trianoni Magyarországon műkö-

dött egy jelképes székely község, amely a *Hargitaváralja* nevet viselte. A Hargita névre a középkorból nincs adatunk, de *„mons Hargita"*-ként már feltünteti Lázár 1528. évi térképe. A névnek nincs teljesen kielégítő etimológiai magyarázata.

Házi hegyek

A hegyek között vannak kiváltképpen kedveltek. Ilyenek az ún. házi hegyek egy-egy város közelében, amelyeket a városok lakói különös előszeretettel és gyakran felkeresnek. Budapest házi hegye a *Dobogó-kő*, Gyöngyösé a *Kékes*, Bécsé a *Schneeberg*, Zágrábé a *Sljeme*, Ljubljanáé a *Šmarna gora*, Szófiáé a *Vitoša* stb. Veszélyes, borzadályt keltő hegy viszont átok alatt állhat, és riasztó nevet kaphat. L. a 4465 m magas *Mont Maudit* nevet a Mont Blanc szomszédságában. Az Alacsony-Tátra 1463 m magas csúcsa hírhedt félelmetes viharairól, amelyeket a néphit az ördög tobzódásának tulajdonít, elnevezve a hegyet az *Ördög lakodalmának (Čertova Svadba)*.

Egy népetimológiásan átértelmezett hegynév is teremthet legendákat, hiedelmeket. Svájcban a Vierwaldstätti-tótól nyugatra egy 2129 m magas csúcsnak a korábbi nevét a latin *mons Pileatus* őrizte meg. A latin *pileatus* a *pileus* 'nemezkalap' származéka, és 'nemezkalapot viselő'-t jelent. Hegynévi alkalmazása metaforikus: a hegycsúcsot gyakran borítja ködsüveg. A *Pileatus* hegynév idővel hozzáidomult a bibliai Pontius *Pilatus* (vö. *pilatus* 'dárdás, kopjás' <: *pilum* 'hajítódárda') római helytartó nevéhez. Ezáltal a népi képzelet működésbe lendült: a Jézust megfeszíttetésre kiszolgáltató Pilátus lelke a hegy szakadékai között bolyong, s az ormokon is boszorkányok szoktak gyülekezni. – A legenda szerint a Vierwaldstätti-tótól délre emelkedő Titlis (3239 m) hegyről angyali muzsika hallatszott le a völgybe. Ezért kapta a hegy lábánál 1121-ben alapított bencés apátság a *Mons Angelorum* (Angyalok hegye) nevet. Ma *Engelberg* néven híres üdülőhely.

Érzelmi kapcsolat a hegyekkel

A természetben a vizek mellett a hegyek változatos világának van a legnagyobb vonzóereje. Sokan látogatják lelkesedéssel, újabban már jó térképek, kalauzok készülnek a hegységekről. Az első tudatos természetjáró a birodalmát kétszer is körülutazó Hadrianus római császár lehetett, aki Szicília szigetén azért mászta meg az Etnát, hogy a csúcsról a napfelkeltében gyönyörköd-

jék. (Csaknem 1700 évvel később, 1819. április 18-án Széchenyi Istvánt vitte fel a romantikus kaland- és tudásvágy az Etna tetejére.) Az olasz reneszánsz két nagy költője, Petrarca és Dante az Alpok csúcsaiban látta meg a szépet és magasztosat. Ám a síkságok gyermekei nem barátkoznak meg egykönnyen a hegyekkel, mert nyomasztónak érzik a hegyek-völgyek szűk világát, a bércek szédítő tetejét, s vesződségesnek az ottani járás-kelést. Érzésvilágukat lényegét pontosan tükrözi Petőfi Sándornak *Az alföld* című, 1844-ben írt verse: „Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája! / Tán csodállak, ámde nem szeretlek, / S képzetem hegyvölgyedet nem járja." Kereken száz esztendővel később, 1944 őszén az Északkeleti-Kárpátokban így hallottam keseregni egy Debrecen környékéről való tábori tüzért: „Ha innen egyszer hazajutok, még a vakondtúrást is felrúgom, nehogy megnőjön, és hegy legyen belőle!"

Mesekezdő formulaként használatos az *üveghegyeken is túl* szószerkezet, utalva nagy-nagy távolságra: „Hetedhétországon is túl, az Óperenciás tengeren is túl, az *üveghegyeken is túl,* élt egyszer egy szegény ember." Értelmi egyenértékűje a szlovák *sklený vrch,* német *Glasberg.* Magyarázatát a túlvilágról, szellemvilágról alkotott elképzelésekben keresik.

A hegynevek stilisztikuma

Egy-egy magas hegy neve kiválóan alkalmas lehet stilisztikai szerepre, mégpedig arra, hogy a túlzás, nagyítás, hiperbola eszköze legyen. Valakinek a felülmúlhatatlan festészeti tudását dicsérve mondhatjuk, hogy *ő a piktúra Mount Everestje.* Egy szélhámos felháborító eljárását tarthatjuk a *svihákság Lomnici-csúcsának.* Arra is van példa, hogy egy hatalmas tömegű, magas hegy nagybetűs tulajdonnevéből többes számba is tehető kisbetűs köznév alakuljon 'óriási halmaz, valaminek a netovábbja' értelemben. Jókai Mór írta először 1886-ban közzétett emlékezéseinek *(Életemből. Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás)* „Utolsó nap a fürdő idényben" című fejezetében: „A végzetes szeptember 15-ike közelít, naponkint *Csimboraszóit* a bőröndöknek és kalapskatulyáknak szállítja a Kisfaludy a Balatonon át." (*Jókai Mór összes művei.* Nemzeti díszkiadás. 96 [1898]: 353.) Ecuador kialudt tűzhányóját, a *Chimborazót* sokáig Dél-Amerika, sőt a világ legmagasabb csúcsának tartották. Nevének átvitt értelmű, jelképes használata kimutatható a németből, a csehből és a horvátból is. – Szabó Dezsőnek *Az Elsodort falu történetéhez* című, 1939-ben közreadott visszaemlékezése szerint dr. Kovács Jenő, a Táltos kiadóvállalat igazgatója 1918. október 15-én két héttel Tisza

István meggyilkolása előtt a következőképpen reagált a regény hatalmas kézirattömegére, amelyet a szerző az asztalára huppantott: „Ez kézirat? Ez az *Eiffel-torony!* Ez a *Mont Blanc!* Ez a *Himalája!* És azt akarja, hogy ezt adjuk ki most! Most, mikor minden percben a Guillotine árnyékában vagyunk!" (*Szabó Dezső újabb művei.* 49–50–51. sz. Bp., 1939. Ludas Mátyás kiadás. 52.) A hatásosan túlzó, fokozatosan nagyító *Eiffel-torony, Mont Blanc* és *Himalája* hasonlat szervesen beleilleszkedik Szabó Dezső sodró, expresszionista stílusába. Akárcsak az idősödés nyomorúságát felpanaszló *„évek Gellért-hegyén"* kifejezés, valamint a *„behavazott Alpessé* halmozódnak éveim" egy későbbi Szabó Dezső-írásban. (A mélymagyarhoz. In Szabó Dezső: *A magyar káosz.* Pamfletek. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Péter. Bp., 1990. 510, 524).

A hegynévadás indítékai

Az egyes földfelszíni kiemelkedések (hegyek) és a hegycsoportok, hegységek neveinek vizsgálatakor többféle szabályszerűséget állapíthatunk meg. Különösen tanulságos, szinte példaértékű a Magas-Tátra csúcsainak az a névrendszere, amely tökéletesen azonos indítékú, egymással párhuzamos keletkezésű magyar, német és szlovák elnevezésekből tevődik össze. A Magas-Tátra egy-egy csúcsa gyakran arról a településről kapta nevét, amely az illető csúcs lábánál fekszik, s amely felé a csúcs közelében eredő patak lefut. Hunfalva fölött találjuk a *Hunfalvi-csúcs*ot *(Hunsdorfer Spitze, Huncovský štít),* Késmárk fölött a *Késmárki-csúcs*ot *(Käsmarker Spitze, Kežmarský štít),* Kakaslomnic felett a *Lomnici-csúcs*ot *(Lomnitzer Spitze, Lomnický štít),* Felka felett a *Felkai csúcs*ot *(Felker Spitze, Velický štít),* Gerlachfalva felett a *Gerlachfalvi-csúcs*ot *(Gerlsdorfer Spitze), Gerlachovský štít),* Batizfalva felett a *Batizfalvi-csúcs*ot *(Botsdorfer Spitzer, Batizovský štít),* Menguszfalva felett a *Menguszfalvi-csúcs*ot *(Mengsdorfer Spitzer, Menguscvaký štít),* Csorba felett a *Csorbai-csúcs*ot *(Csorbaer Spitze, Štrbský štít).* – A Magas-Tátra csúcsainak e névadási rendszerére támaszkodva máshol is kiindulhatunk egy-egy hegynév magyarázatakor a hegy alatti helység nevéből. A *Börzsöny* hegység nevét Nagybörzsöny nevéből származtatom. A Brazíliának nevet adó börzsönyfa nevével való összekapcsolás minden realitást nélkülöz. A börzsönyvagy berzsenyfa mintegy 60 faja kizárólag a meleg égövön tenyészik. – Az Abasár fölött emelkedő *Sár-hegy* Abasárról kapta nevét, s nem a települést nevezték el a hegyről, amint azt némelyek vélik. – A Mátrában, Pásztótól délkeletre emelkedő *Muzsla* a hegy lábánál levő Muzslapusztáról kapta

nevét. – További példák: *Bakony* (a névadó falu Isztimértől nyugatra, a mai Burok-völgy táján fekhetett), *Bél-kő, Csíki-hegyek, Körtvélyes* (a Vértesben) *Nagy-Csákány* (a Vértesben), *Öreg-Kovács* (a Vértesben) *Szanda* (a Cserhátban), *Tamás-hegy* (a Vértesben) *Vulkán* (a Déli-Kárpátokban) stb. Ám ismeretesek olyan névpárok is, amelyekben a hegynév bizonyul elsődlegesnek a helységnévhez képest. *Tarcal* eredetileg a Tokaji- (Kopasz-) hegyet jelölte, s később vonódott át a hegy nyugati lábánál épült településre. De *Bodajk, Pákozd, Hegymagas, (Alsó)ság, (Sebes)salgó, (Apáca)somló* (ma Somlóvásárhely), *(Szilágy)somlyó* stb. is előbb hegyet, magaslatot jelölt, s csak utóbb vált helységnévvé. Sőt meg vagyok győződve arról is, hogy *Torbágy* (ma Biatorbágy) helységnév előzménye az erdős Katalin-hegy régi *silva Turobag* neve volt, s ez etimológiailag azonos a régi magyar *turbagh* 'domb' földrajzi köznévvel.

Ám a hegyeknek nagyszámú egyéb névadási indítéka is lehet. Ilyenek például a következők.

A név a hegy alakjára utal: *Asztag-kő, Csúcs-hegy, Csűr-kő* ('csűr alakú szikla'), *Ebhát, Éles-bérc, Füzér-kő, Halom-hegy, Három-kő* (a Bükkben), *Hegyes-bérc, Hegyes-csúp, Hegyes-domb, Hegyes-halom, Hegyes-hegy, Hegyes-kő, Hegyes-mál, Kalapos-tető, Káva-hegy, Kerek-domb, Kerek-hegy, Koszorú-domb, Küszöb-orr, Lapos-bérc, Nyerges-bérc, Nyerges-hegy, Sátor-hegy, Szekrény-hegy, Tetétlen, Tompa-kő, Üstök-hegy* stb. L. még német *Tischberg*, szlovén *Ojstrc, Triglav* stb.

A hegy növénytakarójával kapcsolatos: *Bálványos* („sok ecetfa, vagyis bálványfa van még ma is errefelé"), *Boncsos-tető, Bükk, Cserehát, Cseresznyés-hát, Cserhát, Csihányos, Csipkés-tető, Csóványos, Galagonyás, Gyakarsom, Gyopáros-bérc, Halyagos, Hangás, Ibolyás, Iharos* (Biatorbágyon), *Istenfa-tető, Kikircses, Kőris-hegy, Pátrácos, Piszkés-tető, Som-hegy, Szederjes-tető* („ma is sok itt a szeder") *Szőlő-mál* [1219: „ad montem ... vulgo... *Zevlevmal*"] *Tölgyes-bérc, Tönkölös-hegy, Tű-hegy (tű* 'tüske'), *Tüses* ('tövises') stb., német *Fichtel* ('lucfenyő'), szlovén *Javornik.*

A madarak szívesen tartózkodnak, fészkelnek hegyeken, dombokon. Magas, sziklás hegyek főleg ragadozó madarakról, alacsonyabb hegyek, dombok gyakran énekes madarakról kapták nevüket. Névadóként szerepel például a bagoly (a német *Hohe Eule*, magyar *Bagó-hegy*), bese (magyar *Bise-kő*), búbos banka (magyar *Banka*), csóka (magyar *Csókás*), fajd (magyar *Fajdas-hegy*), galamb (magyar *Galamb-hegy*), harkály (magyar *Herkályos*, német *Spessart* <*Spechtshart*), héja (német *Habicht*), holló (magyar *Hollófészek*), kakukk (német *Kuckucksberg*, szlovák *Kukučka*, magyar *Kakukk-hegy*), kánya (magyar *Kánya-hegy*), keselyű (*francia Pic des Vautours*, német *Geiersberg*, magyar

Keselő-hegy), pacsirta (francia *Mont des Alouettes*, magyar *Pipis-hegy*), rigó (magyar *Rigó-hegy*), sas (francia *Aigle*, német *Adlerberg*, magyar *Sas-hegy*), sólyom (német *Falkenberg*, magyar *Sólyom-hegy*), veréb (német *Sparnberg*, magyar *Veréb-hegy*) stb.

Madarakon kívül más állatokról, így emlősökről, rovarokról is neveznek el hegyet, olykor nem is valóságos állatról, hanem metaforikusan. Így kapta német *Hunsrück* (tkp. 'kutyahát') nevét a Rajnai-palahegység délnyugati része. Hasonló név a német nyelvterületen gyakori. A népetimológia a hegységnek előtagjában a *hun* népnevet keresi, teljesen alaptalanul. A régi hegylakók hiedelemvilágában nagy szerep jutott a hegyeknek, bizonyos állatok (bika, szarvastehén, disznó, csődör, medve, farkas) pedig az elhalt ősöket jelképező, kultikus lények voltak. Ilyen értelmű lehet a Keleti-Alpok Gurk és Lavant közötti részének német *Saualpe* 'Sau-Alpok' neve, előtagjában a *Sau* 'disznó, koca', utótagjában pedig az *Alpe* 'havasi rét, legelő, havasi gazdaság' főnévvel. Figyelmet érdemel a szlovén *Košuta* (tkp. 'szarvastehén') is, amely a Karavankák egyik déli vonulatát jelöli az osztrák határszélen. L. még szlovák *Vepor* (tkp. 'vaddisznó'). Hegynév alakult a következő állatok nevéből is (betűrendben): bolha *(Bolhád)*, bölény *(Begyenbérc)* farkas (német *Wolfsberg*, magyar *Farkas-hegy*), güzüegér *(Güzü-hegy)*, juh (német *Schafberg*, szlovák *Ovčí vrch*), kecske (német *Geißberg*, francia *Chevran*, szlovák *Kozia hora*, magyar *Kecske-hegy*), marha *(Ünő-kő)*, medve (francia *Pic de l'Ours*, szlovák *Medvedí vrch*, magyar *Medve-hegy*), méh (német *Bienenberg*, magyar *Méhes-domb*), őstulok (német *Auerberg*), őz (német *Hohenrechberg*, szlovák *Srní vrch*, magyar *Őz-bérc*), róka (szlovák *Lišči vrch*, magyar *Ravaszlyuk*, *Rókarántó*), siklókígyó (német *Natternberg*), szarvas (magyar *Szarvas-hegy*, német *Hirschberg*, szlovák *Jelenec*), ürge *(Ürge-kő)*, zerge (német *Gamskofel*, szlovák *Kamzík*, magyar *Zerge-csúcs*) stb.

A magaslat helyzetével, fekvésével kapcsolatos: *Alsó-hegy*, *Első-hegy*, *Észak-hegy*, *Felső-hegy*, *Innenső-hegy*, *Közép-bérc*, *Székső-bérc* ('szélső'), *Végheggy* stb. L. még német Dreiherrenspitze, Dreiländerspitze.

A hegy méretével, nagyságával kapcsolatos: *Derék-hegy*, *Hosszú-bérc*, *Hosszú-kő*, *Kis-árnyék*, *Kis-bérc*, *Kurta-hegy*, *Magas-kő*, *Magos-hegy*, *Nagyhegy*, *Nagy-verő*, *Óriás-hegy* (a Szekszárdi-dombvidék legmagasabb, 285 m-es pontja) stb., német *Hocheck*.

Térszíni formával kapcsolatos: *Bérc*, *Csúp* ('domb teteje, hegy csúcsa'), *Dobogó-kő* (*dobogó* 'hegyhát ellaposodó része'), *Fekete-mart*, *Gyűr-hegy*, *Gyűr-tető*, *Hágó-bérc*, *Hegyes-magas*, *Hegymagas* 'Szent György-hegy', *Hoportyó* (*hoporty* 'hepehupa'), *Kő-szirt*, *Köves-lejtő*, *Magasi*, *Omlás*, *Part*, *Ponk* ('kis bérc'), *Ropó hegye*, *Ság*, *Závoz* stb. német *Spitzkofel*.

Bizonyos hegyformákat női kebelhez, mellbimbóhoz lehet hasonlítani. A Nyugat-Alpokban (Hautes-Alpes) Molines-en-Queyras-tól délnyugatra egy kettős csúcsú hegynek *Mamelles* a neve. Ehhez 1. francia *mamelle* 'emlő, mellbimbó' < latin *manella* 'mellbimbó' < *mamma* 'emlő'. Metaforikus névadással van dolgunk. Hasonló szemléleti háttere van a svájci Vierwaldstätti-tótól délre emelkedő német Titlis hegynévnek. Ez nem más, mint a német *titti* 'emlő, mellbimbó' kicsinyítő képzős származékának hegynévi alkalmazása. L. még angol (USA) *Tit Butte* (tkp. 'a síkságból mellbimbószerűen kiemelkedő, magányos, meredek hegy'). A Magas-Tátra egyik, 2476 m magas csúcsát szlovákul *Bradavicá*nak, németül *Warzé*nak, magyarul *Bibircs*nek hívják. Azonos jelentésű nevek azonos szemlélet alapján. A Fogarasi-havasok 2535 m magas csúcsának, a *Negoj*nak a nevét is lehet a „szemölcs, bibircsók' jelentésű román *neg* (<latin *naevus* 'anyajegy') augmentatív származékaként értelmezni. Tárgyi szempontból arra lehet hivatkozni, hogy a Negoj csúcsa egy mindössze 3 m széles és 15 m hosszú gerincszakasz. Ám a Negojnak más, személynévből való származtatása is van; vö. román *Neagu* szn. < *Neagomir* szn. < bolgár *Njagomir* ~ *Negomir* szn. A Kaukázus legmagasabb, kettős csúcsú (5542 m és 5595 m) hegyének, az *Elbrusz*nak a neve minden bizonnyal összetartozik Irán legmagasabb (5771 m) hegységének, az *Elburz*nak a nevével, és iráni eredetű 'magas hegy' vagy 'szikrázóan ragyogó hegy' értelemmel. De forgalomban van olyan magyarázata is, amely szerint egy kaukázusi nyelv 'női kebel, emlő' jelentésű szava rejlik benne. E felfogás szerint az Elbrusz kettős csúcsáról keskeny sávokban lefelé csúszó 22 gleccser üde vize úgy táplálja a Kubán és a Terek folyót és a partjaik menti sivár száraz vidéket, hogy óhatatlanul felidéződik egy dús keblű anya duzzadó emlőinak látomásszerű képe.

A hegy felszínének, lejtőjének milyenségére utal: *Kopár-hegy, Kopaszka, Lapis, Ló(fingató), Meredek-hegy, Mezítelen-hegy, Mező-havas, Sík-hegy, Szárhegy, Tar-kő, Tér-hegy stb.* L. német *Steigerwald* is.

A hegy talajának, kőzetének jellegzetességére utal: *Agyagos-tető, Cserepes, Csipa-hegy, Fövényes, Homokos-tető, Írott-kő* (sziklatömb a Nagy-kő-havas tetejétől keletre); *Kőporos, Malomkő-bérc, Mohos-kő, Nagy-Mész-tető, Poklos-tető, Rothadt-kő* (omladékony szikláiról), *Somló, Tűzköves-tető,* német *Kalkkögel.*

A hegy oldalának barlangjával kapcsolatos: *Borló, Büdös-hegy, Istállós-kő, Odvas-kő, Pes-kő, Szoba-kő* stb., német *Kellerberg.*

A hegy színére utal: *Barna-máj, Fehér-kő, Fejér-hegy, Fekete-hegy, Hamvaskő, Kékes, Szőke-hegy, Szür-kő, Veres-hegy, Vörös-kő, Vörös-domb* ('dombja vörös agyag') stb. L. német *Rotwand,* szlovák *Čierny kameň.*

A hegyen levő építménnyel (várral, templommal stb.) kapcsolatos: *Ágasvár, Jakab-hegy, Kálvária-domb, Pusztavár, Rozália-hegység, Sánc-hegy, Szent Mihály-domb, Szent Vid, Vár-hegy stb. német Kapellenberg,* horvát *Kapela.*

Időjárással, csapadékviszonyokkal kapcsolatos: *Fagyos-oldal, Felleg-hegy, Havas, Hideg-havas, Hideg-oldal, Jeges-mál, Jóidő-hegy, Nagy-Hideg-hegy, Szeles-domb* ('huzatos hely'), *Szél-hegy* ('nagyon széljárta hely'), *Szomjúbérc* stb. L. még német *Wetterberg, Wetterhorn, Nebelhorn,* szlovák *Inovec.*

A hegy napos, verőfényes lejtőjére utal: *Hé-hegy, Meleg-hegy, Meleges-hegy, Meleg-máj, Nagy-Dél-verő, Salgó, Szász-bérc verőfénye, Verő-máj* stb. L. még német *Sonnenberg.*

Hangjelességgel, visszhanggal, csenddel kapcsolatos: *Csergő, Durrogós-tető, Hallgató* (tkp. 'olyan hegy, amelynek öreg szálerdejében valósággal templomi csend szokott lenni'), *Hangos-hegy, Üvöltő* („Nagy szélben a fák »üvöltenek«"), *Zengő* stb.

Számos magaslat kapta nevét a róla nyíló tágas kilátásról. A Rajna jobb partján emelkedő, 132 m magas Loreley-szikla neve olyan elhomályosult német összetétel, amelynek utótagjában a szikla anyagát jelölő középfelnémet *lei* 'palakő', előtagjában pedig a középfelnémet *lūre* 'leshely, les' rejlik. Leselkedésre, a környék szemmel tartására alkalmas sziklaszirtet jelöl. Újabban az efféle helyek a németben a *Kanzel* (v.ö. magyar Ördög-szószék) és a *Predigtstuhl* (vö. Prédikálószék) nevet kapják. Idővel a rajnai sziklaszirt *lūre* előtagját népetimológiásan magához hasonította az *Eleonore* női név rövidült *Lore* alakja, s megszületett a végzetes szépségű és varázsú rajnai sellő mondája, amelyet Heinrich Heine költeménye világhíressé tett. – A rajnai hadiutak mentén található német *Spiegelberg* ~ *Spielberg* nevű magaslatok egykori őrdombokra, őrhalmokra emlékeztetnek. Vö. latin *specula* 'őrhely, kémhely'. Hasonló szemlélet eredménye a *Wartburg, Laushügel, Lausberg* stb. De bizonyára másképpen kell értelmeznünk a brnói (brünni) *Spielberg* hegyet, amelynek várbörtönében Kazinczy Ferenc is raboskodott. E név tkp. jelentése 'pünkösdi játék hegye' lehetett. Szép kilátásra utal az olasz *Belvedere,* a francia *Beauvoir,* a provanszál *Belvezer* stb., továbbá a francia *Mirabel, Beauregard.* A kilátóhelyül szolgáló magaslatok nevének külön csoportját alkotják azok, amelyek nevükön nevezik azokat a városokat, amelyeket az illető magaslatról látni lehet. Ilyen az *Egerlátó* Egerszalóktól keletre, valamint a bakonyi *Pápalátó-kő,* ahonnan szép időben el lehet látni a nyugat felé mintegy 24 km-re levő Pápáig. L. még *Messzelátó-hely* '504 m magas hegy a Keleti-Mátrában Kisnánától északnyugatra'. Szép kilátóhelyéről, esetenként körpanorámájáról kapta nevét az észak-erdélyi *Széples,* ma *Cibles,* a székelyföldi *Csudáló-kő,* a kalotaszegi *Tekintő-tető.*

[113]

Őrszolgálattal, őrhellyel kapcsolatos: *Őr-hegy, Őr-kő* (a Bükkben), *Strázsa-hegy, Tűzőrző-hegy, Vigyázó* stb.

Valamely vízfolyás, szárazpatak, vízállás neve átvonódott egy hegyre: *Kemesnye-hegy, Medves, Rakottyás-tető, Szék-halom, Üver-tető* stb.

A magaslat alatt húzódó völgy, szoros neve átvonódott a helyre: *Áj-bérc* (*áj* 'szűk völgy'), *Kőkapu, Szaduszka-tető, Szakadát-tető, Szurdok-tető stb.*

Személynévből alakult: *Kelemen-havasok, Margita, Marhád, Mecsek, Sinka-tető, Tátika, Terbete* stb. L. még latin *Alpes Juliae* 'Júliai-Alpok', német *Karwendel.*

Családnévből alakult: *Bartalos, Csuhás, Kandikó, Móroc-tető, Öreg-Futóné, Pattantyús, Porkoláb* stb.

Valamely eseménnyel kapcsolatos: *Akasztófa-bérc, Bajtemetés, Basa-halom, Dalos-hegy* (Sopronban), *Gellért-hegy, Gyilkos-hegy, Menedékkő, Nagysándor halma, Nyakvágó, Nyakvágó-halom, Sváb-hegy, Székely-kő, Tábor-hegy* stb.

Hitvilággal, babonasággal, áldozati hellyel, pogánysággal kapcsolatos: *Boszorkány dombja, Igyfon* 'Réz-hegység', *Kertes-kő, Ördög-gát, Ördög halma, Ördöngös-tető, Pogány-hegy, Pogány-vár* stb. Vö. német *Wildes Fräulein,* olasz *Diavolezza.*

Birtoklástörténettel kapcsolatos: *Foglal-tető, Király-erdő, Paraszt-hát, Papod, Pörös-tető, Szent Mihály-hegy* (Zebegénynél) stb. Vö. német *Kaiser.*

Állattartással, pásztorkodással kapcsolatos: *Déllő-domb, Disznószállás, Esztena-domb, Hálás-tető, Heverő-domb, Juhkosár-tető, Kecskekosár, Kosár-hegy, Lóhavas, Ökörhugyos-domb, Sónyaló-tető* stb. Vö. német *Sonntagshorn* (tkp. 'olyan sziklás hegy, ahol a pásztor vasárnapi templomjárásakor is biztonságosan legelhet a jószág').

Erdőgazdálkodással kapcsolatos: *Aszalás-bérc, Avas, Csutkós-tető, Égettvágás* („Erdőtűz volt itt, s utána következett a vágás"), *Eregető, Ereszvénytető, Irtvány-tető, Ortás-orom, Ortvány-tető, Tenkes, Tési-Rakató, Törzsök, Tusakos, Zsilyeb-tető* (*zsilyeb* 'facsúsztató vályú'?) stb. – Itt említem meg, hogy fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdaságilag különlegesen értékes hegyeink, hegységeink gyakran szerepeltek latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő', s nem mint *mons* 'hegy'. Példák: silva *Bersen* 'Börzsöny', silva *Bocon* 'Bakony', silva *Vertus* 'Vértes' silva *Matra* 'Mátra, silva *Ples* 'Pilis', silva *Igfon* 'Réz-hegység' stb. A fenyőerdős Alacsony-Tátra és a Gömör–Szepesi-érchegység a *Fekete-erdő* nevet viselte, de így hívták a *Gyalui-havasokat* is. A bihari hegyek *erdőnek* neveztettek az összetett *Erdő-elve* 'Erdély' előtagjában. Ezt tükrözi a középkori magyarországi latin *Transsylvania* név. A horvátországi *Petrova gora*

hegységnevet a magyar *Petür-goz* adta vissza, utótagjában a magyar *gaz* 'erdő' főnévvel.

Vadászattal, leshellyel kapcsolatos: *Király lese, Les-bérc, Les-bikk, Les-hegy ~ Les havasa, Leső-hegy, Tóbiás lesi, Vadverem* '765 m magas hegy Bányabükktől északkeletre' (a román *D. Odverem* a magyarból való) stb.

Ipari tevékenységgel kapcsolatos: *Bánya-hegy, Kővágó-hegy, Malom dombja* („nevét az alatta fekvő vízimalomtól nyerte"), *Malom-bérc, Malom-hegy, Szalajkás-tető, Szénégető-hegy, Zsindely-hegy* stb.

Különböző népek más-más motiváció alapján adhatnak nevet ugyanannak a hegynek. A budai Duna-parton emelkedő, 235 m magas sziklaszirtnek a magyar neve, a *Gellért-hegy,* Szent Gellért csanádi püspök vértanúhalálára emlékeztet. A németben ugyanilyen funkcióban a *Blocksberg* használatos, amelynek egy palánkvár lehetett az indítéka. Vö. német *Blockhaus* 'boronafalas ház, gerendaház, fa erődház'. A török korban a Gellért-hegy Buda déli előváraként szolgált, amelyet *Gürz Eljász*nak hívtak azért, mert ott temettek el egy janicsárszármazású török vitézt. A név fordítása: 'tüskés buzogány(ú) Éliás'.

Tükörfordítás eredménye: *Bölcső-hegy, Cukorsüveg, Király-hegy, Urak asztala* stb. A Bélai-havasokban (Belianske Tatry) emelkedő *Bolond Gerő (Törichter Gern; Hlúpy)* nevének német előképe volt.

Részfordítás eredménye: *Róna-havas, Ruszka-havas.*

Felemás eredetű tautologikus (szószaporító) összetétel: *Góric-domb, Hórkatető* (uo.), *Kamon-kő, Pécs-kő* stb.

A hegynevek gyakran megszemélyesítés, perszonifikáció termékei. Ilyen a német *Altvater* (tkp. 'ősapa'), *Vaterberg* (tkp. 'apahegy'), *Mönch* (tkp. 'szerzetes, barát'), *Landgraf* (tkp. 'tartománygróf'), *Jungfrau* (tkp. 'hajadon, szűz'), *Großvenediger* (tkp. 'a nagy velencei ember'), *Hochkönig* (tkp. 'magas király') stb. Különös figyelmet érdemel a 19. század közepéig a legmagasabb Tátra-csúcsnak tartott Lomnici-csúcs régi német *Vater* és *Großvater* (tpk. 'nagyapa') neve. A *Fátra* hegy-, majd hegységnév *(Kis-* és *Nagy-Fátra)* is bizonyára a német *Vater ~ Vatter* köznévből keletkezett. L. még a következő hegyneveket: francia *Aiguille de Moine* (tkp. 'szerzetes- vagy barátcsúcs), *L'Evêque* (tkp. 'a püspök'); szlovák *Baba* (tkp. 'vénasszony, banya'), *Kmotra* (tkp. 'komaasszony'); román *Bătrîna* (vö. *bătrîna 'öregasszony'*). A gyergyói Nagy-Hagymás hegycsoport *Öcsém-tető* nevű, 1708 m magas csúcsa a birtokos személyjellel ellátott *öcs* rokonságnévvel hozható kapcsolatba. L. még *Barát-kő* 'hegy Rozsnyó határában'.

A hegységre átvonódik valamely csúcs neve: *Csergő, Cserhát, Csukás, Gerecse, Gete, Hargita, Mátra, Mecsek, Nagy-Fátra, Papuk, Pilis, Réz-hegység, Vértes, Vihorlát* stb.

Vannak történelmi személyekre emlékeztető tiszteleti hegynevek is. A tájjal valamiféle reális kapcsolatban levő, természetes úton keletkezett hegynevektől eltérően ezek mesterségesen, hatósági úton, esetleg tudományos körökben alkotott hegynevek. Idetartoznak az adott korban kiemelkedőnek számító személyekre emlékeztető tiszteleti nevek. Néhány példa: – Attól a gondolattól vezéreltetve, hogy „a hegyek királyát csak királyi név illetheti meg", a millennium évében, Ferenc József király hatvanhatodik születésnapjára (1896. augusztus 18.) a Magyarországi Kárpát Egyesület kezdeményezésére a Magas-Tátra s egyben az egész történelmi Magyarország legmagasabb hegycsúcsának, a *Gerlachfalvi-csúcs*nak a nevét *Ferenc József-csúcs*ra változtatták. A második világháború után, 1948-tól *Sztálin-csúcs* lett a hegy neve, de az sem bizonyult hosszú életűnek. Visszaállították a régi megnevezést, a *Gerlachfalvi-csúcs*ot. – Német hatásra nálunk is meghonosodott az a szokás, hogy névtelen hegycsúcsok első megmászóik nevét kapták. Pl. a Magas-Tátrában az Öt-tó katlanának egyik csúcsát, a *Déry-csúcsot (Déry-Spitze, Spišký štít)* Déry József mászta meg elsőnek 1896. július 21-én; innen a neve. A Magas-Tátra főgerincén emelkedő *Simon-torony (Simon-Turm, Žabi kôň)* névadója az a Simon Bäberlein volt, aki Käthe Broske társaságában elsőnek mászta meg 1905. szeptember 12-én. Az effféle új keletű hegynevekkel a hegyvidékek lakossága mindig nehezen barátkozik meg. 1902-ben a Dolomitokban a Cima Cadin-csoport egyik, addig névtelen s nehezen megmászható, 2837 m magas csúcsát a tudós magyar fizikaprofesszor és merész hegymászó, Eötvös Loránd iránti tiszteletből *Cima Eötvös*nek (Eötvös-csúcs) nevezték el.

A hegynevek keletkezésének, alakulásának egyéb indítékai is vannak. De azok is, akárcsak a most bemutatottak, többnyire a világ realitásait, a való élet tényeit tükrözik. Ugyanakkor megnyilvánul bennük a fantázia is.

Irodalom

Árvay József: *A barcasági Hétfalu helynevei*. Kolozsvár, 1943.

Badjura, Rudolf: *Ljudska geografija. Terensko izraoslovje*. Ljubljana, 1953.

Czirbusz Géza: A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. [Programértekezés.] In *Értesítő a kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgimnáziumról az 1907–1908. tanév végéről*. Nagybecskerek, 1908. 3–88.

Dauzat, Albert – Deslandes, Gaston-Rostaing, Charles: *Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France*. Paris, 1978.
Dickenmann, Ernst: Kroatische Bergnamen. In *Beiträge zur Namenforschung*. Neue Folge 4 (1969): 231–254.
Egli, J. J.: *Nomina geographica. Sprach- und Sacherklärung von 42 000 geographischen Namen aller Erdräume*. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1893.
Finsterwalder, Karl: Bergnamenkunde zwischen Enns und Rhein. In *Jahrbuch des Deutschen Alpenvereins*. 1959. 136–155.
Georgiev, Vladimir I.: *Introduction to the History of the Indo-European Languages*. Sofia, 1981.
Gómez de Silva, Guido: *Elsevier's concise Spanisch etymological dictionary*. Amsterdam–London–New York–Tokyo, 1985.
Györffy, Gy.: Die Rolle von Flüssen und Bergen in der mittelalterlichen Namengebung der Landschaften Ungarns (*Ultra Silvas–Trans Alpes* und dgl.). In *Études historiques hongroises*. 1985: 347–359.
Hefty Gyula Andor: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Budapest, 1911. *Nyelvészeti Füzetek*, 66.
Jankovics Marczell: *Az Alpesek. Egy arczképpel és a szerző eredeti felvételei után készült 131 képpel*. Budapest, 1911.
Kis Domokos Dániel: *A csúcson. A hegyek szerelmese – báró Eötvös Loránd*. Budapest, 1998.
Kiss Lajos: *Az új európai víznévkutatás*. Budapest, 2000.
Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Budapest, 1997. (Az 1988. évi negyedik, javított és bővített kiadás első, változatlan lenyomata.)
Kiss Lajos: Hegynevek a történelmi Magyarországon. In *Magyar Nyelv*, 1997: 154–168.
Kiss Lajos: Szilágysági hegynevek. In *Magyar Nyelvőr*, 1981: 97–101.
Kiss Lajos: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999.
Kiss Lajos: Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. In *Magyar Nyelv*, 1997: 73–77.
Komarnicki Gyula: *A Magas-Tátra hegyvilága (hegymászó- és turistakalauz)*. Budapest, 1978.
Kranzmayer, Eberhard: *Die Bergnamen Österreichs*. Zweite, um einen Namenweiser vermehrte Auflage. Wien, 1968.
Kranzmayer, Eberhard: *Ortsnamenbuch von Kärntens*. I–II. Klagenfurt, 1956–1958.
Lochner von Hüttenbach, Fritz: *Bergnamen in der Steiermark*. Graz, 1985. (Grazer Linguistische Monographien 1.)
Lutterer, Ivan – Majtán, Milan – Šrámek, Rudolf: *Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*. Praha, 1982.
Maácz Endre: *Földrajzi tájszótár*. Budapest, 1955.
Majtán, Milan: Z lexiky slovenskej oronymie. In *Acta Onomastica*, 31 [1995]: 129–133.
Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1925–1929.

Melich János: *Dolgozatok* II. Budapest, 1963. (Nyelvtudományi Értekezések 41. sz.)
Neidenbach Ákos: *Tátrai legendárium*. Budapest, 2000.
Pesty Frigyes: *A helynevek és a történelem*. Budapest, 1878.
Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. Budapest, 1881.
Petrovici, Emil: *Studii de dialectologie şi toponimie*. Bucureşti, 1970.
Pohl, Heinz-Dieter: Berg- und Gebirgsnamen: slavisch. In *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. 2. Teilband. Berlin–New York, 1996. 1524–1531. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikations-wissenschaft. Band 11. 2. Berlin–New York, 1996.)
Pohl, Heinz-Dieter: *Wörterbuch der Bergnamen Österreichs. 1. Kurzgefaßtes Verzeichnis der österreichischen Bergnamen*. Salzburg, 1984.
Polgardy Géza: *Magyar turista lexikon*. Budapest, 1941.
Reitzenstein, Wolf-Armin Frh. v.: Berg- und Gebirgsnamen. In *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. 2. Teilband. Berlin–New York, 1996. 1521–1524. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 11. 2. Berlin–New York, 1996.
Schermann Szilárd: *Szögescipők nyomai a Kárpátok bércein*. Két térképmelléklettel és 163 képpel. Budapest, 1937.
Schramm, Gottfried: *Eroberer und Eingesessene: geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart, 1981.
Szabó T. Attila: *Gyergyói helynevek a XVIII–XIX. századból*. Budapest, 1940.
Uhlár, Vladimír: Über Bergnamen des Liptover Gebietes in der Slowakei. In *Namenkundliche Informationen*. 47. sz. [1985]: 34–48.
Vigyázó János és Hefty Gy. Andor: Hegymászó kifejezések. In Vigyázó János és Hefty Gy. Andor: *A Magas Tátra részletes kalauza*. I. Budapest, 1914. 315–317.
Wild Ferenc – Szaniszló József: *Hegymászók könyve*. Bukarest, 1978. (A Függelékben: Hegymászók kisszótára.)
[Zehnter] 10. Internationaler Kongress für Namenforschung. Wien 8–13. IX. 1969. Abhandlungen. *Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes*. I–II. Wien, 1969.
Zoltai Lajos: *Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes emelkedések ún. laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és hátak a város határában, valamint külső birtokain*. Debrecen, 1938.

Paládi-Kovács Attila
az MTA levelező tagja

MERRE TART AZ EURÓPAI NÉPRAJZTUDOMÁNY?

Elhangzott 2002. április 22-én

Gunda Béla akadémikus emlékére

A címben foglalt kérdés évtizedek óta foglalkoztatja a szak művelőit. Ez a kétszáz éves tudományág folyton versenyben volt a múló idővel, hiszen a szájhagyományban élő népköltészet, a sokarcú népművészet, a népi kultúra pusztuló javainak mentésére, megörökítésére jött létre. Ennek a kultúrának az első számú letéteményese az európai komplex társadalmakban a parasztság volt, legalábbis a „nép"-ről korábban forgalomban levő, főként RIEHL és NAUMANN nevéhez köthető meghatározás szerint. Többen vélték úgy, hogy a parasztság megszűnése, a társadalom átformálódása a néprajzi kutatások végét jelenti, s valóban, az európai társadalmak gyors változása megkívánta a feladatok új meghatározását, a szemlélet és a módszerek megújítását.

Pontos előrejelzés a szak jövőbeli útjaira, feladataira és lehetőségeire aligha adható. Ráadásul mi az elmúlt évtizedek trendjeit sem vetíthetjük a jövőbe, mint azt több tudományszak teszi. Be kell érnünk a lényegesnek vélt mozgások, változások s a várható irányok jelzésével.

Még elöljáróban kell megjegyeznem, hogy Európában a néprajzi és antropológiai tudományok mezején ma több kutatási hagyomány, irányzat, szakág él együtt, versenyez egymással. Ezek közül elsősorban a kontinentális értelemben vett európai néprajztudomány, a saját népi kultúrát, illetve

a közös európai örökséget vizsgáló *etnográfia, folklorisztika* (újabb néven *európai etnológia*) áll a most következő szemle előterében.

Az európai etnológia kezdetei és az antropológia megjelenése

Az *európai etnológia* fogalmát, feladatait és viszonyát az *általános etnológiához* elsőként Sigurd Erixon körvonalazta 1938-ban, a koppenhágai Nemzetközi Antropológiai Kongresszuson.[1] Ebből az évszámból is látnivaló, hogy az *európai etnológia* eszméje nem az 1960-as években megjelent amerikai antropológusokkal összefüggésben „nyert értelmet", mint azt BAUSINGER tudni véli.[2]

ERIXON dolgozata az európai etnológia céljáról, módszeréről 1944-ben magyar nyelven is megjelent. Ebben elhatárolódott a német néprajz egyes tételeitől, különösen Hans NAUMANN „nép"-felfogásától és a „gesunkenes Kulturgut"-ra vonatkozó tézisétől.[3] 1967-ben az Ethnologia Europaea első számában közreadott programadó írásában ismét körvonalazta a nemzeti alapon álló és nemzeti nyelveken publikáló, országhatárok által gátolt és behatárolt néprajzi kutatást meghaladó, a földrészről és annak népeiről átfogóan szóló s az általános etnológiába becsatlakozó „regionális etnológia" eszméjét és lehetséges módszereit. Következőleg pedig rámutatott, hogy a szociálantropológusok nagyszámú falusi közösséget vizsgáltak már meg szerte a világon, de ennek a munkának nincs olyan summázata, amely megmutathatná a közösségtanulmányok fontosságát az európai etnológia számára. Ezért 1967-ben is úgy véli, hogy az európai etnológusoknak folytatniuk kell saját kutatási hagyományaikat.[4]

Az *etnológia* és az *antropológia* elnevezés földrajzi megosztottsága az 1930-as években már tapasztalható volt: előbbit az európai kontinensen, utóbbit az

1 Részletesebben kidolgozta a *Folk-liv*ben angol nyelven publikált cikkében, továbbá a svéd népéletről ugyanakkor megjelent kézikönyv utolsó fejezetében. Erixon, Sigurd, 1938a; Erixon, Sigurd, 1938b; Lásd ehhez: Erixon, Sigurd, 1967b, 165; Paládi-Kovács Attila, 1999, 203; Voigt Vilmos, 2001, 81.

2 Bausinger, Hermann, 1995, 162.

3 Erixon, Sigurd, 1944, 2–4.

4 Erixon, Sigurd, 1967a, 5–7; Erixon, Sigurd, 1967b, 165. Erixon jelentőségéhez: Gunda Béla, 1969, 329–331.

angolszász országokban használták inkább. Amerikában a két megnevezést szinonimaként kezelték, s bár az 1950-es években a *kulturális antropológia* már megszokottabb volt, de az *etnológiát* sem kicsinyelték s ma sem kicsinyelik le.[5]

Az etnológia evolucionista és diffuzionista irányzatával szembeforduló funkcionalizmus, kezdetben maga MALINOWSKI is, „szociológiai"-nak nevezte a maga kutatásait. Követőinek a történetiséget elvető s a jelen társadalmi viszonyokat középpontba állító vizsgálatai megtartották a *szociálantropológia* kifejezést akkor is, amikor a funkcionalizmus divatja elmúlt. Lényeges körülmény, hogy az 1930–40-es években a *kulturális antropológia* és a *szociálantropológia* is csupán egy-egy irányzata volt az egyetemes, általános etnológiának.[6] Az 1960-as években aztán egyre több antropológiai tanulmány foglalkozott az európai parasztokkal, a rurális, helyi társadalmakkal.[7]

Az „antropológus-invázió" kezdetben főként Európa peremeire irányult, később Közép-Európára is kiterjedt. Hosszú terepmunkára alapozott falumonográfiák születtek, s a kiválasztott török, szicíliai, szerb, szlovén, bosnyák, baszk, francia, német, román, magyar faluról készült kötetek[8] a helyi társadalom szervezetét, gazdasági és politikai viszonyait írták le több-kevesebb sikerrel. Ezekben a falumonográfiákban nem jutott hely sem a folklórnak, sem az anyagi kultúrának, még kevésbé a nyelvnek

5 Ezért is jelenhetett meg Lowie önéletrajzi írása 1959-ben *Robert H. Lowie, az etnológus* címen (Robert H. Lowie, Ethnologist). Bohannan, Paul – Glazer, Markt (szerk.), 1997, 189.

6 Szynkiewicz, Slawoj, 1992, 5.

7 Úttörőként Conrad Arensberg említhető, akinek első műve 1937-ben jelent meg az ír vidéki emberekről. (*The Irish Countrymen*: An Anthropological Study. New York). Következő, Kimball, Solon T.-vel közös műve: *Family and Community in Ireland*. Cambridge, Mars, 1940.

8 Wylie, Laurence: *Village in the Vaucluse*. 2nd ed. Cambridge, 1964; Stirling, Paul: *Turkish Village*. London, 1965; Halpern, Joel M.: *A Serbian Village*. Revised edition. New York, 1967; Winner, Irene: *A Slovenian Village: Zerovnica*. Providence, Rhode Island, 1971; Chapman, Charlotte: *Gower Milocca: A Sicilian Village*. Cambridge, Mars, 1971; Arensberg, Conrad M. – Kimball, Solon: *Family and Community in Ireland*. Harvard Univ. Press., 1948; Arensberg, C. M.: *The Irish Countryman*. Garden City, New York. *The American Museum of Natural History*. 1937, 1968; Friedl, John Kippel: *A Changing Village in the Alps*. New York, 1974; Lockwood, William G.: *European Moslems: Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York–San Francisco–London, 1975; Golde, Günter: *Catholics and Protestants. Agricultural Modernization in Two German Villages*. New York–San Francisco–London, 1975; Hann, C. M. Tázlár: *A Village in Hungary*. Cambridge, 1980; Verdery, Katherine: *Transsylvanian Villages. Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley–Los Angeles–London, 1983; Bell, Peter: *Peasants in socialist transition. Life in a collectivized Hungarian village*. Berkeley, 1984; Rogers, Susan Carol: *Shaping Modern Times in Rural France. The Transformation and Reproduction of an Aveyronnais Community*. Princeton, New Jersey 1991.

és a zenének, táncnak, szokásoknak. Nem csoda, hogy a szociálantropológia néven jelentkező politikai antropológia és az európai értelemben vett néprajz művelői között eleinte kulturális szakadék tátongott, s nem alakult ki érdemi párbeszéd.[9]

Idővel a két igen különböző kutatási hagyomány követői közeledtek egymáshoz. A szociálantropológusok szemlélete történetibbé vált, s az európai etnológia kutatóira is hatottak az antropológia egyes paradigmái.[10]

Az európai néprajztudomány kutatási hagyományai

A szociálantropológia és a néprajz közötti különbségtevés érdekében ezen a ponton emlékeztetnünk kell az európai néprajzi kutatások néhány sarkalatos pontjára, karakteres vonására:

Kutatási területek, diszciplináris kapcsolatok

a) A néprajzi kutatás számára kialakulásától fogva fontos fogódzó a nyelv és a nyelvjárások világa, s szoros kapcsolatban áll a nyelvtudomány különböző ágaival. Ilyenformán nem csupán a politikai keretekhez, országokhoz, nemzetekhez, hanem a nyelvrokonság, a nyelvcsaládok, az etnogenezis kérdésköréhez is szorosan kötődik. Legtöbb országban a nyelvtudomány társaként, segédtudományaként jelent meg, s az összehasonlító történeti néprajzi módszer a nyelvtudomány példáját követve fejlődött ki. Ebben a közegben készültek a germanisztika, romanisztika, szlavisztika, uralisztika által inspirált néprajzi kézikönyvek, s a néprajzi kartográfiát is jórészt a nyelvatlaszok példája ihlette. A német Volkskunde az 1960-as évekig a germanisztika és a társadalomtudomány között állt,[11] s a szláv országok néprajzkutatói 1987-ben adták ki az összes szláv népet felölelő új kézikönyv első kötetét.[12]

b) Az európai néprajzi hagyomány másik megkülönböztető vonása a *folklórkutatás* kezdetektől kiemelkedő szerepe, a népköltészet műfajainak

9 Hofer Tamás, 1970, 5–6; Löfgren, Orvar, 1982, 90–91.
10 Daun, Åke, 1972, 227–230.
11 Weber-Kellermann, Ingeborg, 1969.
12 Csisztov, K. V. (red.), 1987.

beható elemzése, a szövegfolklór, a zene- és a táncfolklór megbecsülése. Ezek a tárgykörök nálunk a *folklorisztika* szoros kapcsolatát biztosítják az irodalom- és a zenetudománnyal, a klasszika-filológiával stb. Az angolszász kulturális antropológiában a folklorisztika nem igazán találja meg a helyét, ezért amerikai művelői is szorosan kötődnek az európai szervezetekhez, műhelyekhez.

c) Viszonylag elhanyagolt területe a kulturális antropológiának az *anyagi kultúra,* a tárgyi világ tanulmányozása. Európában nemcsak a saját népi (Volkskunde) és az Európán kívüli népek (Völkerkunde) néprajzi múzeumai, de a szabadtéri néprajzi múzeumok, az egyetemi s akadémiai intézeti kutatóhelyek is nagy súlyt fektetnek a *tárgytörténet,* a Sachkultur kutatására. A *„tárgyi néprajz"* többet nyújt az ergológiánál, s szoros kapcsolatban áll a nyelvtörténet, a művelődéstörténet, a technikatörténet, a régészet, a gazdaság- és társadalomtörténet megannyi ágazatával.

Eltérő szemlélet- és közelítésmódok

– Az európai néprajztudomány szemléletmódja főként a múlthoz fűződő viszony tekintetében különbözik az antropológiától. Európában uralkodónak mondható a *diakron szemléletmód,* a jelent is gyorsan múlttá váló idősíknak tekintő történeti közelítés. Nem véletlen, hogy az ún. *történeti antropológia* is európai kutatók (főként történészek) „találmánya", s csupán az utóbbi harminc év fejleménye.[13]

– Az európai néprajzi hagyományhoz kell sorolni azt is, hogy fontos hely illeti meg a *nyelvi, nemzeti közösségek* vizsgálati szintjét a vizsgálatnak az egyes embertől a családon, a rokonságon, a faluközösségen át az egyre nagyobb méretű közösségeknek és területi, politikai egységeknek az emberiségig, az általános etnológiáig ívelő sorozatában. Nagy számban készültek összefoglalások, kézikönyvek, melyek egy-egy ország határait vagy valamely nyelvterületet véve alapul rendszerezték, elemezték tárgyukat.[14]

– Európai hagyománynak tekinthető az is, hogy a kulturális hagyaték egy-egy elemét, részlegét olykor tágabb európai elterjedtségében vizsgálják

13 Klaniczay Gábor, 1984, 46–47.

14 Zelenin, Dmitrij; *Russische (Ostslavische) Volkskunde.* Berlin, 1927; Weiss, Richard: *Volkskunde der Schweiz.* Erlenbach–Zürich 1946; Moszyński, Kazimierz: *Kultúra ludowa słowian.* Kraków, 1929.

a kutatók. Megjelentek ilyen munkák már a 19. század vége felé is (pl. MEITZEN könyve a falvak formai és genetikus típusairól), de igazából a 20. század elején szaporodtak el.[15] Az európai áttekintést nyújtó tanulmányok hozzájárultak mind az antikvitásban és a kereszténységben gyökerező közös európai örökség, mind a regionális tagoltság feltárásához. Esetenként az „óeurópai" (a néphitben az „ősi pogány") hagyaték, illetve a különböző időkben bekerült „keleti hozadék" elemeire is fényt derítettek. A magyar néphit és népszokások széles összehasonlító elemzéséből szűrte le RÓHEIM Géza a tanulságot már 1925-ben: „Európa népei egyáltalában nem tudják, hogy lelkileg milyen közel állanak egymáshoz."[16] Úgy gondolom, hogy az európai néprajztudománynak megőrzésre érdemes erénye

– diakron szemlélete;

– a különböző szintű etnikai és anyanyelvi keretek, köztük a nemzetek, nemzeti kisebbségek, diaszpórák, vallásfelekezetek közösségeinek s azok kulturális örökségének átfogó, teljességre törekvő dokumentálása, egységként való felfogása

– és az európai, illetve szubkontinentális léptékű összehasonlító, áttekintő stúdiumok végzése.

Sajnálatosnak tartom, hogy az utóbbi évtizedekben szakunk mindhárom erénye megkopott, s hogy az ún. *empirikus kultúrakutatás* oldaláról az európai néprajz ezen értékes kutatási hagyományait súlyos támadások érték.[17] A támadások láttán egyes német egyetemi műhelyek az 1970-es években a korábbinál is határozottabban fordultak az archiválisforrások és a történeti néprajzi kutatások felé. Többen érezték úgy, hogy az európai etnológia hajója Szküllа és Kharübdisz sziklája, a történettudomány és a szociológia közé szorult.[18]

Az akkoriban született egyetemi tankönyvek hozzájárultak az európai etnológia elméleti alapjainak, elemzési módszereinek, gondolati rendszerének

15 Nevezetes például Solymossy Sándor térképe és dolgozata a jávorfa-mese európai elterjedtségéről. *Ethnographia*, XXXI (1920), 1–25. A háztípusok, házvidékek közép-európai elterjedtségét vázolta Schier, Bruno könyve (*Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Reichenberg, 1932), a szánok és kerekes járművek európai típusrendjét, elterjedtségét állapította meg Berg, Gösta kitűnő monográfiája (*Sledges and Wheeled Vehicles*. Nordiska Museets Handlingar 4. Stockholm, 1935).

16 Róheim Géza, 1925, 339.

17 Paládi-Kovács Attila, 1999, 205–210.

18 Stoklund, Bjarne, 1972, 4–5.

újbóli átgondolásához. Sigfrid SVENSSON 1973-ban megjelent kötete *(Einführung in die Europäische Ethnologie)* a fentiekben vázolt európai néprajztudomány gondolati és fogalmi rendszerét tárja elénk. Döntően svéd példák alapján, ERIXON és SVENSSON nyomdokain foglalta össze az európai etnológia koncepcióját Günter WIEGELMANN is 1991-ben. Átvette tőlük a reliktumterület és a kultúrafixációjának, rögzülésének elméletét, szerepeltette a „város–vidék modell" és a „belső fejlődés" magyarázó elvét, a polgári kultúra diffúziójáról szóló téziseket, a népi kultúra térszerkezeti vizsgálati lehetőségeit, a népi kultúra periodizációjának, a rurális tárgyi kultúra „innovációs fázisainak" s egyáltalán a folytonos változásnak a kutatási lehetőségeit.[19]

WEBER-KELLERMANN és BIMMER 1985-ben megjelent tudománytörténete szintén címében viseli az *európai etnológia* meghatározást, de annak mibenlétéről nem szól. Érdeme, hogy az imént említett szerzőknél több tekintettel van a folklórra.[20] Csupán az alcímében említi az európai etnológiát, de tartalmilag nem ismerteti a BREDNICH szerkesztésében megjelent kézikönyv sem *(Grundriss der Volkskunde)*. Ez mintegy két tucat kutatási terület egyenkénti ismertetését, német nyelvű szakirodalmát tartalmazza a lehető leghagyományosabb módon: *Hausforschung, Geräteforschung, Familienforschung, Brauchforschung, Rechtliche Volkskunde, Erzählforschung, Volksmedizin* és hasonló fejezetcímek alatt.[21] A kötet végén tucatnyi német nyelvű munkát sorol fel, melyek bevezetnek az európai etnológiába.

Köztük találjuk a *tübingeni műhely*ben 1978-ban készült alapvetést is, mely címében a *Volkskunde* tudománynevet viseli, tartalmilag viszont az előbbieknél több új szempontot kínál. Négy nagyobb tömbje a *kultúra*, a *mindennapok*, a *történetiség* és az *identitás* címszót kapta. Ez a munka távolodott el leginkább a Volkskunde hagyományaitól, de fogalomrendszere, szemlélete, hivatkozásai nem az európai etnológia, hanem a szociológia, a frankfurti filozófiai iskola s a történetiséget mellőző, akkoriban divatos antropológiai strukturalizmus közvetlen hatását mutatják. A bevezető első lábjegyzete a szak neveként említi: *empirikus kultúratudomány, európai etnológia, kultúrantropológia, kultúrtörténet, regionális etnográfia*. Minthogy ezek szinonimaként aligha foghatók fel, inkább csak a szerzők tanácstalanságáról árulkodnak.[22]

19 Svensson, Sigfrid, 1973; Wiegelmann, Günter, 1991.

20 Weber-Kellermann, Ingeborg – Bimmer, Andreas, 1985.

21 Brednich, Rolf W. (Hg.), 1988, 1994[2].

22 Bausinger, Hermann – Jeggle, Utz – Korff, Gottfried – Scharfe, Martin, 1978, 1–15. Az antropológiai strukturalizmus hazai fogadtatásához: *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV. Budapest, 1970, 287–389. A frankfurti hatáshoz: Paládi-Kovács Attila, 1999, 207–210.

A tübingeni körhöz tartozó Wolfgang KASCHUBA könyve 1999-ben jelent meg az *európai etnológiá*ról. Ez a címadás azonban teljesen félrevezető. Szerzője figyelmen kívül hagyja a korábbi alapozó, teoretikus munkákat. Tudománytörténeti, fogalmi, gondolati rendszere, tematikája és metodikája semmi nyomát nem mutatja az európai néprajz kutatási hagyományainak, ERIXON, SVENSSON, WIEGELMANN s a többiek elméleti alapvetésének. Sigurd ERIXON imént vázolt kezdeményező szerepéről említést sem tesz, s a német néprajz európai irányban tevékenykedő nagyjairól – így Matthias ZENDERről, Gerhard HEILFURTHról – nem vesz tudomást.[23] Minthogy fogalmai, szempontjai az előző tübingeni kötetéivel egyeznek meg, helyesebb lett volna az általuk korábban bevezetett *empirikus kultúrakutatás* címnél megmaradnia. Joggal lehet attól tartani, hogy az *európai etnológia* elnevezéssel nem ez volt az egyetlen visszaélés, s nem ez lesz az utolsó.

Az európai néprajztudomány intézményesülése

Időrendben első helyen említendő az *Internationale Volkskundliche Bibliographie,* az „európai" néprajzi bibliográfiának 1917-ben Svájcban alapított és ma is élő sorozata.[24]

1929-ben Rómában jött létre a *Commission Internationale des Arts Populaires* (C. I. A. P.), amelyet rövidesen a Népszövetség is támogatott. A két világháború között ez volt az európai folklorisztika és etnográfia egyetlen nemzetközi szervezete, mely később az UNESCO támogatását is elnyerte. A C. I. A. P. új korszaka az 1951-es stockholmi nemzetközi néprajzi kongresszuson kezdődött, de a szervező Sigurd ERIXON fáradozásai dacára ez a szervezet is a kontinens politikai kettéosztottságát tükrözte. A következő, 1956-os arnheimi kongresszus a „regionális" jelzőt viselte, s nem csupán a kelet-európai résztvevők hiánya miatt.

A C. I. A. P. 1964. évi athéni kongresszusán megalakult a SIEF *(Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore),* miközben a C. I. A. P. is újjáalakult, új vezetőket választott. Átmenetileg két „európai", egymással versengő kooperáció és program között is lehetett választani. A SIEF a néprajzi bibliográfia folytatását és kongresszusok sűrűbb szervezését tűzte zászlajára,

23 Kaschuba, Wolfgang, 1999.
24 Voigt Vilmos, 2001, 83.

a C. I. A. P. 1967-ben új nemzetközi folyóiratot indított *Ethnologia Europaea* néven, s a nemzeti atlaszmunkálatok támogatásán túlmenően célul tűzte az *Európa Néprajzi Atlasza* létrehozását.[25]

1982-ben, a SIEF második kongresszusán, amit a moszkvai etnográfiai intézet rendezett Szuzdálban, ismét egyesült a két szervezet, s a SIEF elnevezést tartotta meg. Azóta a SIEF kereteiben működik az etnokartográfiai munkaközösség, valamint az 1990-es években a SIEF-hez csatlakozott *Ethnologia Europaea* folyóirat és az európai táplálkozási hagyományok kutatását összefogó bizottság is. (A SIEF 7. kongresszusát rendeztük meg 2001 áprilisában Budapesten.) A SIEF kebelében jelenleg nyolc munkacsoport működik: 1. Vallásetnológia, 2. Bildlore (képkutatás), 3. Etnokartográfiai, 4. Nemzetközi bibliográfia, 5. Népköltészet (ballada), 6. Táplálkozáskutatás, 7. Folklór és tömegtájékoztatás (média), 8. Kultúraközi kommunikáció. A munkacsoportok változó intenzitással működnek, többségük kétévenként tart konferenciát s ad ki köteteket. (A magyar néprajzi kutatás minden vonalon képviselteti magát, sőt több munkacsoportban vezető szerepet visz, s mindnek tartották már konferenciáját egy-két alkalommal Magyarországon.)

Az európai kutatási hagyományt képviselő nemzetközi szervezet az *International Society for Folk-Narrative Research* is, melyet még Kurt RANKE és a Fabula folyóirat köré csoportosuló szövegfolkloristák nagy nemzedéke hozott létre az 1950-es évek végén. Ma is aktív szervezet, egyik kongresszusát 1989-ben Budapesten tartotta.

Több átfogó szervezet említhető az anyagi kultúra területén is: az 1960–70-es években a munkaeszköz-történeti munkacsoportok, az 1980–90-es években a szabadtéri néprajzi múzeumok szervezetei voltak aktívabbak.

Mindezeken túl számos szubregionális koordinációt, folyóiratot, intézetet, szervezetet kéne említeni. Ilyen az északi országok folklórintézete és bulletinje (*Nordic Institute of Folklore,* Turku) és az *Ethnologia Scandinavica* (Lund, 1971–), az egykori keleti blokk országait összefogó *Demos* (Berlin, 1960), a *Nemzetközi Néprajzi Kárpát–Balkán Bizottság,* az Ethnologia Slavica (Bratislava, 1970–).

1990 után megcsappant a kelet-európai országok közötti koordináció s kutatóik részvétele az európai szervezetek munkájában, kongresszusain,

25 Gunda Béla, 1967, 142; Fenton, Alexander, 2001, 439; Voigt Vilmos, 2001, 84.

s máig sem közelítette meg a korábbi arányokat. Bő tíz éve szünetel, akadozik a *Kárpát–Balkán munkacsoportok* munkája. Pozitív, új fejlemény az *Ethnologia Europaea Centralis* (Brno, 1992–) és az *Ethnologia Balkanica* (Münster, 1997–) c. folyóirat létrejötte.

Végül említést érdemel, hogy az utóbbi 20-30 esztendőben Európa minden országában új néprajzi tanszékek alakultak régi és új egyetemeken, s igen jól működő kutatóintézetek jöttek létre (pl. Meertens Intézet, Amsterdam; Nordic Institute of Folklore, Turku; European Ethnological Research Centre, Edinburgh).

Összességében leszűrhető, hogy az európai néprajztudomány intézményi háttere, nemzetközi koordinációja az „antropológus-invázió" évtizedeiben is tovább bővült.

Etnokartográfia, Európa Néprajzi Atlasza

Sigurd ERIXON és a C. I. A. P. kezdettől fogva törekedett egy európai néprajzi atlasz előkészítésére.[26] Ennek érdekében hozták létre 1955-ben SIA *(Ständige Internationale Atlaskommission)* néven azt a bizottságot, mely kezdetben a nemzeti néprajzi atlaszmunkálatok összehangolását tekintette feladatának, majd az európai atlasz tervét is napirendre tűzte. Ennek a munkabizottságnak – Albánia és Spanyolország kivételével – Európa minden országából volt egy-egy állandó tagja. Kétévenként tartott ülésein a bizottság kidolgozta az Európa Néprajzi Atlasza alaptérképét, az 1:4 millióhoz léptékű mustert, melyhez más léptékű régiótérképek csatlakoztak. Az alaptérképet és a régiótérképeket 1974-ben éppen a SIA visegrádi munkaülésén fogadták el.[27]

Elsőként az egyes naptári ünnepekhez kapcsolódó újtűz-gyújtás szokás- és hiedelemkörét bemutató négy európai térképlap készült el és jelent meg Matthias ZENDER bonni professzor vezetésével. Folyt az eketípusok, az aratásmódok, a cséplési módok és eszközök, a házfalazatok, a kerekes járművek, a karácsonyi zöld ághoz, a májusfához fűződő szokáskör térképeinek előkészítése is. (1970-ben még 43 téma feldolgozását tervezték.)

26 Erixon, Sigurd, 1953, 205–206. Lásd még: Laos, 1955, 48–98.
27 Barabás Jenő, 1975, 439.

Azonban az 1980-as években a nagy európai atlasz elakadt, a bizottság vezetői egymás után dőltek ki a sorból. 1990-ben a *Szlovákia Néprajzi Atlasza* megjelenése alkalmából a Magas-Tátrában megtartott ülésen ki kellett mondani, hogy az *Európa Néprajzi Atlasza*-vállalkozáshoz nincs elegendő ereje a bizottságnak. A mérhetetlen mennyiségű kutatómunka és szervezés, a kiadás feladatai és költségei meghaladták mind a laza koordináció, mind az egyes résztvevők mögött álló kutatóhelyek anyagi, személyi lehetőségeit. Ezért pontot tettek az *Európa Néprajzi Atlaszá*val kapcsolatos tervek és munkálatok végére, s a nemzetközi koordinációt és munkacsoportot fenntartva új célokat tűztek maguk elé.[28] 1990 óta az *Európai Etnokartográfiai Munkacsoport* négy ülésszakot tartott, és háromnak az előadásait önálló kötetben adta ki.[29] Ezek a konferenciák a kulturális határok és a nemzeti identitás kölcsönhatását, a kulturális térségek, régiók mibenlétét, a szimbolikus, a mentális, az időbeli határok felfogását s az etnokartográfiai irányzat feladatait, további lehetőségeit vitatták meg. A legutóbbi, 12. ülésszakon bemutatták a *Cseh Néprajzi Atlasz* frissen megjelent 3. kötetét,[30] s megvitatták a nemzeti néprajzi atlaszok kiértékelésének új, számítógépes lehetőségeit. Ehhez kollégánk, BORSOS Balázs előadása és számítógépes módszere, az ún. *clusteranalízis* szolgált alapul. A *Magyar Néprajzi Atlasz* adattömegének (634 térképlap, 417 kutatópont a teljes magyar nyelvterületről) clusteranalízise nyomán 68 néprajzi kistérséget határozott meg.[31]

A számítógép és az európai (brüsszeli) grantok a jövőben új távlatot nyithatnak az etnokartográfiai munkálatok számára. Gondolni lehet pl. az ezrével publikált térképlapok teljes adatbázisának felállítására. A címek és jelmagyarázatok angol fordítása s a dokumentatív ponttérképek lényeget kiemelő egyszerűsítése, átrajzolása után sorozatba szerkesztett újrakiadásukra. Ezzel nagy lépést tehetnénk az európai népi kultúrák egységének és

28 Fenton, Alexander, 2001, 439.

29 Cox, H. L. (Hg.): *Kulturgrenzen und nationale Identität*. Bonn, 1993; Vařeka, J. – Holubová, M. – Petráňová, L. (red.): *Evropský kultúrní prostor – jednota v rozmanitosti* (Európai kultúrtér – egység a különbözőségben). Praha, 1997; Liszka József (szerk.): Grenze als volkskundliches Problem. *Acta Ethnologica Danubiana*, 2–3. Komárom–Komárno, 2001. Nem jelent még meg az 1998-ban Tessinben (Lengyelország) tartott szimpózium kötete.

30 Vařeka, Josef – Petráňová, Lydia, 2000.

31 Borsos Balázs, 2001, 63.

belső, térbeli tagoltságának, változatainak megragadása felé. Joggal gondolhatjuk, hogy a térségi horizontok, a régiók, a különféle határok és kontaktzónák, a szigetkultúrák (enklávék, nyelvszigetek) tanulmányozása a jövőben is az európai etnológusok fontos feladata lesz.

„Kultúraépítők" – a polgárság néprajza?

Az 1970-es évek elején növekedett meg Svédországban az „új néprajz" s az amerikai interakcionalizmus hatása. Elfordulva a múlttól és a svéd paraszti kultúrától, előbb a brit közösségtanulmányok mintájára közösségtanulmányok és politikai töltetű, aktivista antropológiai művek születtek.[32] A hetvenes évek második felében – a strukturalizmus és a történelmi materializmus hatására – a svéd kutatók egy része ismét eltávolodott a mikroszintű elemzéstől és a jelentől. Részint a szimbolikus antropológia, részint a kulturalista marxizmus hatására fordultak az osztályok, rétegek kultúrája felé. Lundi etnográfusok egy csoportja azt kívánta vizsgálni, hogyan alakult át a svéd agrártársadalom előbb ipari, majd urbánus társadalommá. Nem társadalom- vagy kultúrtörténetet kívántak írni, hanem arra keresték a választ, hogyan keletkezik, termelődik és változik meg a kultúra. Főként az osztályképződés és a kultúraépítés közötti viszonyt akarták megvizsgálni.[33]

A program eredményeként született első könyv, a *Culture Builders*, a viktoriánus kori svéd polgárság kultúraépítését vázolta az 1880–1910 közötti időszakban, amikor a középosztály kultúrája már kezdett meghatározóvá válni. Összehasonlításként felhasználták a svéd paraszti életről már előbb felhalmozott néprajzi ismereteket, továbbá a munkásságról a kutatási program keretében gyűjtött anyagokat.

A polgári kultúraépítés vizsgálatát nem végezhették el a paraszti élet kutatásának korábban bevált rendezőelvei, szempontjai szerint. Orvar LÖFGREN a könyv első felében elemzi a polgárság beállítódását, másoktól eltérő viszonyát az időhöz, a természethez és az otthonhoz, kiemelve az időbeosztás, a természetszeretet, a polgári kényelemre törekvés jelenségeit. Jonas FRYKMAN pedig a kötet második felében bemutatja az egészség és

32 Utóbbira példa Daun, Åke: *Upp till kamp i Bätskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrienedläggelse*. Stockholm, 1969. Ez a munka egy észak-svédországi fűrésztelep felszámolása elleni munkásellenállást és a kompromisszumhoz vezető tárgyalásokat írta le.

33 Löfgren, Orvar, 1985, 533–536.

a tisztaság új felfogását, a piszok, a szennyeződés és a rend képzeteit, a polgári mértékletesség és fegyelem, illetve a szexualitás, a testi funkciók, a szabadidő, a sport helyét a középosztály életében.[34] A polgári középosztály természetesen Svédországban, illetve a 19–20. század fordulóján is tagolt volt, s a vázolt modell nagyvonalú általánosítás eredménye. Valójában inkább szubkultúrák változataiban volt jelen, s nem csupán felső és alsó rétegei különböztek egymástól, de a kereskedelmi, ipari, értelmiségi, hivatalnoki foglalkozási csoportok között is jelentős eltérések mutatkoztak.

A polgári kultúra jelenségvilága természetes módon volt jelen már ezt megelőzően a német, osztrák, svájci néprajzi irodalomban, még az összegző kézikönyvekben is. A magyar néprajzi irodalom a 20. században behatóan vizsgálta a tradicionális mezővárosi paraszt-polgárság életviszonyait – elegendő BALOGH István debreceni és BÁLINT Sándor szegedi vonatkozású munkásságára utalni –, de a modern polgári rétegekről, csoportokról nálunk eddig kevés néprajzi leírás született. Paradigmaváltásról a svédek új szempontjait tekintve lehet szólni. Az utóbbi 10–15 évben a hazai néprajzi kutatás is a korábbinál több figyelmet szentelt a kispolgári rétegeknek. Könyvek jelentek meg sikeres polgári életutakról, családtörténetekről (pl. a pécsi Zsolnay családról, *Egy pesti polgár Európában*),[35] de ma még sokkal több a tartozás, az elvégzendő munka ezen a területen. Fontos lenne a magyar „polgári kultúramodell" felvázolása, az európai egyezések és a hazai sajátosságok, továbbá a regionális vonások felmutatásával.

Az ipari munkásság néprajzi kutatása

Az ipari munkásság minden szempontból besorolható az európai etnológia „nép" fogalmába, s az utóbbi három évtized sok országban a „munkásságkutatás" (Arbeiterforschung) fellendülését hozta magával. Ezért is kaphatott önálló fejezetet e tárgykör a Rolf W. BREDNICH szerkesztésében megjelent alapvetésben.[36] Német, osztrák, svájci kutatók sokáig csak a népi kultúra szétesőt, szegényes, redukált változatát látták a munkáskultúrában, s később is fedezték fel a néprajz számára, mint a magyar kutatás (ORBÁN Balázs,

34 Frykman, Jonas – Löfgren, Orvar, 1987.
35 Jávor Katalin, 2000; *Egy pesti polgár...*, 2000.
36 Assion, Peter, 1994, 243–272.

JANKÓ János). Az 1950-es években Marburgban a német bányászok folklórját, rétegnyelvét, Wolfgang STEINITZ berlini intézetében a német munkásdalt kutatták. Ekkor már a német és az osztrák néprajz legtöbb kiválósága kapcsolatba került a munkásnéprajzzal, s a mai professzorok nemzedékéből számosan közöltek figyelemre méltó dolgozatot. Legjelentősebbnek azonban az előző nemzedék nagy öregjének, Gerhardt HEILFURTHnak a könyve *(Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht)* nevezhető, amely a német bányászok élet- és munkakörülményeit monografikusan írja le, s e réteg több évszázados társadalom- és kultúrtörténetét foglalja össze.[37] Elméleti viták ellenében bizonyítja, hogy a munkáskultúrát is történeti szemlélettel érdemes közelíteni, s ideológiai előfeltevések mellőzésével, empirikus úton lehet érvényes eredményekre jutni.

Azóta ezt mind többen belátták, és a „munkáskultúrá"-t egyre inkább történetiségében vizsgálták. Ez a rétegkultúra a második világháború előtt volt viszonylag egységes, s a munkásság a következő fél évszázadban kulturálisan is meglehetősen heterogén, a tömegkultúra hatása alá került társadalmi egységgé vált.

A Német Néprajzi Társaságnak az 1979-ben felállított „Munkáskultúra-szekció"-ja (Kommission Arbeiterkultur) sorozatban szervezte a német, osztrák, svájci, svéd, dán, finn, brit etnológusok, történészek, szociológusok részvételével tartott konferenciákat (Bécs 1980, Hamburg 1983, Marburg 1985, Steyr 1987, Tübingen 1989, Bamberg 1992). Ezen konferenciák anyagából kiváló kötetek is születtek, pl. a *Die andere Kultur,*[38] de magyar részvétel nélkül.

Az 1980-as években egyes német, osztrák, dán, svéd múzeumok is érdeklődést mutattak a munkáskultúra, különösen annak a háború előtti klasszikus korszaka iránt. Fotó- és dokumentumarchívumok létesültek (pl. Steyr, Felső-Ausztria), kiállítások nyíltak (Bécs, Berlin, Koppenhága). Addig a néprajzi, történeti múzeumok ilyen anyaggal nem rendelkeztek, s a régi munkáskultúra tárgyai jórészt elenyésztek. Az 1970–80-as években kezdték el brit, skandináv szabadtéri néprajzi múzeumok az egykori bányászkunyhók, barakkok, munkáskolóniák maradványainak a begyűjtését.

E kutatások aktualitását, nemzetközi elfogadottságát mutatja, hogy a SIEF 4. kongresszusa (Bergen 1990) szekciót szervezett a munkáskultúra

37 Heilfurth, Gerhardt,1981.

38 Fielhauer, Helmut – Bockhorn, Olaf, 1982.

hagyományos elemeiről (Traditional Elements of Workers' Culture), ahol magam is beszámolhattam[39] a magyar munkásság kultúrájának néhány specifikus vonásáról.

A *Magyar néprajz* c. kézikönyv VIII., *Társadalom* c. kötete (Bp., 2000.) fejezetet szentelt az ipari munkásságnak, s abban a vázlatos hazai kutatástörténet is olvasható. A magyar és a nemzetközi munkásnéprajzi kutatások párhuzamos történetéből azt látjuk, hogy a magyarok időnként megelőzték az európai kutatást, időnként szinkronban voltak vele, az utóbbi három évtizedben viszont a kapcsolódásuk esetlegessé vált. Mindazonáltal a magyar kutatásnak sok adóssága van még a történeti távolságba került munkástársadalom, -életmód, -mentalitás leírása, tárgyi megörökítése terén. Bár a nemzetközi koordináció éppen szünetel, a hazai kutatás nem feledkezhet meg a magyar munkásság kulturális hagyatékáról.

Városnéprajz (Stadtforschung, urban ethnology)

Német nyelvterületen nevezik „városrészkutatás"-nak is, s többnyire az ún. „közösségkutatás"-sal kapcsolják össze. A városokra Skandináviában és a német nyelvű országokban is az 1970-es évek óta terelődött a kutatók figyelme. Előbb a város és a falu kapcsolatrendszere, kölcsönös egymásrautaltsága, a városnak a vidék ellátásában betöltött szerepe történeti megközelítésben vetődött fel. Emlékezetes kötet jelent meg e témáról 1978-ban Günther WIEGELMANN szerkesztésében,[40] mely inspirálta a 2. magyar–finn szimpózium témaválasztását is 1986-ban.[41]

A finnek már előbbre tartottak nálunk a kimondottan városi közösségekre, kulturális folyamatokra és városi tradíciókra irányuló vizsgálatokban. Finnországban Ilmar TALVE és Matti RÄSÄNEN vezetésével az 1970–80-as években egyre elmélyültebb városnéprajzi kutatások valósultak meg. Előbb a svéd és finn vegyes lakosságú városok összehasonlító s főként az etnikai

39 Paládi-Kovács Attila, 1990, 501–516. Svédországban 1989-ben adtak ki egy tartalmas kötetet a munkásság néprajzáról egy széles nemzetközi részvétellel tartott szimpózium anyagából. Lásd Frykman, Birgitta S. – Tegner, Elisabeth (eds.), 1989.

40 Wiegelmann, Günter, 1978.

41 Paládi-Kovács Attila – Szarvas Zsuzsa, 1987.

(nyelvi) szubkultúrákra, etnikai hierarchiára és etnikai kapcsolathálókra irányuló kutatások bizonyultak eredményesnek,[42] később a mindennapi élet „városi jelenségvilágának" rendszerező leírása és értelmezése. Jelentős eredményt ért el az a finn–svéd–észt–orosz kutatókból álló munkaközösség, amelyik az 1980–90-es évek fordulóján egy finnországi finn és svéd lakosságú, valamint egy észtországi észt és orosz lakosságú városkában vizsgálta az etnicitás megjelenési formáit, közösségi és személyes megélését az emberek mindennapjaiban. Különböző társadalmi osztályok, különféle jellegű kisebbségek (bevándorlók, nyelvi, etnikai, szexuális és más minoritások) családjainál vizsgálódtak közvetlen interjúk készítése, családtörténeti elbeszélések, életrajzok útján, s feszegették a szexualitás, az alkoholizálás, a higiénia és a mentálhigiéné körébe sorolható tabukérdéseket is.[43]

A finn városnéprajzi kutatás, különösen a jelen valóság feltárására kidolgozott szempontrendszerük valóban figyelmet érdemel. Ismereteim szerint német nyelvterületen még mindig a történeti irányultságú városnéprajz a kidolgozottabb. Legalábbis a svájci Paul HUGGER kutatás-módszertani szemléjéből és a münsteri Ruth E. MOHRMANN problémavázoló közleményéből *(Die Stadt als volkskundliches Forschungfeld)* erre lehet következtetni. Neki magyarul is megjelent egy dolgozata *(A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai)*, melyben főként inventáriumok alapján rekonstruálja északnémet városok 17. századi bútor- és lakáskultúráját.[44]

Sajátos kutatási feladat – s egyben nagy kihívás – a nagyvárosi lakosság mindennapi életének, hagyományainak, szokások vezérelte kulturális megnyilvánulásainak vizsgálata. Ennek szentelték a Német Néprajzi Társaság 24. kongresszusát 1983 őszén Nyugat-Berlinben.[45] Az elméleti előfeltevéseket és elvont filozófiai közelítéseket hangoztató empirikus német kultúrakutatóknál eredményesebbek voltak a bécsi társadalom periferikus csoportjait, etnikai összetevőit, jellegzetes alakjait vizsgáló osztrák kollégák (Helmut FIELHAUER, Olaf BOCKHORN), akik különösen a 20. század elejére és a bécsi lakosság heterogén összetételére figyeltek.

A városi, nagyvárosi lakosság néprajzi tanulmányozásának fontosságára hazai kutatók is felhívták a figyelmet,[46] de érdemi előrelépés ezen a területen

42 Példa rá a Kaskö városkáról kiadott kötet. Räsänen, Matti et alii, 1985.
43 Räsänen, Matti – Virtanen, Timo J., 1994.
44 Hugger Paul, 1994; Mohrmann, Ruth. E., 1990; Mohrmann, Ruth E., 1984.
45 Kohlmann, Theodor – Bausinger, Hermann, 1985.
46 Fejős Zoltán – Niedermüller Péter (szerk.), 1982.

nem történt. Itt kell megjegyezni, hogy az 1950-es években létező *Nagybudapesti Néprajzi Munkaközösség* munkájáról, az archívum gyarapodásáról, a városi néprajzkutatás új eredményeiről DÖMÖTÖR Tekla akkoriban több beszámolót publikált,[47] az eddigi eredmények mégis messzire elmaradnak a legtöbb nyugat- és észak-európai országéitól. Kivétel FEJŐS Zoltánnak a chicagói magyarok két nemzedékéről, etnikai örökségük ápolásáról szóló becses könyve és az 1990-es években történt budapesti változások néprajzi értelmezéséről elhangzott plenáris előadása a SIEF 2001. évi kongresszusán.[48]

A *városnéprajz* manapság egyik „sikerágazata" a nemzetközi néprajzi szervezeteknek. 2000-ben a „nagyváros" volt a központi témája az IUAES (az antropológia és etnológia világszervezete) pekingi „inter congress"-ének, kongresszusok közötti nagy konferenciájának; városantropológus a világszervezet holland főtitkára (Peter NAS), s a városok közösségi kultúrájának kutatói működtetik a világszervezet egyik legerősebb, legnépesebb bizottságát. Többségük a jelen folyamatait, változásait elemzi, de az európai városnéprajzi konferenciákon a középkori Európa, sőt az ókori Róma városi kultúráját is vizsgálják,[49] s jól megférnek a jelenkutató antropológusok az európai etnológusokkal és a klasszika-filológusokkal is. Talán nem is kell mondanom, hogy a városnéprajzi vizsgálatot a következő évtizedek tartós folyamatának tételezem, aminek érdemes lesz az eddiginél sokkal több figyelmet szentelnünk.

Identitás, etnicitás

Az *etnosz*, az *etnikum*, az *etnicitás* az etnológia egyik központi kategóriája. Az 1990-es évek európai etnológiájának is központi témája volt az etnicitás, az etnikus identitás és kultúra. Ezt tűzte napirendjére már a SIEF 5. kongresszusa (Bécs, 1994) is, azért, hogy az etnicitás erejéről a múlt és a jelen Európájában megállapított tudományos paradigmákat szembesítse a kulturális és a politikai gyakorlatban elterjedt szlogenekkel. Folytatta e témakör feltárását a SIEF 6. kongresszusa is (Amszterdam, 1998), de az etnicitás gyökerei és rítusai felől közelített a mindennapok kulturális gyakorlatához, az etnikus tudat létezésmódjához, az etnikus identitások értel-

47 *Ethnographia*, 1955, 605–607; *Ethnographia*, 1958, 157–158; *Ethnographia*, 1959, 450–453.
48 Fejős Zoltán, 1993; Fejős Zoltán, 2001.
49 *Urban Europe*, 1993, 7–37.

mezéséhez. A témaválasztásnak különös aktualitást adott az a tény, hogy miközben Európa gazdasági és politikai téren is az egységesülés felé törekszik, határain belül olykor agresszív formát ölt az etnonacionalizmus, s olyan városaiban, mint Nápoly, Frankfurt vagy Stockholm, heves támadások érnek „idegen"-eket, etnikai szempontból a „másság" jegyeit hordozó személyeket és kulturális megnyilvánulásokat.[50]

E két kongresszus kötetei tovább árnyalták az etnicitás szakirodalmának példatárát arról, hogyan módosulnak időről időre az etnikai határok, miképpen jönnek létre az etnikai markerek, jelzések és szimbólumok, hogyan történik ezek hagyományozódása, s miképp válnak fontossá az identitás más-más kritériumai az idők változásától, a helyzettől függően. Ezek a megközelítések sok újat hoztak az 1970–80-as évek BROMLEY vezette szovjet „etnoszkutatás"-aihoz mérten.

A néprajz sokak szemében „identitástudomány", melynek legfőbb feladata a kisebb-nagyobb közösségek önmeghatározásának, kulturális hagyományaihoz, szülőföldjéhez, őseihez, vallásához, életformájához való ragaszkodásának a vizsgálata. Az etnikai azonosságtudat csupán egy a különféle identitások közül. Nem azonosítható a nemzeti identitással, minthogy az etnikumok tetemes része nem vált nemzetté (pl. lappok, cigányok), vagy tartósan elszakadt nemzeti közösségétől. A lokális, a regionális, a felekezeti, a szociális identitás mind része az egyének, családok s tágabb közösségek önmeghatározásának. Maga a népi kultúra is helyi (lokális), kis és nagy táji, felekezeti, szociális rétegek szerinti jellegzetességeket, tagozódást mutat. Minden etnikus népcsoportnak szüksége van nemzeti néphagyományra éppúgy, mint saját, akár csak kis dolgokban megnyilvánuló, de másokétól megkülönböztető jellemvonásokra.[51] Idegen népi környezetben élő magyar népcsoportok olykor beérik a stilizált elemekből álló „magyar ruhá"-val mint a szüreti felvonulás kellékével (Drávaszög) vagy az Ontario vidékén élő magyar farmerok újonnan kifejlesztett aratóünnepével.[52] Észre kell vennünk, hogy közösséget összetartó, szimbolizáló szokások ma is keletkeznek, a hagyományok újraélednek, s munkál a hagyományteremtés igénye is. (Lásd a Lendva-vidék szőlő- és bortermelőinek új szokásait, ünnepeit.)[53]

50 Bendix, Regina – Roodenburg, Herman, 2000, XI–XII.; Dekker, Ton – Helsloot, John – Wijers, Carla, 2000, X–XXI.

51 Bausinger, Hermann, 1983, 438.

52 Dégh Linda, 1968–1969, 106–107; Dégh Linda, 1977–1978.

53 Mód László – Simon András, 2002, 140–142.

Újabb trendek és hazai teendők

Az antropológiai és etnológiai tudományok legutóbbi nagy seregszemléjét, 14. világkongresszusát *A 21. század: az antropológia évszázada* (The 21st Century: The Century of Anthropology) címen rendezték meg 1998-ban Williamsburgh városában (Virginia, USA).[54] Meglehet, hogy ezt a hangzatos kifejezést a biológiai tudományoktól kölcsönözték. Ez azért is valószínű, mert az unióban (International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, IUAES) integrált tudományágak között hagyományosan jelen van az embertan, a fizikai antropológia, a humánbiológia, az orvosantropológia is. A kongresszusi jelmondat mindenesetre tükrözi az antropológiai és etnológiai tudományok magabiztos terjeszkedését a világban és integráló szerepének növekedését.

Látni kell, hogy az antropológiai nézőpont, szemlélet – a néprajzon kívül – még számos tudományszakra hatással van (filozófia, pszichológia, szociológia, irodalomelmélet, történetírás stb.). Mibenlétét megvilágítja a következő definíció: „Az *antropológia* egy olyan multidiszciplináris tudomány, amely magában foglalja az emberiség minden aspektusának – régészeti, biológiai, nyelvészeti és társadalmi-kulturális – vizsgálatát. Az *antropológia* a természet- és társadalomtudományban, valamint a humán tudományokban gyökerezik, megközelítésében az alapkutatástól az alkalmazott kutatásig és a tudományos interpretációig terjed."[55] Az antropológia komoly kihívást jelent az európai etnológia számára is, de a kérdés nem szűkíthető le az antropológia és az európai néprajz viszonyára. Arra a kérdésre, hogy kell-e nekünk antropológia, a válaszom egyértelmű igen. Rögtön hozzáteszem, hogy nem a néprajz helyett, hanem az etnográfia, a folklorisztika s az etnológia mellett. Az antropológia egyrészt nem veszi át sem a szövegfolklór, sem a tárgytörténet kutatását, s nem pótolhatja az európai néprajztudomány által közel kétszáz éven át felhalmozott ismereteket, gyűjteményeket, másrészt látnunk kell, hogy az Európára szakosodott antropológia is idomul és tanul. Szempontjai – különösen a közösségek, társadalmi, gazdasági, politikai intézmények, illetve a jelenkutatás területén – az európai etnológiában is hasznosíthatók.

Úgy látszik, hogy az antropológia mára Európában is kiépítette szervezeteit, megalapította egyetemi tanszékeit és nemzetközi folyóiratait. 1989-ben

54 International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, ICAES.
55 Code of Ethics of American Anthropological Association (Approved, June 1998).

létrejött az E. A. S. A. (European Association of Social Anthropologists), a szociálantropológusok európai társasága.[56] Azóta már a 3. nemzetközi kongresszusukat is megtartották (Krakkó, 2000. augusztus), s szervezetük jelenteti meg a Social Anthropologyt. Az 1990-es években számosan csatlakoztak észak- és kelet-európai országokból is, s 1992-ben újabb folyóiratot indítottak, Anthropological Journal on European Cultures címen.[57] A lap első számait főként a kelet-európai gazdasági és politikai változásoknak szentelték. Az említett lapok, társulatok, rendezvények, a '90-es években alapított új tanszékek az antropológia európai intézményrendszerének kiépülését jelzik, s adalékul szolgálnak az antropológia világméretű terjeszkedéséhez.[58]

Az európai etnológia s ezen belül a hazai néprajzi kutatás feladatai az antropológia európai honosodása, intézményesülése után is megmaradnak. Várható, hogy az eltérő hagyományú, szemléletű antropológiai és etnológiai ágazatok között már a közeli jövőben ésszerű munkamegosztás és kooperáció bontakozik ki (pl. a jelenkutatásban). Lényeges, hogy az etnográfusok és a folkloristák továbbra is megőrizzék szakmai identitásukat, hűségesek maradjanak tárgyukhoz, hivatásukhoz, s ne szakadjanak el az európai néprajz kutatási hagyományaitól. Nem mondhatunk le az előttünk járó kutatónemzedékek által felhalmozott ismeretek tárházáról, az általuk kiépített intézményekről, a néprajzi könyvtárak, múzeumok, archívumok kincseiről, hiszen mindez része mindazon népek kulturális örökségének, amelyek megismerésében a hazai kutatók is részt vettek.[59]

A megismerés végtelen folyamatában – így az európai etnológia kutatási tevékenységében is – szerves fejlődésre, átgondolt építkezésre van szükség, egyensúlyra az új kutatási paradigmák és a már bevált módszerek, a bizonyított, időtálló tudományos tételek között. Miközben a szak korábban elhanyagolt korszakokra, tárgykörökre, társadalmi rétegekre, kulturális jelenség-

56 Már az alakulás évében 70 egyetemi tanszék és 479 egyéni tag csatlakozott a szervezethez, többségük angol, holland, német, spanyol, francia területről. Husman, Rolf (ed.): *The EASA Register*. Göttingen, 1990, 362.

57 Az AJEC alapító szerkesztője s egyben kiadója Giordano, Christian (Fribourg) és Greverus, Ina-Maria (Frankfurt am Main), akiket népes nemzetközi board támogat.

58 Sajnálattal kell megállapítani, hogy az európai antropológusok folyóirataiban, konferenciáin csak elvétve lehet magyar nevekkel találkozni, beágyazódásról egyelőre nem beszélhetünk. Kívánatos lenne a magyar jelenlét és aktivitás fokozása az antropológusok európai szervezeteiben, fórumain s főként a közös kutatási programokban.

59 Magyarok mellett a hazai nemzetiségek, a Reguly óta kutatott rokon népek s megannyi más nép hagyatékáról van szó Európán belül és kívül.

csoportokra terjeszti ki érdeklődését, dokumentálja, elemzi a jelen változásait, s levéltári források feltárásával veszi birtokába a kora újkor vagy a középkor népéletének vizsgálatát, nem mondhat le régi birtokairól sem. Ezek közül egyre növekszik a múzeumi – köztük a szabadtéri néprajzi múzeumi – gyűjtemények szerepe. Azt gondolom, hogy a tárgyszociológiai megközelítés tisztelete (lásd Átány) mellett folytatni kell a főként tárgytipológiára épülő tárgytörténeti kutatásokat, a gyűjteményi katalógusok kiadását, a *tematikus* és *a megyei népművészeti sorozatok*at, s az eddiginél is szorosabb együttműködésre kell törekedni a régészet, a művészet- és a művelődéstörténet, a nyelvtörténet, a technikatörténet s a többi – a tárgytörténetben érintett – szak műhelyeivel. Jól kapcsolható a tárgytörténethez a bildlore, a néprajzi ikonográfia, a képi, vizuális információkat kutató tevékenység is. Miközben szorgalmazzuk a módszeres jelenkutatás megerősítését, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az is része a történelmi folyamatnak, s rövid időn belül múlttá válik. Az elemzés, az értelmezés során meghatározó marad a diakron szemléletmód, s a levéltárak éppúgy kimeríthetetlen mennyiségű forrásadatot kínálnak az etnográfusnak, mint a többi történeti diszciplína művelőinek. Szakunk sikerrel végezte már eddig is a számára különösen fontos archiválís forráscsoportok (az ár- és bérszabások, hagyatéki leltárak, végrendeletek, peres iratok, kontraktusok, hegytörvények, céhes iratok, tanácsjegyzőkönyvek, boszorkányperek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és sok más iratfajta) feltárását és kiadását. Ez a történeti néprajzi irány – TÁLASI István szellemében – a jövőben egyre eredményesebben folytatható, s a forrásközléseket követő tanulmányok átrajzolják a magyar népélet és közműveltség egész újkori történetét.

Szóltam az európai etnokartográfia új, számítógépes lehetőségéről, ami a nagyon aktuális régiókutatást s a nemzetközi együttműködés által az európai áttekintést is előreviheti. A néprajzi kartográfia mellett az Európa több országában erős *kulturális ökológia* is új fejlődési szakasz előtt áll több tudományszak összefogásának köszönhetően. Remélni lehet, hogy a széles európai horizontú munkák kereslete, becsülete meg fogja haladni az eddigi mértéket.[60] Várható az összehasonlító néprajzi elemzések és a szubkontinentális s egyéb nagytérségi áttekintések iránti igény növekedése is. Ezen munkálatok lehetőségeit nagyban növelni fogják az európai etnológia nemzetközi folyóiratai, gyűjteményes kötetei. Komparatív tanulmányok szükségét a nemzetközi néphit- és valláskutatás szintén érzi, s számos terü-

60 Hoffmann Tamás, 1998, 2001.

leten (pl. a samanizmus, a boszorkányhit, az uráli népek mitológiája) ma is folynak ilyen kutatások. Évtizedek óta prosperál a vallási népélet kutatása a német nyelvterületen s kapcsolatosan hazánkban is. BÁLINT Sándor nyomdokain haladva a mai középnemzedék európai színvonalon s minden történeti vallásfelekezetre kiterjedően folytatja ezt a munkát.

Az utóbbi évtizedekben Európa több országában (Ausztria, Németország, Svédország) csökkent a szövegfolklór, a népköltészet iránti figyelem, holott a GRIMM testvérek és a *Kalevala* óta ez az örökség az európai néprajztudomány identitásának egyik, ha nem a legfontosabb pillére. Magyarországon szerencsére nem torpant meg a munka, s még a terepmunka is sikerrel folytatódott (különösen Erdélyben, Moldvában, a Drávaszögben). Új folklórműfajok kaptak köteteket (pl. apokrif imaszövegek), újraindult a *Magyar népköltési gyűjtemény* 1924-ben megszakadt sorozata, miközben az 1940-ben megindult ÚMNGY is folytatódott. Megjelent a *Magyar népmesekatalógus* 13 kötete, kijöttek *A magyar népzene tára* újabb kötetei. Bő 150–160 éve halmozódik a magyar népköltészet, jó évszázada a zenefolklór anyaga, s még mindig van lehetőség helyszíni gyűjtőmunkára. Ma is a gyűjtés a legsürgetőbb feladat, s még mindig korai a párhuzam a szövegfolklorisztika és a klasszika-filológia vagy a régi magyar irodalom kutatása között. Mindamellett a klasszikus magyar folklórról olyan összefoglalások készültek s jelentek meg az utóbbi időben, mint a *Magyar néprajz* V., VI., VII. kötete (1988, 1989, 1990) és *A magyar folklór* egyetemi tankönyve (1998). A maga műfajában mindkettő páratlan gazdagságú, színvonalas kézikönyv.

A magyar folklórkutatás iránti nemzetközi megbecsülés jele az UNESCO által támogatott *Európai Folklór Intézet* alapítása Budapesten. Elismerés és egyben kötelezettség: Európa és a nagyvilág a magyar kutatóktól vár segítséget ahhoz, hogy a világ népeinek nem tárgyiasult, másképpen szólva folklórműveltségét megörökítsék és közkinccsé tegyék.

Miért követnénk hát múló divatokat, az európai folklórt és néphagyományt elutasító teoretikus tudósokat, ha a világ folkloristáinak jelentős része a magyar kutatókat kívánja követni? Azt gondolom, szakunknak továbbra is elsősorban a hazai társadalmi, művelődési folyamatokat kell szem előtt tartania, s a saját kutatási hagyományait folytatva érdemes újítania.

Irodalom

ASSION, Peter: Arbeiterforschung. In BREDNICH, Rolf W. (Hg.): *Grundriss der Volkskunde*. Berlin, 1994, 243–272.

BARABÁS Jenő: Az Európai Néprajzi Atlasz harmadik munkakonferenciája. *Ethnographia*, LXXXII. (1971), 144–146.

BARABÁS Jenő: Az Európai Néprajzi Atlasz V. munkaértekezlete. *Ethnographia*, LXXXVI. (1975), 437–439.

BAUSINGER, Hermann: A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia*, XCIV. (1983) 434–440.

BAUSINGER, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, 1995.

BAUSINGER, Hermann – JEGGLE, Utz – KORFF, Gottfried – SCHARFE, Martin: *Grundzüge der Volkskunde*. Darmstadt, 1978

BENDIX, Regina – ROODENBURG, Herman (eds.): *Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology*. Amsterdam (Het Spinhuis), 2000.

BOHANNAN, Paul – GLASER, Markt: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 1997.

BORSOS Balázs: Cultural Regions of the Hungarian-Speaking Territory as Defines by the Computer. *Acta Ethnologica Danubiana*, Vol. 2–3. Komárom–Komarno, 2001, 51–77.

BREDNICH, Rolf W. (Hg.): *Grundriss der Volkskunde*. Berlin, 1988, 1994.[2]

CSISZTOV, K. V. (red.): *Etnografija vosztocsnüh szlavjan*. Moszkva, 1987.

DAUN, Åke: Some new Trends within European Ethnology in Sweden. *Ethnologia Europaea*, Vol. 6. (1972), 227–238.

DÉGH Linda: Survival and Revival of European Folk Cultures in America. *Ethnologia Europaea*, II–III. (1968–1969), 97–107.

DÉGH Linda: Grape Harvest Festival of Strawberry Farmers. *Ethnologia Europaea*, X. (1977–1978), 114–132.

Egy pesti polgár...: Egy pesti polgár Európában. Giergl Henrik üvegműves önéletírása, útijegyzetei és naplói, 1845–1865. (Fontes Musei Ethnographiae 6. Néprajzi Múzeum. Szerk.: FORRAI Ibolya, bevezetés: GYÖRGYI Erzsébet.) Budapest, 2000.

DEKKER, Ton – HELSLOOT, John – WIJERS, Carla (eds.): *Roots and Rituals. The construction of ethnic identities*. Amsterdam (Het Spinhuis), 2000.

ERIXON, Sigurd: *Region European Ethnology*, I–II. Folk-liv. Vol. 1–2. (1937–1938), 263–294.

ERIXON, Sigurd: *Svenskt folkliv. Den europeiska folklivforskningens syftemal och metoder*. Uppsala (Stockholm), 1938.

ERIXON, Sigurd: Európai etnológia. *Ethnographia*, LV. (1944), 1–17.

ERIXON, Sigurd: *Newer Atlas Organizations and their Activities*. Laos I. (1953), 205–206.

ERIXON, Sigurd: European Ethnology in our Time. *Ethnologia Europaea*. Vol. I., N° 1. (1967), 4–11.

ERIXON, Sigurd: Urgent Ethnological Tasks. *Ethnologia Europaea*. Vol. I., N° 3. (1967), 163–169.

FEJŐS Zoltán – NIEDERMÜLLER Péter (szerk.): *Tájékoztató bibliográfia a városok néprajzi-antropológiai kutatásához*. Budapest, 1982.

FEJŐS Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest, 1993.

FEJŐS Zoltán: Old and New in Urban Culture: Dilemmas in Interpreting Recent Urban Transformation in Budapest. In KISS, Réka – PALÁDI-KOVÁCS, Attila (eds.): *Plenary papers of the 7th SIEF-Conference (April 23–28, 2001, Budapest)*, pp. 79–108. Budapest, 2001.

FENTON, Alexander: XII. International European Ethnocartographic Working Group Meeting. *Acta Ethnographica Hungarica*, Vol. 46., N° 3–4. (2001), 437–440.

FIELHAUER, Helmut – BOCKHORN, Olaf (Hg.): *Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur. Ein Tagungbericht*. Wien–München–Zürich, 1982.

FRYKMAN, Birgitta S. – TEGNER, Elisabeth (eds.): *Working Class Culture. An international symposium...* University of Gothenburg, September 1986. Göteborg, 1989.

FRYKMAN, Jonas – LÖFGREN, Orvar: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick–London (Rutgers University Press), 1987.

GUNDA Béla: Új európai néprajzi folyóirat. *Ethnographia*, LXXVIII. (1967), 142.

GUNDA Béla: Erixon Sigurd (1888–1968). *Ethnographia*, LXXX. (1969), 329–331.

HEILFURTH, Gerhardt: *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht*. Zürich–Freiburg, 1981.

HOFER, Tamás: Antropologists and native ethnographers at work in Central European villages. *Anthropologica*, Vol. 12., N° 1. (1970), 5–22.

HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok*. I. A munka, II. Az étel és az ital. Budapest, 1998, 2001.

HUGGER, Paul: Volkskundliche Gemeinde- und Stadtteilforschung. In BREDNICH, Rolf W. (Hg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. 273–291. Berlin, 1994.

JÁVOR Katalin: *Életmód és életmódstratégia a pécsi Zsolnay család történetében*. Budapest, 2000.

KASCHUBA, Wolfgang: *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München, 1999.

KLANICZAY Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In HOFER Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 23–60. Budapest, 1984.

KOHLMANN, Theodor – BAUSINGER, Hermann (Hrsg.): *Großstadt. Aspekte empirischer Kulturforschung*. 24. Deutscher Volkskunde-Kongreß in Berlin vom 26–30. September 1983. Berlin, 1985.

LÖFGREN, Orvar: Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. *Ethnographia*, XCIII. (1982), 89–111.

LÖFGREN, Orvar: Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. *Ethnographia*, XCVII. (1985), 530–542.

MÓD László – SIMON András: *A hajtástól az újborig. A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken*. Lendva, 2002.

MOHRMANN, Ruth E.: A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai. Három északnémet esettanulmány. *Ethnographia*, XCV. (1984), 429–443.

MOHRMANN, Ruth E.: Die Stadt als volkskundliches Forschungfeld. *Österreichisches Zeitschrift für Volkskunde*, 44. (1990), 129–144.

PALÁDI-KOVÁCS Attila – SZARVAS Zsuzsa (eds.): *Village and Town. The second Finnish-Hungarian Symposium on ethnology.* (August 25–31, 1986. Budapest–Noszvaj). Budapest, 1987.

PALÁDI-KOVÁCS Attila: Traditional Elements in Hungarian Workers' Culture. In *4th SIEF Congress 1990.* Papers II. 501–516. Bergen, 1990.

PALÁDI-KOVÁCS Attila: A magyar néprajztudomány helyzete (1988–1995). *Ethnographia*, 106. (1995), 277–283.

PALÁDI-KOVÁCS Attila: Viták és változások az európai néprajztudományban a 20. század utolsó harmadában. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Jubileumi kötet. Folklór és etnográfia 100.* 201–221. Debrecen, 1999.

RÄSÄNEN, Matti et alii: *Kaskö. Kontinuitet och förändring i en småstad.* Folklivsstudier XVI. Helsingfors, 1985.

RÄSÄNEN, Matti – VIRTANEN, Timo J.: Everyday life and ethnicity. Urban families in Loviisa and Vöru 1988–1991. *Studia Fennica. Ethnologica*, 2., Helsinki, 1994.

RÓHEIM Géza: *Magyar néphit és népszokások.* Budapest, 1925.

STOKLUND, Bjarne: Europäische Ethnologie zwischen Skylla und Charybdis. *Ethnologia Scandinavica*, 1972. (1972), 3–14.

SVENSSON, Sigfrid: *Einführung in die Europäische Ethnologie.* Meisenheim am Glan, 1973.

SZYNKIEWICZ, Slawoj: Po co nam antropologia? *Etnografia Polska*, XXXVI., 1. (1992) 21–24.

TALVE, Ilmar: Finnish Folk Culture. *Studia Fennica. Ethnologica*, 4., Helsinki, 1997.

URBAN EUROPE: Urban Europe. Ideas and Experiences. *Anthropological Journal on European Cultures*, Vol. 2., N° 2. Fribourg–Frankfurt am Main, 1993.

VAŘEKA, Josef – PETRÁŇOVÁ, Lydia: *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska*, III. Praha, 2000.

VOIGT Vilmos: *A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* (Néprajz Európának c. fejezet.) 85–89. Universitas Kiadó, Budapest, 2001.

VOIGT Vilmos: Történeti folkloriszika és történeti antropológia. In *A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* 91–101. Universitas Kiadó, Budapest, 2001.

WEBER–KELLERMANN, Ingeborg: *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften.* Stuttgart, 1969.

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg – BIMMER, Andreas C.: *Einführung in die Volkskunde, Europäische Ethnologie. Eine Wissenschaftsgeschichte.* Stuttgart, 1985.

WIEGELMANN, Günter (Hg.): *Kulturelle Stadt–Land-Beziehungen in der Neuzeit. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland*, 9). Münster, 1978.

WIEGELMANN, Günter (Hg.): *Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie.* Münster, 1991.

FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

Bálint Csanád
az MTA levelező tagja

ANALÓGIÁK A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCSEN „KÍVÜL" ÉS „BELÜL"

Elhangzott 2002. január 17-én

„Fluellen:
...Mondja csak, mi is a város neve, ahol Sántor, a Vastag született?

Gower:
Nem Vastag, Nagy – Nagy Sándor.

Fluellen:
Ej, hát vastag az nem nagy? Vastag, vagy nagy, vagy hatalmas, vagy órjási, vagy hőslelkű, mind egyre megy ki, csak a szólásmód változgat egy kicsit.

Azt hiszem, Macedónia az, ahol Nagy Sántor született. S én azt mondom magának, kapitány, hogyha a világ térképeibe pillant s Macedónia és Monmouth közt tesz összehasonlítást, pisztosíthatom, azt fogja látni, hogy a fekvése, nézze csak, mindkettőnek hasonló. Macedóniában is van egy folyó, azonkívül Monmouth-ban is van egy folyó; a monmouthit Wyenek hívják, a másik folyó, az kiment az atyamból, hogy hívják, de mindegy; mint ujjam az ujjamhoz, úgy hasonlít s mind a kettőben van lazac. S ha Sántor életét megfigyeli, Harry Monmouth élete igen jól mögé tehető, mert minden tologban van hasonlatosságok..."

(W. Shakespeare: *V. Henrik*. IV. felv. 7. szín.
Fordította: Németh László)

Elnök Urak, Alelnök Úr, Főtitkár Úr, Főtitkárhelyettes Úr!
Tisztelt Osztályülés, Hölgyeim és Uraim!

A székükön egy szórólapot találtak, melyen Shakespeare *V. Henrik*jéből egy bugris hadnagy fejtegetése olvasható arról, hogy szerinte a környék mennyire hasonlít Makedóniához és Henrik király mennyire Nagy Sándorhoz. Egyébként Napóleon is a makedón uralkodóhoz hasonlította magát, Cecil Rhodes pedig Hadrianushoz, és még sorolhatnám a hasonulni szándékozókat. Nem különb ennél a zsurnaliszta „Észak Velencéje", „X. Y., a magyar Picasso" típusú hasonlat sem, hiszen az egyenlőségjel két oldalán a tagoknak egyenlőknek kell lenniük – márpedig ugyanezeket fordítva igazán nem lehetne állítani. Tudtommal – Szókratész szájába adva – Arisztophanész gúnyolódott legelőször azokon, akik össze nem tartozó dolgokat hasonlítanak össze. Az igényes elmék tehát már 400 és 2400 évvel ezelőtt is egyformán érzékelték a felületes hasonlításban rejlő veszélyt.

Az analógiák keresése a régészet egyik legrégibb és legalapvetőbb módszere, a világ első régészettudományi könyve, Lü Dalin 1092-ben megjelent munkája is erre épült. (Nem tévedés: 1092!) Azért érdemes külön figyelmet fordítani rájuk, mert a Kárpát-medence legnagyobb és legfontosabb kora középkori kincsének kutatását az előkerülése óta eltelt évszázadok alatt sikerült is általuk előmozdítani, meg nem is. Az elmúlt években ezzel a lelettel foglalkoztam, s el kellett gondolkodnom azon, hogy egyáltalán mit jelentenek a kora középkori leletanyagban megfigyelhető analógiák, mire és hogyan lehet használni őket. A jelen előadásban – végső válasz nélkül! – erről lesz szó; a kincs problematikáját csak érintem.

Az európai gondolkodásban az indukciók során „hasonlattal" (parabolé) és az eredetileg matematikai fogalomként vagy geometriai vagy etikai összefüggésben használatos *analógiá*val való tudományos érvelés a püthagoreusok, majd Szókratész és Platón filozófiájában bukkant föl, a hippokratészi eskü is tartalmazza. Az „analógia" a mai értelemben Arisztotelész *Poetiká*jában jelent meg először, a *Nikomakhoszi etiká*ban többször fordul elő, a modern filozófiai kutatásban külön irányzat foglalkozik vele. A „párhuzam" fogalma a tudományos érvelésben ennél jóval frissebb keletű, Leibniz óta használatos, s csak a legtöbbünk pontatlan szóhasználatában vált az „analógia" szinonimájává.

Az analógiákat a mindennapi életben és a szellemi tevékenységekben a legkülönfélébb korokban és formában, a világ legkülönfélébb kultúráiban felhasználják; látványos és nagyon konkrét megnyilvánulása ennek pl. az analógiás varázslás, melynek során az ellenség képmását megrongálják, meg-

becstelenítik. A hasonlóságok feltárása a tudományos megismerés és bizonyítás során is nélkülözhetetlen, hosszú időn át éppenséggel ez helyettesítette a módszeres megfigyelést és kísérletet. Ezért volt az a 19. sz-i régészetnek is természetes eszköze. Amikor még elsősorban a tárgyak, kultúrák korát és egymáshoz való viszonyát kellett – legalább nagy vonalakban – megállapítani, az ismereteknek azon a fokán analógiákkal operálni teljesen indokolt volt. A 20. sz. elején végérvényesnek tűnően, meggyőzőnek látszó alappal látta el a Sir James Frazer, majd a Leo Frobenius által kidolgozott, kezdetben csak a néprajzban kifejlődő, majd a század 2. felében a különféle modern régészeti iskolákban is alkalmazott összehasonlító módszer. Ezt nagyszabású kulturális rekonstrukciókra, messze vezető történeti következtetésekre használták fel. Ugyanez nálunk László Gyula tanítványainál érte el a csúcspontját. A Mesternél még a darwini evolucionizmust és a jungi társadalomlélektant követve természetesnek tűnt a hasonló(nak feltételezett) népek, kultúrák, ábrázolások között olyan kapcsolatot keresni, ami az általunk ismeretlen közeg vagy régészeti jelenség megértését lehetővé tenné. A tanítványok – fiatalon nemegyszer jómagam is – már fenntartás nélkül fordultak pl. 19. sz-i kazak, 20. sz-i tunguz néprajzi adatokhoz olyan esetekben, amikor az említett népektől 3-6000 kilométerrel távolabb és ezer-másfél ezer évvel korábban, teljesen másik természeti, politikai és kulturális környezetben élt népek régészeti hagyatékát próbálták értelmezni. Pedig az olykor irdatlan tér- és időbeli távolságok, kulturális különbségek esetében célszerű utánanézni: egyáltalán összehasonlíthatókat hasonlítunk-e össze?

Szó sincs arról, hogy magát az eljárást gondolnám elvetni, még a posztmodern régészet egyik pápája szerint is „minden régészeti eljárás az analógiára épül". De hogyan kell velük bánni, erre a legmodernebbek sem kínálnak eligazítást. Régészeti lexikonok és enciklopédiák sorát végiglapozva, a rendszeresen használt „párhuzam", „analógia" fogalmakkal önálló címszóként vagy nem találkoztam, vagy amikor igen, akkor a szerzők csak olyan vonatkozásokat elemeztek, melyek a hasonlóságok fokozatait és azok esetleges jelentőségét már nem érintik. Más a helyzet a posztprocesszuális régészet egyik irányzatában, melyben kizárólag az analógiákkal foglalkoznak. Konferenciák, külön tanulmánykötetek tárgya ez, ám a tárgytípusok, díszítőelemek hasonlóságaival már ritkán törődnek, a leleteken látható ábrázolások között megfigyelhető hasonlóságokat egyáltalán nem elemzik, az ókor, a kora középkor és a középkor pedig teljes egészében kívül esik a látókörükön.

Módszertani tekintetben nem jobb a helyzet annak a Keletnek régészeti és művészettörténeti kutatásában sem, mely felé az eurázsiai sztyepp és a Kárpát-medence kora középkori régészete állandó figyelemmel fordul; Oleg

Grabar és Richard Ettinghausen egy-egy kiváló esettanulmányától eltekintve ott sem találtam a hasonlóságok értelmezését elősegítő elemzéseket. A Szászánida Királyság, Bizánci Birodalom és iszlám birodalom régészeti, művészettörténeti kutatásában ilyen típusú módszertani elmélyülésre több okból sem mutatkozik szükség, ill. igény. Először is mert az ott lezajlott történeti, művészeti folyamatokat jól – mellesleg: a kora középkori közép- és kelet-európaiaknál összehasonlíthatatlanul jobban – ismerjük. Másodsorban mert a hatások, a motívumok, a díszítőelemek stb. vándorlása az említett művészetekben viszonylag könnyen nyomon követhető. Harmadjára pedig mert Kelet és Bizánc archaeológiájában oly nagy tömegű adat és szakirodalom áll rendelkezésre, hogy egész életeket el lehet tölteni egy-egy kisebb területre specializálódva (pl. üvegek, textilek, kerámia stb.), s ezt a helyzetet a nyugat-európai nagy múzeumok 19. sz-i struktúrája még konzerválja is. Mindezért az anyagi kultúra tanulmányozása a Kelet és Bizánc kutatásában a legutóbbi időkig vagy csak antikváriusi-tipológiai vagy szinte kizárólag művészettörténeti-kronológiai irányultságú volt. Ennek folytán amikor valaki nagyobb összefoglalásra vállalkozott, akkor is megmaradhatott a saját régiója és/vagy a saját szakterülete, horribile dictu: saját múzeuma határain belül anélkül, hogy szűklátókörűséggel vádolhatnák. Bizánc és a Kelet kutatásában „régészeti problémák" alatt egyszerűen mást értenek, mint a kora középkorral foglalkozó közép- és kelet-európai régészetben; számunkra közvetlenül hasznosítható alig akad bennük, közvetett tanulság viszont annál több.

A kora középkori Közép- és Kelet-Európa régészetében alapvetően más problémákkal kell megküzdenünk; a különösen a Kárpát-medencében egymást sűrűn követő anyagi kultúráknak sokszor az eredete és a folytatódása is tisztázásra szorul. Sajnos mindennek vizsgálata – elsősorban a szóban forgó régió 20. sz-i történelme következtében – módszertanilag elmaradott; a modern kérdésfölvetések, megközelítésmódok alig jutottak el hozzánk. Ezért hogy az átadások-átvételek ténye és jellege miként értékelendő, ahhoz – Fluellen hadnagy színvonalát elkerülendő – magunknak kell megteremtenünk a leletanyag sajátos problémáira vonatkozó módszertant.

A Kárpát-medence kora középkori régészetében megfigyelhető analógiák értékelésekor azt nyelvünk minden ismerője tudja, hogy két, egymásra hasonlító tárgy összefüggését nem egyedül ez a terminus fejezi ki; a köznyelv is használja a „párhuzam" és az „azonosság" fogalmakat. Ezek azonban a túlságosan alacsony vagy nagyfokú, ezért túlságosan gyakori vagy ritka hasonlóságokra vonatkoznak; velük most csak röviden foglalkozom.

„Párhuzam"-nak nevezem a többé-kevésbé szinkron régészeti jelenségek közti leggyakoribb megnyilvánulást; e fogalom alá a hasonlóság leg-

egyszerűbb foka, maga az egyszerű tény sorolható. Minthogy ilyenek időtől, tértől, kultúrától és etnikumtól függetlenül jelenhetnek meg, mindig megvizsgálandó, hogy az adott párhuzam valóban releváns-e a tanulmányozandó tárgy vagy ábrázolás esetében. A párhuzamokkal történő érvelés a leggyakoribb a régészetben, annak ellenére, hogy az átadó-átvevő közti kapcsolat sokszor nemcsak tisztázatlan, de a nagyszámú és ismeretlen áttétel miatt a legtöbbször kibogozhatatlan is marad.

A hasonlóságok legmagasabb foka az „azonosság", ez alatt a tárgytípusok, az ornamentika vagy az ábrázolások közti teljes egyezést értem. Sietve hozzáteszem: a régészeti leletanyagban tökéletes azonosság nincsen, s nem is várható. Nem azért, mintha „kétszer nem léphetnénk ugyanabba a folyóba", hanem mert az technikailag és/vagy pszichésen (szinte) lehetetlen: a másodikat készítő mester ui. nem tudja vagy nem is akarja tökéletesen lemásolni az előtte álló példányt. Egy a másikkal százszázalékosan azonos tárgy elkészítéséhez a kézműves részéről rendkívüli figyelem és (ön)fegyelem szükségeltetnék; Ecsedy Ildikótól tudom, hogy amikor a kínai császár egy ilyesmit rendelt, a mester a rendes ár háromszorosát kérte érte. Az általunk ismert leletanyag igazolja is mindezt, Eurázsia bennünket most érdeklő régióiban teljes azonossággal nem lehet találkozni. E fogalom alá az igen nagyfokú tipológiai, méretbeli, díszítésbeli egyezés(ek) (valamelyikének) tényét ésszerű sorolnunk. Az „azonosság" megállapításakor a régészetben azért tanácsos különösen körültekintőnek lenni, mert maga a tény sokfélét jelezhet, és ezért sokféleképpen kezelendő: jelenthet egyidejűséget, egymásutániságot, műhelyazonosságot vagy műhelyfolytonosságot, de lehet egyszerű másolás vagy közös forrásból való merítés eredménye is. (Egy diszciplináris kitekintés: az azonosságnak különleges, a dolog abszolút lényegéhez tartozó megnyilvánulását jelentik a pénzérmék; egyazon típuson belül még az új verőtő használata is a folytonosságot, tipológiai és ikonográfiai szempontból nézve pedig azonosságot fejez ki. Még egyértelműbb a pecsétek esete, ahol a tárgy rendeltetése maga az abszolút azonosság.)

A hasonlóságok középső fokozata jut a régészetben a legtöbb szerephez. „Analógia" alatt a hasonlóságnak olyan fokát értem, mely vagy bizonyos részleteknek vagy a tárgy egészének egy másik tárggyal lényegesnek tekinthető vonásokban, ill. mértékben való rokonságát jelenti. Ezekben az esetekben a mesterember a kora és környezete „divatját", stílusát követte vagy szolgálta ki, másként fogalmazva: az adott kulturális közkincs szellemében dolgozott. A hasonlóságok többféle típusú kapcsolat lehetőségét hordják magukban: jelenthetnek kronológiait, tipológiait és/vagy kulturálisat. A punctum saliens abban áll, hogy hol húzzuk meg a hasonlóság relevanciá-

1

2

jának határát; mint Marc Bloch mondta: mit hasonlítunk össze mivel? Gyakran emlegetek egy amatőr őstörténészt, aki az esztergomi királyi kápolna oroszlános freskójához keres keleti párhuzamokat, s boldog, mert már vagy 2000 oroszlánábrázolást sikerült összegyűjtenie. Ez mutatja, hogy egy adat releváns vagy irreleváns voltának megállapítása – így a tudomány és a dilettantizmus közti határ meghúzása is – már önmagában is tudományos eljárás. Elengedhetetlen ui. az analógiaként fölhasználni kívánt elem eredetének földerítése. Ezt most az analóg képtípusok értékelésében rejlő veszély kétféle példájával szemléltetem.

3

4

A korszak és a régió kutatói előtt közismert a morvaországi Staré Město 9. sz. végi, templom körüli temetőjében talált, lovas solymászt ábrázoló ezüstkorong *[1]*. Feldolgozójuk ott talált a képtípushoz analógiákat, ahol keresett: Keleten és Nyugat-Európában s így jutott arra a megállapításra, hogy ez egyike a legkorábbi ábrázolásoknak. A tárgy kétségkívül helyi készítmény. De mi

5

6

7

8

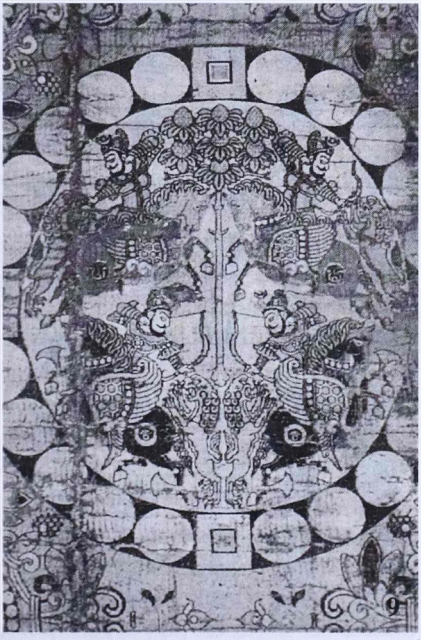
9

az eredete a rajta látható ábrázolásnak? Nem származhatik a morváktól, ilyen fajta vadászatot sem az életmódjuk, sem a természeti körülményeik nem tettek volna lehetővé. Ha viszont – természetesen – nem tőlük terjedt el a 10. sz-i arabokhoz *[2]* és a 10–11. századi nyugat-európai selymek, egy 16. sz-i magyarországi padlótégla *[3]* készítőihez, akkor honnan? A szerző azon feltételezését, mely szerint a 8. sz. 2. felében iszlám kapcsolatok révén került volna a Kárpát-medencébe, bízvást elvethetjük – ilyen lehetőségre a legcsekélyebb jel sem mutat. Megvan viszont olyan kultúrákban, amelyekben Klement Benda nem keresett analógiákat: a késő antik Karthágóban és több esetben Bizáncban *[4]*. Mint új leletek mutatják, ismerték ezt a 8. sz-i avarok is: egy zamárdi korongon némi jóindulattal fedezhető fel, egyértelmű viszont egy Burgenlandban talált övveret *[5]* esetében.

10

11

A Staré Město-ihoz vezető láncsor tehát világos, s ennek történeti jelentősége abban áll, hogy egy az iszlám művészet által Európában népszerűvé vált motívumról kiderült, hogy az valójában Rómából és Bizáncból ered – nem minden keleti tehát, amit onnan ismerünk, vagy onnan terjedt el!

E figyelmeztetés egy másik példa segítségével még nyomatékosabban fogalmazható meg: előfordulhat, hogy egy egyértelműen keleti eredetű képtípus metamorfózison ment át. (Ennek fölismerése azért különösen fontos a magyar régészet számára, mert nálunk a sztyeppei népek kutatását egy olyan szemlélet határozza meg, amelyik a kultúrában a Keletnek tulajdonít meghatározó szerepet.) Nos, közismertek a szászánida és közép-ázsiai királyi vadászatot ábrázoló tálak *[6]*, egy 8. sz-i utánzatuk *[7]* hasonlóságát a nagyszentmiklósi 2. sz. korsó egyik kompozíciójával *[8]* Hampel József már bő 100 éve fölismerte. E képtípus több évszázados élete, széles elterjedtsége jól kimutatható, l. pl. egy 8. sz-i japán selymen *[9]*, szórakoztató megnyilvánulása ennek, amikor egy 2000-ben Magyarországon készült zsebórára kerül belőle *[10]*. Most egyedül arról a variációjukról teszek rövid említést, amelyik az archetípust egy szászánida mese illusztrálására használta fel. Az arab világban az eredetinél fél évezreddel később megénekelt történet szerint az egyik 5. sz-i szászánida király, Bahrám Gór egy vadászat alkalmával egyetlen nyíl-

12

13

vesszővel egyszerre terített le egy párducot és egy szarvast. Az érdekességet az jelenti, hogy e szászánida–arab mese képi megfogalmazása egy 8. sz-i bizánci selymen látható *[11]*. Mármost az Bizánc kutatásában köztudott, hogy a birodalom mennyi mindent vett át Iránból, de nekünk, Közép-Európa kutatóinak is érdemes fölfigyelnünk: eszerint van esélye annak, hogy egy általunk keletinek tartott motívum vagy kulturális elem nem okvetlenül közvetlen keleti kapcsolat gyümölcse volt, hanem az (is) Bizánc közvetítésének köszönhető. A Nap nem ott kel föl, ahol látjuk, a búvópatak eredete kizárólag a források végignyomozásával deríthető ki.

Az analógia megnyilvánulhat még tárgytípusok, ornamentika és a különféle kézműveseljárások esetében is. Ezek közül az analóg tárgytípusok felkutatása teszi ki a régészeti munka nagy részét, a jelentőségére már utaltam az imént. A bizánci világ egyik legnagyszerűbb remekén, a ravennai San Vitale-templom 547-ben befejezett mozaikján Justinianus császár olyan, kőberakásokkal díszített aranyedényt tart a kezében, amilyenhez nem ismerünk még csak kissé hasonlót sem a múzeumi gyűjteményekből és egyházi kincstárakból *[12]*. Az e helyzetre adható szokványos válaszok a következők: „voltak hasonlók, csak elvesztek", „fantáziált" vagy „archaizált" volna a mozaikkészítő (azaz a koránál régebbi tárgytípust ábrázolt), netalán tényleg abszolút egyedi lett volna a nagy császár tálja. Más válasz adható, ha olyan analógiát választunk, amelyik mindkét oldal számára hasznos. A kiskőrösi avar temetőben napvilágot látott egy díszítetlen agyagtál, amelyik mind a formájára, mind a méretére nézve megegyezik a Ravennában ábrázolttal *[13]*. Ha túltesszük magunkat a két tárgy közti hatalmas különbségeken

(vö. nyersanyag, technológia, használó társadalmi közeg), két, nem jelentéktelen tanulság mutatkozik. Az első tipokronológiai és Bizánc kutatása számára érdekes: eszerint a császár sem nem egy, a művész által kitalált, sem pedig valamilyen ősrégi típusú tálat tart a kezében, hanem egy olyat, amelyik létezett, és amelynek típusa abban a korszakban nagyon szélesen elterjedt. A második tanulság kultúrtörténeti jellegű, az avar kultúra kialakulásának kutatásában van jelentősége: eszerint a 7. sz-i kiskőrösi agyagedény típusa bizánci eredetű, s olyan formát követ, amelyik már annak idején legalább egy évszázados volt. Ezek voltak a most fölállított analógia tipológiai relevanciái. Ha viszont ugyanezt az edény díszítése szemszögéből vizsgáljuk, akkor teljesen másfelé találunk analógiákat, azok pedig érdektelenek. Az ornamentika másként terjed, mint a tárgytípusok, ezért hát annak analógiáival még óvatosabban kell bánni.

Justinianus aranytálja díszítéséhez hasonlókat könnyű találni, de megközelítőleg is hasonló formájú edényen egyszer sem. A számba vehető analógiák közül most szándékosan egy olyat mutatok be, amelyik ezüstből való, nem hasonlít a ravennaira, attól eltérő eredetű, és egy évszázaddal korábbi; ez a Balkánon készült *[14]*. Nyilvánvaló, hogy ennek az egyezésnek nem kell jelentőséget tulajdonítani, mert a rézsút négyzethálós díszítés minden időkben, Eurázsia-szerte elterjedt. De nemcsak ez, hanem szinte valamennyi ornamentikai elem; azok legtöbbje az őskori Közel-Kelet művészetéből ered. Ezért lehetnek

14

15

16

a látszólag teljes egyezések félrevezetők, amint lehetnek közös gyökerűek olyan díszítőelemek is, melyek különben egyáltalán nem tűnnek hasonlónak. Alois Riegl *Stilfragen*jában, amit Gombrich a művészetelmélet legnagyobb alkotásának nevezett, található egy rendkívül tanulságos példa az ornamentikai elemek életéről. Riegl egymás mellé állította egy Kr. e. 4. sz-i görög váza és egy 10. sz. végi kairói mecset indamotívumát *[15, 16]*, és kimutatta a közös vonásaikat – magunktól eszünkbe nem jutna összehasonlítani őket! Pedig mint a bécsi tudós rámutatott: csak a formanyelvük eltérő, a minta alapja és szerkezete tökéletesen azonos. Ma már az ornamentika mint olyan egy külön területet jelent a művészettörténeti kutatásokban, s e körülmény fölfedezése gazdagítaná a kora középkori régészetünket.

Az analógiák 3. típusa a kézművesiskolákkal kapcsolatos. Az ötvöstechnikák analóg vonásai a most említettektől eltérő következtetéseket tesznek lehetővé. Senkinek sem jutna eszébe összehasonlítani a nagyszentmiklósi 21. sz. csésze medaillonját *[17]* a szamosfalvi kincs melldíszével, mert több évszázad és egy egész világ választja el őket egymástól; az utóbbi ui. egy 5. sz. végi, valószínűleg gepida fejedelmi lelet *[18]*. A melldísz *opus interrasile* munkával készült keresztjének viszont sehol másutt nincs analógiája, egyedül a nagyszentmiklósi az! Megegyezik a nagyon speciális technikán kívül a két lelet mérete és a kereszt egyedülálló alakja *[19]*, miközben közvetlen kapcsolat egészen biztosan nem volt közöttük. Mindez csakis egy közös kulturális forrás feltétele-

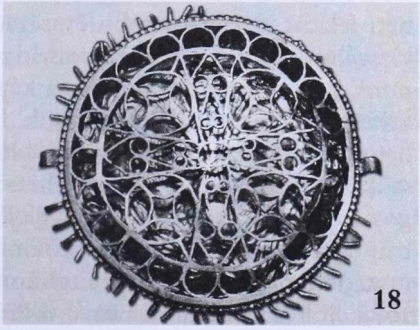
18

17

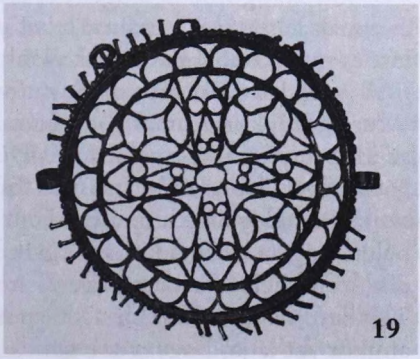
19

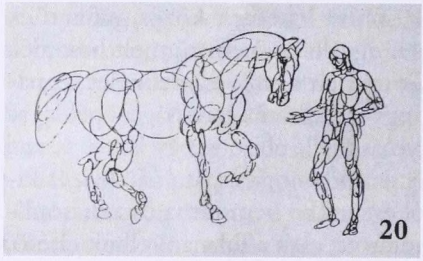

20

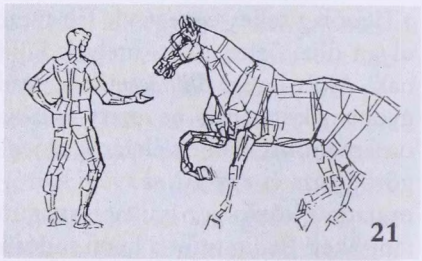

21

zésével értelmezhető: kizárólag a bizánci kultúrában volt lehetséges, hogy bizonyos tárgytípus, forma és nagy felkészültséget igénylő ötvöstechnika évszázadokon keresztül fönnmaradjon. E körülmény a nagyszentmiklósi kincs egészének megítéléséhez egy fontos adalékot szolgáltat.

A negyedik analógiatípussal, a jelenetes ábrázolások esetében megmutatkozókkal kapcsolatban Közép- és Kelet-Európa kora középkori régészetében két alapvető szemponttal kell(ene) számolni. Az egyik a képtípusok létezésének és vándorlásának figyelembevétele; kétségkívül művészettörténeti feladat az olykor több évszázados, ha nem éppen évezredes életüket vizsgálni, de magával a hagyományozódás *lehetőség*ével nekünk is számolnunk kell. A másik szempont a képtípusok variációinak elemzése; bár azt mi is magától értetődőnek tartjuk, hogy ugyanannak többféle változata lehetséges, de az egyezéseiket és eltéréseiket a régészetben már ritkábban szokás kutatni. Egy képtípus lehetséges variációit szemléletesen és tanulságosan szemléltette a 20. század elején Walter Crane, amikor egy sorozatában ugyanazt a kompozíciót különböző változatokban és grafikai stílusban mutatta be: egy ló és egy előtte kontraposztóban álló férfi együttesét ábrázolta elölről és hátulról nézve, középtengely körül tükrözve, ugyanazokat a kontúrokat görbe és szögletes vonalakkal meghúzva *[20, 21]*. Az alapkép és annak lehetséges variánsai tehát mind szinte teljesen más képet, más stílust és más ikonológiát tárnak elénk.

A variációkon kívül a díszítőművészet kutatását külön megnehezíti még a kora középkori Eurázsia kultúráinak végtelenül szövevényes volta; abban az időben jószerint csak Kína és Dél-India tudta megőrizni kulturális függetlenségét, mindenütt másutt fölbukkannak idegen elemek, melyeket azután mindegyik kultúra másként értelmezett és adaptált. Figyelmeztető példa, hogy a bizánci kultúra egyik legszebb remeke az iszlám világ harmadik szent helye: a damaszkuszi mecset, melyet al-Valid kalifa építtetett 731-ben. Még nehezebb a dolga az analógiákkal dolgozó régésznek, pl. amikor azt látja, hogy a szászánida Irán igen jellegzetes, királyi vadászatot

22

23

24

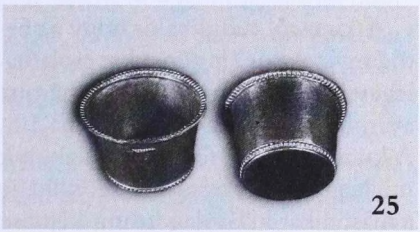
25

ábrázoló ezüsttáljait sokszor megkülönböztethetetlenül azonos módon utánozták még fél évezreddel is később!

És most már ideje lesz rátérnem az előadásom címének konkrét részére (is), mert tisztelt tanárom, ifjú Horváth János latinórája jut az eszembe, amikor másfél órán keresztül elemezte az Anonymusnál szereplő Chunadinus szókezdő hangját, végül bejelentette, hogy a következő előadáson a Csanád név második hangjával fogunk foglalkozni.

1799-ben, a rosettesi kővel egyazon évben látott napvilágot a nagyszentmiklósi kincs *[22–25]*. 23 edény került a bécsi kincstárba, ez a 10 kilónyi arany egész Közép- és Kelet-Európa messze legjelentősebb kincse a hunkort követő fél évezredből. Mióta Schoenviesner István, a budapesti egyetem első régészprofesszora 1801-ben, mindössze 2 évvel az előkerülése után, közzétette az első tudományos állásfoglalást, könyvek tucatjai, cikkek százai jelentek meg róla; a Kárpát-medence régészeti bibliográfiájában önálló címszóként szerepel. Sajnos nálunk nem akadt egy Champollion; minden lényeges kérdés tisztázatlan körülötte: mikor készült, hol készült, mely népnek volt a tulajdonában, mit jelentenek a görög, a rovásírásos és a görög betűs török feliratai? Ennek az az oka, hogy a kincs a szó szoros értelmében páratlan; mint Pulszky Ferenc fogalmazott ötnegyed évszázada: olyan, mint a bibliai Melkizedek, ős és utód nélküli, vagy mint Kovrig Ilona mondta, jól ellennénk nélküle is, annyira nem illik bele a Kárpát-medence régészeti anyagába.

26

27

A kincsről tudni való, hogy az 5–13. sz-ig terjedő teljes időszakot s valamennyi, akkor élt népet kapcsolatba hozták már vele, de mindabból érdemlegesen csak három évszázad, három nép jöhet számításba. Ha 8. sz-i, akkor avar, ha 9. sz-i, akkor bolgár, ha 10. sz-i, akkor honfoglaló magyar eredetű. A kutatásban két fő elmélet alakult ki: a bolgár és a magyar származásé. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az elsőt kizárólag külföldön, a másodikat kizárólag itthon képviselik, ill. képviselték. A dilemma eldönthető; a kérdésben elmélyült régészek körében már hosszú ideje és sokfelé evidenciának számít, hogy a nagyszentmiklósi kincs az avarokhoz tartozott.

Hosszan lehetne elemezni a kutatás kanyargós útjait, zsákutcáit, hogyan alakult ki a „bolgár teória", hogyan tarthatták 9. sz-i bolgárnak az egyik felirat speciális betűtípusának *[26]* 9. sz-i bulgáriai előfordulása alapján, s mentek el kutatók tucatjai amellett, hogy ez a betű másutt is és jóval korábban is előfordul *[27]*. Ami viszont a legegyszerűbb logika alapjáról nézve érthetetlen: egyáltalán hogyan merülhetett ez föl, amikor Bulgáriában nincs is a nagyszentmiklósiakhoz hasonló tárgy, nincsen hasonló díszítőelem, és nincs semmiféle rovásírás?! Ugyanígy sok tanulsággal jár a „honfoglaló magyar teória" áttekintése is. Több, ezt hirdető magyar régész félretette a saját diszciplínája forrásbázisát, és annak elemzése helyett nem-régészeti érvekhez fordult; ilyenek voltak pl. a görög és a rovásírásos feliratok megfejtésére irányuló kísérletek, a különféle numizmatikai, történeti szempontok bevonása. Nem értem, hogy miért nem régészként közelítettek a kincshez.

A nagyszentmiklósi kincs korának és kulturális helyének meghatározását egy sor analógia teszi lehetővé, de ugyanígy segít az analógiák hiánya is. (Az argumentum e silentio csak olyan esetekben alkalmazható, amikor jól kutatott területtel van dolgunk.) Az említett hasonlóságok közül nem egyet már hosszú ideje számon tart a kutatás; az a helyzet, hogy elfogulatlanul közelítve nem is nehéz Nagyszentmiklós hovatartozása kérdésében kézenfekvő következtetésre jutni. Arról a perdöntő körülményről most nem is beszélek,

hogy – mint erre Róna-Tas A. rámutatott – a rovásírásos feliratainak ABC-je megegyezik azzal a szarvasi tűtartóéval, mely egy 8. sz-i avar sírban látott napvilágot *[28, 29]*; most kizárólag a régészeti vonatkozások egyik részéről lesz szó. Csak csodálni való, hogyan tehették meg a bolgár és a honfoglaló magyar eredet hívei, hogy a kincs bizonyos edénytípusainak hosszú ideje közismert analógiáival nem törődtek. Ilyenek az ivókürt *[30, 31]* és a kelyhek *[32, 33]*, melyekkel formára és méretre is azonosak kizárólag a 7. század második kétharmadában láttak napvilágot mind a Kárpát-medencében, mind a kelet-európai sztyeppén. A nagyszentmiklósi füles csészének *[34]* szintén kizárólag egy Alsó-Tisza vidéki avar sírban és egy albániai kincsben került elő analógiája; mindkettő 8. századi *[35, 37]*. A szó szoros értelmében új távlatokat nyit az, hogy az egyik legszebb edényke analógiái egyedül a késő karoling fémedényművességben fedezhetők fel *[36, 38]*. Az említettekhez hasonló kizárólagosság kimutatható még egyedi formájú ötvösszerszámok s apró vagy jellegzetes díszítőelemek alkalmazása esetében is, ezek jelentősége abban áll, hogy hasonlókkal más korszakokban, más régészeti kultúrákban egyáltalán nem találkozunk. Egyezések és másoktól való eltérések – ilyen és hasonló adatok és szempontok hosszú sora, azok mérlegelése alapján keltezem a nagyszentmiklósi kincset a 7. század második felére és a 8. századra.

28

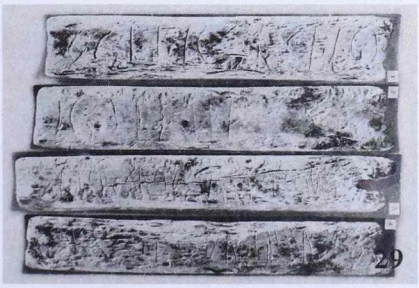
29

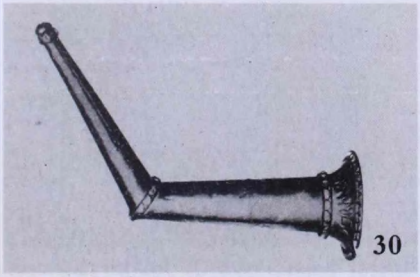
30

31

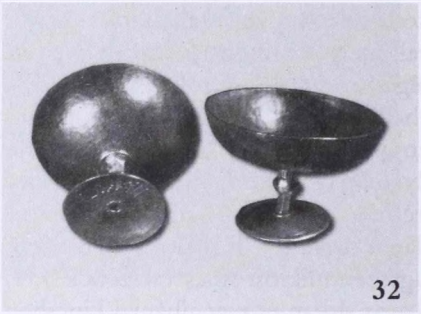
32

33

34

35

36

37

Az alábbiakban példákkal szemléltetem, hogyan értelmezhető a párhuzam, analógia és azonosság fogalma a nagyszentmiklósi kincs egyik közismert ábrázolása esetében, utána pedig a kincsen belüli többi azonosságról esik néhány szó.

38

39

40

Kézikönyvek, népszerűsítő munkák állandó illusztrációja a 2. és 7. sz. korsón látható „égbe ragadási jelenet". A kincs magyar eredetelmélete lendületet kapott, amikor ismertté vált a rakamazi honfoglalás kori ezüstkorongokon látható ábrázolás. A kutatás meghatározó része nem vette figyelembe az eltéréseiket *[39, 40]*:

– A honfoglalás kori művészetben egyáltalán nincsen emberábrázolás, így két lényből álló jelenet (ember és állat együttese) sem;

– az egyik madár képzeletbeli (griff), a másik valós, ornitológiailag meghatározható (sólyomféle vagy keselyű);

– a két madár teljesen mást tart a karmai között: az egyik egy embert, a másik két kismadarat, valószínűleg a fiókáit;

– a rakamazi madárnak kimutathatók analógiái a honfoglalás kori művészetben, de ugyanott a nagyszentmiklósi griffnek egyáltalán nem. Pontosabban: a 10. sz-i poncolt és öntött női korongokon gyakran látható képzeletbeli állatok a nagyszentmiklósiakkal semmilyen módon sem hozhatók közvetlen kapcsolatba.

Végül is mi az, ami egyáltalán az összehasonlításuk alapját jelentheti? Mindössze annyi, hogy valamilyen madár valamit tart a karmai között – ez csak egy igen-igen távoli párhuzam, ami történeti következtetés levonására semmiképpen sem alkalmas.

Van viszont egy a Káma-vidéken talált ezüsttál, amelyen látható ábrázolást már közel 70 éve tartják számon – joggal – a nagyszentmiklósi analó-

giájaként *[41]*. Egy ponton azonban az eltérésük abszolút lényegbevágó:

– megegyezik a kompozíció maga, az elragadás és az etetés gesztusa, továbbá a jelenetet kétoldalt szegélyező fák és az ábrázolást körbefogó növényi fríz megléte;

– kisebb eltérést jelent, hogy a Bol'šaja Anikovskaja-i tálon ábrázolt nő felemelt bal kezében semmi sincsen, ugyanakkor kar- és lábpereceket visel, ami nincs a nagyszentmiklósiaknak, akiknek viszont nyakperecük van;

– lényeges végül a tartalmi eltérés: a keleti tálon nőt ábrázoltak, míg a nagyszentmiklósi korsók közül csak az egyiken, a másikon viszont férfit.

41

Az iránt sosem volt kétség, hogy a 2. sz. korsón az elragadott nő ábrázolása nem bizánci, hanem keleti eredetű. Egyrészt azért, mert antik előzménye nincsen (Ganümédész köztudottan férfi volt), másrészt mert – ez magától értetődik – a keresztény ikonográfiában nem találkozunk még a legcsekélyebb mértékben sem rokon jelenettel. Ám ennél a roppant tág „keleti" meghatározásnál nehéz közelebbit mondani. Az „égbe ragadási jelenet" témája és típusa – az elragadott nő táplálja a sast – írásos formában föllelhető ugyan a szászánida folklórban, de ábrázolása eddigelé nem maradt ránk, ami az előttünk álló képtípus „szászánidának" történő meghatározását módszertani szempontból eleve kifogásolhatóvá teszi. Ezenkívül a nagyszentmiklósi jelenet közvetlenül szászánida eredeztetésével szemben stilisztikai, történeti, művészettörténeti és vallástörténeti ellenvetéseket is lehet tenni. A Bol'šaja Anikovskaja-i tál biztos-

42

san nem a szászánida királyi udvari ötvöstermékek sorába tartozik, hanem a P. O. Harper által meghatározott „szászánida periférikus ötvösség" csoportjába. Minthogy pedig a Kárpát-medence és Közép-Ázsia között a 10. sz. előtt közvetlen kapcsolatrendszer semmiképpen sem feltételezhető, ezért közönséges a következtetés: az utóbbinak a nagyszentmiklósival mutatkozó ikonográfiai azonossága nem jelenthet történeti kapcsolatot. E képtípus (kultúr)történeti értékelése szempontjából a 4. sz-i afganisztáni és pakisztáni Gandhára- *[42]* és az 5. sz-i észak-indiai Gupta-művészetben való előfordulások a meghatározók, melyek nyilvánvalóvá teszik a sas által elragadott nő meséjének ókori közép-ázsiai, nem-szászánida eredetét.

A két nagyszentmiklósi „égbe ragadási jelenet" ikonográfiai azonossága izgalmas problémához vezet el. (Azonosságról csak ezen esetben lehet szó, a 2. sz. korsó másik 3 medaillonjában teljesen más jelenetek láthatók.) A két korsó között több, lényegbevágó különbség figyelhető meg, mégpedig:

– az edények típusában (l. a szájuk, a testük, a talpuk alakját) *[43, 44]*;

– a poncolás technikai színvonalában: a vonalvezetés biztonsága, az alakoknak a háttérből való kiemelkedése és rendkívül gondosan kidolgozott volta, a másodiknál a felsoroltak hiánya;

– az aranyfinomságban: az első a kincs egyik leggyengébb anyagminőségű darabja (18 karátos), a másik az átlagos minőségűek csoportjába tartozik (21 karát);

43

44

– a díszítés elvében: 4 db vagy 2 db medaillon, eltérő vagy azonos tematikával, az egyiknél a díszített és a díszítetlen részek magasfokú, művészi aránya, míg horror vacui a másiknál;

– végül a művészi felfogásban: az elsőé zártabb, tisztább kompozíciójú, az ikonográfiai megfogalmazása is jóval világosabb, mint az utóbbié.

Kádár Zoltán szerint a 2. sz. korsón látható ábrázolások inkább dombormű jellegűek, míg a 7. számúéi textilszerűek.

Minthogy a két edény semmiképpen sem készülhetett egyazon műhelyben, a két jelenet ikonográfiai azonossága kiemelkedő jelentőségű. Eltérés köztük egyedül az etetés-itatás gesztusában és az emberi alakok nemében mutatkozik *[45, 46]*; az utóbbi viszont elárulja az alapvetően eltérő tartalmukat. A 2. sz. korsón ábrázolt alak nemi hovatartozása iránt kétség sem merülhet föl, még az is számításba jött, hogy nem állapotos-e. A 7. számún

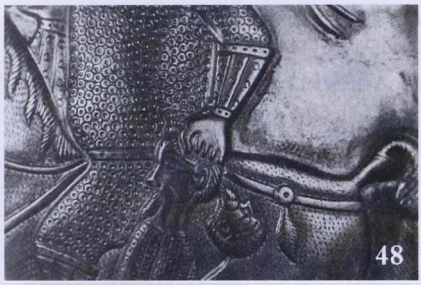

48

49

láthatóéval kapcsolatban volt némi bizonytalanság a kutatásban, végül is melle, izmos hasa és ágyékkötője alapján férfinak kell őt tartani *[47]*. Eteti és itatja a griffet – Ganümédész ő a sas-Zeusszal, míg a másikon a nő palmettát tart a kezében –, akárcsak a közép-ázsiai edényeken ábrázolt táncosnők némelyike. Mármost hogyan lehetséges és mit jelent az ikonográfiai azonosság eltérő tipológia és ikonológia mellett?

50

A most tárgyaltak szempontjából még közömbös is a relatív időrendi helyzetük. A teljes ikonográfiai azonosságuk, ugyanakkor minden más hasonló jelenettől való szignifikáns eltéréseik alapján arra kell következtetnünk, hogy az egyik nagyszentmiklósi jelenet készítésekor a mester lemásolta a másik munkáját. Az ikonológiai eltérésük abból fakad, hogy a másoló az előképet adaptálta a saját kultúrájához, annak megfelelő tartalommal töltve meg azt. Másként fogalmazva: a két ötvös azonos ikonográfiát használt, de a művészi céljukat egy világ választotta el egymástól: az egyik egy ázsiai, a másik egy antik mondát mutatott be. Vannak egyéb szempontok is, amelyek megerősítenek abban, hogy az ábrázolt alak férfi vagy női voltának nem eltúlzottan

tulajdonítunk jelentőséget; az eltérés ui. a két ötvös kulturális kötődésében nem egyedül az „égbe ragadási" jelenet ikonológiájában nyilvánult meg. A Ganümédész-ábrázolásos korsó formája római eredetű, s a képprogramja is antik ihletésű (vadászó darvak, kentaur, lobogó kendő). Ezzel szemben a nőt elragadó sasábrázolásos korsó típusa ugyanazokban az évszázadokban Közép-Ázsiában volt általános (más kérdés, hogy oda a hellenizmus révén került), a képtípusai pedig különféle eredetűek, s ez utóbbi igen elgondolkodtató. Az „égi vadászatnak" nevezett jelenet *[51]* nagyon távolról – az ágaskodó oroszlán révén – a szászánida királyi vadászjelenetekhez kapcsolódik (az eltéréseik nagyszámúak és jelentősek, hadd mellőzzem itt a felsorolásukat!). Az állatküzdelmi jelenet *[54]* eredete iránt nem merülhet föl kétség: ez a klasszikus antikvitás óta szélesen elterjedt, nemcsak a görögöknél, rómaiaknál, perzsáknál, korai araboknál, de Bizáncban és a középkori keresztény ikonográfiában is. A negyedik medaillonban a „győztes fejedelem" ábrázolása *[52]* abszolút egyedi, az ötvös kiemelkedő kompozíciós érzékéről tanúskodik. Keleti eredetű a legyőzött ellenség fejének a nyereghez való rögzítése. Bizánci típusú a lovas láncpáncélja és lemezes sisakja, a hajánál fogva tartott fogoly képe *[48]* pedig a császárkori Rómából ered *[49]*. Az ötvös ezeket a heterogén elemeket szerkesztette egybe, mégpedig úgy, hogy az ábrázolás egyes esetekben nélkülözi a realitást (a lovasnak nincsen kengyele, a zabla ábrázolása hiányos), máskor meg pontosan követi azt (vö. a lovas arcának egyéni megfogalmazásával, mely egy ötlet szerint az magát a tulajdonost ábrázolná *[50]*).

Vajon a 4 medaillonban látható, sokféle eredetű jelenetek egy összefüggő képprogram elemei-e? (A kinccsel foglalkozó nagyszámú műkedvelő általában így gondolja.) A magyar kutatás nagyobbik része rokonszenvvel kezeli azt az eredetileg Josef Strzygowskitól származó, idézés nélkül Leonid Maculevič által is használt és nálunk László Gyula révén elterjedt nézetet, mely szerint az új tulajdonosok a maguk történeteit látták-magyarázták bele az idegenből átvett ábrázolásokba. Mindennek megtárgyalása nem tartozik ide, ezért csak jelzem, hogy a késő avar övvereteken látható jelenetekkel kapcsolatos belemagyarázás-teória ellen konkrét jelek és mű-

vészetelméleti meggondolások egyaránt szólnak. A bizánci és különféle közép-ázsiai korsókon gyakran ábrázoltak összefüggő történetsort, ezt a kutatás chain-storynak nevezi. Amint ez utóbbiak belső összefüggése iránt a szereplők folytonossága és a fölismerhető tagolás vagy éppen annak hiánya révén általában nem merülhet föl kétség, úgy semmi jel sem mutat arra, hogy a kulturálisan amúgy is sokféle eredetű nagyszentmiklósi képtípusok egyetlen mese vagy monda képi megfogalmazását közvetíthették volna. (Ismétlem: műkedvelő belemagyarázásokban nincs hiány.)

Előadásom tárgya azonban nem ennek elemzése, amint annak sem, mit jelent az, hogy a kincs hosszú idő alatt, nemzedékek gyűjtőmunkája révén állt össze. Méltatlanul röviden ugyan, de mégis érdemes rá kitérnünk, mert részleges magyarázatot kínál Nagyszentmiklós egyedülálló voltára. Már az önmagában feltűnő, hogy az egyetlen, szerény minőségű 7. sz-i nemesvarbóki kincsen kívül az egész Kárpát-medence fél évezredes kora középkorából nincsen másik, fémedényekből álló kincs. Még inkább meglepő azt látni, hogy általában a sztyeppei népeknél nem alakult ki a fémedények rendszeres használata – ők maguk szinte egyáltalán nem készítettek, idegenből pedig csak nagyon ritkán fogadtak el, ill. igényeltek, akkor is többnyire olyat, amilyen éppen adódott. Ha körültekintünk a kora középkori Eurázsiában, akkor kiderül, hogy fémedényeket társadalmilag rendszeresen, tipológiailag változatosan kizárólag a három világbirodalomban használtak (Kína, Perzsia, Bizánc). Az egész Közép- és Kelet-Európa, valamint az eurázsiai sztyeppe világától egyedül a 7. sz-i avaroknál figyelhető meg némi eltérés: náluk mutatkoznak az önálló fémedényművesség kialakulásának első jelei. Nagyszentmiklós rendkívüli jelentősége a Kárpát-medence története és kultúrtörténete számára abban áll, hogy eszerint volt itt egy kör és kor, ahol és amikor mindhárom előfeltétel együttesen adva volt, amelyik egy ilyen jelentős kincs létrejöttéhez szükséges: a tulajdonos részéről igény és anyagi lehetőség, valamint megfelelő mesterember. Ez utóbbival kapcsolatban még további történeti következtetések is kínálkoznak, csak előbb nézzük meg: mit takarhatnak a kincsen belül a bizonyos edények közti azonosságok?

Köztudott, hogy több páros, azonosnak mondható edény van. Az egymáshoz való viszonyuk többféle. Van két olyan eset, amelyiknél eldönthetetlen, hogy egyszerre vagy egymás után készültek-e. Másoknál a díszítés koncepciójának és színvonalának azonossága – a szabad szemmel alig észrevehető eltérések mellett is – az egy időben, egyazon kéz által történt készülés mellett szól, amit megerősít az azonos kopottságuk is *[55–58]*. Megint más a helyzet a két görög feliratos csésze esetében *[59, 60]*, melyeknél az

55

56

57

58

59

60

eltérő kopottságuk már első pillantásnál magára hívja a figyelmet. A két teljesen azonosnak tűnő csészét és a teljesen azonos szövegű feliratait más-más ötvös, eltérő időben készítette – e körülménynek nagy történeti jelentősége van.

A most említett példa és több más, apró részlet azt mutatja, hogy a kincs hosszú idő alatt, a tulajdonosok tudatos tevékenysége révén állt össze. Ha ezt a szerintem másfél évszázadra becsülhető kialakulást másként fogalmazzuk meg, akkor abból – akár a tulajdonosok, akár az ötvösök oldalát nézzük is – ugyanaz állapítható meg: egy több nemzedéken át tartó hatalmi és műhelybeli folytonosság. Márpedig ez az egész kora középkori Közép- és Kelet-Európában csak egyetlen periódusban, egyetlen nép esetében volt lehetséges: az Avar Kaganátusban. További pontosítások lehetségesek még: a kincs nem mutat analógiát a kora avar korral, azaz az 568 és a 7. sz. közepe közti időszakkal – ez egyfajta kronológiai elhatárolást jelent. Van egy kulturális is: forma, ornamentika, ötvöstechnika tekintetében nem kapcsolódik a 7. sz-i Dunántúl jellegzetes késő antik és germán típusú leletcsoportjaihoz, valamint a Duna–Tisza közi kora avar vezéri sírleletekhez sem. A hipotézisek világába lépve: a nagyszentmiklósi kincs olyan avar előkelő család tulajdonában lehetett, amelyik a Kárpát-medence keleti, délkeleti részében élt, és amelyiknek ötvösei – a geopolitikai adottságoknak megfelelően – rendelkeztek bizánci kulturális ismeretekkel. Ezenkívül megengedhető még az a feltételezés is, hogy e család a 7. sz.-ban megismerkedett a bizánci kereszténységgel, s ezt a kapcsolatát a következő évszázadban is megtartotta.

Végül röviden szót kell még ejteni arról, hogy a kincsnek miért van oly kevés és nehezen fölismerhető analógiája az avar, a Kárpát-medencei leletanyagban. Ez a kérdés már önmagában egy külön kutatási feladatot jelöl ki, mert Nagyszentmiklós e tekintetben is egyedülálló. A kora középkori Észak-, Nyugat- és Dél-Európában a kincsek, fejedelmi leletek egytől egyig jól kapcsolódnak környezetük szerényebb színvonalú értéktárgyaihoz; sok és könnyen fölismerhető analógiájuk van a forma, ornamentika és ötvöstechnika tekintetében. Ennek oka a kézművesség társadalmi beágyazottságában keresendő, ott ui. nem volt ilyen áthidalhatatlan szakadék a luxustárgyak és a háziipari jelleggel előállított termékek között, mert a mesteremberekre olyan széles társadalmi igényt kellett kielégíteni, amelyet tényleges fizetőképes kereslet ösztönzött. Az avar társadalom nem ilyen volt: produktivitásáról és a gazdaság szerkezetéről rendkívül sokat elárul, hogy pontosan tudjuk: a már említett ravennai San Vitale felépítése és mozaikokkal való díszítése 26 ezer solidusba került, míg az avarok *évente* kaptak adóba Bizánctól 60–80–100, végül 120 ezret, azaz évente két, három,

négy San Vitale-templom árát! Márpedig nemhogy egyetlen hasonló nem épült Avariában, de még annál jóval szerényebb sem, és másféle épület sem. Mérhetjük ugyanezt Nagyszentmiklós mércéjével is: nemhogy másik ilyen jelentős kincs, de több kisebb sem maradt ránk. Pedig a bizánci aranyadóból *évente* tellett volna akár 20 db ugyanilyenre, sőt, a 7. sz. elején évente 60–70 db-ra is! Mindehelyett az avarok az adót olyan luxusra fordították, ami porrá vált. A feudális Európa peremén megtelepedvén, annak tárgyaiból, díszítéseiből sokat átvettek ugyan, de a társadalmi struktúrájuk és a kultúrájuk keleti maradt. A végeredmény közismert – a kincs csillogása mellett fedezzük hát föl az árnyékát is; abban ott rejlik az avarok bukása.

*

A székfoglalók méltó és igazságos záróaktusát szokták jelenteni a köszönetmondások. Mindenkit megillető módon ezt lehetetlen volna úgy elvégeznem, hogy ne éljek vissza az Önök türelmével, mert annyi nevet kellene fölsorolnom. Idetartozik az a különben magánügyem is, hogy fiatal koromban nem ragadtam meg külföldi álláslehetőségeket. Egyrészt azért, mert ott nem tárhattam volna föl honfoglalás kori sírokat, márpedig anélkül akkoriban nem tudtam elképzelni az életem. Másrészt azért, ami már közvetlenül ezt a köszönetmondást érinti: mert kezdettől fogva sok nagy tudós és jó barát kolléga közelében lehettem, akiktől bármikor kérhettem tanácsot, bírálatot vagy segítséget; önélkülük egyszerűen más lett volna a pályám iránya és íve. A régészetben – Apám mellett – László Gyula indított el, nem feledhetem Banner János és Párducz Mihály szerető figyelmét, Fettich Nándor szigorúságát. Hanem ami a szakmám kis- és nagyléptékben történő művelését illeti, a baráti iránymutatásokat és korrekciókat mindvégig Bóna Istvántól kaptam meg; ő most nagyon hiányzik ebből a teremből. Módszerbeli igényességet és forráskritikát az orientalista Czeglédy Károlytól tanultam; szerencsére már akkor is tudtam, hogy mekkora tudós engedett közel magához. Sok mindenre tanított a finnugrista Hajdú Pétertől korán megkapott barátság, érett korom ajándékának tartom azt a tiszteletteljes kapcsolatot, ami az iranista Harmatta Jánoshoz fűz. És most méltatlan módon mellőznöm kell mindazon mindennapos beszélgetőpartnerem, régész, történész, művészettörténész, néprajzos, antropológus, finnugrista és sokféle orientalista barát és ismerős nevének felsorolását, aki a beszélgetéseinkben „csak" magát adta, de azt számolatlanul és mindig. De sorolhatnám könyvtárosok neveit is, itthoniakét és külföldiekét, köztük aki az ismeretlennek a kért két könyv mellé még a témába vágó további ötöt meg

61

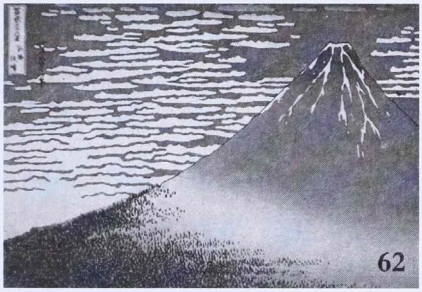
62

egy csésze teát adott. Nekik mind, meg persze a családomnak, szeretteimnek köszönhetem, hogy itt állhatok.

Befejezésül: pályafutásom e pontjára érkezve magától értetődően kínálkozik visszafelé tekinteni és egyben fölmérni, hogy mit lehet még. Engedtessék meg, hogy ehelyett – nem minden *analógia* nélkül – Hokuszai Kacusika, egyik legkedvesebb festőm *[61, 62]* számvetését idézzem:

„Már hatéves koromban főszenvedélyem volt a tárgyak formáinak lerajzolgatása. Midőn elértem ötvenedik életévemet, már végtelen sorát adtam ki a rajzoknak, de mindaz, amit hetvenéves koromig teremtettem, szóra is alig érdemes.

Hetvenhárom éves koromban kezdtem kissé megérteni az igaz természetet, az állatok, a fűvek, a fák, a madarak, a halak és a bogarak formáit.

Következésképpen nyolcvanéves koromban még jobban előre fogok haladni. Kilencvenéves koromban be fogok hatolni a dolgok misztériumába. Százéves koromban bizonyára csodálatos tökéletességet érhetek el s ha száztízéves leszek, minden vonal, minden pont, ami csak kezem alól kikerül, eleven lesz.

Felszólítom azokat, akik épp oly sokáig fognak élni, mint én: győződjenek meg róla, hogy vajon szavamat álltam-e."

(Lyka Károly nyomán)

Köszönöm megtisztelő figyelmüket.

Galavics Géza
az MTA levelező tagja

AZ ANGOLKERT MINT UTÓPIA

Elhangzott 2002. április 18-án

A 18. század második felének egyik legnépszerűbb európai költője, a svájci Salomon Gessner, amikor a korszak tájszemléletét erősen befolyásoló *Idilljeit* közzétette, azt írta, hogy *„a még meg nem rontott természetből"* olyan *„scénákat"* kívánt megjeleníteni, amelyek *„bennünket... mostani rendtartásaink közül kiragadván, az arany-idő lakosai közé helyheztetnek"*. Kötete előszavában azt is megjelölte, hogy milyen *„aranyidőt"* szeretne megidézni olvasóinak: olyat, *„amilyet előttünk a Patriárkák históriája fest, s [...] amelyet Homérusban olvasunk"*. Kazinczy fordításában citáltam Gessner szavait, aki ember és táj harmóniát idéző kapcsolatából a bibliai Paradicsom képét s a görögség világát kívánta fölidézni.[1] A Paradicsomkert idálképe párhuzamosan volt jelen évszázadokon át a keresztény kultúra egészében és a kertkultúrában is. Ennek oka, mint ezt a jeles német kerttörténész,

1 *Geszner Idylliumi*. Fordította Kazinczy Ferenc, Kassa, 1788. Az idézett részletek a ** 1 verso és ** 5 verso oldalakon. A fordítás alapját Salomon Gessner 1756-ban *(Idyllen von dem Verfasser des Daphnis)*, illetve 1772-ben *(Moralische Erzählungen und Idyllen von Diderot und S. Gessner)* kiadott művei képezték. Gessner alakjához, sokoldalú személyiségéhez, rendkívül nagy hatásához lásd: *Maler und Dichter der Idylle Salomon Gessner 1730–1788*. Ausstellungskatalog, Zürich, Wolfenbüttel, 1980. Red. Martin Bircher, Eckhard Schinkel. Wolfenbüttel 1982 s különösen Thomas Bürger tanulmányát *(Auch Er war in Arkadien! Stimmen für und wider Gessner)* 181–191.

Adrian von Buttlar írja, hogy *„a kertek mindig vágyképek, egy óhajtott világ megidézései, de ugyanakkor a legelső kert, a Paradicsom rekonstrukciói is. A Paradicsom képe azonban a történelem során folyton változott, kibővült a külső természettel és a belső, az emberi természettel kapcsolatos újabb tapasztalatokkal, koronként változó meghatározásokkal, és a teremtés egyetemes rendjének modelljeként szerzett újból és újból érvényt magának. E folyamat legmarkánsabb megjelenési formája volt a barokk kertművészeti stílus elleni lázadás. Ennek eredményeképpen született meg 1720 táján a tájkert, s ezt a kerttípust nevezték keletkezési helye után hamarosan »angolkert«-nek".*[2]

Az Édenkert fogalma az angolkert kialakulása után sem tűnt el a tájról és a táji környezetről szóló korabeli diskurzusból. Megkísérelték, hogy jelentését kiszélesítsék s a kor új kihívásaihoz igazítsák. Erre vonatkozóan hadd idézzem a korai német romantika tán legérzékenyebb költőjét, Novalist, aki egyszerre szól a Paradicsomkert–angolkert párhuzamról, a természet és az angolkert, s a természet és a műgyűjtés kapcsolatáról: *„Különös kérdés a Paradicsom helyéről – (a lélek lakhelyéről). Egy »kunstkammernek« úgy kell viszonyulnia a természet erőihez stb. mint a botanikus kertnek és az angolkertnek (a Paradicsom utánzatának) az anyaföldhöz és annak terméséhez – vagyis megfiatalodott, koncentrált/sűrített-hatványozott anyaföldnek kell lennie). A Paradicsom szinte az egész föld színén szétszóródott, s ezért vált ennyire felismerhetetlenné stb. – Szétszóródott vonásait egyesíteni kell – a csontvázát fel kell tölteni. A Paradicsom újrateremtése."*[3] A klasszicista esztétika alapja ez a felfogás, amely szerint a műalkotás a természetben fellelhető szép formák kiválasztásából és egyesítéséből kell hogy szülessék. Ezt az elvet az angolkert teoretikusai is magukénak vallották.

Az angolkertet mégsem mint az „elveszett Paradicsom" újra megtalálásának kísérletét próbálom leírni. Az angolkertek ugyanis nem csupán az elveszett Éden utáni vágyódást fejezték ki, hanem annak határozott szándékát is, hogy benne és általa újrafogalmazzák az ember és a természet, az

2 Adrian von Buttlar: *Der Landschaftgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik.* Köln, 1989. Magyar kiadása: *Az angolkert. A klasszicizmus és romantika kertművészete.* Ford. Havas Lujza. Budapest, 1999, idézve a 9. oldalról. A kert szerepéről, jelentéséről lásd még Erik A. de Jong: *Der Garten als Leidenschaft.* Vorlesungen und Vorträge, Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht. Hrsg. G. Reichelt. Heft 8, Wien, 2001.

3 Novalis sorait (Schriften, Band 3, 447) idézi Gamper, Michael: *„Die Natur ist republikanisch". Zu den ästhetischen und politischen Konzepten der deutschen Gartenliteratur im 18. Jahrhundert.* (Epistemata, Würzburger Wissenschaftliche Schriften, Reihe Literaturwissenschaft, Band 247.) Würzburg, 1998, 1.

ember és a társadalom, az ember és a vallás, az ember és a művészetek viszonyát is. Nagy ívű program ez, különösen egyetlen művészeti ág számára. Amikor az angolkerttel a természet és az ember kapcsolatának új típusú modelljét kívánták létrehozni, akkor társadalmi, művészeti, politikai eszményképeket, azaz utópiákat jelenítettek meg. Az utópia a szociológia egyik legképlékenyebb kategóriája, s a fogalomnak, a fogalom értelmezésének könyvtári irodalma van. Számomra a frankfurti iskola utópiaértelmezése volt az irányadó, leginkább Max Horkheimeré, aki szerint *„Az utópia átugorja az időt. Azokból a vágyakból, amelyeket a társadalom mindenkori állapota meghatároz, s amelyek a korral együtt változnak, azokból akarja a kortársi eszközök segítségével létrehozni a tökéletes társadalmat".*[4] Az angolkert e „kortársi eszközök" sorába tartozik.

Az utópia Morus Tamás 1516-ban megjelent, nagy hatású reneszánsz műve óta szolgál az eszményi társadalomképek összefoglaló fogalmául. Morust követően a különböző korszakok leglényegesebb eszmei áramlatai gyakran utópisztikus formában is megjelentek, képzelt világukat sokszor szokatlan helyszínekre telepítve, mint például Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazás*ában (1657) vagy Jonathan Swift *Gulliver utazásai*ban (1726). Az utópiák hosszú sorában a 18. század közepétől, tehát az angolkert elterjedésének időszakától meghatározó fontosságú lett a természet fogalma. Nem mint az utópiák helyszíne, hanem mint az embertől függetlenül létező, az emberi létnek helyet, keretet adó, vele kölcsönhatásban álló tényező. Nagy jelentőségű változás ez. Még akkor is, ha tudjuk, hogy *„Az a szent szó, hogy »természet«, alighanem a legbizonytalanabb értelmű szó az európai népek szótárában* – írta le Honour Lovejoy-ra hivatkozva, aki a szónak több mint hatvan eltérő jelentését különítette el. *Gyakorlatilag minden 18. századi meggyőződés, lett légyen az vallási, erkölcsi, filozófiai, gazdasági vagy művészi, a természet törvényéhez folyamodott alátámasztásért."*[5] Az írott alaphangot

4 Horkheimer, Max: *Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie*. Stuttgart, 1930, amelynek önálló fejezete szól az utópiáról. Ez utóbbi *Az utópiáról* címmel a *Válogatás polgári szerzőktől* kötetben, válogatta Erdélyi Miklós. Budapest, 1979, 13–25. A közölt idézet 17. Továbbá Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, 1996 (1. kiadása: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929), valamint Neusüss, Arnhelm: *Utopie*. Berlin–Neuwid, 1968, különösen *Az utópista bölcselet szociológiájának nehézségei* című fejezete. Magyarul az idézett 1979-es válogatásban (106–198).

5 Honour, Hugh: *Neo-classicism*. Harmondsworth, 1968, magyar fordítása: *Klasszicizmus*. Budapest, 1991, 96. A szerző a természet fogalmának sokféle értelmezésénél Lovejoy, Arthur O. *Essays in the History of Ideas*. (Baltimore, 1948) c. művére utal. A kérdéshez lásd még Heinz Dieter Weber (hrsg.): *Vom Wandel des neuzeitlichen Naturbegriffs*. Konstanz, 1989.

Rousseau intonálta, s a kor emberét ettől az időszaktól foglalkoztatja intenzíven az ember és a természet, a természeti környezet és a civilizáció viszonya, csakúgy, mint a természeti törvényeknek és az emberi természetnek az összefüggései.[6]

Ebbe a természet és a ember kapcsolatát boncoló diskurzusba kapcsolódott bele a maga sajátos eszközeivel a tájkert, az angolkert műfaja. Különlegessége abban áll, hogy az angolkertek tervezői és megrendelői megkísérelték, hogy utópiájukat a rendelkezésre álló területen a valóságban is megteremtsék, fizikailag is bejárhatóvá és átélhetővé tegyék. Ehhez a környezetet harmonikussá, érzelmek és vonzódások hordozójává kívánták formálni. Ezért írhatta Buttlar, hogy a tájkert *„mégha a schilleri értelemben gyakran a »szentimentális« jelzőt társítják is hozzá, távolról sem csupán visszafelé tekintő; éppen ellenkezőleg: az önmagát megvalósítani képes, felszabadító természet látomása csak egy, többé vagy kevésbé konkrét politikai és társadalmi eszményhez kapcsolódva nyerte el aktuális értelmét. A moralizáló feliratok, valamint a példaképnek tekintett erényes hősök és vágyott történelmi idők megidézése – akikkel, illetve amelyekkel a kor emberei azonosították magukat – paradox módon egy eljövendő szellemi otthon kijelölését szolgálják".*[7] Ennek a szellemi otthonnak a karaktere nagyot változott Morus Tamás *Utópiája* óta. A *„reneszánsz utópiája* – mint Horkheimer írja – *még a középkor szekularizált mennyországa"*, az angolkert viszont – Buttlar szóképével élve – nem más, mint egy *„liberális paradicsomkert".*[8]

Az angolkert kialakulása szokatlanul szorosan kötődött egy politikai irányzathoz. Pontosabban az 1720-as, 30-as és 40-es évek London környéki nemeseinek liberális elveket valló csoportjához, akik szembefordultak a Hannover-házi angol királyok uralmával, az akkori kormányzat korrupt, visszaélésekkel teli politikájával. Ők voltak az elsők, akik az ember és a természet harmonikus egységét s általa egy liberális politikai felfogást hirdető költő, Alexander Pope körében – a geometrikus térrendszerű és formára

6 Rousseau írása – *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* – 1755-ben jelent meg Amszterdamban. Magyarul Kis János fordításában – *Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* – a Jean-Jacques Rousseau *Értekezések és filozófiai levelek* c. kötetben. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Ludassy Mária. Budapest, 1978, 59–200. A „természet" fogalmának átértékeléséhez s ennek az utópisztikus vonásaihoz: Hermand, Jost: *Grüne Utopien in Deutschland. Zur Geschichte des ökologischen Bewusstseins*. Frankfurt am Main, 1991 s különösen a *Das „Versprechen der Natur" im Zeitalter der Aufklärung* c. fejezet (32–38).

7 Buttlar: *Az angolkert* (i. m.), 20.

8 Horkheimer 1979 (i. m.) 19.; Buttlar: *Az angolkert* (i. m.) 9.

nyírt növényzetű franciakertek tagadásaként – London környéki kastélyaik és villáik kertjeit tájkertté alakították át.[9]

Néhány kép segítségével bemutatom az Oxfordtól északkeletre fekvő Stowe kertjét. Részben azért, hogy érzékeltessem, az angolkert nem csupán tetszetősen elrendezett zöld felületek együttese, hanem filozófia és architektúra is egyben, részben pedig, hogy legalább egy olyan kertet mutassak, amely kerti építményeivel együtt viszonylag jól őrzi az eredeti állapotot, köszönhetően az utóbbi évtizedek kitűnő helyreállításainak. Stowe Angliában is a legkorábbiak közül való. Jellegzetességeit „in statu nascendi" vizsgálva, tisztábban tapintható ki, minek a tagadásából s minek az igenléséből született az új, szándékaiban, mondanivalójában, eszközeiben egy feltörekvő stílusjelenséget képviselő műalkotás.

A bemutatott képek zöme, itt is és a továbbiakban is, saját, a helyszínen készült felvételem. Ezt azért említem meg, mert úgy vélem, egy angolkertben készített fénykép nem csupán dokumentáció, hanem – talán jobban, mint más műalkotás esetében – egyúttal interpretáció is. A tájkertek létrehozói ugyanis a kertek megtervezésekor és kialakításakor hangsúlyozottan képi hatásokra törekedtek – ezért nevezik a tájkerteket bejárható képek együttesének. Építészek, festők, tájépítészek is úgy fogták fel feladatukat, hogy a táj valóságos adottságaiból, fákból, bokrokból, rétekből és vízfelületekből, valamint építészeti és szoboralkotásokból természeti képeket formáljanak. Képeket, amelyek minden lépésnél, minden napszakban és évszakban, megvilágításban állandóan változnak. Nem csupán a tájkerten belül, hanem azon kívül is, a tájkert és a környező táj kapcsolatának megteremtésében. A parkot és a mezőgazdasági területeket ugyanis legtöbbször csupán egy távolról nem is látható árok, az úgynevezett Aha-árok választja el egymástól, pontosabban csak fizikailag választja el, mert látványukat éppenhogy összeköti. Nem látni ugyanis, hogy hol végződik a park, és hol kezdődik a szabad természet. A klasszikus angolkert környezetkapcsolatának éppen ez a lényege.

A stowe-i park magas rangú katonáé, Lord Cobhamé volt, aki királypártiból lett ellenzéki politikussá. Pope köréhez tartozott, s kastélyát és kertjét az 1710-es, 20-as években építtette ki. Első kastélyparkja még geometrikus rendszerű volt, s az egyik főtengely középpontjába szabadon álló, oszlopos

9 Az angol politikai törekvések és az angolkert kapcsolatáról Adrian von Buttlar: *Der englische Landsitz 1715–1760. Symbol eines liberalen Weltentwurfs.* (Studia Iconologica 4.) Mittenwald, 1982, és Buttlar, 1989 (i. m), illetve Buttlar, 1999 (i. m) 20–39.

1. kép. *Stowe, körtemplom a Medici-Venus szobrával, 1720–21*

körtemplomot építtetett, benne a kor egyik legkedveltebb antik szobra, a Medici-Venus kópiájával. Kastélykertjét azonban már az 1730-as évektől William Kent, a 18. század egyik legjelentősebb angol tájépítésze, tájkertté formálta át.[10] A lágyan ívelő domboldalakkal s a völgyben végigfutó, néhol tóvá szélesedő patakkal kialakított tájkert, amely ma oly természetesnek hat, hatalmas földmunka eredménye. Lord Cobham az első szabadkőművesek közé tartozott, éppúgy, mint jó néhányan baráti köréből, a környékbeli birtokosokból. Kertje az angol liberális arisztokrácia találkozóhelye lett, közte tehetséges és ambiciózus fiataloké. Róluk írta Swiftnek a Stowe-ban gyakori vendég, Pope: *„Megismerkedtem néhány fiatal emberrel, akik inkább a történelemhez mérik magukat, mint a mostani állapotokhoz, és ezért a jövő reményeket fűzhet hozzájuk."*[11] Pope-ot nem csalták meg megérzései, e körből később ketten is Anglia miniszterelnöki székében ültek. Az 1730-as, 40-es évektől a stowe-i tájkert az épülettípusok, az építészeti formák, minták és stílusok megválasztásával, valamint az épületek szobordíszének

10 Stowe kialakításához lásd Buttlar: *Az angolkert* (i. m) 41–48 és Marsden, Jonathan et alia: *Stowe Landscape Gardens (The National Trust)*. London, 1997.

11 Pope levelét – Basil Williams: *The Life of William Pitt, Earl of Chatham, I.*, New York, 1966, 53 nyomán – idézi Buttlar: *Az angolkert* (i. m.) 42.

2. kép. *Stowe, az Ősi erények temploma, 1737*

3. kép. *Stowe, „az Újfajta erények" emlékműve, 1737 körül (rézmetszet, 1750)*

kiválasztásával és tematizálásával ennek a liberális arisztokrata körnek a szellemi, politikai és művészi vonzódásait fejezte ki.

Kent a korábbi geometriai kertből egyetlen építményt hagyott meg, a szabadon álló, oszlopos körtemplomot (*1. kép*). Csak éppen környezetét változtatta meg, tájképi háttér elé állította. Monopterosznak nevezi a vitruviusi terminológia ezt az épülettípust, amely párjával, a kápolnaépítményt is magában foglaló peripterosszal együtt az angolkertek egyik legjellegzetesebb antikvitást idéző eleme lett.[12] Stowe-ban is peripterosz lett a tájkert egyik legkorábbi épülete. 1737-ben épült a Róma melletti Tivoli Sibylla-templomának mintájára, s az Ősi erények templomának nevezték (*2. kép*). Belsejét görög filozófus (Szókratész), költő (Homérosz), hadvezér (Epaminondasz) és törvényhozó (Lükurgosz) szobra díszíti. Példaképek ők, a görög demokrácia és az annak talaján nőtt kultúra képviselői. Ezt a jelentést a közelben további épületekkel értelmezték. Az „Ősi erényeket" szembeállították saját koruk „erényeivel", amelyeket az „Újfajta erények temploma" jelenített meg (*3. kép*). Ez a ma már csak metszetben ismert építmény gondosan megtervezett és megépített romhalmaz volt, s bemutatta, mi volt építtetőjének és baráti körének véleménye koruk politikai és morális állapotáról.[13]

A „boldog aranykor" felidézése és szembeállítása a jelen valóságával régi toposza különböző kultúráknak. A stowe-i angolkert újdonsága, hogy ezt térben is megjelenítették. Az igazi újdonságot azonban e kerti építményekkel folytatott diskurzusban a Brit kiválóságok templomának megépítése hozta. Ez szabadban álló, félköríves profán oltár, az Ősi erények templomának angol párhuzama (*4. kép*). Falfülkéibe tizenhat, nagy gonddal kiválasztott brit kiválóság mellszobrát helyezték. Közülük csupán négyen származtak a királyi családból, a többiek hadvezérek, politikusok, filozófusok (Locke és Bacon), költők (Shakespeare, Milton és a még élő Pope)

12 Weibezahn, Ingrid: *Geschichte und Funktion des Monopteros. Untersuchungen zu einem Gebäudetyp des Spätbarock und des Klassizismus.* (Studien zur Kunstgeschichte, Bd.3) Hildesheim–New York, 1975.; Hajós, Géza: Beiträge zur Bedeutung des Tempelszenerie. In *Principessa bellina bonina carina. Geschichte und Schicksal des Leopoldinentempels und seines Umfelds im Esterházy'schen Schlosspark in Eisentadt.* Hrsg. F. Prost, Eisenstadt, é. n. [1997] 10–17, 47–48.

13 A közölt metszet illusztrációnak készült a George Bickham által 1750-ben kiadott *The Beauties of Stowe* c. vezetőhöz. Ennek szövege – különböző áttételeken keresztül – nagyobbrészt Daniel Defoe és Samuel Richardson Stowe leírását (1742) követi. Közli Marsden, Jonathan et alia: *Stowe Landscape Gardens* (i. m) 27 s ugyanott 95. a stowe-i kertről készült különböző vezetők egymáshoz való viszonyáról is.

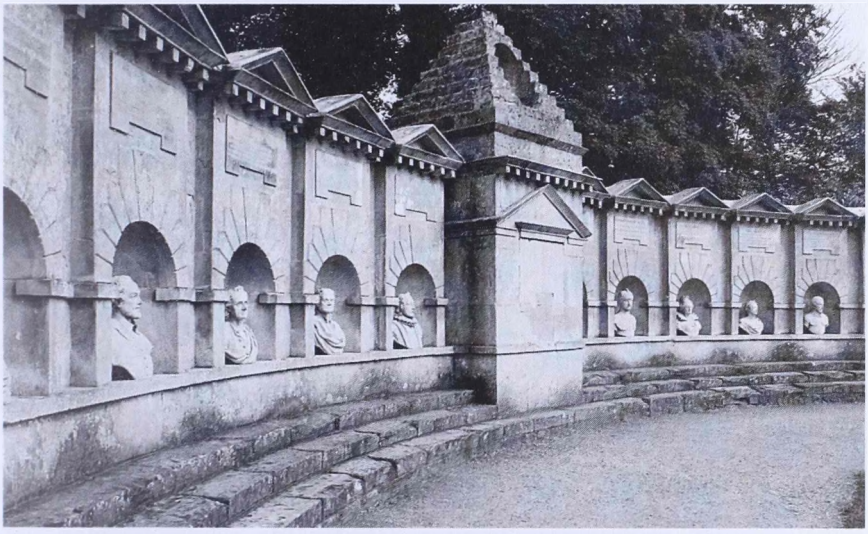

4. kép. *Stowe, a Brit kiválóságok emlékműve, 1730-as évek*

voltak, egy pedig természettudós (a nemrég meghalt Newton). Először itt magasztosultak föl a mi korunk hősei, a közgazdászok, köztük Sir Thomas Gresham, a londoni tőzsde megteremtője.[14] A modern társadalmi emlékezetnek itt az a formája lépett látványos módon színre, amely nevezetes emberek szobrainak felállításával kívánja múltját megőrizni, értelmezni s a múltat a jövőről alkotott elképzeléseibe bevonni. Az emlékezés kultúrájának szekularizált, polgári változata formálódik itt, amely nem a születési érdem, hanem társadalmilag hasznos, kiemelkedő tevékenység okán őrzi meg egy közösség vagy egy nemzet kiválóságainak emlékét. A kertek lettek e modern emlékezéstechnika első helyszínei, s ennek jegyében egy új francia tanulmánykötet, Pierre Nora nagy hatású könyvének – *Les lieux de memoire* – címét kölcsönözve, a kerteket mint az emlékezés helyszíneit mutatja be. Jan Assmann-nak, a kulturális emlékezet másik meghatározó kutatójának megfogalmazása, mely szerint *„az emlékezet nem csak a múltat*

14 Az említetteken kívül a „Brit kiválóságok" között szerepel még Inigo Jones, Sir Francis Bacon, King Alfred, The Black Prince, I. Erzsébet, III. Vilmos, Sir Walter Ralegh, Sir Francis Drake, John Hampden és Sir John Barnard. Buttlar (i. m.) 46–47.

5. kép. *Stowe, gótikus templom, 1740-es évek*

rekonstruálja, de a jelen és a jövő tapasztalását is szervezi", pontosan ráillik a stowe-i Brit kiválóságok emlékművére.[15]

Ettől az emlékműtől az út a patak Palladio-hídján át, jobbra, a Barátság templomához vezetett, gondolatilag is. Lord Cobham és fiatal barátai itt vitatták meg Anglia jövőjére vonatkozó elképzeléseiket, miközben a mennyezetképről Britannia figurája nézett le rájuk, s köröttük a falak előtt kortárs ellenzéki politikusok portrészobrai álltak. A Barátság temploma a családi, társadalmi, testületi kapcsolatok mellett vagy éppen velük szemben a közös elveken, hiteken, egyéni vonzalmakon alapuló érzelmi kapcsolatok felértékelődését képviselte.

15 Assman, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992. A közölt idézet a magyar kiadás – *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás* (Bp., 1999) – 43. oldalán. Pierre Nora (ed.) munkája három kötetben Párizsban jelent meg: *Les lieux de mémoire I. la république* (1984), *Les lieux de mémoire II. la Nation* (1986), *Les lieux de mémoire III. Les France* (1992). A francia kerttörténeti tárgyú kötet: Monique Mosser, Philippe Nys (ed.): *Le jardin, Art et Lieu de Mémoire*. Besançon, les Editions de l'Imprimeur, 1995. A fogalom alkalmazásához lásd még Keserű Katalin: *Az emlékezés a kortárs művészetben*. Pécs, 1998; Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.

Ha a stowe-i kertben még a Palladio-híd előtt balra fordulunk, akkor a dombtetőre 1741-ben emelt gótikus templomhoz érkezünk *(5. kép)*. Az épületre a szabadság eszméjének megjelenítését bízták. Innen a neve: a Szabadság temploma, s innen különös formavilága, gótikát utánzó stílusa is. Az újra felfedezett gótikának ez az egyik első és jelentős emléke Angliában. A gótika újjászületésében a kor természetértelmezésének különböző tézisei, teoretikus elgondolásai kapcsolódtak össze. Egyfelől az, hogy a 18. század első felének írói és filozófusai polgári emancipációs törekvéseikben a természetet a szabadság jelképének tették meg, másfelől pedig, hogy a kor művészetteoretikusai a gótika stílusát a természettől eredeztették. Példaként idézek egy „gótikus" kunyhót ábrázoló metszetet a 18. század közepéről *(6. kép)*.[16] Így kapcsolódott össze a gótika mint a természethez legközelebb álló stílus a szabadság gondolatával, s ugyanakkor – már megjelenése pillanatában – az angol nemzeti múlt dicsőítésével is. Hasonlóan a görög kiválóságok – brit kiválóságok szoborpárhuzamához, a görögös körtemplom és a háromszög-alaprajzú gótikus templom párosa azt fejezte ki, hogy az angliai arisztokraták e vezető reformköre Nagy-Britannia megújulását a görög demokráciák és az angol hagyományok példájára építve képzelte el.[17]

Buttlar tézise, hogy a gótika *„első ízben a tájkertben jelent meg, mint történelmi képzettársítások hordozója, egy ideológiailag felmagasztosult, hangulatteli középkor-kép megtestesítője"*, úgy vélem, többről és másról is szól, mint a gótika újrafelfedezéséről.[18] Ha egy elvont idea építészeti megjelenítésénél a 18. század közepén a megrendelő vagy az építész azon tűnődik, hogy milyen, egyszer már volt stílusban készüljön az épület, akkor ez félreérthetetlenül jelzi, hogy elkezdődött az európai képzőművészetben a történeti stíluskorszakok egymást követő rendszerének felbomlása. Helyükbe, mi már tudjuk, egy radi-

16 Az új természet- és művészetértelmezésről, a gótika átértékeléséről Marosi Ernő: *Emlék márványból vagy homokkőből*. Budapest, 1976, 50–57, 120–122; az 58. kép az általunk is közölt „gótikus kunyhó" (Paul Decker: *Gothic Architecture Decorated*. London, 1759 metszetillusztrációja) képmellékletével. Lásd még Buttlar: *Angolkert* (i. m.) 47.

17 A korai angliai tájkertekben megjelenő szellemi tartalmak fő jellegzetességként a modern kerttörténeti kutatás is ezt emeli ki, mind Stowe, mind pedig a hozzá közel álló Rousham esetében: Stowe-ról Clarke, Georg B.: The Gardens of Stowe. Grecian Taste and Gothic Virtue: Lord Cobham's Gardening Programme and its Iconography. In *Apollo*, 97 (1973), 558–571 és ennek nyomán Müller, Ulrich: *Klassischer Geschmack und Gothische Tugend. Der englische Landsitz Rousham*. Worms, 1998.

18 Buttlar: *Angolkert* (i. m.), 47.

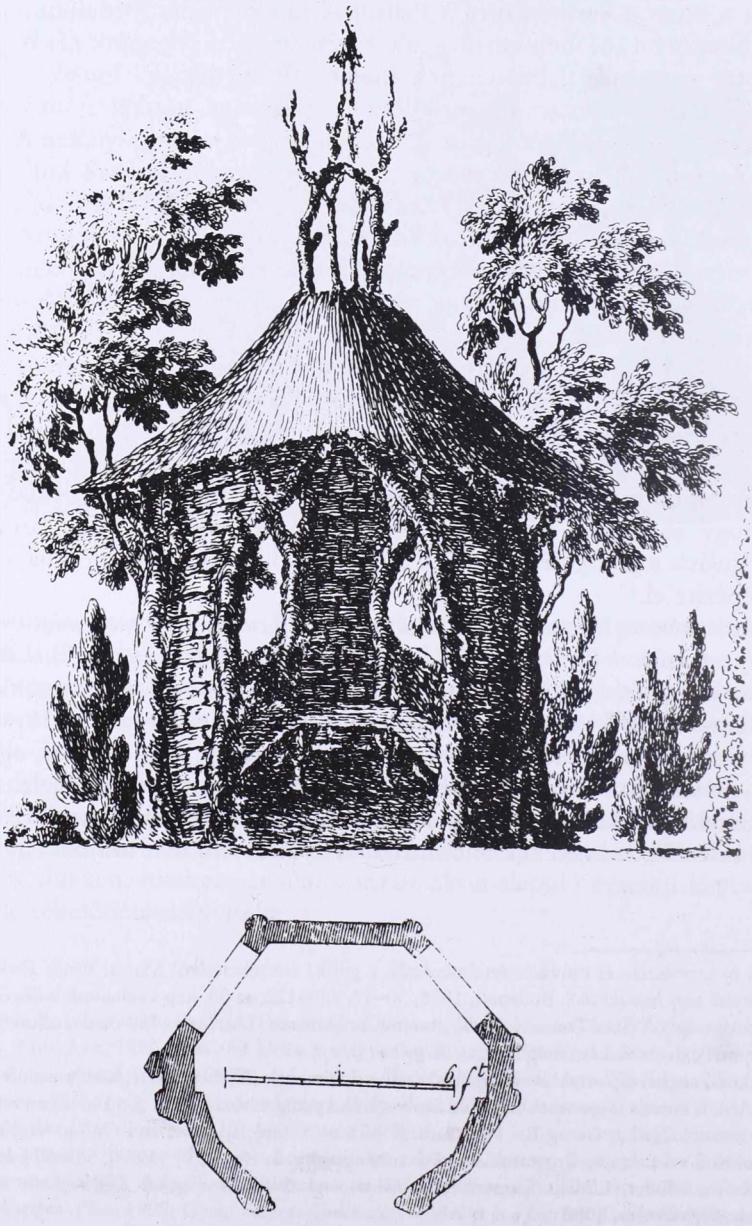

6. kép. *„Gótikus kunyhó" (rézkarc, rézmetszet, 1759)*

[186]

kálisan új művészetszemlélet jegyében a historizmus gyakorlata lép majd, amelyben építész és megbízó ízléstől, épületfunkciótól, kortól, hagyománytól, divattól befolyásolva szabadon választhat az elmúlt századok építészeti hagyományából.

Az angliai tájkertek az 1760–70-es évektől egyre növekvő hatást gyakoroltak Európa s az Újvilág kertművészetére. Ebben szerepe volt az 1770–80-as évektől egyre növekvő mértékű „kert-turizmusnak", az angliai kerteket fölkereső és sorra járó külföldi előkelőségek helyszíni benyomásainak is. Az angolkert művészetfelfogásával, a természethez, az antikvitáshoz s a középkor örökségéhez való viszonyával, egész szellemiségével a progresszió jelképe lett, s ezt a szerepét több évtizeden át megőrizte. E vonatkozásban is nagy volt e kertek vonzáskörе. Ha a véletlen úgy hozza, egy-egy kertben akár a világ ellentétes pontjáról származó, hazájuk történetében, kultúrájában meghatározó személyiségek találkozhattak volna össze. Példánk a Stowe hatását mutató, London közelében fekvő Painshill parkról szól: 1787-ben érkezett ide Nagycenkről Széchényi Ferenc, aki európai útját úgy állította össze, hogy a kor nevezetes kertjeit – köztük például a kontinens legkorábbi angolkertjét, a wörlitz-i kertet is – fölkereshesse.[19] Painshill egy másik, egy évvel korábban ott járt látogatója Thomas Jefferson, az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozat* aláírója, az ország későbbi elnöke volt, aki szintén végigjárta Anglia kertjeit, s Stowe-ba is eljutott. Széchenyi is, Jefferson is, kiemelkedő társadalmi szerepvállalásukon túl, környezetükben az angolkert, a tájkert meghonosítói és terjesztői lettek. A nagycenki kastélykert, amely Magyarország első angolkertjei közé tartozott *(7. kép)*, ma is őrzi ennek emlékét, nemcsak fáival és térstruktúrájával, de a parkon túl, a Fertő tó melletti táj fölé magasodó görögös körtemplommal, a gloriet-tel is. Thomas Jefferson alakjához – máig meglévő monticellói rezidenciája és kertje mellett – nevezetesebb tájkert kap-

19 Széchényi Ferenc 1787–88-ban tett európai utat, amelyen ő maga és titkára – a szintén szabadkőműves Ribini János – naplót vezetett. Az 591 oldalas, német nyelvű napló máig fennmaradt (O. L: P 623, I. kötet, 12. sz. 9.). Tartalmát kivonatosan ismertette Bártfai Szabó László: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története*. Budapest, 1913, 295–310, s hasonlóan, de kissé részletesebben Marczali Henrik: Széchenyi Ferenc utazásai. In *Budapesti Szemle*, 1936, 240. kötet, 129–151, 291–323. Angliai útjáról külön Sisa József: Count Ferenc Széchényi's Visit to English Parks and Gardens in 1787. In *Garden History*, 12 (1994), 64–71, közölve s kommentálva az angliai kertekre vonatkozó valamennyi naplórészletet is. A Széchényi-útinapló szövegét Eva Maria Csáky (Wien) készül közzétenni. A nagycenki kastélykert közölt alaprajza részlet az OSZK Térképtár, TK 635 sz. térképéről. Lásd *Gróf Széchényi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa 1. Kéziratos térképek és atlaszok. I.* Szerk. Plihál Katalin. Budapest, 2002, Kat. 145.

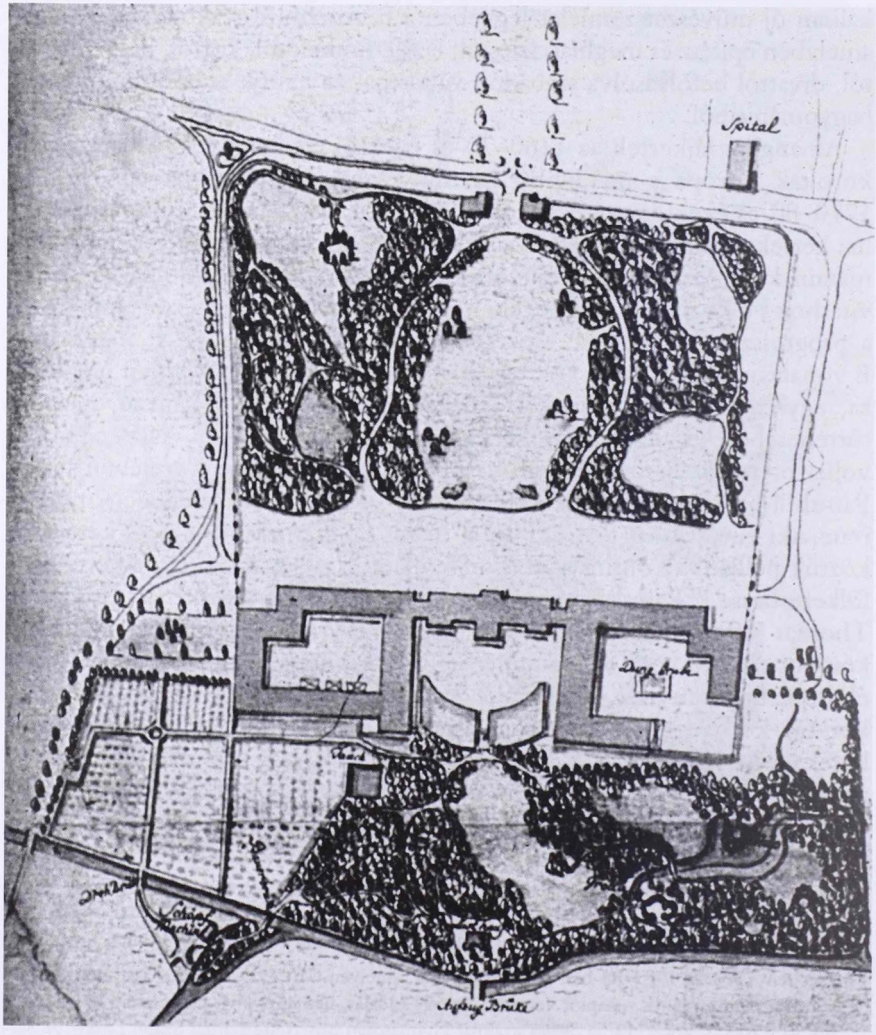

7. kép. *Széchényi Ferenc nagycenki angolkertje, 1805 körül*

csolódik, a washingtoni Fehér Ház kertje. Az elnöksége idején kiépült, görögös homlokzatú Fehér Ház köré maga tervezett angolkertet s terveit kert későbbi tájépítészei is felhasználták.[20]

A következőkben a magyarországi angolkertekről szólok röviden. Kutatásaim elején számomra az volt az alapkérdés, hogy vajon megsejthető és értelmezhető-e a Kárpát-medence mai, lepusztult és teljesen átalakított angolkertjeiben az eredeti koncepció, hogy vajon lehet-e a nemegyszer romos és kibelezett kerti építményekben, töredékes vagy hiányos szoboremlékekben az egykorú ábrázolások és térképek, leírások és birtokleltárak, valamint az európai analógiák alapján az egykor volt teljességet meglátni és interpretálni. A válaszom az, hogy lehet, de csak sok fáradság árán.[21]

Az angolkert nálunk is a franciakert tagadásából született. De nem egy művészeti stílust tagadtak meg, hanem egy életvitelt, a világhoz való viszony egy túlhaladottnak ítélt formáját. A leglátványosabb módon éppen Eszterházával kapcsolatban. Eszterházáról nálunk inkább a felvilágosult testőr-írót, Bessenyei Györgyöt szokás idézni, aki 1772-ben írta le: *„Mind királyunk, mind nemzetünk dicsősége kívánta, hogy Eszterháza magát csudává tegye. Meg kellett mutatni, hogy a Paris és Londonban nevelkedett francia kívánság Magyarországban gyönyörűségét feltalálhatja."*[22] Bő másfél évtized múlva azonban Eszterházának már fulmináns, hercegi rangú kritikusa akadt. Charles Joseph de Ligne-nek hívták a francia forradalom által Belgium területéről elűzött művelt arisztokratát, tábornagyot, írót, utazót és kertrajongót, akit egész Európában ismertek, s Goethe „a század legderűsebb férfiújának", Voltaire pedig „Európa legszeretetre méltóbb figurájának" nevezett. Az 1780-es években járhatott Eszterházán, s véleménye helyszíni tapasztalatból ered. Elismerte ugyan, hogy Eszterházának vannak nagyon szép részletei, így a fedett, rácsos folyosó és a Szent Márkus tér, de bírálta

20 Buttlar: *Az angolkert* (i. m.), 242. Jefferson, aki angliai utazásakor hazája párizsi követe volt, azzal a John Adamsszel együtt járta be Angliát, aki G. Washingtont követte az elnöki székben. Jefferson előbb Adams alelnöke volt, majd 1801–09 között elnök. Építész-tervezőként is ismert. Tájépítészi tevékenységéről külön összefoglalás készült: F. D. Nichols – A. E. Griswold: *Thomas Jefferson Landscape Architect*. Charlottesville, 1978.

21 Kutatásaimat, amelyben Rapaics Rajmund, Örsi Károly, Zádor Anna, Sisa József és mások eredményeire támaszkodhattam, 1999-ben *Magyarországi angolkertek* címmel foglaltam össze (Balassi Kiadó), benne a téma részletes irodalmával. A munka Adrian von Buttlar alapművének magyar kiadásával *(Az angolkert)* egy kötetben jelent meg. A továbbiakban Galavics, 1999-ként idézem.

22 Bessenyei György: *Az eszterházi vigasságok*. (h. n.), 1772, p. 3.

a hercegi park teljesen zárt, bekerített jellegét *(„Itt az angolos aha-árkot kellett volna alkalmaznia, [hiszen] a magyarok, éppúgy szeretik a szabadságot, mint ő")*, s öncélúnak ítélte a kastély és a kert pompáját. Eszterháza birtokosa – írta – *„nagyon is visszaélt az istenek nevével. A templomot, amelyet a Szerencse istennőjének, Fortunának szentelt, inkább a Gazdaságosságnak (Oekonomie) szentelhette volna, ha nem adott volna ki egy milliót a rezidenciában található bútorokra, s az ott rendezett ünnepségekre, amivel a fényűzésnek és a mértéktelen luxusnak áldozott. Kertje Ámor [Vénusz] templomát is inkább adná át a fácánost őrző csősznek lakásul"* De Ligne herceg kemény szavai egy ízlésváltás és egy korszakváltás leghatározottabb jelzései.

De Ligne nem volt elfogult. Elismeréssel szólt néhány magyar arisztokratáról, akik kertjeiket a modern ízlés szerint alakították át. Köztük egy Zichy grófról (akit a Nagyszombat melletti vedrődi kert építtetőjével azonosítottunk), több Eszterházy grófról (a csákvári és a tatai angolkerteket kiépítő testvérpárról) s Batthyány hercegről, akinek körmendi kertjét név szerint is megemlítette.[23]

Ezek közül a körmendi park volt az egyik legnagyobb szabású, s nem csak területére nézve. Készíttetője, gróf Batthyány Lajos, akkortájt, 1782/83-ban fogott hozzá a körmendi kastélykert modernizálásához, amikor Eszterházán még dolgoznak a barokk kert utolsó nagyszabású alkotásán, a szobrokkal és balluszt rádokkal díszített emeletes kaszkád-építményeken. Amikor 1787 tájára a körmendi park kiépül, Körmend ura is hercegi címet kapott. Esterházy Miklóst és Batthyány Lajost, a két társadalmilag azonos rangú és rendű arisztokratát – amint ez kastélykertjük kialakításán is lemérhető – személyes érdeklődésük, mentalitásuk, szellemi tájékozódásuk tekintetében egy világ választotta el egymástól. Generációs különbség is volt ez, hiszen ekkortájt Esterházy herceg 73, Batthyány 33 éves volt. A fiatal Batthyányi kora felvilágosult bécsi értelmiségéhez vonzódott, bukolikus német verseket írt s tett közzé saját neve alatt 1785-től a Wiener Musenalmanachban. Az Almanach szerkesztői (Blumauer és Ratschky) nemcsak a bécsi felvilágosodás ismert

23 De Ligne, Charles Joseph: *Der Garten zu Beloeil nebst einer kritischen Übersicht der meisten Gärten Europas*. II. Teil, Dresden, 1799. 117–120. A könyv eredetije – *Coup d'oeil sur Beloeil* – franciául jelent meg 1782-ben, majd kibővítve 1795-ben is. A német változat ez utóbbinak a fordítása. Az általa említett magyar arisztokraták kertjeinek azonosításához, értékeléséhez Galavics, 1999, 19–36, 58–63. De Ligne személyéről Ludwig Trauzettel utószava a német változat facsimile kiadásához (Reprint Wörlitz, 1995, 200–223).

írói, de a bécsi szabadkőművesség jelentős személyiségei is voltak. Batthyány az ő révükön találhatott utat a bécsi „Zu wahren Eintracht" szabadkőművespáholyba, ahová 1784-ben vették föl. Ebben a körben a tájkert új szellemi törekvések látható és bejárható megjelenítője volt, s ez a tartalom a körmendi kertből kielemezhető. Szellemi tartalmát tekintve, úgy tűnik, az egyik legigényesebb volt a 18. század végi Magyarországon.

A Rába partján fekvő s a várkastélyhoz csatlakozó kertet bő fél évtized alatt alakították át angolkertté, de térrendszerének geometrikus elemei sokáig őrizték még a hajdani fácánoskert emlékét. Szellemi karakteréből két markáns csoport emelhető ki. Az egyikkel Batthyány Lajos antik istenek ligetévé igyekezett formálni kertjét, benépesítve azt görög istenek templomaival, szobraival, a másikkal pedig a modern, társadalom-központú filozófia kertben megjeleníthető formáit kereste. Számadások, költségvetések, kőfaragónak adott utasítások s néhány megmaradt szoboremlék szól a mára elhanyagolt kert hajdani gazdagságáról.[24]

A bukolikus tájat, az antik istenek ligetét a körmendi kertben Florának és a pásztoristen Pánnak egy-egy temploma, arrébb a Rába partján a Nimfák fürdője s egy Nimfa-oltár közvetítette, s a park különböző helyeit görög és római istenek és mitológiai alakok szobrai: Mercurius, Jupiter, Neptunus s három ókori szerelmespár, Amor és Psyche, Zephyrus és Flora, valamint Vertumnus és Pomona szobra népesítette be. Közülük csak az utóbbi pár maradt ránk *(8. kép)*, a korai klasszicizmus felfogását képviselő bécsi akadémiai szobrász, Johann Martin Fischer görögül szignált alkotása. Batthyány Lajos itt a kertművészet eszközeivel megteremtette kastélya körül azt a világot, amelyet verseiben is megénekelt. Tájkertjének legjellemzőbb sajátossága, hogy műveltségeszménye, irodalmi, politikai, filozófiai érdeklődése a kert más részein is nyomon követhető.

A kastélykert másik témakörét a felvilágosodás filozófiájának – a hazai arisztokrácia körében egyedülállóan demonstratív – vállalása határozta meg. A szabadkőműves gróf a *„Csend allé"* mellett kialakította a *„Filozófusok sétányát"*, s templomot emelt a *„Természet"*-nek (Tempel der Natur), a *„Társadalom"*-nak (Temple de Societé) és a *„Szükségszerűség"*-nek

24 A körmendi kastélykertről Koppány Tibor: A körmendi kastély építéstörténete. In *Vasi Szemle*, 1979, 367–396. Batthyány Lajos (1753–1806) verseit a Wienerischer Musenalmanach 1785., 1789., 1790. és 1795-i kötetében közölte. Szabadkőműves-felvételéről és -tisztségéről Abafi, Ludwig: *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*. Budapest, Bd. 4 (1893), 289, 313. A kert tematikai rendszeréről Galavics, 1999, 19–24.

8. kép. *Körmend, kastélypark.*
Johann Martin Fischer: Vertumnus és Pomona szobra, 1780-as évek

(Tempel der Noth) is. Választása, egy évvel a francia forradalom kitörése előtt, egyértelműen annak jele, a felvilágosult arisztokrata hitt abban, hogy a világ tanítás, példák felmutatása, megismertetése által megváltoztatható, jobbá tehető. S abban is, hogy a művészeti alkotásoknak, így a kertnek, a benne kialakított tereknek, építményeknek, szobroknak is úgy kell gyönyörködtetniük, hogy egyúttal erkölcsnemesítő gondolatokat is közvetítsenek. Felfogása jellegzetesen szabadkőműves-indíttatásról tanúskodik.

A *szabadkőművesség* a korszak tájkertjeire meghatározóan fontos hatást gyakorolt, de ez az egyes kertekben, kerti építményeken és szoboremlékeken közvetlen módon igen ritkán mutatható ki. A közép-európai kertművészet kutatásában a szabadkőművesség hatása különösen Mozart *Varázsfuvolájának* ihlető forrásait keresve vetődött fel. Ám a kutatásnak inkább csak közvetett eredményei vannak. Hajós Géza például bécsi és Bécs környéki kerteken érzékeltette, hogy a *Varázsfuvola* korának bécsi közönsége jól ismerhette azt a szabadkőművességgel kapcsolatba hozható képi, jelképi nyelvet, amellyel a Mozart-opera is élt.[25]

A körmendi kertnek a szabadkőműves-filozófiát képviselő épületei nem maradtak fenn. Tervek és ábrázolások híján nem tudjuk, milyen volt formai kiképzésük, belső díszítésük. A Rozsnyó melletti Betlér parkjában viszont ma is áll egy szabadkőműves-pavilonként emlegetett nyolcszögű építmény *(9. kép)*. Építtetőjét, Andrássy Lipótot 1790-ben vették föl a pesti „Nagyszívűséghez" páholyba. Nagybátyja a rozsnyói püspök, de ő maga voltaire-iánus volt, s a parkjában könyvtárának emelt különálló kápolnaépületet könyvtára számára, mintegy a „Tudás kápolnáját". A könyvtárat azután a gömöri evangélikusok könyvtárával egyesítette, s érem- és ásványgyűjteményével együtt nyilvánossá tette. Gesztusa – egyezően a „Nagyszívűséghez" címzett páholyban vallott felfogással – vallási toleranciát és a tudomány egyetemességét hirdette. [26]

25 Hajós Géza: *Romantische Gärten der Aufklärung. Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. Wien–Köln, 1989, 45–59 (Die Freimaurerei und der englische Garten in Wien)

26 Andrássy Lipót (1761–1824) páholytagságáról Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1900, 329. A páholyról írta Kazinczy Ferenc (maga is a páholy tagja): oly „világot teremténk Miskolcon, mely az egész tájra, mely az egész hazára kilövelé sugárit" (uo. 205.). Andrássy Lipót személyiségéről: *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Borovszky Samu, Gömör-Kishont megye. Budapest, é. n. 607–608. A betléri könyvtárról *Vaterländische Blätter 6*. (1813), 442 (a bécsi Stadtbibliothek Portheim katalógusa nyomán).

9. kép. *Betlér (Betliar), kastélypark, szabadkőműves-pavilon, 1790-es évek*

10. kép. *Betlér (Betliar), kastélypark, a szabadkőműves-pavilon belső tere, 1790-es évek*

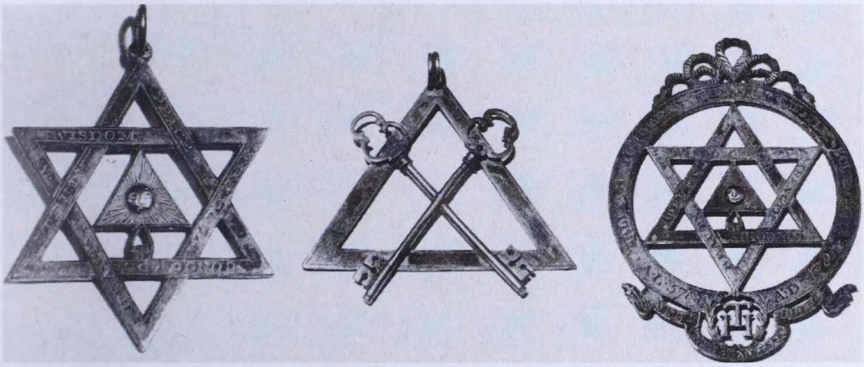

11. kép. *Szabadkőműves-jelvények a 18. századból*

A szabadkőműves-pavilon az angolkertet átszelő patak partjára épült.[27] Belső terét különös, eltérő formájú ablakok világítják meg *(10. kép)*. A szabadkőműves-szimbolikában fontos szerepe volt a napnak, valamint a különböző mértani alapformáknak s ezek kombinációinak. Betléren nyolcszögű a pavilon alaprajza, s ezt két ablakának formája is megismétli. Mellettük még két háromszöget s három hatágú csillagot formázó ablak világítja meg a belső teret, az illuzionista módon megfestett, kváderkövekből épült profán templomot. Az ide belépőt 14 oszlopos körcsarnok fogadja, két oldalán további festett fülkék és titokzatos terek nyílnak, s a sejtelmes belső térben a különböző mértani formájú ablakokon – mint az egykorú, hasonló formájú szabadkőműves-jelvények közepén is *(11. kép)* – fölragyog a beáradó napfény, misztikus kapcsolatot teremtve a kert és a kultikus tér között, térélménnyé formálva a szabadkőművesség jelképrendszerét.[28]

A szabadkőművesség szellemisége mutatható ki a szigetközi Héderváron is, a kamarai tanácsos Viczay Mihály grófnak, Széchényi Ferenc páholytársának kertjében is. Ezt Bernhardt Petri, az Angliában tanult kitűnő német tájépítész 1792–93-ban építette ki, s ma is az egyik legteljesebb állapotban

27 Kriak, Martin: *Prírodný park v Betliari*. Košice, 1982, V. kép, 33.; Sisa József: Landscape Gardening in Hungary and Its English Connections. *Acta Historiae Artium*, XXXV. 1990–92, 197.; Galavics, 1999, 20; 22.

28 A közölt 18. századi szabadkőműves-jelvények (Wien, Heeresgeschichtliches Museum): *Zirkel und Winkelmaß. 200 Jahre Große Landesloge der Freimaurer.* Ausstellungskatalog, Museum der Stadt Wien, 1984, Kat. 2/8.

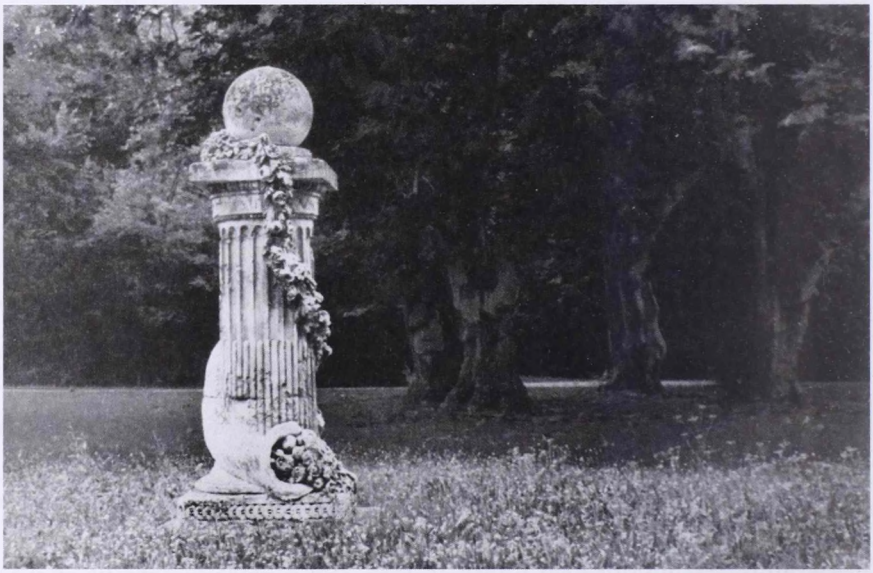

12. kép. *Hédervár, kastélypark, szabadkőműves-oszlop, 1790-es évek második fele*

megmaradt angolkertünk.[29] A kastély előtt oszlopra állított gömböt mutató emlékmű áll, körbefonva virágfüzérrel és bőségszaruval *(12. kép)*. Talányos jelentése korábban kifogott rajtam. Ma úgy vélem, az emlékmű része a sza-

29 Ifjabb Viczay Mihály (1756–1831) a korszak ismert szabadkőművese volt, s az 1782-ben a németországi Wilhelmsbadban tartott nagy szabadkőműves-kongresszuson (rendi konvent) ő képviselte a magyar páholyokat. Több páholynak is volt a tagja, így – Széchényi Ferenccel együtt – a pozsonyi „A hallgatagsághoz" és a budai „Első ártatlansághoz" címzett páholynak is. Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1900 (reprint: 1993), 143,165–166, 264. Hédervári kertjét – ritka módon a magyarországi kertművészet történetében – maga a tervező írta le: Bernhard Petri: Beschreibung des Naturgartens des Herrn Grafen von Wizay zu Hedervar auf der Insel Schütt in Ungarn, so wie er unter der Leitung des Unterzeichneten angelegt worden. In *Becker's Almanach und Taschenbuch für Gartenfreunde*. Leipzig, 1798, 75–93. A kertről legutóbb Galavics, 1999, 63–66.; Viczay Mihály kora legjelentősebb magyar műgyűjtői közé tartozott, egészen kitűnő éremgyűjteménnyel („Museum Hedervarianum"), szépszámú antik műtárggyal, képekkel s gazdag könyv- és kéziratanyaggal. Lásd Szilágyi János György: „Ismerem helyemet". A másik Pulszky-életrajz. In *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Kiállításkatalógus, a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteménye. Budapest, 1997, 24–25. A gyűjtemény részeit, elrendezését leírja B. Petri itt idézett műve is (92–93).

13. kép. *Hiram oszlopai szabadkőműves-jelvényen, 1780 körül*

14. kép. *Hiram ledőlt oszlopa. Rézmetszet a 19. század elejéről*

badkőműves-szimbolikában oly fontos szerepet játszó Salamon temploma körüli képzeteknek, s „Hiram oszlopai"-nak egyikét idézi fel. Hiram Salamon templomának tervezője volt, s két oszloppal ábrázolták *(13. kép)*. A jobbján álló, a hédervárival rokon oszlop, az Erő jelképe volt. A szabadkőművesek magukat hiramitáknak is hívták, s úgy tartották – amint ezt egy közel egykorú metszet is ábrázolja *(14. kép)* –, Hiram ledőlt oszlopa az emberiség állapotát jelképezi az Éden elvesztése után. Ezt fejezi ki az emberiséget jelképező nemtő szomorúsága, akinek kezében az akácág ígéri, a kaszás Idő pedig elhozza majd sorsa jobbra fordulását. Hédervár ura azzal, hogy angolkertjében Hiram ledőlt és összetört oszlopát újra felállíttatta, magát a tájkertet tette meg az Éden helyszínévé, s tágabb értelemben az emberiség reményeinek beteljesedését sugallta. Jelképrendszerét azonban csak a beavatottak, szabadkőműves társai értették, akiket Héderváron az emlékmű talányos latin felirata – a szabadkőművesség másik „hősére", Püthagoraszra hivatkozva –

külön is biztosított arról, hogy *„Az ujjáéledt Pythagoras titkai nem csalnak meg téged".*[30]

Körmend, Betlér és Hédervár példáján a műfaj korai példáival kívántam érzékeltetni, hogy az angolkertek magyarországi meghonosítását is a hazai felvilágosult főnemesség liberális szellemiségű, művelt, szabadkőműveselveket valló körei kezdeményezték, s kertjeiket hittel, magas éthosszal, igényes gondolatisággal alakították ki. Ez általában is jellemzi a műfaj magyarországi történetének első két évtizedét. A változás, a műfaj divattá válása úgy 1805 táján következett be, amikor Kazinczy le is írta: *„most minden[ki]nek angolkert kell".* A következő három-négy évtizedben épültek ki vagy nyerték el végső formájukat a magyarországi angolkertek klasszikus alkotásai: Alcsut, Alsókorompa, Dég, Kismarton, Keszthely, a Margitsziget, Martonvásár, Seregélyes és a többi kert. Térformálásuk és tértagolásuk, a környező tájjal kialakított kapcsolataik, fa- és növényválasztásaik, kertépítményeik és szobordíszek együttesen adják az angolkert műfaji és stílusjellegzetességeit.[31]

Befejezésül ezek egyikéről, az angolkert kapcsán kevés figyelmet kapott jelenségről szólnék még, arról, hogy miként vált az angolkert Magyarországon (is) az emlékezés színterévé. E folyamat jelentőségét az adja, hogy itt, e magánkertekben jelent meg először és formálódott ki a reprezentatív nyilvánosság emlékművekben megjelenő formája, amely jó másfél évszázad óta meghatározza oly bőven termő emlékműkultúránkat. Ha Jan Assmann ismételten hangsúlyozza, hogy *„mindenfajta mnemotechnika legősibb, legeredetibb eszköze a térbeliesítés",* továbbá, hogy az emlékezés kultúrájának lényege, hogy *„a természetes térbe plántál jeleket",* akkor mindez a mesterségesen kialakított természetes térre, az angolkertre is áll.[32] S a jel éppúgy lehet valóságos „plánta", eleven fa, mint kőből emelt emlékmű. Az előbbire

30 Salamon templomának és építőmesterének, Hiramnak a szabadkőműves-szimbolikában játszott szerepéről: *Freimaurer. Solange der Welt besteht.* Ausstellungskatalog, Museum der Stadt Wien, 1992–93, 92–112. A közölt szabadkőműves-jelvény a londoni United Grand Lodge of England tulajdona. A Hiram ledőlt oszlopát ábrázoló metszet eredetije J. L. Cross: *The True Masonic Chart* c. 1808 k. munkájából. Reprodukálva W. Kirk Mac Nulty: *Freemasonry. A Journey through Ritual and Symbol.* London, 1999., 55. A hédervári emlékmű felirata az oszlopfejezeten olvasható: ARCANA RENATI NON TE PYTHAGORAL FALLVNT. Az oszlop talapzatán kopott felirattöredék az MDCCXC... évszámtöredékkel.

31 Lásd a 21. jegyzetet. A Kazinczy-idézethez: Kazinczy Ferenc: Hotkócz – Ánglus kertek. In *Hazai Tudósítások,* 1806. Közli legutóbb: *Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831.* Vál., szerk. Busa Margit. Miskolc, 1995, 109–110.

32 Assman, Jan: *A kulturális emlékezet* (i. m.), 60.

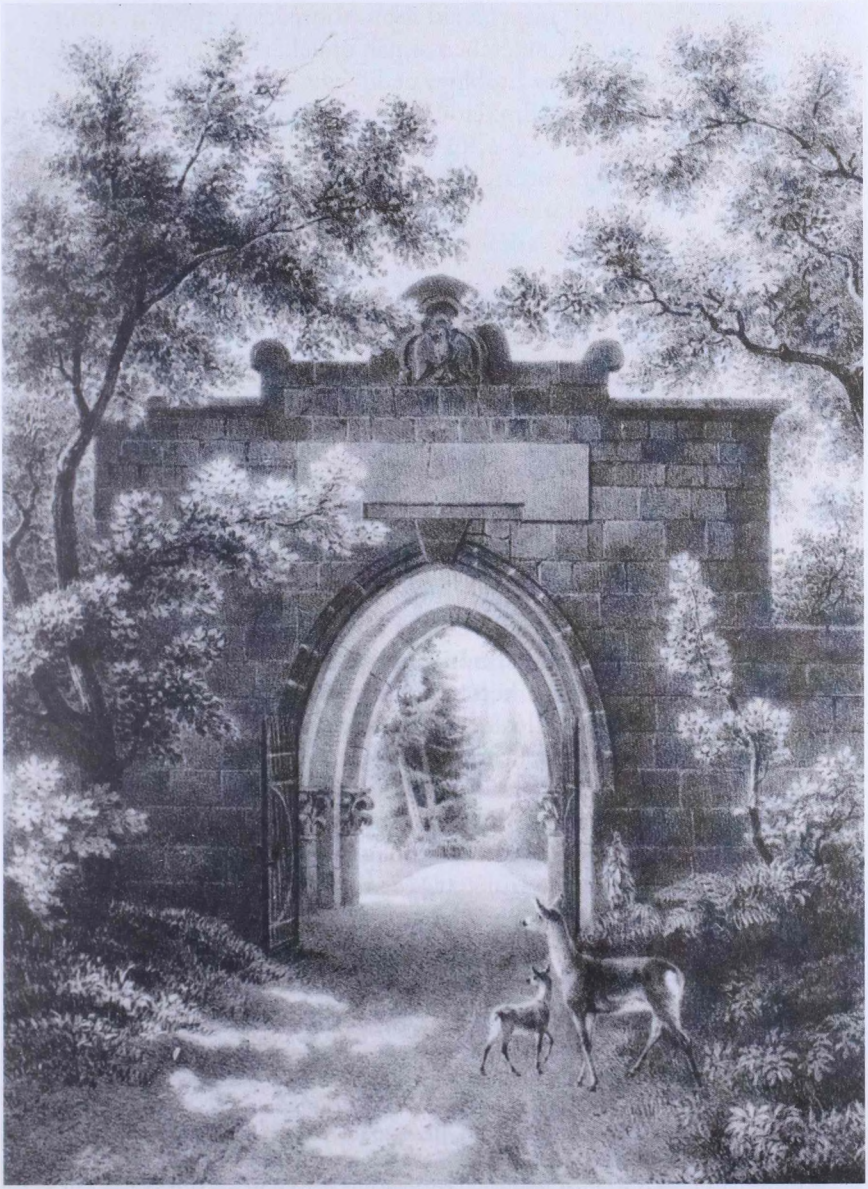

15. kép. *Gótikus csarnok a csákvári kastélykertben (1799). Eduard Weixlgärtner litográfiája (1860-as évek)*

Széchényi Ferenc példáját idézem, aki sopronhorpácsi kertjében – ma is élő – hársfát ültetett családja jelenlétében annak emlékére, hogy gyűjteményeit a nemzetnek ajándékozta, az utóbbira pedig egy olyan kőemléket, amely a családi emlékezet részeként funkcionált. Ezt 1799-ben emelték Csákváron a fiatal Esterházy gróf esküvőjére, s a vértesszentkereszti román kori apátság faragott köveiből összeállított műromnak épült *(15. kép)*. Ez is és társai is nem igazán voltak klasszikus emlékművek, inkább a tájkert képi hatásrendszerének szervezőelemei. Csak átadásukat, avatásukat kötötték össze egy-egy családi ünneppel, évfordulóval. Bár a csákvári úgynevezett „Gótikus szerelem-emlék" oromzatán az apátság egykori Szentlélek-galambos záróköve a szerelem és a házastársi hűség jelképe lett, az építmény valójában kertkapu volt, az angolkert és a környező táj összekötője és elválasztója. S az is maradt mindaddig, míg korunk műemlékvédői le nem rombolták, hogy középkori köveit múzeumba szállíthassák.[33]

A családi emlékezés gesztusaiból akkor született művészi erejű és hitelességű alkotás, ha az épület típusa, formái, hagyománya, térbeli elhelyezése s az emlékezés középpontjába állított személy megjelenítése önmagában is magas művészi színvonalú volt. Ilyen a kismartoni Esterházy-kastély parkjának Leopoldina-temploma. Az épület oszlopos körtemplom, az angolkertek egyik legerőteljesebb antik motívuma, s zárt, végsőkig letisztult formáival a reneszánsz óta az építészeti harmónia megtestesítője. Térbeli elhelyezése is mesterműi, kétségkívül ez a kert meghatározó eleme *(16. kép)*. Charles Moreau-nak, Esterházy Miklós herceg Bécsben élő francia építészének tervei szerint készült, aki magát a parkot is megtervezte. A kerek templom belsejének szobordísze, az építtető herceg Esterházy Miklós lányának, Leopoldinának szobra pedig az európai klasszicista szobrászat egyik főműve, Canova alkotása *(17. kép)*. Összhatásukból a magyarországi angolkertek történetének páratlan együttese született *(18. kép)*.[34]

33 Sopronhorpácsról Tardy János (szerk.): *A magyarországi települések védett természeti értékei*. Budapest, 1996, 235. Csákvárról: Sisa József: A csákvári Esterházy-kastély parkja. *Művészettörténeti Értesítő*, 1997, 147–179. A csákvári kaput a második világháború után bontották szét.

34 A kismartoni kertről átfogóan Franz Prost (Hg.): *„Die Natur und Kunst gewidmet". Der Esterházysche Landschaftsgarten in Eisenstadt*. Bécs, 2001. A körtemplomról lásd Hajós Gézának a 12. jegyzetben idézett tanulmányát, Canova kismartoni szobráról Ingeborg Schemper-Sparholz: „Le désir d'avoir en marbre". Die Sitzstatue der Prinzessin Leopoldine Esterházy-Lichtenstein von Antonio Canova und das Frauenbild der Frühromantik. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* L. (1997), 255–295, 407–422.; Galavics, 1999. 68–76.

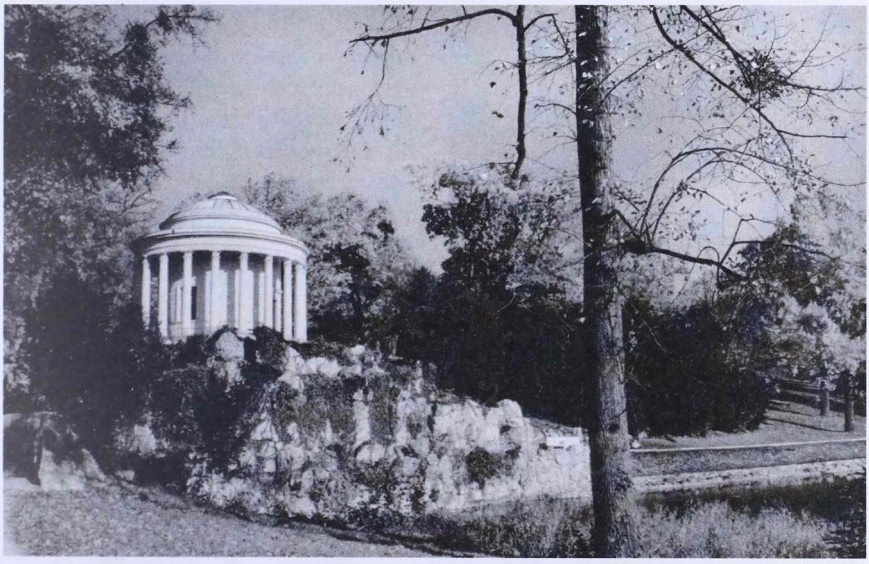

16. kép. *Kismarton (Eisenstadt), kastélypark, Leopoldina-templom, 1822*

Ha kis számban is, de voltak a hazai tájkerteknek klasszikus emlékművei is. Nevezetes személyiségek alakját idézték föl, megjelölve annak a szellemi tájnak a határait, amelybe készíttetőik önmagukat helyezték, s általuk fogalmazták meg viszonyukat a múlthoz, a jövőhöz és a tájhoz is. Batthyány Lajos körmendi kertjében Homérosznak, Cicerónak s a kortárs svájci költőnek, Salomon Gessnernek – őt idéztem a bevezetőben – állított emlékművet. Közülük egyedül a Gessner-emlékmű töredéke áll még *(19. kép)* – eredeti állapotát egy Kazinczynak küldött rajzból *(20. kép)* ismerjük –, de egyetlenegy szobor sem maradt például a néhány faluval arrébb fekvő gyepüfüzesi park múzsák-ligetéből, amelyet a kastély úrnője, Erdődy Mária grófnő alakított ki. Ott álltak egykor – miként Stowe-ban – félkörívben az ókor poétái, Homérosz, Vergilius és Horatius az egyik oldalon, a másikon pedig a németes kultúrájú magyar arisztokrácia kedvelt költői, Gessner, Wieland és Schiller.[35]

35 A körmendi emlékművekről Galavics, 1999, 23–24, a gyepüfüzesiről (ma Kohfidisch Ausztriában) uo. 26. A Gessner-emléket Batthyány 1786-ban, még a költő életében († 1788) állíttatta föl. Ez volt a maga korában rendkívül népszerű költő első nyilvános emlékműve, megelőzve a svájci Gessner-emlékműveket is. Lásd: *Maler und Dichter der Idylle Salomon Gessner. 1730–1788*. Ausstellungskatalog, Zürich, Wolfenbüttel, 1980. Wolfenbüttel, 1982, 124, 166.

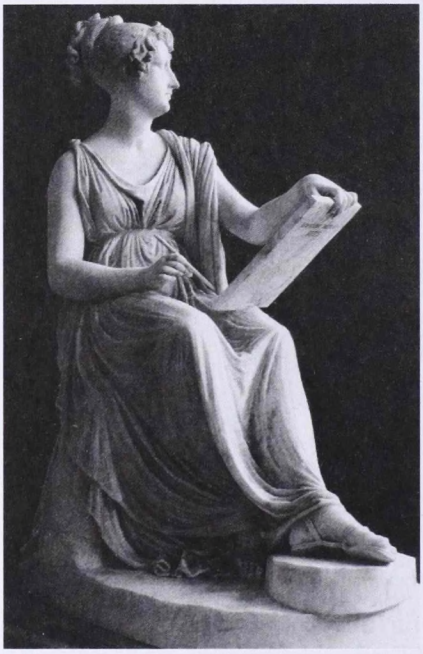

17. kép. *Kismarton (Eisenstadt), Antonio Canova: Esterházy Leopoldina szobra a park Leopoldina-templomából, 1805–1816*

Magyar költő egy ilyen körbe ekkor még csak alkalomszerüen kerülhetett bele, erősen személyes motiváció okán. A költő gróf Ráday Gedeon, aki szenvedélyesen gyűjtötte péceli könyvtárába a régi magyar költők írásait, kastélykertjébe a költő Zrínyinek és Gyöngyösi Istvánnak kívánt szobrot állítani. Nem tudjuk, hogy a szobrok végül elkészültek-e. Elkészült viszont egy másik költő-emlékmű, a Kazinczy Ferencre emlékező márványkő, amelyet az erdélyi Dédácson még életében állított tiszteletére az őt vendégül látó Gyulay család. Ez az emlékmű ma is áll, csak éppen a magyar köztudatból esett ki. Sosem láttam reprodukálva, s magam is csak Kazinczy rajzát mutathatom róla *(21. kép)*.[36] A 18. század végén, 19. század elején a magánkertekben formálódó emlékműkultusz az 1830-as évek elejére vált a magyar társadalom közigényévé. Ezt mutathatja, hogy 1832-ben az Aurora almanach már Kisfaludy Károlynak a Városliget szigetére tervezett emlékművéről hoz illusztrációt, s egy egykorú akvarell már ennek térbeli elhelyezésére is javaslatot tesz *(22. kép)*. Egy évtized sem telik el ezután, s a magyar sajtó Ferenczy István Mátyás-emlékművéről szóló vitacikkektől lesz majd hangos.[37]

Az 1800 körüli évek angolkertjeiben formálódó emlékműkultusz legsajátosabb változata a halottkultusszal kapcsolatos. A holtakra való emlékezés

36 Galavics, 1999, 24–26. Kazinczy rajza az emlékmű tervével: *Kazinczy Ferenc levelezése*, 19. kötet (1909), 14. Dédács ma Piskihez (Simeria) tartozik, s a Kazinczy-emlék az ottani arborétumban áll. Ismeretét Emődi Tamásnak köszönöm.

37 Az Aurora metszetmellékletét Perlaszka Domokos rajza után Michael Hofmann metszette. Repr. Meller Simon: *Ferenczy István 1792–1856*. Budapest, 1906, 236, az 1830 körül készült akvarell a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában. Reprodukálja: *Magyar Kódex 4. – Reformkor és kiegyezés*. Főszerk. Szentpéteri József, szerk. Stemler Gyula, Budapest, 2000, 239.; Timár Árpád: Vita Ferenczy István Mátyás emlékmű tervéről. *Ars Hungarica*, 1993, 163–202.

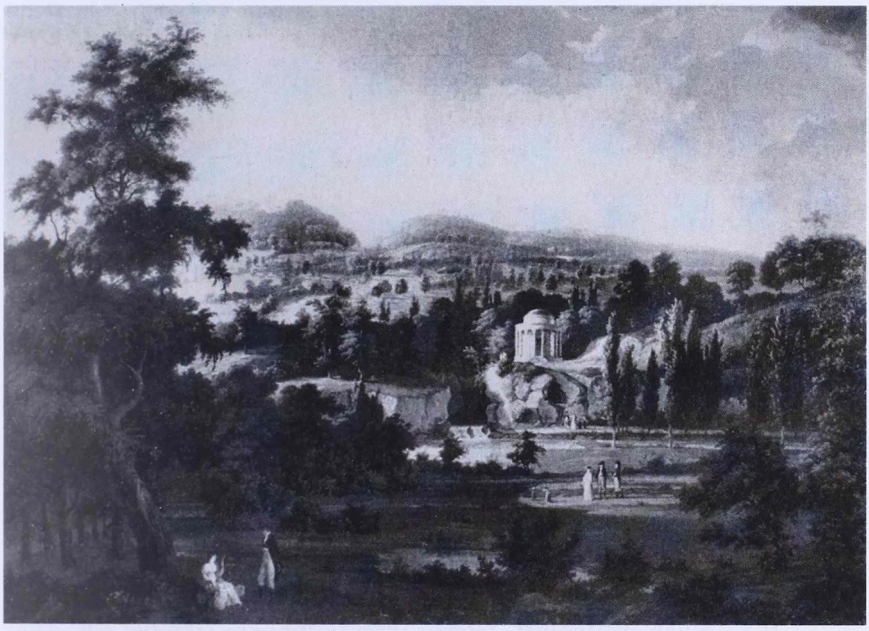

18. kép. *Kismarton (Eisenstadt), a Leopoldina-templom és környéke. Christoph Albert Dies festménye, 1807*

a kulturális emlékezet ősformája. Az angolkertek története ehhez egy új elemet kapcsolt, amikor e kertek építői halottaikat a parkban kívánták eltemetni, s maguk is oda temetkeztek. Egy új életérzés kifejezése ez, a természethez, az időhöz és a transzcendenciához fűződő megváltozott viszony megjelenítése. Halottainkra emlékező kultúránk forrásvidéke ez. Kezdeményezői azok voltak, akik legkorábban a tájkertek hívéül szegődtek. Így Kazinczy Ferenc, aki kislányát temette el parkjában, s maga is oda kívánt temetkezni, s gróf Csáky Manó, aki hotkóci kertjébe szüleinek emeltetett páros piramisból ma is álló síremléket *(23. kép)*. Azután Gróf Aspremont János (Rákóczi Julianna dédunokája), aki előbb barátja, a felvilágosodás híveként ismert Kaschitz báró hamvait hozatta át a Trencsén melletti lednicrónai parkjába, s később feleségének emelt ugyanott márványszarkofágot. Őt is a parkban temették el, 1816-ban, leánya, Erdődy Julianna (a gyepüfüzesi múzsák kertjének megépítője) az ő sírja fölé állíttatta az apja emlékét ma is őrző szoborkompozíciót *(24. kép)*. A betléri kert szabadkőműves megépítője, Andrássy Lipót sem a családi sírboltba kívánt temetkezni, hanem parkjába

19. kép. *Körmend, kastélypark, a Gessner-emlék (1786) maradványa*

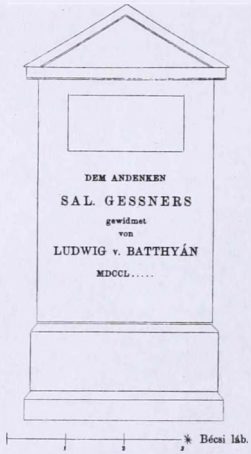

20. kép. *A körmendi Gessner-emlék sematikus rajza. Kazinczy Ferenc nyomán (1806)*

21. kép. *A dédácsi Kazinczy-emlékmű a költő saját rajzában (1824)*

építtetett magának sírkápolnát, tetején márványlapokra fektetve egy nagy márványkoporsóval s a család címerével. Emlékművé válni a parkban s a halál után is jelen lenni, tovább élni a tájkertben, ez az új természetfelfogás logikus és következetes beteljesítése.[38]

S hogy modern teóriákon és értelmezési kísérleteken túl mit jelentett a tájkert 1800 táján egy érzékeny, önmagát és a világban elfoglalt helyét kereső fiatal számára, s miképpen volt képes kerti emlékművei és fái, nö-

38 A halottkultusz és a tájkert kapcsolatáról Adrian von Buttlar: Das Grab im Garten. Zur naturreligiösen Deutung eines arkadischen Gartenmotivs. In *„Landschaft" und Landschaften im achtzehnten Jahrhundert*. Hsg. Heinke Wunderlich. Heidelberg, 1995, 79–119.; Kazinczy Ifigénia († 1806) sírjáról: *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi Váczi János IV (1893), 277, 325–326.; a Csáky szülők (Csáky György †1785, Erdődy Henriett †1788) hotkóci (Hodkovce) síremlékéről Galavics, 1999, 42, 44, és 22. kép. A mostani tanulmány képét – Stefan Csáky felvételét – Csáky Móric szívességéből közlöm. A lednicrónai (Lednické Rovne) síremlékekről: Aloys Mednyánsky: *Malerisch Reise auf dem Waagflusse*. Pest, 1826, 69–69. Modern magyar fordítása Mednyánszky Alajos: *Festői utazás a Vág folyón Magyarországon (1825)*. Ford. Soltész Gáspár. Bratislava, 1981, 69–70. Kaschitz báró 1812-ben halt meg (sírját egyszerű emléktábla jelzi), Aspremont Jánosné Batthyány Regina († 1816) szarkofágját néhány éve vandálok verték szét, Aspremont János síremléke megcsonkítva, de ma is áll. A betléri (Betliar) egykori Andrássy Lipót-(†1824) sírkápolnáról: *Gömör-Kishont megye* (i. m.), 608.

22. kép. *A pesti Városliget Kisfaludy Károly tervezett emlékművével, 1830 körül*

vényzete révén a tájkertet személyiségének legbensőbb történéseibe bekapcsolni, hadd idézzek Brunszvik Teréz visszaemlékezéseiből. Martonvásáron, ahol ifjúkorát töltötte, a park a Brunszvikok három generációjának közreműködésével készült el. Ifjabb Brunszvik Antal, Teréz apja, igen sok fát ültetett, s neki köszönhető a szentimentális kert kiépítése. Váratlan halálával a munka folytatása özvegyére, báró Seeberg Annára maradt. A kamaszlány Teréznek mérhetetlenül hiányzott az édesapja, s ezért, mint visszaemlékezéseiben írja: *„Volt a kerten belül egy kertecském, ahol sírdombot hányattam s vésett vörös márványból piramist állíttattam ezzel az egyszerű felirattal: A LEGJOBB ATYÁNAK, LÁNYA TERÉZIA [...] e halmon csendes álmokat szőve órák hosszat üldögéltem, s ezen a helyen szenteltem fel magam ünnepélyesen az Igazság papnőjévé, s határoztam el, hogy nem megyek férjhez."* A márványpiramis – oldalán a „DEM ANDENKEN DES BESTEN VATERS GEWIDMET VON SEINER TOCHTER THERESIE GRÄFIN BRUNSVIK" felirattal – ma a martonvásári Beethoven Múzeum egyik termében áll *(25. kép)*.[39]

39 Az idézet Brunszvik Teréz német nyelvű emlékiratából való: La Mara: *Beethovens Unsterbliche geliebte. Das Geheimnis der Gräfin Brunsvik und ihre Memoiren*. Leipzig, 1909, 62. Idézi Hornyák Mária: A martonvásári park története. *Művészettörténeti Értesítő*, 1992, 91.

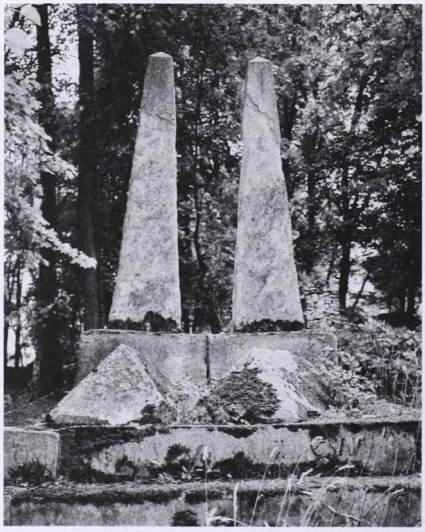

23. kép. *Hotkóc (Hodkovce), kastélypark, Csáky György és felesége síremléke, 1790-es évek*

24. kép. *Lednicróna (Lednické Rovne), kastélypark, Aspremont János síremléke, 1816*

Úgy tűnik, Brunszvik Teréz még egy emlékkövet tervezett a parkba, s ezt Beethovennek szánta. Meggyőzőnek látszik ugyanis az a feltételezés, hogy Beethovennek 1807-ben Brunszvik Ferenchez írt évődő sorai – *„Csókold meg Teréz nővéredet, mondd meg neki, félek, hogy naggyá leszek anélkül, hogy ehhez ő egy emlékművel hozzájárulna"* – arról szólnak: Teréz megmutatta Beethovennek Martonvásáron az apjának állított emlékkövet, s hasonlót ígért neki is. Tudjuk, kölcsönösen igen nagyra becsülték egymást.[40] Az emlékkő, ha elkészül, a barátságról szólt volna, amely éppen ebben a korban vált új emberi viszonylatok meghatározó, a művészetek terrénumába is beemelt érzéssé.

A barátság megjelenítését a martonvásári parkban a „hársfakörönd-köztársaságra" bízták. *„Egy kerek térséget magasan, nemes hársfákkal ültettünk be* – emlékezett vissza ifjúkorára Brunszvik Teréz – *s minden fa egy-egy tagnak nevét viselte; és ha egyik-másik nagy fájdalmunkra távol is volt, mégis beszélgethettünk jelképeikkel, örömöt s okulást merítve szavaikból."* Fennkölt barátságok,

40 Beethoven és a Brunszvik család kapcsolatáról Hornyák Mária: *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár.* Martonvásár, 1993; a Brunszvik családdal kapcsolatos Beethoven-művek jegyzékével.

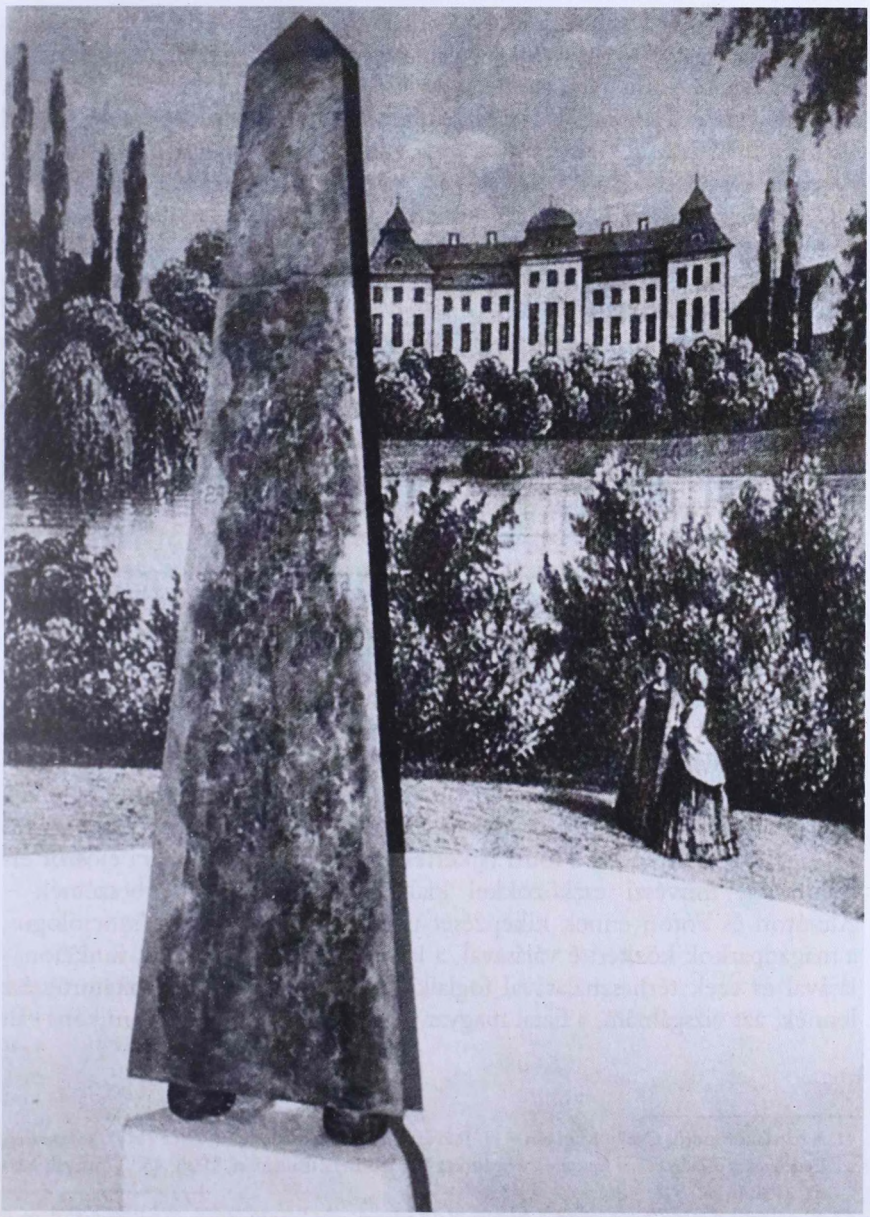

25. kép. *Martonvásár, kastélypark, Brunszvik Antal emlékköve, 1793*

vonzások és választások republikája volt e „köztársaság", amelybe ottjártakor Beethovent is fölvették.[41] Ő a maga vonzódásainak kifejezésére több zeneművet dedikált. Teréznek és Jozefinnek ajánlotta 1799-ben a híres Goethe-versre *(A kedves közelléte)* komponált négykezes zongoravariációt, Brunszvik Zsuzsánna leányának a nevezetes *Mondschein-szonátát*, Brunszvik Ferencnek pedig az *Apassionátát*. A martonvásári kert „hársfakörönd-köztársaságát" nem tudom bemutatni, mert ma már nincs meg. De a válaszból, amely a Brunszvik fiatalok „hársfakörönd-köztársaságával" is kifejezett gesztusra érkezett, idézhetek. Kérem, hallgassanak meg egyetlen percet Beethoven *Apassionatá*jából![42]

Ez a zene talán arról is szól, hogy a kert maga a teljesség. Sok irányból vezetnek utak hozzá, s még többfelé ágaznak el belőle. Magam művészettörténész vagyok, s tájkert építményeinek, szobrainak, térformáinak elemzésére vállalkoztam. Ha botanikus lennék, bizonyos, hogy a tájkerttel hozzánk került rendkívül sok új fafaj meghonosításáról és elterjesztéséről beszélnék, ha pedig ökológus, az angolkertnek mint a táj átalakításának, kultúrtájjá változtatásának eszközéről. Ha gazdaságtörténész lennék, a kor vezető tájépítészeinek a gazdasági modernizációban vállalt rendkívül fontos szerepéről, új termelési módszerek és eljárások bevezetéséről szólnék, ha pedig technikatörténész, akkor először az angolkertben megjelenő technikai újításokról, mint például a Városligeti lánchídjáról vagy a kismartoni kert gőzgépéről szólnék. Ha a történeti pszichológia szakembere lennék, azt vizsgálnám, mennyire volt menedék a kert a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában a felvilágosult nemesség számára (meggyőződésem, hogy nagymértékben), ha pedig feminista, az angolkertek kapcsán a női szerepek kibővüléséről, a nőknek a kertépítésben vállalt és elismert szerepéről értekeznék. Ha pedagógiatörténész, a főúri tájkertekben a gyerekek számára először elkülönített, művészi eszközökkel kialakított játszóterekről beszélnék – Alcsúton és Fóton ennek kiképzését is ismerjük –, ha pedig szociológus, a magánparkok közkertté válásával, a közparkok kialakulásával, funkcionálásával és ezek térhasználatával foglalkoznék. S végül ha politikatörténész lennék, azt vizsgálnám, a fiatal magyar reformnemesség számára miként vált

41 A hársfaköröndről Czeke Mariann – H. Révész Margit: *Gróf Brunsvik Teréz élet- és jellemrajza. Emlékiratai: Fél évszázad életemből*. Fordította Petrich Béla. Budapest, 1926, 45.; Hornyák Mária, 1992 (i. m.) 91.

42 A székfoglalón az *Apassionata* 2. tételéből (Andante con moto) hangzott el részlet Rudolf Serkin játékában.

az angolkert politikai szimbólummá, a modern Magyarországról elképzelt jövőképek hordozójává.

Nem folytatom a sort, amely bizonyítja, hogy a tájkert a maga korában kulturális, társadalmi, politikai, mentális és művészeti utópiák egész sorának színtere és megtestesítője volt. Ezek az utópiák születésüket a felvilágosodás megtermékenyítő hatásának köszönhették. Kezdetben a felvilágosult arisztokrácia magánidilljeinek keretei közt találták meg kifejezési formáikat. Szándékuk azonban már létrejöttük idején is az volt, hogy modellként szolgáljanak ember és természet új típusú kapcsolatában – ennyiben voltak megvalósításra váró utópiák –, s hogy hatásukra megváltozzon s az általuk jelzett irányba változzon meg az embernek és az őt körülvevő tájnak viszonya és kapcsolata. Ha tehát az angolkertben két évszázaddal ezelőtt megjelent kezdeményezésekben számos vonatkozásban ma is magunkra ismerünk, az semmiképp sem a véletlen műve. Amit Kosáry Domokos a felvilágosodásról írt le, a legteljesebb mértékben áll az angolkertre is: *„örökségéből sok minden marandóan beépült az utókor intellektuális felszerelésébe".*[43]

43 Kosáry Domokos: Felvilágosodás és politika. In *A modern politikai gondolkodás kezdetei. Eszmék és folyamatok.* Szerk. Kukovetz György. JATE, Szeged, 1999, 17.

Hernád István
az MTA külső tagja

DARWIN, SKINNER, TURING ÉS AZ ELME[1]

Elhangzott 2002. május 27-én

Darwin abban különbözik Newtontól és Einsteintől, hogy elméletének megértéséhez nincs szükség különösebben elmélyült vagy kifinomult gondolkodásra, s talán az elmélet megalkotása maga sem igényelt ilyet. A newtoni mechanikával és az Einstein-féle relativitáselmélettel ellentétben bármely iskolásnak könnyen elmagyarázható, hogy Darwin értelmében az élőlények túlélő- és szaporodógépek. Felépítésük véletlenek sorozatának és e véletlenek következményeinek összegződéseként alakult ki. Az élőlények testének szerkezetét meghatározó genetikai állományban véletlenszerű változások következnek be, s ha e változások hozzásegítik hordozóikat ahhoz, hogy sikeresebbek legyenek a túlélésben és a szaporodásban, mint őseik vagy ellenfeleik, akkor a változások szükségképpen továbbadódnak, s így elterjedtebbek lesznek a következő generációkban. Ami sikeresebben él túl és szaporodik, az sikeresebben túlél és szaporodik. Ez a tautológikus erő alakított ki bennünket.

A darwini elképzelés tehát nem nagyfokú intellektuális komplexitása miatt fontos, nem is széles körű érvényessége miatt. Hiszen míg Newton és Einstein elmélete eddigi tudásunk szerint az egész univerzumra vonat-

1 Fordította: Gervain Judit

kozik, addig Darwiné mindössze kicsiny bolygónk egy aprócska szeletére. Mivel azonban a „fontosság" emberi mérce, az ember pedig része e kicsiny bolygó azon aprócska szeletének, amelyre Darwin elképzelése érvényes, így az – számunkra legalábbis – mindenképpen van olyan fontos, mint Einsteiné vagy Newtoné. Ezért lehetséges az, hogy bár a darwini modell nagy vonalaiban már a 19. században elkészült, részleteit még ma, a 21. században is folyamatosan dolgozzák ki.

A Darwin elméletét övező ellenérzés nem intellektuális természetű. Nem az az oka, hogy Darwint nehéz lenne megérteni. Sokkal inkább az, hogy vannak, akik azt szeretnék, hogy az elmélet ne legyen igaz. Az ellenérzéseket nagyrészt a vallásosság szülte, hiszen a vallásoknak megvolt a maguk magyarázata az emberiség eredetére. De még ennél is lényegesebb ok volt, hogy az elmét vagy méginkább a lelket olyan nem anyagi létezőnek hitték, amely kívül esik a túlélő- és szaporodógépeket formáló, teljességgel materialista darwini erők uralmán.

A vallás és a darwinizmus közötti ellentétet nem boncolgatjuk most tovább. Mindössze röviden megjegyezzük, hogy a vallásnak tulajdonképpen nem volt sok félnivalója, hiszen a darwinizmus végül is nem volt képes teljesebb vagy helytállóbb magyarázatot adni a lélekről. Mint ahogyan látni fogjuk, a darwinizmus épp olyan kevéssé bizonyult alkalmasnak a mentális állapotok létezésének, céljának vagy eredetének magyarázatára, mint bármely más fizikai elmélet, például Newtoné vagy Einsteiné.

De mielőtt még rátérnénk arra, amit a darwinizmus nem képes megmagyarázni, tekintsük át, mi az, amit meg tud! Vitathatatlan, hogy a darwinizmus a biológiai struktúrák létezésének, céljának és eredetének legjobb és legteljesebb magyarázata. A testméret és -alkat, a szárnyak, az uszonyok és a lábak egytől egyig úgy érthetők meg leginkább, ha feltételezzük, hogy sikeresen járultak hozzá bizonyos élőlények túléléséhez és szaporodásához egy adott környezetben az ott fennálló feltételek mellett.

A biológiai struktúrák mellett a darwinizmus a biológiai funkciókat is érthetővé teszi, hiszen ez utóbbi elválaszthatatlan az előzőtől. A szárnyak, uszonyok és lábak azért segítik a túlélést és a szaporodást, mert használni lehet őket – repülésre, úszásra és futásra. E viselkedésbeli funkciók egy része veleszületett, előhuzalozottan megtalálható az agyban, mint például a reflexek. De általában nem kifizetődő az evolúció számára, sőt egyáltalán nem is lehetséges, hogy előre kitaláljon minden mozdulatot, amelyre egy élőlénynek az élete során esetleg szüksége lehet. Következésképpen a testfelépítéssel ellentétben a viselkedésbeli működések kialakításában az élőlény környezetének is gyakran szerepe van a tanulás folyamata révén.

(Valójában az egyedfejlődés során több ponton „epigenetikus" folyamatok formájában megéri a testfelépítés kialakítását is a környezetre hárítani.)

„Baldwini" evolúciónak nevezzük azt a folyamatot, amelynek során a viselkedésbeli képességek valós időben, valódi élettapasztalatok alapján sajátítódnak el, nem pedig a genomban előre kódolt utasítások szerint alakulnak ki, mint az anatómiai jellemzők. Az élőlény pusztán egyes dolgok korai és gyors elsajátításának képességét és hajlamát örökli. A kiskacsának nem veleszületett képessége, hogy az anyját felismerje és kövesse – mindössze arra van hajlama, hogy az első mozgó alakot kövesse, amelyet meglát, és megtanulja azt az anyjával és a saját fajával azonosítani. Így nemcsak kiskorában követi azt, de felnőttként is hasonlókkal próbál párzani.

A baldwini evolúció, amely bizonyos dolgok célzott elsajátításának hajlamát alakítja ki, nem más, mint egyfajta „előkészített" tanulás, amely általában meghatározott kontextusokra és tárgyakra összpontosít, és a fejlődés során egy úgynevezett kritikus periódusban a legfogékonyabb. A nyelv elsajátításának emberi képessége gyakran emlegetett példa az előkészített tanulásra. Elképzelhető, hogy egy faj nem is képes másmilyen tanulásra, mint kisebb vagy nagyobb mértékben előkészítettre. A *tabula rasa,* melyre bármi felírható, talán csak a filozófusok fantáziájában létezik. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az ember általános, nem specifikus tanulásra is képes, és más fajok is rendelkeznek hasonló készséggel. Így tehát Darwin mellett Skinner is belép a képbe.

Skinner a nevéhez fűződő operáns tanulást gyakran hasonlította az evolúcióhoz. Akárcsak a darwini evolúció esetén, ahol is adaptív „következményeik", azaz túlélési és szaporodási sikerességük alapján („természetes") szelekció válogat a véletlenszerű genetikai változatok között, a skinneri tanulás a véletlenszerű viselkedésváltozatok között szelektál, azok kedvező, azaz „megerősítést" kiváltó „következményei" szerint. Az élőlények agyát a darwini evolúció úgy alakítja ki, hogy ami adaptív az élőlény számára, az jutalomnak *érződjék.*

Egyúttal ez a találkozási pontja is a darwini pszichológia két „mechanizmusának". Az egyiket, a „távoli" vagy „eredeti" mechanizmust azok a körülmények hozták létre, amelyek az élőlény ősét túlélni és szaporodni segítették annak eredeti környezetében. A másik, úgynevezett „közeli" mechanizmus ezzel szemben azt befolyásolja, hogyan viselkedik élete során mai környezetében az élőlény. A távoli evolúció alakítja ki tehát mindazt, ami miatt ha kiskacsa vagyok, hajlamos leszek az általam először megpillantott mozgó tárgyat követni, ha pedig embergyermek, akkor a hallott szavakat utánozni, a cukrot finomnak, a kinint viszont rossz ízűnek érezni. Ami miatt

viszont kiskacsaként az anyámat követem, emberként az anyanyelvemet beszélem, megtanulok megdolgozni az ételért és szabályoknak engedelmeskedni a pénzbüntetés vagy a börtön elkerülése végett, az a közeli tanulás és tapasztalat. A távoli mechanizmusok a genotípus evolúciós idejében működnek, a közeli mechanizmusok ezzel szemben a fenotípus életidejében.

Ezzel azonban két probléma is van. Egyrészt az, hogy míg a darwini evolúció (Mendel, Watson és Crick segítségével) többé-kevésbé definiálni tudta távoli mechanizmusait, addig a skinneri tanulás közeli mechanizmusa nem ismert. De ez talán nem is lenne olyan nagy gond, hiszen számtalan feltételezett jelölt van, a neurális hálóktól kezdve a statisztikai és gépi tanuláson át egészen a távoli mechanizmusokból átvett genetikai algoritmusokig.

De még mindig ott van a második probléma, miszerint a darwini evolúciónak előbb (kedvező adaptív következményeik miatt) bizonyos dolgokat a jutalom *érzésével* kell felruháznia, hogy azután azok a skinneri tanulás folyamatában közeli megerősítőkké válhassanak. Mindazonáltal a darwini evolúció szigorú értelemben véve csak azt tudja megmagyarázni, miért alakítunk ki hajlamot a cukorevésre – leegyszerűsítve azért, hogy vércukorszintünket fenntartsuk –, azt viszont már nem, miért is *érezné* ezt jutalomnak (ebben az esetben jóízűnek) az élőlény. Valójában Darwin semmit sem tud mondani arról, miért érződik egyáltalán bármi is valamilyennek.

Ezt másként is megfogalmazhatjuk. Ahhoz, hogy a skinneri megerősítés működni tudjon, egyáltalán nincs szükség érző élőlényekre. A jutalom egyszerűen az, ami arra készteti az élőlényt, hogy még egyszer megtegye a jutalmat kiváltó cselekvést. Lehet olyan gépet tervezni, amely skinneri módon tanul. Ez az a pont, ahol Turing társául szegődik Darwinnak és Skinnernek az elme megértésében.

Turing nem biológiai, hanem mérnöki szempontból közelített az elméhez. Hogyan lehet intelligens gépeket készíteni – olyanokat, amelyek gondolkodnak? Ez természetesen fölveti azt a kérdést, mi az intelligencia és a gondolkodás. Válaszként Turing egy elég természetesen adódó tesztet javasolt, amely Turing-teszt néven vált ismertté. A próba két feltételt foglal magába. Nevezzük *jelöltnek* azt a szóban forgó rendszert, melyről el akarjuk dönteni, hogy intelligens-e. Első feltételként a jelöltnek meg kell tudnia mindazt *tenni*, amit az intelligens, gondolkodó rendszerek tudnak. Ha nem, megbukott. Ha ezt sikerül teljesítenie, akkor lép életbe a második feltétel, nevezetesen az, hogy a jelölt mindent az emberekkel azonos módon, tőlük olyannyira megkülönböztethetetlenül tegyen, hogy ne bírjuk észrevenni a különbséget.

A második feltételt Turing-megkülönböztethetetlenségnek nevezzük, és tulajdonképpen viselkedésbeli megkülönböztethetetlenséget jelent. Turing

megfigyelése abban állt, hogy bár előre nem tudjuk megmondani, mi is az intelligencia, a gondolkodás vagy az elme, társas „tudatolvasó" képességünk miatt nagyon ügyesen következtetünk mások mentális állapotaira – természetesen a viselkedésük alapján. Nincs itt szó semmiféle telepátiáról. Könnyűszerrel meg tudjuk ítélni, hogy egy kő, folyó, hegy, autó vagy magnó *nem* rendelkezik elmével, vagyis velünk ellentétben nem gondolkodik, és nem viselkedik intelligensen.

Vegyük észre, hogy az előbb megnevezett jelöltek között, amelyekről elég biztosan meg tudjuk állapítani, hogy nincs elméjük, nem szerepel egyetlen élőlény sem! Bár az egyedüli jelöltek, amelyekről elmeolvasó képességünk teljes bizonyossággal meg tudja állapítani, hogy rendelkeznek elmével, azok épp saját fajtársaink, legközelebbi rokonaink viselkedése majdnem ugyanilyen meggyőző, de még emlős, sőt gerinces társainkkal kapcsolatban is elég biztosak vagyunk. Komoly kétségeink az alsóbbrendű gerinctelenek, a mikroorganizmusok és a növények esetén támadnak.

Turingot azonban nem az élőlények intelligenciája, hanem a mesterséges intelligencia érdekelte. Honnan tudhatjuk egy ember alkotta jelöltről, hogy az gondolkodik-e? Ha Turing filozófus lett volna, nyilván azt állította volna, hogy ezt csak akkor lehetne biztosan tudni, ha mi magunk *lennénk* az adott jelölt. És mivel az egyetlen jelölt, aki az ember lehet, az saját maga, így csak magunkról tudjuk biztosan, hogy van elménk – ahogyan erre Descartes felhívja a figyelmünket. De – s ezt szintén Descartes jegyzi meg – teljes bizonyságra csak a matematikában tehetünk szert. Minden más téren kevesebbel is be kell érnünk. Az intelligencia tekintetében mi legyen ez a kritérium? Turing javaslata szerint ugyanaz, mint amit egymással szemben is használunk.

A többi embernél viselkedésükből és cselekedeteikből következtetünk arra, hogy van elméjük. Ezenkívül befolyásol még a megjelenésük is, de tudjuk, hogy ez valójában nem lényeges. Az eredeti Turing-teszt éppen ezért a külső megjelenésből eredő hatások kizárása érdekében csak a nyelven alapult. Semmi kétség, a nyelv része az emberi viselkedésnek, méghozzá igen általános és nagy hatású része, még ha nem is az egyetlen, s talán még csak nem is a legalapvetőbb eleme. Mindenesetre Turingnak valószínűleg igaza van abban, hogy ha létre tudnánk hozni egy olyan jelöltet, amely verbális képességeit tekintve megkülönbözhetetlen lenne tőlünk – mondjuk, egy életen át tudnánk vele e-mailezni, anélkül, hogy valaha is felmerülne bennünk a gyanú, hogy az illető nem egy magunkhoz hasonló emberi levelezőtárs –, nem lenne több okunk kétségbe vonni, hogy a jelöltünk elmével rendelkezik, mint egy hús-vér levelezőtárs esetében.

[215]

De az is igaz, hogy a nyelvi képességek nem a semmiből bukkannak elő, hanem más fajoknál is meglévő, nem verbális képességekre, például a szenzomotoros rendszerre és a tanulási képességekre építenek. Ezért bár Turing eredeti tesztje pusztán nyelvi természetű volt, azóta világossá vált, hogy egy valósághű Turing-tesztnek robotikusnak kell lennie.

Tesztjével Turing megadta a közeli mechanizmusok magyarázatának módszertanát. Közeli mechanizmusaink azok, amelyek segítségével át tudunk menni a Turing-teszten. Következésképpen a mesterséges intelligencia kutatása, különösen pedig a robotika nem más, mint a közeli mechanizmusok vizsgálata. Talán nem is olyan különös, hogy a biológia találkozik a mérnöki tervezéssel. A „vak órásmester" metafora, amelyet Richard Dawkins használt az evolúció távoli mechanizmusaira, szintén ebbe az irányba mutat. Túlélő-, szaporodógépek vagyunk. Génjeink a túlélésben és a szaporodásban való sikerességük alapján változnak meg és választódnak ki – automatikusan és vakon. Nem valamilyen elképzelt céllal alkottak meg bennünket. A túlélést és a szaporodást *mi magunk csináljuk.* A vak órásmestert tehát ugyanazok a szempontok vezérlik, mint a Turing-tesztet, a viselkedési képességek.

Mit kell tudnia egy jelöltnek ahhoz, hogy átmenjen a Turing-teszten? Túl általános lenne azt feltenni, hogy „mindent, amit mi tudunk". Mert mit is tudunk mi? Első ránézésre úgy tűnik, hogy „eligazodunk" a környezetünkben. Valójában azonban, jóllehet az önálló helyváltoztatás a vártnál nagyobb fejtörést okozott a robotikának, igazi kihívást a környezetünkben lévő tárgyakon végzett *cselekedeteink* jelentenek. Mint ahogyan azt sem elegendő egyszerűen kijelenteni, hogy túlélünk és szaporodunk, hiszen ha ez pusztán a táplálkozásra és a párzásra korlátozódna, akkor is szembe találnánk magunkat a kategorizáció problémájával: *miféle* dolgokat együnk vagy ne együnk meg? (A párzás hasonló problémájától most eltekintek.)

Ahogyan William James költőien megfogalmazta, az újszülött tapasztalati világa „vibráló, zúgó zűrzavar"[2]. Tegyük most egy pillanatra félre, milyen érzés e tapasztalati inputot érzékelni, s vonatkoztassuk Turing kérdését arra a mechanizmusra, amely az észleleti bemenetet ehető és nem ehető dolgokra válogatja szét!

Mint már korábban megjegyeztük, Darwintól kapunk némi előzetes segítséget: kategóriáink egy részét „készen kapjuk" az evolúciótól. A béka

2 Csibra Gergely fordítása. Atkinson et al.: *Pszichológia.* Budapest, Osiris, 1994.

légydetektora már születéskor be van állítva azokra az inputokra, amelyeket érdemes hosszú nyelvének kinyújtásával elkapnia. Természetesen az efféle detektorok távoli eredete magyarázatot igényel, s ez feltehetően igencsak hasonló lenne ahhoz, amelyet a sokkal nagyobb számú előkészítetlen, tapasztalati úton szerzett kategória létezésére adunk.

Legalapvetőbb Turing-képességünk tehát talán éppen az, hogy kategóriákat tudunk elsajátítani, azaz képesek vagyunk próba-szerencse alapon, a helyes vagy helytelen kategorizáció következményei által adott skinneri visszacsatolás eredményeként megtanulni, mely dolgok fontosak a túlélés szempontjából, és hogy azokat mi módon használjuk fel. Ehhez pedig az kell, hogy feloldjuk valahogyan a jamesi zűrzavart, s rájöjjünk, mi melyik kategóriába tartozik. Általánosan véve meg kell tanulnunk az input bizonyos jellemzőit észrevenni, másokat figyelmen kívül hagyni. Ez néha könnyű, például ha csak kétfajta dolgot, mondjuk, zebrákat és zsiráfokat kell elkülöníteni. Máskor azonban nehéz, például amikor rákos sejtekről vagy a kiscsibék neméről van szó.

Születtek kezdeményezések a tapasztalati kategoriális tanulás modellezésére, de nincs köztük olyan, amely megütné az ember, vagyis a Turing-teszt szintjét. Egyelőre még pusztán játékmodellek. Vajon olyan modellt kellene építenünk, amely az összes emberi kategóriát próba-szerencse alapon tanulja meg? Talán nem, hiszen bizonyítékaink vannak arra, hogy mi sem csinálunk mindent így. Most nem a Darwintól „ingyen" kapott, kész kategóriákra célzok. Létezik egy harmadik mód is, amely nemcsak más fajoktól választ el bennünket, de a Turing-teszt eredeti, kizárólag verbális formájára is visszautal. Ha a skinneri próba-szerencse alapú tanulást az azt irányító megerősítéssel együtt a kategóriák robotikus elsajátításának nevezzük, akkor e másik módszert hívhatjuk nyelvinek. A kategóriák saját tapasztalat alapján való elsajátítása helyett, amely nehéz, időigényes, így költséges és gyakran veszélyes is, úgy is meg lehet tanulni, mi micsoda, ha valaki, aki már ismeri a kategóriát, szóban jellemzi azt.

Könnyű megfeledkezni arról, mekkora evolúciós előnnyel jár e képesség. A nem emberi fajok sok erőfeszítéssel tanulják meg a kategóriákat, például úgy, hogy fajtársaik viselkedését utánozzák, de arra nem képesek, hogy kifejezetten tanítsák egymást, ahogyan a mi fajunk teszi. Számítógépes szimulációk tanúsága szerint azok a fajok, amelyek képesek kategóriákat verbálisan elsajátítani, néhány generáció alatt túlélési és szaporodási sikerességükben jóval meghaladják a csak robotikusan tanuló fajokat. A játékmodellek „nyelve", ha ezt annak lehet nevezni, nagyon gyorsan fejlődik, és rövid idő alatt a kategóriaelsajátítás uralkodó eszközévé válik.

De nem az egyetlen eszközévé. Nemcsak azért, mert az új kategóriákat definiáló vagy leíró régebbi kategóriáknak legalább egy részét mindenképpen a régi, robotikus tanulás segítségével kellett korábban létrehozni, hanem azért is, mert a nyelvi kategóriákat valószínűleg minden szinten fel kell időnként „frissíteni" közvetlen szenzomotoros tapasztalatokkal. Elméletben lehetséges, hogy a kategórianevek egy kisszámú, közvetlenül tapasztalatilag meghatározott készletből kiindulva a többit pusztán nyelvi meghatározások és magyarázatok alapján is le lehetne vezetni. De még a logikát és a matematikát sem kizárólag szimbolikus úton tanuljuk meg. Mindig szükségünk van konkrét példákon szerzett közvetlen tapasztalatra is.

Hajlamosak vagyunk rögtön elfogadni ezt, saját élményeink alapján magától értetődőnek tartván, hogy az elvont nyelvi leírás, még ha minden szó jelentését pontosan ismerjük is, önmagában nem elég, hiszen tudásunkat a közvetlen tapasztalat lényegileg gazdagítja. Egy kép látványa mindig többet ér ezer- vagy tízezer szónyi leírásnál.

Ez így igaz, de ne feledjük, hogy most kategóriák, azaz dolgok *fajtáinak* elsajátításáról van szó, nem pedig egyedi tárgyakról, a maguk végtelen sok részletével! A fajták megtanulásához elengedhetetlen az egyedi példák irreleváns részleteinek figyelmen kívül hagyása.

Erre persze mondhatnák, hogy még a fajták felismeréséhez, megértéséhez és emlékezetben tartásához is fontos, hogy ne csak jellemzőik elvont leírását és azonosításuk szabályait halljuk, hiszen a kategorizáció éppúgy szenzomotoros képesség, mint a teniszezés, így egyiket sem lehet pusztán nyelvi instrukciók alapján végezni.

Természetesen ez is igaz, de a hátterében egy olyan feltételezés húzódik meg, amely nagy meggyőzőereje ellenére akár helytelen is lehet. Ez a feltételezés pedig az, hogy nem elegendő egy elvont leírást hallani valamiről, ahhoz, hogy tudjuk, hogyan is néz ki a dolog valójában, ténylegesen látnunk kell, hiszen végül is az a durva kép, amelyet a verbális leírás fest, szintén a valós észleleti tapasztalaton alapszik.

Ezzel pedig visszajutottunk ahhoz a problémához, amely miatt a vallásos hívők ellenezték és még ma is ellenzik Darwint. A darwini, skinneri, turingi magyarázat ugyanis buta, viselkedéses magyarázat. A *cselekedeteink* mögött meghúzódó oksági mechanizmusokat adja meg. Azt nem, mit *érzünk*. A skinneri jutalomnak nem kell jó *érzést* kiváltania (egyáltalán semmilyet sem kell kiváltania) ahhoz, hogy a viselkedés megerősítésének mechanisztikus funkcióját ellássa.

Az tehát, hogy egy kép többet ér ezer szónál, egyáltalán nem azon múlik, hogy a képet *látjuk*, hiszen a gépnek ezt a bemenetet is ugyanúgy le

kell fordítania és fel kell dolgoznia. Már a mai egyszerű, elme nélküli, vak számítógépekkel is demonstrálni tudjuk, mennyiben több egy kép szavak ezreinél. Ugyanez igaz a nyelvi leírásokra, amelyek a közvetlen érzéki bemenetnél kevésbé informatívak. Mindez ugyanúgy igaz vak, elme nélküli zombikra, mint ránk, látó, tudatos emberekre. A köztük lévő különbséget sem Darwin vak órásmestere, sem a Turing-teszt nem képes kimutatni.

Így bár nem hiszem, hogy okunk lenne vallásos örvendezésre vagy empirikus feltételezések megtételére, nyugodtan elmondható, hogy a darwini–turingi világ teljességgel összeegyeztethető a halhatatlan lélek létezésével.

Irodalom

Cangelosi, A. & Harnad, S. (2001): *The Adaptive Advantage of Symbolic Theft Over Sensorimotor Toil: Grounding Language in Perceptual Categories. Evolution of Communication (Special Issue on Grounding).*
http://cogprints.soton.ac.uk/documents/disk0/00/00/20/36/index.html

Dawkins, R. (1986): *Az önző gén.* Budapest, Gondolat

Dawkins, R. (1994): *A vak órásmester.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Harnad, S. (1987) (Ed.): *Categorical Perception: The Groundwork of Cognition.* New York, Cambridge University Press.
http://cogprints.soton.ac.uk/documents/disk0/00/00/15/71/index.html

Hernád, I. (1996): A szimbólumlehorgonyzás problémája. *Magyar Pszichológiai Szemle, 32–33,* 365–383. http://cogprints.soton.ac.uk/documents/disk0/00/00/06/15/index.html

Harnad, S. (2000): Minds, Machines, and Turing: The Indistinguishability of Indistinguishables. *Journal of Logic, Language, and Information,* 9 (4): 425–445. (special issue on „Alan Turing and Artificial Intelligence")
http://cogprints.soton.ac.uk/documents/disk0/00/00/16/16/index.html

Harnad, S. (2002): Turing Indistinguishability and the Blind Watchmaker. In J. Fetzer (ed.): *Evolving Consciousness.* Amsterdam, John Benjamins, 3–18.
http://cogprints.soton.ac.uk/documents/disk0/00/00/16/15/index.html

Harnad, S., Steklis, H. D. and Lancaster, J. B. (1976) (Eds.): Origins and Evolution of Language and Speech. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280.=3D20.
http://cogprints.soton.ac.uk/documents/disk0/00/00/08/66/index.html

Skinner, B. F. (1984): Selection by consequences. *Behavioral & Brain Sciences,* 4: 477–510.

Turing, A. M. (1950): Computing Machinery and Intelligence. *Mind* 49, 433–460.
http://cogprints.ecs.soton.ac.uk/archive/00000499/

Darwin, Skinner, Turing and the Mind

Stevan Harnad

This inaugural address at the Hungarian Academy of Sciences analyzes the provocative nature of Darwinian thought in psychology and in social science at large. The resistance to Darwin was mainly religious. The paper discusses how Darwinian thought and algorithmic explanation by Skinner and Turing tried to give clearer and clearer explanations for behavior. However, the Darwin/Skinner/Turing explanation analyzed here is all a blind, behavioral explanation. It explains the underlying causal mechanisms of what we can DO. But it does not and cannot explain what we FEEL. In this sense, the challenge emphasized by religious thinkers is till with us.

Keywords: Darwinism, operant learning, algorithms, feelings, religion

Hunyady György
az MTA levelező tagja

A KONTRASZELEKCIÓ PSZICHOLÓGIÁJA

Elhangzott 2002. március 7-én

Előadásom tárgyául a társas-társadalmi kontraszelekciót választottam. Tanulmányozása mellett négy érvet tudok felhozni. E tárgyra vonatkozó pszichológiai *tudásunk foghíjas és integrálatlan, ugyanakkor a jelenség mélyen emberi, fájóan nemzeti, és társadalmilag aktuális.*

Az első érvben vagyok a legbiztosabb. A pszichológia már egy évszázada vállalkozik arra, hogy megalapozottnak vélt tanácsokkal segítse feladatra rátermett személyek kiválasztását. Ez bátor vállalkozás, megtorpanásokkal. Ezt a tevékenységet is jól támogathatta volna, ha szakmánk a kiválasztás, kiválasztódás buktatóit is rendszeresen vizsgálja: a társadalom élő gyakorlatában mi segíti az alkalmatlant jó pozícióba, és hogy sikkad el az alkalmas. A kontraszelekció fogalma azonban még az általánosabb érdekű szociálpszichológia szótárából is hiányzik. Az előítélet és sztereotípia – mellyel magam egy emberöltő óta foglalkozom – közrejátszhat a társadalmi kontraszelekcióban, de azt nem meríti ki, sőt valójában annak kontextusában tudjuk társadalmi szerepét megítélni.

A második érvben vagyok a legbizonytalanabb. De feltevésem szerint a kontraszelekció az ember és a társadalom sajátos – stílszerűen szólva elfajzott – mechanizmusa. Mint tudjuk, az állatvilágban megjelennek az erő alapján nyugvó hierarchiák, sőt fellelhetők koalíciók is, amelyek az erősebbek dominanciáját biztosítják a gyengébbek felett. Az azonban az állatvilág-

ban feltehetően nem szokványos, hogy a gyengébbek összefogjanak egy fajtárs egyed vagy csoport ellen csak azért, mert az erősebb, életrevalóbb és termékenyebb. Valószerűtlen, hogy egy megtermett felnőtt egyed azért űzzön el, marcangoljon vagy csonkítson meg egy fejlődő példányt, mert annak különösen fényes a prémje és jó a szaga, futási teljesítménye kiemelkedő, vagy kilátása van arra, hogy idővel nagyon megerősödik. Itt az erő, ügyesség, termékenység a dominancia alapja és funkciója. Az ember esetében az öntudatra ébredt egyén és halmozottan a társadalmi közeg nem feltétlenül tűri el és várja meg a kiváló kiemelkedését.

A harmadik érvem a kontraszelekció módszeres tanulmányozása mellett ennek jelenléte a magyar nemzettudat tapasztalati alapjaiban és tartalmában. Bizonyosan nagyon különböző azoknak a társadalmaknak az atmoszférája és működésmódja, amelyek megpróbáltatások nélkül, lendületesen fejlődnek, illetve amelyek sorsszerű külső erők játékszereként autonómiájukat nem élik meg, s vereségek sorát szenvedik el. Régóta kedves szerzőm, Márai Sándor írta:

„...lehet-e igazságosan ítélni egy társadalom felett, melyet évszázadokon át idegen hatalmak nyúztak, marcangoltak? A török, az osztrák, aztán tegnap az imperialista náci – teutonság, ma az imperialista szlávság... mindig idegen hadak az országban, idegen akarat a közéletben, mindig a kompromisszum kényszere, megalkudni az idegen erőkkel, tehát a kényszerű korrumpálódás... A magyar társadalmi tragédiát nem lehet belső, alkati hiányosságokkal magyarázni. Mélyen tragikus sors ez, és ritka az idő, amikor a nemzet történetében csakugyan egyedül maradt sorsával, alkatával, önmagával, és saját erkölcsi tartalékjaiból gyógyulhatott."

Nem érzelmes szenvelgés ez, hanem – épp a Horthy-korszak kontraszelekciója kapcsán – racionális számvetés a történeti hatásokkal. Legalább oly jogos, mint a minden egyes 20. századi vereség és bukás után új hullámot vető kritikai elemzés a magyar történeti publicisztikában az épp letűnő uralkodó magyar mentalitás, alkat, karakter megromlásáról.

A negyedik érv a társadalmi aktualitásé. Társadalmunk bevallottan – nemzetközileg bevált és domináns társadalmi modellek vonzásában – rátért a piacgazdaság és a politikai pluralizmus útjára. Ez – szakítva a múlt megkötéseivel – versenyt jelent gazdaságban és közéletben. Annak vállalását, hogy a versenyben, a szabályok közé szorított vetélkedésben, lesznek győztesek és vesztesek. Győzzön a jobb, így haladunk előre! – de miből fakad és mire vezet, ha a verseny inkorrekt, és a rosszabb győz? Ez a kontraszelekciónak a fenyegetése, megtapasztalt valósága, hangulata, amellyel pszichológiai szakszerűséggel foglalkozni lehet (és talán kötelező).

A társas-társadalmi jelenség pszichológiai körvonalazása

De mi is a kontraszelekció? Köznyelvi értelemben ez az a helyzet, amikor a társadalom, intézmény, csoport nem aknázza ki, sőt elvesztegeti emberi erőforrásait (a tehetséget, hozzáértést, műveltséget, morális értéket). Ennek következtében teljesítménye, illetve életének minősége elmarad az elérhető optimumtól. Ez a veszteség abból fakad, hogy a társadalmi egység szerkezete (hatalmi és együttműködési rendje) nincs összhangban az emberi kapacitások eloszlásával.

A kontraszelekció többszereplős történés. Benne személyek, csoportok kiemelkedése és elmerülése megy végbe, erejük közvetlen összemérése vagy viszonyukat megszabó döntés révén. Az erők összemérésének vagy a döntésnek lehetnek szabályai, de végbemehetnek ezek spontán kötetlenséggel is. A folyamat hatalmi erőtérben zajlik, és hatalmi erőteret formál: ennek kirívó illusztrációja az, ha az egyik fél maga a döntéshozó, s önmagát preferálva őrzi meg a döntéshozatal lehetőségét. A folyamatnak van közönsége, amely megtapasztalja, megítéli, s tanul belőle. Eredményként előállnak – s innen a leíró fogalom pejoratív jellege – a kontraszelekció méltatlan kreatúrái és jobb sorsra érdemes áldozatai. A folyamat megítélésében nagy valószínűséggel eltér a kreatúrák és áldozatok álláspontja, de ez sem teljesen biztos. A kontraszelekció történései az elmondottak szerint túlmutatnak önmagukon: beleszövődnek a társadalom életébe és normatudatába, modellálják a sikert, ösztönöznek a megküzdésre, vagy terjesztik a kilátástalan beletörődést.

A pszichológia régi fortélya, hogy a laikus köztudathoz fordul, s annak vizsgálatából merít erőt és szempontokat fogalmainak megkonstruálásához. Ez esetben 2002 februárjában egy ezerfős országos reprezentatív mintán 50 skálaitemet tettünk próbára. Az itemek együttesen arra kerestek választ, hogy a kérdezettek szerint szükség van-e a társadalomban küzdőszellemre, jól működnek-e a versenymechanizmusok, a rétegződés igazságos vagy igazságtalan-e, s a látni vélt viszonyok milyen érzelmi reakciókat váltanak ki. *(Lásd 1. táblázat)* A legnagyobb egyetértéssel (a 7 fokú skálán 6-os érték feletti mintaátlaggal) találkoznak az olyan megállapítások, amelyek *tetterőt* igényelnek. Közel állnak ehhez erős *társadalomkritikai hangok*. Mindevvel tartalmi összhangban a mintaegész (4-es érték alatti átlaggal) elutasítja mind a *levert passzivitást*, mind a *felhőtlen optimizmus* elragadtatott kifejezését.

„Tetterő"	Átlag
Az igazság nem győz magától, keményen kell mindannyiunknak megharcolni érte a magán- és a közéletben egyaránt.	6,15
Aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben.	6,12
Erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban.	6,08
„Társadalomkritikai hangok"	
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	5,89
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családban születnek.	5,74
Nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok szemünk láttára süllyedjenek szinte állati sorba.	5,63
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	5,63
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	5,60
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	5,59
„Levert passzivitás"	
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	3,83
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára.	3,68
Az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle.	2,96
„Felhőtlen optimizmus"	
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	3,74
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.	3,40
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	3,34

1. táblázat
Skálaitemek fogadtatása az egyetértés hétfokú skáláján

A feltáró faktoranalízis tanúsága szerint a kontraszelekció problémája kikristályosodott kérdés a köztudatban. Körülhatároltan jelenik meg: az ezt világosan megfogalmazó itemek megítélésében megmutatkozik egy őket s csak őket összefűző mögöttes faktor. *(„Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik"*, illetve *„Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el életkedvüket, akik erre rászolgáltak".)* Egy másodrendű faktoranalízis viszont azt tükrözi, hogy ezen probléma strukturáltan beleilleszkedik a nézetek rendszerébe. *(Lásd 2. táblázat)* Itemeit együtt fogadják el vagy vetik el a *társadalmi elégedetlenség* és a *pesszimizmus*

gondolati megnyilvánulásaival, az *uralkodó társadalmi csoportok* és az *érvényesülés korlátainak* kritikus megítélésével. Kifejezetten ellentétben áll a *politikai osztályba vetett bizalommal.* Jellemző az is – amint erre még visszatérünk –, hogy a *verseny*

Kontraszelekció faktor Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik. Nem azok nélkülöznek és azok vesztik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.
Társadalmi elégedetlenség faktor Ez az ország a maffiózók Paradicsoma. A káosz csak egyre nő ebben az országban. A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.
Pesszimizmus faktor A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb. Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom Nincs igazság a Földön.
Uralkodó társadalmi csoportok bírálata faktor Aki felül van, az mindig lenézi a másikat. Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén. Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével. Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak. Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság. Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.
Érvényesülés korlátai faktor Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában. Aki tisztességes, az szegény marad. Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön. A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.
⇕
Politikai bizalom faktor Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot. Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg. Nincs egy politikus, akinek a szavát el lehetne hinni. (–)

2. táblázat
A feltáró faktoranalízis eredményei: itemek, illetve faktorok összetartozása

igenlése és a *nyomor tényébe való beletörődés* itt gondolatilag elválik a kontraszelekció problémájától, s egy különálló, másodrendű faktor hatását tükrözi.

Mindezek nyomán térjünk vissza a kontraszelekció egyelőre teljesen kidolgozatlan pszichológiai fogalmának ismérveire! Bizonyosan megkülönböztethetünk egy individuális és egy kategoriális változatot.

Az előbbire találhatunk esetleg példát akár az ismerős tudományos és felsőoktatási életben is. Nem tudunk-e elképzelni tudományos vezetőt, aki gondosan úgy válogatja meg munkatársait, hogy azok tisztelettudó, szerény, jól szervező, ám szakmailag szinte esélytelen fiatalok legyenek? Nem rosszabb-e ennél is az a szeszélyes fajta, aki szorgalmas és tehetséges tanítványait elvezeti a fokozat megszerzésének küszöbéig, de ekkor rendre megkérdőjelezi rátermettségüket, szakmai tisztességüket, és egzisztenciális bizonytalanságba taszítja őket? Nem ismerünk-e ambícióktól túlfűtött recenzenst, aki biztos érzékkel választja ki a könyvtermésből a legjelentősebb szakmai munkát, hogy bizonytalan szempontjai alapján a legjobban azt ócsárolja? S nincs-e arra példa, hogy egy szakmai csoportozat tagjai egymást támogatva, idézve, méltatva obskurus témákat és teljesítményeket tolnak előtérbe, megadva minden erkölcsi árat az előnyös helyzetükért? Szerencsés az, aki még ehhez hasonló helyzetekkel sem találkozott.

A kategoriális kontraszelekció demonstratív esete szakmánk klasszikusának, Kurt Lewinnek – pszichológushoz méltóan dokumentált – története. Most nem mint jeles alkotót, hanem mint meggyötört túlélőt idézem. 1986-ban publikálták magánlevelét, melyet még 1933 májusában írt berlini intézetigazgatójának, a szintén nagynevű Wolfgang Köhlernek, de amelyet soha nem küldött el, és halála után találták meg személyes iratai között. A levél mélyen megélt és átgondoltan kifejtett indoklása annak, hogy a nemzetiszocialisták térhódítása idején miért kell (a szó minden értelmében) elhagynia Németországot egy zsidó embernek. Érvelően bemutatja testvére történetén és a maga – világháborús hősként és vezető professzorként privilegizált – helyzetén, hogy ebben az erőtérben minden kiválóság és igyekezet is csak rájuk üt vissza. Számára a perdöntő az a fasiszta érvelés, hogy a zsidók alkalmasak a relatíve jobb pozíciók, munkakörök betöltésére, s épp ezért kell megszabadulni tőlük (pontosabban idézve: megölni őket). Kurt Lewin levonta a konzekvenciákat, amit kortársainak óriási többsége nem tett és tehetett meg: Hitler hatalomátvételének napjaiban az Egyesült Államokba ment, ahol szakterületet is váltva a mi tudományágunkat alapjaiban újította meg. A zsidóüldözés párját ritkító példa, de előtte is és utána is adódtak gyilkos vagy – úgymond – „csak lélekölő" társadalmi konstellációk. Lewin élményét teljes mélységé-

ben megértheti az, aki például belülről ismeri az osztályidegennek bélyegzett emberek helyzetét nálunk a hosszú '50-es években, különösen azokét, akik a társadalom elkerülhetetlenül szükséges szociális és demokratikus átalakulását akár szűkkeblű osztályérdekük ellenében is készek voltak és lettek volna képviselni.

Nyilvánvaló a különbség az individuális és kategoriális kontraszelekció társas-társadalmi folyamatai között, de ez alkalommal – a székfoglaló alkalmából – általános, közös pszichológiai modell körvonalazására törekszem. Ez úgy és annyiban pszichológiai modell, hogy deklarálja: az élménynek történeti-társadalmi kapaszkodói vannak, és következményei egy társadalmi-hatalmi erőtérben jelennek meg. Nem térek ki azonban a társadalmi mobilitás szociológiai elméleteire és tényeire, egyes társadalmi szektorok túlzsúfoltságának vagy kiürülésének következményeire, illetve a pályaszocializáció longitudinális vizsgálatainak halmozódó és szembesíthető eredményeire. Sűrűn és nyomatékkal hangsúlyozva, hogy a kontraszelekció társadalmi történés, itt ennek élményjellegére koncentrálok.

A kontraszelekciót tehát mind a benne érintett, egymással konfliktusos viszonyban álló két fél, mind pedig az őket körülvevő társadalmi közeg, a közönség megtapasztalja, megéli, gondolatilag feldolgozza. Ebben a megélt élményben nyilván szemben állnak egymással az előnyösebb és hátrányosabb pozíciók betöltői, úgy is, mint a rosszabb és a jobb kvalitások letéteményesei. *(Lásd 1. ábra)* Feltehetően nem elszigetelten szerepelnek, hanem

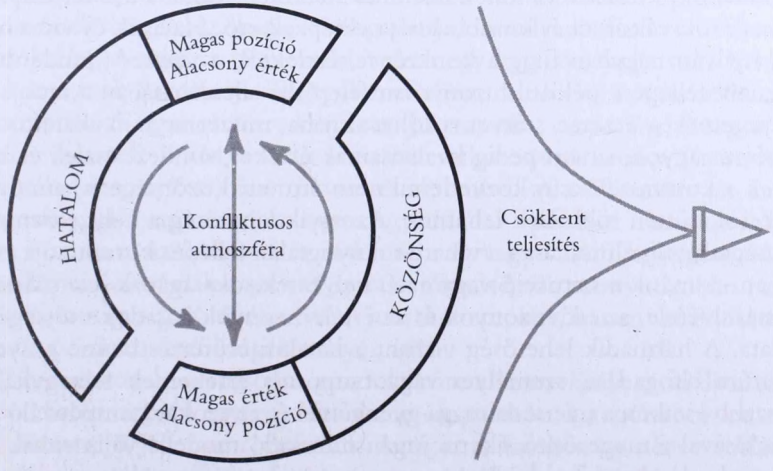

1. ábra
A kontraszelekció sematikus ábrázolása

kinek-kinek az oldalán ott áll a maga támogató ereje: egyfelől a tényleges pozícióelosztást elvégző és fenntartó hatalom, másfelől a tényleges kvalitásokat számon tartó – a közönségben is élő – értéktudat.

Ez egy feszültségekkel terhes élmény, amelyben nemcsak a felek viszonya ellentmondásos, hanem amelyben a viszonynak kétféle kontextusa is egymás ellentétébe fordul: a hatalmi realitás és a valós értékek világa. Nem vitás, hogy ebben a helyzetben Festinger, a kognitív disszonancia azonosításának pótolhatatlan bajnoka, könnyűszerrel megtalálná az egymásnak feszülő kognitív elemeket, s számítana arra, hogy ezek labilis erőviszonyából sarkalló motiváció támad az összes szereplőben. Bizonyosra veszem azonban, hogy a mesteremként tisztelt Bill McGuire szemében is különösen pikáns e helyzet. A nézetrendszerek szerveződésében ugyanis különleges jelenség, amint itt a hatalmi lehetőségek nem pusztán megakasztják vagy megtörik, hanem kifejezetten visszafordítják az értékelés logikáját: jóból rossz, rosszból jó következik, erényből kár s gyarlóságból előny fakad. Ez különösképpen igaz azokban a – gondolatilag és érzelmileg kiszínezett – helyzetekben, amikor nemcsak egyszerűen nem összeillő az emberek relatív minősége és pozíciója, hanem – rendezetten – minél jobb a minőségük, annál rosszabb a pozíciójuk, minél nagyobb konstruktív erőfeszítéseket tesznek és szebb teljesítményt nyújtanak, falba ütközve, annál inkább romlik pozíciójuk, megbecsülésük, szűkül mozgásterük.

A feszültségterhes helyzetből minden pszichológiai várakozás szerint gondolatok, közlések és tettek fakadnak. Természetesen a két fél magatartásának sok változata és kombinációja elképzelhető. Hatásuk és visszahatásuk nyilván nagyban függ a konkrét feltételektől, a vesztes („underdog") offenzív fellépése például bizonyosan felerősíti ellenlábasában a szubjektív fenyegetettség érzetét, s érvet is adhat szájába, miszerint az ő akaratos ambíciói a nagyok, s nem pedig kvalitásainak értéke. Mindezt észleli és kiértékeli a kontraszelekció közvetlenül nem érintett közönsége is, amelynek reakciói szintén többfélék lehetnek. Az egyik lehetőség a helyzetben rejlő igazságtalanság elutasítása s a viharosan nyugtalan fellépés korrekciója érdekében. A másik e szituáció vagy ezen helyzetek sokaságának letargikus tudomásulvétele, az erőviszonyok és az értékviszonyok hasadt kettősségének tudata. A harmadik lehetőség viszont a hatalmi erőtér és benne a nyertes kreatúra elfogadása, személyes vagy csoportos értékeinek felnagyítása – rosszabb esetben a nyertes a maga gyengéivel és az azokat kompenzáló magatartásával a megerősítő sikerei jogán mintaadó modellé válik sokak számára, táguló társadalmi körben.

A kontraszelekciót érintő szociálpszichológiai szakirodalom

A szerteágazó folyamatok elemzésében természetesen támaszkodhatunk a szociálpszichológiai szakirodalom tárgyunk szempontjából sporadikus, de feltétlenül idevágó eredményeire. Anélkül, hogy ezek részleteire az adott időkeretben kitérhetnék, szeretném ezen hozzáférhető eredmények struktúráját felvillantani. Olyan kérdések megválaszolásában nyújtanak ezek segédkezet, mint hogy miből fakad és mire vezet a szituáció részeseinek szubjektív érintettsége, egymást és önmagukat hogyan látják egyénként és kategóriák képviselőjeként, a különféle magatartásmódok hogy vezetnek el a kontraszelekciós helyzethez, s mire vezetnek e helyzetben, s a szituáció részesei és kitágítva, a társadalom tagjai hogyan dolgozzák fel a kontraszelekció lehetőségét és tényeit. – Négy nagyobb gondolati kört különíthetünk el az elmondottak szerint.

A) A kontraszelekció *interperszonális szinten* sem pusztán téves ítélet és megalapozatlan attitűd, hanem a személyes értékekkel, érdemekkel kifejezetten szakító, szemben álló, dacos döntés. A személyek megismerésének és megítélésének ebben a viszonyítási rendszerében okkal vagy ok nélkül jelen van, szempontot ad és kapaszkodót kínál a megismerő és megítélő énképe. Ez az *én* azonban nem rezzenetlen nyugalomban áll magában, hanem érzékenyen reagál minden kimondott-kimondatlan egybevetésre: mások értékelése szolgálhatja, támogathatja, veszélyeztetheti és sértheti az önértékelést. A saját csoportomba, velem egy kategóriába tartozó kiválóságok zavarnak a személyközti egybevetésben, de emelik önértékelésemet, ha csoportközti egybevetésre kerül sor. Jó csapatba, csoportba, kategóriába tartozni felemelő érzés és tudat – ha már túljutottunk azon a (Lemyre és Smith által bizonyított) önértékvesztésen, amivel az a felismerés jár, hogy kategóriatagok vagyunk, és nem egyedülálló, páratlan individuumok. Ezért is az én és az önértékelés védelme, vélt vagy valódi fenyegetettségének elhárítása nemcsak a személyes relációk sötétebb motívumaiban (mint amilyen az irigység és féltékenység) jutnak szerephez, hanem az értékromboló csoportközi feszültségek mélyén is.

B) A szakirodalom második gondolatköre a *sztereotípiák* szociálpszichológiája. Sztereotípián egy-egy társadalmi csoporthoz, kategóriához kapcsolódó sémaszerű jellemzést értünk, a csoportra, kategóriára nézve általában jellemzőnek ítélt emberi tulajdonságokat. Mai kutatása feltárja a sztereotípia – nemcsak kárhoztatható – funkcióit, reprezentációjának összetettségét

és rugalmasságát, valamint a szavak, sőt a gondolatok burkán áttörve feltárható érzelmi összetevőit. A sztereotípiák a személyközi és csoportközi viszonyokban egyaránt szolgálhatnak a kontraszelekció eszközéül. A polarizált értékelő töltetű sztereotípiák merev érvényesítése – ez a kategoriális kontraszelekció működésének jellegzetes pszichológiai összetevője. Mindemellett *a* sztereotípia fogalma új értelmet kap, ha a társadalomkép elemének tekintjük. Így a sztereotip jellemzések elemezhetővé és elemzendővé válnak abból a szempontból is, vajon a kategória tagjainak látni vélt vonásai összhangban állnak-e a csoportnak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyével.

C) A kapcsolatépítés stratégiái – ahogy ezt a következő, a harmadik gondolatkört jelöltem – többféle megközelítés tárgyát képezik. Említek itt négyet: azt, amely a motivációs személyiségsajátosságokkal foglalkozik, az interperszonális befolyásolás taktikáinak formatanát, a társas viselkedés levezetését érdekösszefüggésekből és a szociális dominancia evolúciós jellegű elméletét.

A hatalmi relációkban való megkapaszkodás, felülkerekedés, megküzdés pszichológiai tanulmányozásának egyik kiindulópontja – természetesen – a jellegzetes motiváció által mozgatott személyiség. A társadalmi konstelláció a hagyományos felfogásban – úgy tűnik – passzív, tulajdonképpen csak nyitott vagy akadályokkal teli teret jelent az egyén számára, holott a konstelláció bizonyosan szinte áramlástani jellemzőkkel rendelkezik, egyszer örvényként szívhatja be egyént és csoportot, máskor hullámtörőként vetheti vissza őket. A machiavellista mentalitás például a beívódott és átlátható szabályokat nélkülöző helyzetben bizonyul hatékonynak, s az ilyen megerősítő helyzetek bizonyára elő is hívhatják ezt a motívumot és magatartásmódot. Rendezett szituációban, mondjuk, tiszta versenyszituációban, a machiavellista mentalitás már nemcsak morális értékét tekintve kérdőjelezhető meg, hanem hatékonysága is nagyban csökken.

Az evolúciós szemlélet stílusjegyeit viseli magán a „szociális dominancia" élénk szakmai figyelmet kiváltó elmélete. A figyelem nemcsak szakmai: a második világháború óta egyedülálló, ahogy a demokratikus társadalom axiómáit nyíltan vitatja és kikezdi. Sidanius szerint a főemlősök fejlődése során bebizonyosodott a csoportalapú uralmi rendszerek hasznossága (fölénye a nem hierarchikusan szervezett társas rendszerekkel szemben, a szűkös források elosztásában és a belső konfliktusok csökkentésében játszott szerepe). Ezen emberi hajlam elkerülhetetlenül megnyilvánul a társadalmi elnyomás formáiban. Ennek alapján normálisnak minősíthető az előítélet és a diszkrimináció, illuzórikus viszont az egyenjogúság és igazsá-

gosság következetes érvényesítése. A demokrácia ténylegesen abban áll, hogy befolyásolni lehet, melyik és milyen elit uralkodik.

D) A negyedik gondolatkör, amelynek szakirodalma a kontraszelekció problematikájához szempontokat kínál, az a *társadalom normatudatának* és a saját helyzetére adott *értékelő reflexióinak* kutatása. – Az „igaz világba vetett hit" néven azonosítottak egy nézetnyalábot, melynek képviselői azt vallják, hogy mindenki érdeme szerint boldogul. Ez a gondolat szubjektív megnyugvást ad, állítja Lerner, hiszen eszerint aki megfelelőképpen él, dolgozik, betartja a normákat, nem vét nagy hibát, az biztonságban van, azt baj nem érheti. Ez tehát nem más, mint a személyes szorongás ellenszere, de egyszersmind mint evilági üdvtan súlyos következményekkel járó társadalomszemlélet is. Többek közt az következik belőle, hogy az aktuális szociális pozíció megérdemelt és kiérdemelt, a gazdagok és hatalmasok jók és derekasak, a szegények és alávetettek viszont mulasztásaikkal és vétségeikkel rászolgáltak helyzetükre. Ez a konzisztencia pozíció és érték között generális tagadása a kontraszelekció lehetőségének és tényeinek.

Ezen szakirodalom kerülgeti, de kimerítően nem tárgyalja a *verseny* valódi és/vagy vélt szerepét a társas-társadalmi világunkban. Személyes és társadalmi előrehaladásunkhoz szükséges-e egymással összevetni az erőnket, szabályozható-e, szabályozandó-e ez a küzdelem, lehet-e tisztességes a vetélkedés, és nem a tisztességes verseny-e a társas-társadalmi igazságosság érvényesülésének egyedüli útja? – ezek tárgyunk szempontjából alapvető kérdések. Megválaszolásukban méltán remélhetünk úttörő eredményeket kiváló volt tanítványomtól, Fülöp Mártától. Munkatársaival azt is dokumentálja, hogy kiterjedt nemzetközi egybevetésben a magyar fiatalok egyedülálló kulturális vonása, hogy a győzelemtől tartanak, mivel a győzelem valóban ellenérzést vált is ki körükben. Ezekkel a szocializációs tapasztalatokkal is egybecseng Terestyéni Tamás érdemes írása, amely már frappáns címében jelzi – *Nyugat felé félúton* – a paternalizmus megkötő erejét a piac és politikai aréna szabadságának igenlése mellett a magyar közgondolkodásban. A piac és a politikum beavatkozástól mentes szabadságát a nyugati világban gyakran épp arra hivatkozva vallják és hirdetik, hogy ez az igazi ellenszere a társadalmi kontraszelekciónak. Valóságos szónoki csúcsteljesítmény volt e tárgyban – tárgyunkról szólva – Herbert Hoover választási beszéde 1928-ban. Az külön kérdés, hogy egy évvel rá Amerikából indult minden idők legnagyobb gazdasági válsága, amely e szép kormányzati elvet – legalábbis átmenetileg – elsöpörte.

A kontraszelekció történeti változatai a 20. században

Ha volt újdonsága az általam végzett sztereotípiakutatásoknak, az abból fakadt, hogy a sztereotip ítéleteket kognitív kontextusban és történeti kontextusban egyaránt igyekeztem vizsgálni és értelmezni. Különösen szokatlannak számított, hogy történeti sztereotípiákat is vizsgáltam, nota bene ezeket is történeti változásaikban. A 20. század történeti periódusainak és szereplőinek jellemzését harminc évvel ezelőtt kaptuk először egy országos reprezentatív minta tagjaitól, s épp a napokban kértük utoljára. Természetesen lényegesek a különbségek, ugyanakkor igen tanulságos annak a fejlődésvonalnak a szívós párhuzamossága, amely a tulajdonságítéletek sokaságából kibontható. Úgy vélem – s mindez ennyiben tartozik ide –, a 20. század képe a köztudatban nem kis részben attól függ, hogy különböző periódusaiban jelentkezett-e és emléket hagyott-e a társadalmi kontraszelekció mint a társadalmi közérzetet nyugtalanító feszültségforrás.

Úgy gondolom, hogy az ország lakóinak többsége számára a 20. század minden gyilkos, gyötrő, megalázó komiszsága ellenére a társadalmi felemelkedés időszaka volt. Az előző századfordulón a lakosság tetemes része kiszolgáltatott szolgasorban élt, a létbizonytalanság határán ingadozott, el volt zárva a kultúra európai magaslataitól. A század utolsó évtizedeire pedig – ismét csak a nagy többség – alsó középosztályi életnívóra került, átjutott az általános iskolázás szűrőjén, sőt kezdett ráérezni állampolgári jogaira. A század felfogásának talán ez a magyarázó alapélménye, melyet idézett 1972-es vizsgálatunk egy pontján alighanem sikerült még mérhetővé is tenni. Az etnikai előítéletek mérésére szolgáló klasszikus Bogardus-skálát mintegy kifordítva egy szociális helyzetpercepciós mérőeszközt hoztunk létre. (Bogardus a szociális távolságtartást úgy mérte, hogy a vizsgálati személyt megkérdezte, hajlandó lenne-e egy etnikai kategória képviselőjét az országba beengedni, munkahelyén befogadni vagy családja tagjaként tisztelni. Mi azt tudakoltuk, hogy a kérdezett szerint nagyapja, apja vagy ő maga egy-egy társadalmi kategória tagjaival milyen emberi, társasági, családi közelségbe kerülhetett.) A vizsgálati személyek válaszaiból egyértelműen kitűnt, hogy a nagy többség felmenői a társadalom alsó rétegeibe zárva éltek, de életkortól függően apjuk vagy ők maguk megélték a társadalmi válaszfalak leomlását.

A társadalomnak a civilizatórikus haladást megtetéző ezen belső, relatív átrendeződése – ugyanakkor – együtt járt a kontraszelekció tényeivel. Nem igazán kellemes hangzású szóval élve ez az évszázad rezsimekre tago-

lódott. Ezeket *a diákmintákon is visszatérően végzett vizsgálatainkban* viszonylag jól sikerült a látszólag mechanikusan választott évszámokkal jelölni és azonosítani. A közelmúlt e társadalmi-politikai berendezkedéseit még természetesebb vezéralakjuk nevéhez és személyiségéhez kötni, minthogy – s ez a nálunk honos rezsimek szociálpszichológiai misztériumához hozzátartozik – a hosszú éveken át előtérbe álló személyek ki is fejezték és meg is szabták a társadalom uralkodó atmoszféráját, érintkezési és gondolkodási stílusát. Egy társadalmi-kulturális lejtő rajzolódik ki előttünk, ha rendre felidézzük eredetüket és neveltetésüket. Ferenc József régi dinasztiából származó uralkodó. Horthy Miklós – úgy is, mint sportszerető tengerésztiszt – a szárnysegédje volt, ami *Emlékirata*inak tanúsága szerint is nyomasztóan nagy társadalmi távolság. Rákosi Mátyás kisvárosi kereskedősarj, nagy nyelvtudású gyakornok a londoni üzleti életben, mielőtt kijárja a bolsevik pártélet magasiskoláját. Kádár János egy cselédlány törvénytelen gyermeke, akinek iskolája sincs sok, s a hazai munkásmozgalom provinciális közegében érlelődik nemzetközileg valóban számon tartott kommunista vezetővé. Politikai kvalitásaikhoz vajmi kevés köze van társadalmi eredetüknek, de mindemellett ennek volt és maradt szimbólumértéke, és volt és maradt hatása a politikai viselkedéskultúrára.

A politikai kultúrának fontos hagyománya lett e rezsimek közös életciklusa. Mindmegannyi külhatalom fegyveres támogatásával született. Kezdetben erővel törve meg a magyar társadalom belső mozgását, s a sikeresebbek – joggal mondhatnánk, hogy Machiavelli receptjét követve – a diktatúra zaklatásait a megegyezés keresésével cserélték fel, mígnem a megbékélés opportunus légkörét a külső és belső erőhatások fel nem kavarták. A rezsimek természetéből adódik, hogy bennük nem valósul meg a szilárd jogrendű és váltakozó kormányzatú demokráciák kontinuitása: a rezsim kemény hierarchiát épít ki, de összeomlásakor maga alá is temeti ezt.

E két fázisban más és más itt a közéleti kontraszelekció mechanizmusa: a stabilitás szakaszán az opportunus alkalmazkodók valódi teljesítménykényszer nélkül élhetik átlagéletüket, a rezsimváltás szakaszán a politikai erőtér alakulására gyorsan és látványosan reagálók szerezhetnek munkától és teljesítménytől függetlenedő helyzeti előnyt. A rezsimváltás éles fordulata – ez a 20. században többször beigazolódott – egyfajta közéleti vákuumot is teremthet egy ilyen méretű és ennyi kompetenciát felhalmozó országban, s ez szívóhatást gyakorol a felnőttpályára lépő fiatal generációra. Így a társadalmi-politikai erők egyidejű pluralizmusa helyett generációs dominanciák váltakozása következik be a közéletben. Míg az előbbiben a vetélkedő társadalmi-politikai törekvések iránya az identitásképző erő,

az utóbbiban az az identitás alapja, hogy a korosztály tagjai a múlttól miben és mennyiben határolódnak el.

Ha a különböző rezsimekben érvényesülő kontraszelekciót tipizáljuk, akkor két jellegzetes változatot könnyűszerrel azonosíthatunk a magyar 20. században. Ferenc József és Horthy Miklós korát – mondhatjuk úgy, hogy – a társadalmi felemelkedés korlátai jellemezték. Az előbbi egy feudális-tekintélyuralmi rendszer a bomlás előrehaladott stádiumában, az utóbbi ennek restaurált művi mása volt.

A világháborút követő fegyverszünet és békediktátum az összes vesztes közül Magyarországot sújtotta a legsúlyosabban, s ez inkább volt oka, mint következménye a társadalom forradalmi felkavarodásának. A politikai élettől korábban távol tartott rétegek felkapaszkodtak ugyan az állam romjaira, de a proletárrevans mámora csak néhány hónapig tartott, s bekövetkezett a politikai tisztogatással egybekötött társadalmi restauráció. A nincstelenek gazdasági kivándorlását ekkor követi első ízben a jórészt radikalizálódott entellektüelek tömeges emigrációja, amely a szellemi élet nem egy kiválóságától fosztotta meg a Horthy-korszakot. Számunkra azonban itt még ennél is fontosabb a népi tehetségek megítélése és kezelése. Kornis Gyula, a jeles pszichológus és nem jeltelen politikus, *Kultúrpolitikánk alapelvei* című dolgozatában 1921-ben óva intett, nehogy *„...a közoktatás... úgy szervezzék, hogy a nép minden tehetségét magától a néptől elraboljuk, s számára a saját osztályán belül csak a kevésbé tehetségeseket és a tehetségteleneket hagyjuk meg: ez népellenes, antidemokratikus kultúrpolitika volna"*.

A rezsimnek ezt a cinikus szellemiségét akkor sem feledhetjük, ha a korszak nemzetelvű kultúrpolitikájának valóságos ékessége az oktatásügy fejlesztése, a felsőoktatástól a népiskoláig elvezető energikus lépések sora (mindenekelőtt Klébelsberg minisztersége idején, kinek Kornis, a későbbi rektor, akadémiai és házelnök ez időben az államtitkára volt).

Márai Sándornak, amikor a korszak lezárultával visszatekintett, nem a nép felemelkedése okozott fájó vagy enyhülő hiányt, hanem a középosztály lezüllése. Polgári és nemzeti öntudatának mély sérelme magyarázza kemény ítéletét: *„Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a »jobboldaliság« címkéjével ismert különös valamit; a tudatot, hogy ő, mint »keresztény magyar ember«, előjogokkal élhet e világban; egyszerűen azért, mert »keresztény, magyar úri ember«, joga van tehetség és tudás nélkül is jól élni, fennhordani az orrát, lenézni mindenkit, aki nem »kereszténymagyar« vagy »úriember«, tartani a markát, s a kereszténymagyar markába baksist kérni államtól, társadalomtól: állást, kitüntetést, maradék zsidóbirtokot, potya nyaralást a Galyatetőn, kivételezést az élet*

minden vonatkozásában, szíve mélyén örökké visszasírja a »jobboldali, keresztény, nemzeti« világot, amelyen lehetett »előkelő közhivatalnok«-nak lenni és sérthetetlen, páncélinggel védett katonatisztnek; s mindezért nem adni semmit, csak becses létezése tényét. Ez a fajta soha nem változik meg. De amíg ezeknek szavuk van, vagy befolyásuk, Magyarország nem lesz nemzet."

A '40 évekhez hasonló mélységű és léptékű átalakulás megítélésem szerint nem ment végbe a 20. századi Magyarországon. A '40-es évek derekán a Horthy-korszak uralkodó csoportjait, sőt egész középosztályát rendre mind elsöpörték a szovjet fegyverek és a repatriált szovjet hívek, a bosszúszomj, amely átvette a korábbi sanyargatók bősz stílusát, s mindenekfelett a társadalmi gátszakadás, az erővel vagy taktikával eddig visszaszorított néprétegek elemi erejű feltörekvése.

Bizonyosan nem ok nélkül való, hogy minden történeti leegyszerűsítés és politikai gondolatcsúsztatás ellenére a közfelfogás élesen elkülöníti a Rákosi- és Kádár-rezsim értékelését. Rákosi nevéhez kötődik a sztálinizmus meghonosítása az országban, amely súlyosan megterhelte a kort és az 1945 után friss lendülettel színre lépő korosztályt. A terrornak az a spirálja, amely fasisztaüldözéssel kezdődött, osztályellenségek felkutatásával folytatódott, pártpolitikai riválisokkal való leszámolásra vezetett, és szocialista indíttatású '56-os fiatalok kivégzéséig jutott el, a Kádár-korszak derekára megszakadt.

Ennek ellenére és ezzel együtt mindkét rezsimre jellemző volt és maradt a kontraszelekció egy újabb típusa: az egy szintre szorított társadalomból való kiemelkedés fékezése, tilalma, büntetése. Maga a politika és a teatrális sikereket hozó sport kínált ugyan mai szemmel mikroszkopikusnak tűnő privilégiumokat, de a társadalmi-műveltségi előnyt s a tehetség kezdeményezőkedvét és kiugró kompetenciáját a rendszer alig tűrte, nagyban korlátozta. Úgy gondolom, s ezt fejtettem ki 2000-ben *A tehetség kibontakoztatásának társadalmi rugói és kerékkötői* címen, hogy a nem versenyelvű, hanem a személyi-politikai hierarchiára épített társadalomban bizonyos szociálpszichológiai mechanizmusok szabadultak el. Az emberek tudatában élő „méltányosságelméletek", a teljesítmény-visszafogást is megalapozó csoportkohézió, a rokonszenvesség és szerepalkalmasság szétválása a többség által uralt csoportban, a csoportba zárt emberek közötti „társas összehasonlítás" külön-külön és együtt a tehetséges ember kiemelkedése és érvényesülése ellen hatott.

S innen már itt van előttünk az egyre erjedő Kádár-kor társadalmi típusainak – többségünk által még jól ismert – kavalkádja. A tsz-tag, aki a háztáji hasznából soha nem látott mértékben gyarapodik, s a munkás, aki a gyár eszközeivel – az egykori műszóval élve – fusizik, hogy megpróbáljon

a vidéki osztályostárssal úgy is, mint a társadalom hivatalosan kijelölt vezetőereje, legalább lépést tartani. A népből jött értelmiség, amely az önépítés belső kínjaival szenvedi meg intellektuálisan felívelő, anyagilag helyben járó pályáját, s a tápászkodó középosztály, amely leküzdhetetlen vegetációként bújik elő az omlatag rendszer minden repedéséből, s lesz újra tisztségviselő, hivatalnok, ha kell, akár pártbürokrata. A funkcióját vesztett s a hatalom éltető nedvei híján fonnyadásra kárhoztatott pártapparátus és az iskolázott mozgalmi ember, aki szemünk láttára vedlik át mind szélesebb látókörű gazdasági menedzserré.

Ez a társadalom indul előbb kissé bizonytalan léptekkel, majd tolong át, egymást is tiporva, a rendszerváltás kapuján. Sokan későn eszmélnek, hogy mit is jelent a kollektív tulajdon deklarált csődje s a sok okos műszó a deregulációtól a kompenzáción át a privatizációig. Az alsó középosztályi szintre leszorított egyenjövedelmekből szédítő sebességgel nemzetközi partnerségre érett milliárdos vagyonok támadnak, jönnek s mennek vállalkozók, akik önerő híján reszketeg, vékony kezekkel nyuladoznak az állami emlők felé. Jön a külföldi munkaügyi tanácsadó cég, hogy a vastag ujjú kohászt felkészítse a finom művű háztartási automaták javítására, s a New York-i éjszakát megszégyenítő számban fekszenek a téli utcán mélyre süllyedt embertársaink. Előtűnnek az „új szenvedők", akiknek testén a múlt szenvedéseitől most nyílnak sebek. Berobban egy dinamikus, új generáció, amely – nem mást – ezt az átmenetet ismeri, eszesen ennek mesterfogásait tanulta meg, s tudja, hogy a metsző szó fegyver. Egy kígyóbűvölőt megszégyenítő erővel szuggerálja a pályán maradt 50-esek s korosabbak felé, hogy ők a múlt örökösei. S ezzel identitásgerjesztő nagy pszichológiai szolgálatot tesz nekik, mivel egyébként már azt se tudnák, hogy fiúk vagy lányok, hogy hittek-e a szocializmusban, vagy ők morzsolták fel, hogy maradt-e homályos emlékük a társadalmi szolidaritásról, vagy mindig is arra törekedtek, hogy emberi természet örök törvényeit követve kis magánvagyont halmozzanak fel.

Kontraszelekciót tükröző mai sztereotípiák

A versenyelvű piacgazdaság és a politikai pluralizmus – elvben – optimális ösztönzést ad a kapacitások és erények felmutatására, s azt a reményt kelti, hogy teljesítmény alapján tesz különbséget szereplői között. A 20. század utolsó évtizedében azonban nálunk ez még nem volt így. Maga a verseny lehetősége ekkor formálódott, súlyos egyenlőtlenségek jelentkeztek a versenyképesség külső és belső feltételeiben, folyt a szabályok adaptációja,

s eladdig a versenynek az az alapkritériuma sem teljesült, hogy átlátható és begyakorlott szabályok keretei közt tartott, fékezett, rendezett vetélkedés és harc legyen.

Úgy vélem, hogy ennek a megtapasztalása tükröződik az általunk feltárt társadalmi sztereotípiákban. A rendszerváltás után a nemzeti, társadalmi és történeti sztereotípiák természetesen radikálisan átrendeződtek. A korábbi értelmiségi/fizikai munkavégző dichotómiát megtörve *a piacgazdaságra jellemző kategóriák* csoportja markánsan elkülönült és a társadalom összképében nagy jelentőségre tett szert. Figyelemre méltó azonban az az értékambivalencia, amely e társadalomképet áthatja. Három társadalmi típus leírását együtt szemlélve, előtűnik a kérdezettek azon látens véleménye, hogy a menedzser tetterős, de nem becsületes, a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős. Ezt tapasztaltuk 1994-ben, de 2001-ben is. A menedzser egyébként nem magában áll a köztudatban, jellemzése – az alig rejtett kételyekkel – a magyar piac üzletemberére éppúgy illeszkedik.

A politikai sztereotípiák alakulását is több vetületben szemügyre vettük és követjük. A kérdés az, hogy *általában a politikusokra* és sajátosan a különböző pártok képviselőire mit tartanak sokan egybehangzóan jellemzőnek. Immár kétévente mérjük, hogy milyen értéktörekvéseket, értékprofilt tulajdonítanak az egyes pártoknak. Az amerikai politikai pszichológusok elképzelni sem tudnak olyan közkeletű éleslátást és áttekintést, mint amely az 1000 fős minták által képviselt magyar publikumot jellemzi az értékek és pártok gondolati elrendezésében. Ugyanakkor a(z úgymond) politikai osztállyal kapcsolatban megfigyelhető a szkepszis – nemzetközi viszonylatban nem egyedülálló – növekedése. Ha mást nem nézünk, mint a pártok saját szavazótáborának véleményalakulását, akkor is kitűnik, hogy az MSZP értékelése 1998 óta visszaesett. A Fidesz esetében az Angelusz–Tardos kutatópár által kimutatott emlékezeti (vagy visszaemlékezési) torzítás markánsan jelentkezik, a reálisnál lényegesen többen állítják magukról, hogy a győztesre szavaztak, ugyanakkor az idő múlásával a párt megítélése az ő körükben is fokról fokra kedvezőtlenebb lett.

Ezen fenntartások és elhatárolódások hátterén különösen figyelemreméltó, hogy 2002 elején új tendencia észlelhető az erősen megosztott közgondolkodásban. Ez pedig a mai fiatal korosztály derűlátása s társadalomképének értékelésbeli konzisztenciája, a társadalmi-hatalmi viszonyokkal való növekvő harmóniája. A skálán, amelyet elöljáróban bemutattam, s amelyet parafrázisként méltán nevezhetnénk a világ igazságtalanságába vetett hit mérőeszközének, több szignifikáns eredmény tanúsítja a 30 év körüliek társadalombírálatának visszafogottságát s kevésbé kérdő-

jeles optimizmusát. A 2001 végén vizsgált tanulók kifejezetten elfogadók a politikai osztállyal kapcsolatban általában, s direkt preferenciáikban a távolabbi múlt és a piacgazdasági jelen jobban felértékelődik, mint bárki másnál. Nincs azonban még teljes harmónia a nyílt színvallás és a sztereotip megítélések tömegéből kibontható implikációk között. Egy 100 fős intenzív sztereotípiavizsgálat része volt a mai nagyvállalkozó és a homeless egymásra vonatkoztatott megítélése. Természetesen ég és föld e két társadalmi típus képe, annál kirívóbb, hogy a diadalmas nagyvállalkozót az elesett hajléktalannál (is) kevésbé becsületesnek tartják. (Lásd 2. ábra) E jelentéktelennek tűnő adat tulajdonképpen megrendítő bizonysága témánk hazai aktualitásának.

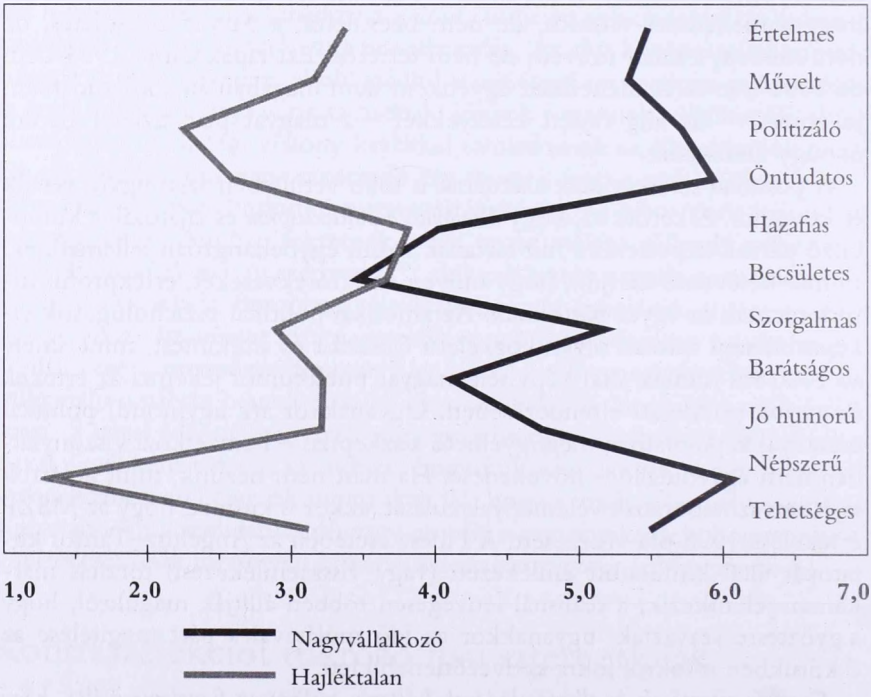

2. ábra
A „nagyvállalkozó" és a „hajléktalan" egymásra vonatkoztatott jellemzése, 2001

Így a mai szakmai, de mégis ünnepi alkalmon kívánságom az, hogy ne csak a kontraszelekció tudata és érzése halványuljon, hanem társadalmi tényeinek írmagja is tűnjön el a gazdaság, a politika s no persze a felsőoktatás és tudomány világából. Jöjjön el a konstruktivitás és stabilitás aranykora, amelyben értelmét veszti a kontraszelekció fogalma! Amelyben a jobbak a győzők, s amelynek letisztult versenyszabályait ismerik és elismerhetik a vesztesek. Amelyben a vesztesek is emberek maradnak, és a győztesek sem veszítik el emberi arcukat és hangjukat. Amelyben az emberek szembe tudnak nézni múltjukkal, önmagukkal és egymással. Bármily paradox ezt kívánnom, legyen fölösleges a szociálpszichológia több fejezetének megírása, sőt az idők rostáján hulljon ki több, immár bevett fogalom: a diszkrimináció, a stigmatizálás és az előítélet s a pejoratív értelemben vett sztereotípia. Az ezekről írott könyvek és tanulmányaink tudománytörténészek polcain porosodjanak, s tanítványaink tekintsék szakmai életük terméketlen kitérőjének, hogy velünk találkoztak! – Ez kemény átoknak hangzik, de csak jámbor óhaj.

Kubinyi András
az MTA levelező tagja

A KIRÁLYI UDVAR KORMÁNYZATI SZEREPE MOHÁCS ELŐTT

Elhangzott 2001. november 22-én

A régebbi történetírás nem nagyon foglalkozott az uralkodói udvarokkal, még leginkább a kulturális jelentőségüket ismerték el.[1] Az utolsó negyed században azonban megváltozott a helyzet: az udvarok kutatása a késő középkor és a kora újkor egyik legfontosabb témája lett. 2000-ben jelent meg egy bibliográfia, amely az udvarok és az azoknak helyet adó uralkodói rezidenciák történetének 1995–2000 között megjelent, válogatott nemzetközi szakirodalmát mutatja be, és 2742 tételt tartalmaz.[2] Csak az utolsó öt és fél év alatt tehát olyan mennyiségű szakirodalom jelent meg, amely szinte áttekinthetetlen.

Az udvarkutatás jelentőségét a szociológus Norbert Eliasnak már a harmincas években megírt, de nagyobb példányszámban csak 1969-ben kiadott művei hatására ismerte föl a történettudomány.[3] A kiváló tudós ugyan elsősorban XIV. Lajos udvarával foglalkozott, rámutatott azonban

1 Joachim Bumke: *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter.* Bd. I–II, München, 1986.

2 Jan Hirschbiegel: *Auswahlbibliographie von Neuerscheinungen zu Residenz und Hof. 1995–2000.* (Mitteilungen der Residenz-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Sonderheft 5.) Kiel, 2000.

a napkirály hatalma középkori előzményeire is. Szerinte az udvar az az eszköz, amellyel a király az arisztokrácia felett egyrészt uralkodott, másrészt amellyel azt ellátta. Ez azonban csak lassan alakult ki.[4] Mindehhez bemutatta az etikett és a ceremóniák jelentőségét, az udvari társadalom szociológiáját is. Módszerei, szempontjai azóta is megkerülhetetlenek, noha fő tézisét, miszerint az udvar az arisztokrácia domesztikálását szolgálta, sokan tagadják, azonban nem véletlen, hogy még a középkor végi udvarokkal foglalkozó irodalom is többnyire egy Elias iránti tiszteletkörrel kezdi fejtegetéseit, vagy szükségesnek tartja, hogy magát attól elhatárolja. Azt is az ő hatásának tudhatjuk be, hogy az udvarral foglalkozó munkáknál a szokásosnál több a szociológiai ihletettségű.[5]

A korábbi történetírásra erősen hatott a 19. századi bürokratikus állam képe, ezért fontosnak tartották ennek előzményeit, a középkor végi és a kora újkori hivatalszervezet vizsgálatát, a későbbi állapot visszavetítését.[6] Ezzel szemben újra Eliasra kell hivatkoznunk. Szerinte az ancien régime udvara nem volt más, mint a francia királyok különösen kiterjesztett háza és háztartása. „A királynak mint háziúrnak intézkedése udvarában korrelációban áll az udvari állam (höfischer Staat) patrimoniális jellegével, azaz annak az államával, amelynek központi szerve a király tágabb értelemben vett háztartása, azaz az udvar."[7] Ez a gondolat végső soron Max Weberre megy vissza, aki ugyan az udvarral nem nagyon foglalkozott, viszont rámutatott

3 Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation*. Bd. I–II, Bern, 1969. – A következő műve első kiadása is 1969-ben jelent meg először, az általam használt: Uő.: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. (Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 423.) 6. Aufl. Frankfurt (Main), 1992. – A magyar irodalomban először használta fel: Klaniczay Gábor: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987, 17–51.

4 Elias: *Die höfische* (l. fenn, 3. j.), 272.

5 Vö. Jan Hirschbiegel: Der Hof als soziales System. In *Mitteilungen* (l. fenn, 2. j.) 3 (1993), Nr. 1, 11–25. – Ulf Christian Ewert–Stephan Selzer: *Ordnungformen des Hofes*. Uo. Sonderheft 2, Kiel, 1997.

6 Peter Moraw: Personenforschung und deutsches Königtum. In *Zeitschrift für historische Forschung* 2 (1975), 11. – Ronald G. Asch: Court and Household from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries. In *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650*. Ed. by Roland G. Asch and Adolf M. Birke, London, 1991, 1.

7 Elias: *Die höfische* (l. fenn, 3. j.), 68. – Az udvar tagjai az uralkodó „családjához" tartoztak, és háziúri hatalmának voltak alávetve: Peter Moraw: In *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. I, Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches, hsg. v. Kurt G. A. Jeserich, Hans Pohl, Georg Christoph von Unruh. Stuttgart, 1983, 32.

arra, hogy a patrimonializmusban a központi politikai igazgatást is udvari hivatalnok vezeti.[8]

Az újabb történetírás ezt viszi tovább, azaz a késő középkori és kora újkori udvarhoz kapcsolja a királyi igazgatás rendszerét. Idetartozik a tanács, ami nemcsak igazgatási, hanem ítélkezési feladatokat is ellátott, a kancellária és a pénzügyigazgatást is irányító kamara.[9] Ez német példa, de már a korábbi francia szakirodalom rámutatott arra, hogy a különféle kormányzati szervek kiválása után is az „hôtel du roi"-hoz (később inkább maisonnak nevezték), azaz a királyi háztartáshoz tartozott a tanács, a kérvényeket intéző Requêtes de l'hôtel és a kancellária.[10]

Mindez annak következménye, hogy „az udvar alatt egy uralkodó személyes környezete értendő".[11] Mivel azonban a késő középkorban még a leggyengébb uralkodóknak is maradtak olyan jogai, amelyeket bizonyos megkötésekkel mások beleszólása nélkül gyakorolhatott,[12] így nyugodtan állíthatta néhány éve egy francia kutató: „Az udvar az a hely, ahol a hatalmat gyakorolják, és ahol az megmutatkozik."[13]

A késő középkori és kora újkori uralkodói udvar nem azonos a korábbi curia regisszel, noha annak jogutódja, abból nőtt ki, annak nevét viseli. Az utóbbiból váltak ki a rendi gyűlések, valamint egyes központi bíróságok és hivatalok.[14] Ahogy Émile Lousse írja: „A régi curiából keletkezett az udvar (court, hof, corte) szűkebb, modernebb, mutatósabb értelemben: a fejede-

8 Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1979, 450. – Vö. még Ulf Christian Ewert und Sven Erich Hilsewitz: 75. Jahre Max Webers „Wirtschaft und Gesellschaft" und um keinen Deut weiter? Der „Hof" als soziales Phänomen im Lichte moderner wirtschaftswissenschaftlicher Theorie und Methodik. In *Mitteilungen* (l. fenn, 2. j.) 5 (1995) Nr. 2. 14–33.

9 Peter Moraw: *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter.* Frankfurt am Main–Berlin, 1989, 169–175. – Uő: The Court of the German Kings and of the Emperor at the End of the Middle Ages. In *Princes* (l. fenn, 6. j.), 106–107. – Dieter Stievermann: *Southern German Courts around 1500*. Uo. 157–166.

10 Ferdinand Lot et Robert Fawtier: *Histoire des institutions françaises au Moyen Age*. Tome II, Paris, 1958, 74.

11 Ewert–Selzer (l. fenn, 5. j.), 8.

12 Colette Beaune: Les structures politiques comparées de l'occident médiéval (1250–1500). In *XIVe et XVe siècles. Crises et genèses. (Peuples et civilisations), sous la direction de Jean Fawier.* Paris, 1996, 3–12. – Ez a sok tartományi fejedelemség ellenére a német császárra is vonatkozik: Asch (l. fenn, 6. j.) 14–15.

13 Beaune (l. fenn, 12. j.) 37.

14 Vö. Heinrich Mitteis: *Der Staat des hohen Mittelalters*. Vierte Auflage, Weimar, 1953, 237. – L. pl. még: Susan Reynolds: *Kingdoms and Communités in Western Europe 900–1300*. Second Edition, Oxford, 1997, 302–319.

lem rokonai, személyes barátai, háztartása tisztségviselői, a szolgálattevők, inasok, komédiások, csalók tömege."[15]

Ez az udvar azonban nem egységes intézmény. Talán nem véletlen, hogy az angol és a francia kutatás inkább a háztartással, amit magyarul udvartartásnak mondhatunk, foglalkozik,[16] a német pedig az udvarral.[17] A kettőt azonban meg kell egymástól különböztetni. Mint láttuk, Elias az udvart az uralkodó kiterjesztett háztartásának fogta fel.[18] Lényegében ennek felel meg az a modernebb német nézet, hogy a háztartás az udvar magja.[19] Angol kutatók azonban Eliasszal szemben arra mutatnak rá, hogy az udvarhoz tartozás reális kritériuma az uralkodóhoz való bejutás. Ezzel a lehetőséggel azonban rendelkeztek olyan nagyurak vagy a király kegyét élvező személyek és mások is, akik nem tartoztak az udvartartáshoz, az alacsonyabb rendű udvartartási alkalmazottak viszont többségükben nem érintkezhettek az uralkodóval.[20] Ugyancsak angol kutató mutatott rá arra, hogy az udvartartás és az udvar azonosítása ellentétben áll a korabeli forrásokkal. Igaz, az udvartartás intézmény, amely megszervezi a szervezeti jelleg nélküli udvart. Idetartoznak a királyt felkereső főpapok és főurak, a királyné és a királyi hercegek udvartartása stb.[21] Lényegében ennek felel meg az újabb német nézet, amely megkülönbözteti az állandó, alkalmazottakból álló udvartartást és a szélesebb, hely és időpont szerint változó, informális udvart.[22]

15 Émile Lousse: *La société d' Ancien Régime. Organisation et représentations corporatives*. Tome I. (Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États, VI.) Louvain, 1952, 95.

16 Asch (l. fenn, 6. j.), 9.

17 Moraw: *Von offener* (l. fenn, 9. j.), 169–175. – Uő: *Deutsche Verwaltungsgeschichte* (l. fenn, 7. j.), 32–49. E két összefoglalásában gyakorlatilag csupán az udvarról szól, a háztartást csak a később megjelent angol nyelvű tanulmányában említi. Uő: *The Court* (l. fenn, 9. j.), 114, 127.

18 L. mint fenn, 7. j.

19 Paul-Joachim Heinig: How large was the Court of Emperor Frederic III.? In *Princes* (l. fenn, 6. j.), 140.

20 Asch (l. fenn, 6. j.), 8. – David Starkey: Introduction. Court history in perspective. In *The English Court: from the Wars of the Roses to the Civil War*. Ed. David Starkey. London and New York, Third impress., 1993, 4–5.

21 Ralph A. Griffiths: The King's Court during the Wars of the Roses. In *Princes* (l. fenn, 6. j.), 44–46, 52–53.

22 Werner Paravicini: Alltag bei Hofe. In *Alltag bei Hofe*. Hsg. v. Werner Paravicini (Residenzforschung, Bd. 5.), Sigmaringen, 1995, 10. – Uő: *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters (Enzyklopädie deutscher Geschichte,* Bd. 32.). München, 1994, 67–68.

Gyakorlatilag ennek a meghatározásnak felel meg a szűkebb és tágabb udvar szembeállítása, amely a középkori forrásokban adatolt curia minorral és curia maiorral azonosítható.[23] Végül megkülönböztetik a mindennapi udvart a Hoftagtól, azaz a nagyurak összejövetelétől.[24] A korai királyi curia is ez utóbbi volt, ebből fejlődtek ki a rendi gyűlések, ilyesmire azonban később is sor került. Mindezen megkülönböztetésekben sok az igazság, bár egymástól gyakorlatilag csak árnyalatokban térnek el. Ezek az árnyalatok többnyire az egyes udvarok különbségeit tükrözik vissza, hiszen a kutatók általában az általuk legjobban ismert udvarból indulnak ki, az eltérések azonban nem kizárólag országonként mások, hanem uralkodónként is. Az a tény, hogy az udvar a fejedelem személyes környezete, tág teret nyújt az uralkodó személyisége érvényesülésének. Ahogy egy angol szerző írja: „Az 1437 és 1509 közt regnáló négy felnőtt uralkodó annyira különbözött egymástól, mint a kréta a sajttól, és egyéniségük igen erős hatást gyakorolt udvaruk belső munkáira és külső megjelenésére."[25] Az azonban általános nézet, hogy az államkormányzat olyan fontos eszközei, mint a fejedelmi tanács és a kancellária, az udvartartáshoz tartoztak, valamint az is, hogy – ettől függetlenül is – az udvartartásnak, akár az udvarnak, jelentős adminisztratív, katonai, diplomáciai és birtokigazgatási szerepe volt.[26]

Az udvar és udvartartás legfontosabb feladatköreit Werner Paravicini foglalta össze több munkájában.[27] Ezek a következők: 1. A mindennapi élet megszervezése. 2. A bejutás és a biztonság megszervezése. 3. A fejedelem presztízsének megtartása és növelése. 4. Hatalmi elitek semlegesítése és integrálása. 5. Kormányzat és igazgatás. – Valóban, a középkor végi és kora újkori udvarok és udvartartások valamennyi kimutatható tevékenysége be-

23 Moraw: *The Court* (l. fenn, 9. j.), 126, 136. – Paravicini: *Die ritterlich* (l. fenn, 22. j.), 67–68. – Rainer A. Müller: *Der Fürstenhof in der frühen Neuzeit (Enzyklopädie deutscher Geschichte*. Bd. 33.), München, 1995, 6. – Ewert–Selzer (l. fenn, 5. j.), 6, 9–10, 12.

24 Heinig (l. fenn, 19. j.), 149–150. – Paravicini: *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 10–11, 22. – Idetartozik az alkalmi és állandó udvar is.

25 Griffiths (l. fenn, 21. j.), 65–66.

26 Asch (l. fenn, 6. j.), 14–16. – R. J. W. Evans: The Court. A Protean Institution and an Elusive Subject. In *Princes* (l. fenn, 6. j.) 487. – Starkey: *Introduction* (l. fenn, 20. j.), 22–23. – D. A. L. Morgan: The house of policy: the political role of the late Plantagenet household, 1422–1485. In *The English Court* (l. fenn, 20. j.), 25–70.

27 Werner Paravicini: The Court of the Dukes of Burgundy. A Model for Europe? In *Princes* (l. fenn, 6. j.), 71–86. – Uő: *Die ritterlich* (l. fenn, 22. j.), 60–67. – Uő. *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 11–21. – Ewert–Selzer (l. fenn, 5. j.), 9.

sorolható az öt csoport valamelyikébe. Egy lerövidített csoportosítás: 1. Az uralkodó mindennapi anyagi ellátása. 2. Országos kormányzat. 3. Az uralmi miliő civilizatorikus-kulturális alakítása.[28] Természetesen lehetségesek más osztályozások is.[29]

Az udvartartás szervezete nagyon régen alakult ki, kapcsolatban állt feladatkörével, és alapjaiban Európa-szerte hasonlított egymásra. Gyökereit az uralkodó személyes szolgálatát ellátók képezték, azaz az asztalnok, kamarás, lovász (akit többnyire marsallnak neveztek) és a pohárnok. Ez a „négy udvari tisztség" a 12. században gyakorlatilag mindenütt megvan, a 13. századtól terjed el az udvarmester. A tisztségek betöltői lassan udvari méltóságok lettek, és e rangok több országban egyes családokban öröklődhettek. Ennek ellenére a középkorban még nem váltak teljesen puszta címmé, betöltői ünnepélyes alkalmakkor még gyakorolhatták tisztségüket.[30] Abban már különbségeket találunk a késő középkor államaiban, hogy az udvartartás egységes irányítás alatt állott-e avagy sem, és ha igen, akkor ez az udvarmester[31] vagy a marsall[32] feladata volt-e.

Az udvartartás legfontosabb része mindig az, amely leginkább érintkezik az uralkodóval, azaz a királyi kamra, vagyis hálószoba (cubiculum). Angliában az udvartartás három része helyileg is szétvált. A „kapun kívül" a Master of the horse, azaz a lovászmester, a „lépcső alatt" a Lord Steward, tehát az asztalnok, a „lépcső felett" a Lord Chamberlain (főkamarás) osztálya működött.[33] Az uralkodó (és felesége) kamrája volt magánéletük színtere. Angliában az udvari nemesek feladatköre volt, hogy itt szórakoztassák esténként a királyt, és kalauzolják az idegeneket. Egy milánói követ jelenti 1465-ben, hogy vasárnap reg-

28 Müller (l. fenn, 23. j.), 3.

29 Hirschbiegel (l. fenn, 5. j.), 13. megkülönbözteti az uralmi, állami, presztízs- és hasznossági funkciókat, a politikai-társadalmi, adminisztratív-katonai, gazdasági-pénzügyi, szakrális-kulturális hatalmi ágakat, valamint a hatalom gyakorlását, megőrzését, elnyerését és dokumentációját. A nézeteivel szemben kialakult vita: *Mitteilungen* (l. fenn, 2. j.), 3 (1993), Nr. 2., 15–19.

30 Vö. Dietmar Willoweit, in *Deutsche Verwaltungsgeschichte* (l. fenn, 7. j.), Bd. I., 105–118. – Stievermann (l. fenn, 9. j.), 158–160.

31 Vö. Moraw: *Von offener* (l. fenn, 9. j.), 170–171.

32 Willoweit (l. fenn, 30. j.), 106. – Lengyelországban a marsall szerepe: Zygmunt Wojciechowski: *L'état polonais au Moyen Age. Histoire des institutions*. Paris, 1949, 259, 277. – Juliusz Bardach–Bogusław Lesnodorski–Michał Pietrzak: *Historia państwa i prawa polskiego*. Warszawa, 1987, 103–104.

33 Morgan (l. fenn, 26. j.), 31–35. – Ronald G. Asch: „The Politics of Access". Hofstruktur und Herrschaft in England unter den frühen Stuarts. 1603–1642. In *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 244–245.

gel akkor találkozott XI. Lajos királlyal, amikor az kijött a királyné hálószobájából. Az uralkodó felelősségre vonta, hogy miért nem ment be a királynéhoz hódolatát kifejezni. A követ azzal mentegette magát, a szoba annyira tele volt, hogy nem fért be.[34] A király magánélete tehát már akkor is bizonyos fokig a nyilvánosság előtt zajlott le. Magyarországon is van arra adat, hogy a király bevezeti a lengyel követet a királyné hálószobájába, és ott tárgyal vele Mária és Bornemissza budai várnagy jelenlétében 1525-ben.[35]

Bonyolult patronázs- és klientúra-rendszerek alakultak ki az udvarba jutás biztosítására, illetve a bejutottak felhasználására a klikk- és politikai ellentéteknél, azonban az uralkodó vagy miniszterei is éltek az udvari klientúra alkalmazásával.[36] Az udvar emelkedési lehetőséget, társadalmi mobilitást biztosított alacsonyabb társadalmi rétegek, kisebb nemesek, sőt polgárok számára is.[37] Erre annál is inkább megvolt a lehetőség, mert a középkor végén mindenütt megnőtt az udvartartási személyzet létszáma.[38]

Mindez megmagyarázza, hogy – egyéb okok, pl. morálisak – mellett miért fordul elő kezdetektől fogva minden országban lényegében egymással megegyező udvarellenesség. Ezeket a toposzokat gyakran épp udvaronc szerzők vetették papírra. Megtaláljuk köztük a kétszínűség és egymás közti hatalmi torzsalkodások, az udvari életmód – a ruházkodás, a mulatságok (főként a tánc, álarcos játékok, stb.) – és az erkölcstelenség kipellengérezését. „Lépjen ki az udvarból, aki jámbor kíván lenni!" – visszatérő gondolat. Az udvaroncok gyakran panaszkodnak unalomra, magas költségeikre – annál is inkább, mert nem mindig kapják meg járandóságaikat –, a nem min-

34 Gigliola Soldi Rondinini: Aspects de la vie des cours de France et de la Bourgogne par les dépêches des ambassadeurs milanais (seconde moitié du XVe siècle). In *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*. (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr.5. = Öst. Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 400. Bd.), Wien, 1982, 205. – A király (és a királyné) reggeli felkelése, a hálószobába belépni jogosultak köre a XIV. Lajos kori etikettben: Elias: *Die höfische* (l. fenn, 3. j.), 126–132.

35 *Acta Tomiciana*, VII. k., 308. (1525. július 23.)

36 Moraw: *Deutsche Verwaltunsgeschichte* (l. fenn, 7. j.), 28–30. – Uő: *The Court* (l. fenn, 9. j.), 114. – Asch (l. fenn, 6. j.), 17–25. – Antoni Mączak: From Aristocratic Household to Princely Court. Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeent Centuries. In *Princes* (l. fenn, 6. j.), 315–327. – Evans (l. fenn, 26. j.), 487. – David Starkey: Intimacy and innovation: the rise of the Privy Chamber 1485–1547. In *The English Court* (l. fenn, 20. j.), 72.

37 Moraw: *The Court* (l. fenn, 9. j.), 133–135. – Ewert–Selzer (l. fenn, 5. j.), 12–13.

38 Paravicini: *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 25. – Müller (l. fenn, 23. j.), 29–30.

dig jó minőségű élelmezésre.[39] Valóban, az uralkodók mindenütt gyakran maradtak a szolgálatukban levők adósai.[40] Még gazdagabb fejedelmek, mint a ferrarai Esték vagy a mantuai Gonzagák esetében is találunk erre adatot. (1487-ben a Gonzagák pl. öt hónapig egyáltalán nem fizettek udvaroncaiknak.)[41] Mégis, mint láttuk, az udvarba jutás sokak vágya volt. Az időleges anyagi nehézségeknél fontosabbnak gondolták a befolyás megszerzését, a karrier lehetőségét.

Az udvari életmóddal szembeni ellenérzés csak növekedett, ha fiatal uralkodó került a trónra. VIII. Henrik angol király 1509-ben 18, I. Ferenc francia király pedig 1515-ben 21 évesen kezdte uralkodását. Mindkét király fiatalemberekkel vette magát körül. VIII. Henrikről elmondják, hogy a fiatal barátai bármikor bemehettek hozzá, nem törődve királyi méltóságával meg is érinthették, együtt játszottak, álarcban is, szerették a lovagi tornát. Mintegy ifjúsági szubkultúra alakult ki a király körül, ahogy ezt egy angol történész írja.[42] Hasonlót hallunk I. Ferencről is.[43]

Ezek a vádak lényegében azonosak azokkal, amelyeket II. Lajos magyar királyról mondanak el a kortársak. A 10 évesen trónra került uralkodó 1521-ben, 15 évesen vette feleségül Habsburg Máriát, azaz a három kortárs közül ő volt a legfiatalabb. A források főleg Brandenburgi György őrgrófnak (a király unokatestvérének) tulajdonítják a fiatal uralkodó szokásai megromlását, hozzátéve még felesége, valamint Andrea dal Burgo császári követ rossz hatását is.[44] Itt főleg a tánc, evés-ivás, vadászat van kiemelve. Szerémi egykori királyi káplán hozzáteszi, hogy az udvaroncok a királyné udvarhölgyeivel táncolnak, zenélnek és paráználkodnak.[45]

39 Griffiths: (l. fenn, 21. j.), 52–53. – Evans (l. fenn, 26. j.), 484. – Morgan (l. fenn, 26. j.), 68–70. – Birgit Studt: Exeat aula qui vult esse pius. Der geplagte Alltag des Hofliteraten. In *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 113–136. – Paravicini: *Die ritterlich* (l. fenn, 22. j.), 46–48, 70. – Müller (l. fenn, 23. j.), 86–87.

40 Evans (l. fenn, 26. j.), – Paravicini: *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 12.

41 Alberto Tenenti: *L'Italia del Quattrocento.* Economia e società. Roma–Bari, 1996, 119.

42 Starkey: *Intimacy* (l. fenn, 36. j.), 79–81.

43 R. J. Knecht: *Renaissance Warrior and Patron. The Reign of Francis I.* Cambridge, 1994, 107, 122.

44 *Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései* (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia, II/1. tom.). Bp., 1884, 159. (Burgio pápai követ.) – Balogh István: *Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged, 1929, LVII. (Massaro velencei követ.)

45 Szerémi György: *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* (Monumenta Hungariae Historica, II/1. k.) Pest, 1857, 93.

A király szokásaira – és egyben az udvartartás szerkezetére – a legfontosabb forrás Szydłowiecki lengyel főkancellár ún. naplója az 1523 őszi bécsújhelyi csúcstalálkozóról és az azt követő pozsonyi tanácskozásairól.[46] Itt – Ferdinánd osztrák főherceg és felesége vendégeként – megjelent II. Lajos Mária királynéval, nagybátyját, Zsigmond lengyel királyt pedig főkancellárja képviselte. Szydłowieckit október 18-án felkereste szállásán Szalkai magyar kancellár, Dal Burgo császári követ, valamint Salamanca, Ferdinánd főminisztere. A király erkölcsei rosszak, a kamarájába (hálószobájába) bárki és bármikor beléphet, itt a király meztelenül mutatatkozik, nincs tekintélye, az étkezésnél nincs rend, tréfálkoznak, kinevetik a királyt, aki vadászni és szórakozni jár, államügyekkel nem törődik. Okleveleket állít ki a kancellár tudta nélkül, gyűrűs pecsét alatt. A királynét is megrontották azok, akik a kamarában vannak. A lengyel követet még aznap fogadta Ferdinánd is Dal Burgo jelenlétében, és ugyanerről tárgyalt vele.[47]

Másnap Szalkai, Dal Burgo és Salamanca újra felkeresték Szydłowieckit, és átadtak egy tervezetet, amely az udvar (beleértve a tanács és az oklevelek kiállítása) megreformálását szolgálta, kérve támogatását.[48] A csúcstalálkozó után a lengyel miniszter a magyar királyi párral Pozsonyba utazott, ahol folytatták a tárgyalásokat. December 10-én meglátogatták Dal Burgo, György brandenburgi őrgróf, Szalkai, Bornemissza János budai várnagy és Korlátkövi Péter főudvarmester. A tervezetről és annak bővítéséről volt szó, azzal, hogy a többi magyar úrnak nem szabad tudnia a tárgyalásról.[49]

December 14-én Szydłowiecki, Dal Burgo és a brandenburgi őrgróf átnyújtották a tervezetet a királyi párnak, amely végül egyes javításokkal elfogadta. A kamarásmesterek feladata arra ügyelni, hogy a kamarások a király személyével és a kamarában levő értékekkel törődjenek. Válasszanak ki négytől nyolc kamarást, akik felváltva szolgáljanak a királynak. A többi kamarás csak hívásra léphet be, mint ahogy mindenki más is. Költségvetés készítendő a király és az udvar szükségleteiről. Az udvartartás létszáma csökkentendő, csak annyian maradhatnak, amennyien az udvar díszére

46 MTA Könyvtár, Kézirattár, MS. 4945. – Az udvarra vonatkozó részre: Zombori István, II. Lajos udvara – Szydłowiecki kancellár naplója alapján. In *Magyar reneszánsz* (l. fenn, 3. j.), 107–117. – A főkancellár a lényeget zárójelentésében is összefoglalta: *Acta Tomiciana*, VI. k., 327–337.

47 Szydłowiecki naplója (l. fenn, 46. j.), 28–31.

48 Uo. 37–44.

49 Uo. 205–210.

nélkülözhetetlenek. Az udvarmesterek a király és udvar díszére gyakorolják feladatukat, és ügyeljenek arra, hogy ne legyenek összetűzések az udvarban, az ilyesmit büntessék meg.[50] (A tanácsra, kancellárra és a kincstartóra vonatkozó részeket nem tárgyalom.)

Ez a részletesen idézett forrás elgondolkoztató következtetéseket tesz lehetővé. Az nyilvánvaló, hogy Lajosnak és udvarának kapcsolata tökéletesen megfelel a fiatal VIII. Henrikének, de hasonlít I. Ferencéhez is. Dal Burgo, sőt az őrgróf is kritizálta a királyi pár életvitelét, Ferdinánd és Salamanca szerepe pedig arra utal, hogy az akció mögött ők álltak (valamint a magyar kancellária megkerülése miatt Szalkai). Az őrgrófnak és Dal Burgónak, akik most erkölcscsőszként léptek fel, pedig tagadhatatlanul volt szerepük az udvari mulatságokban, mivel azonban Ferdinándnak nem tetszett sógorának és valószínűleg még kevésbé testvérének férjét támogató tevékenysége, részt vettek a tervezet összeállításában.

Itt tehát elképzelhető, hogy a szokott udvarellenes kritika, amely a fiatal uralkodókra alkalmazott formában mutatkozik, valami mást is takar. A szövegből nyilvánvaló, hogy az udvartartás legfontosabb része a királyi kamara, a legbefolyásosabbak a királlyal közvetlenül érintkező kamarások, akiknek módjuk van mind a királyt, mind a királynét (!) „megrontani". Nem véletlen, hogy a fő cél az uralkodóval naponta érintkező kamarások számának drasztikus csökkentése. Az udvartartás egyéb személyzetét is meg kell ritkítani. Igen valószínű, hogy az udvartartás 1523-as személyi összetétele nem felelt meg a Habsburg-érdekeknek, és az általános udvarellenes kritika meglovagolásával akartak (a lengyel főkancellár kihasználásával) egy megbízhatóbbat létrehozni.

Ezzel eljutottunk a középkor végi magyar királyi udvar problematikájának közepébe. A magyar történeti irodalom a külföldihez képest korábban és részletesebben foglalkozott az udvarral. A Mohács előtti három uralkodó udvarairól alapos monográfiák születtek. Csánki Dezső már 1883-ban megírta Mátyás,[51] Fógel József pedig 1913-ban, illetve 1917-ben II. Ulászló, valamint II. Lajos udvartartásainak történetét.[52] Mindhárom munka hatalmas, kiadatlan forrásanyagra támaszkodik, ami természetesen bővíthető, és több tévedésük

50 Uo. 211–217.

51 Csánki Dezső: I. Mátyás udvara. In *Századok*, 17 (1883), 515–581, 617–667, 750–785.

52 Fógel József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Bp., 1913. – Uő: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Bp., 1917.

ellenére még mindig használható. Azóta azonban nem sok történt. 1987-ben jelent meg egy tanulmánykötet a magyar reneszánsz udvari kultúráról,[53] magam pedig feldolgoztam a Jagelló kori királyi udvar életét.[54]

Jelentős előrelépést jelentett, hogy Engel Pál felismerte az Anjou- és Zsigmond kori udvartartás nemeseinek – akiket udvari nemességnek nevezett – politikai, kormányzati szerepét.[55] Bár az „udvari nemesség" kifejezés bizonyos mértékben félrevezető, hiszen általában az újkori uralkodói udvarokban élő és kormányzati szerepet nem mindig játszó nemeseket értik alatta,[56] jobb kifejezést én sem találok rá. Magam a Mátyás kori udvari nemesség kormányzati szerepét dolgoztam fel, rámutatva arra is, hogy ennek bizonyos előjogai is voltak.[57]

Az azonban kérdéses, hogy ez a rendszer mennyire maradt fenn a gyenge Jagelló királyok alatt. Az nyilvánvaló, hogy előjogaik gyakorlatilag eltűntek, már a Mátyás-kor törvényei is felléptek ezek ellen, ha eredménytelenül is.[58] Talán ezért biztosította tíz, név szerint felsorolt aulicusnak az 1500. évi 21. t.c., majd ezt megerősítve az 1518. évi (bácsi) 2. t.c. a mágnásokhoz hasonlóan a bandériumtartás jogát, amivel katonai szempontból kivonta őket a megyék joghatósága alól.[59]

Számunkra most elsősorban az udvartartás, azaz kisebb, szűkebb, mindennapi királyi udvar a fontos, noha valamennyi jelzővel szemben lehetne ellenvetést tenni. Nem foglalkozom azonban az amúgy is igazgatási vagy vallási jogosítvánnyal rendelkező részeivel, azaz a tanáccsal, kancellárral,

53 *Magyar reneszánsz* (l. fenn, 3. j.).

54 András Kubinyi: Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen 1490–1526. In *Alltag* (l. fenn, 22. j.), 197–215. – Kissé átdolgozott magyar változata: Uő: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk. Koszta László. Szeged, 1995, 309–335.

55 Engel Pál: *Társadalmi és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon.* (Előadások a Történettudományi Intézetben 11.) Bp., 1988, 11–14. – Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526.* Bp., 1998, 137. – Pál Engel: The Realm of St. Stephen. London–New York, 2001, 146–147.

56 Vö. Elias: *Die höfische* (l. fenn, 3. j.), 147, 352–354.

57 Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Bp., 1990, 62–69. – Uő: *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa. 1458–1490.* Herne, 1999, 12–20.

58 L. az előző jegyzetet.

59 *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek.* Bp., 1899, 654–656. – Josephus Nicolaus Kovachich: *Sylloge Decretorum Comitialium Inclyti Regni Hungariae.* Tom. I. Pesthini, 1818, 243.

titkárokkal, illetve a királyi kápolnával stb. Aki maradt, az mind rendszeres fizetésben részesült az uralkodótól az 1525-ből és 1526-ból fennmaradt királyi számadáskönyvi töredékek tanúsága szerint.[60] Ez tehát a szűkebb udvartartás, ahová természetesen az alacsonyabb rendű, többnyire fizikai munkát ellátó személyzet – pl. lovászok, szakácsok – is tartozik. Viszonylag pontos képet kaphatunk róluk az 1525-ös számadáskönyvből, hiszen fél év alatt innen csak kevesen maradhattak ki.[61] Ez év első felében az udvartartás létszáma kereken 650 főre becsülhető, ami nagyjából megfelel az európai udvarok átlagának.[62] Itt figyelembe vettem a fizetett udvari alkalmazottakon kívül fegyveres szolgáikat is, a túlbecsülés elkerülése miatt azonban csupán másfél ilyen embert számítva egy udvari nemesre. A középkori udvarokban ugyanis a nemesi rangú udvari emberek bizonyos számú „lóra", azaz lovasra kaptak fizetést.[63]

Ez a létszám azonban gyakorlatilag sohasem volt együtt Budán. Egy részük – az udvari huszárok – a végvárakban hadakoztak. Kétféle módon lehetett ugyanis szolgálni az udvarokban: vagy állandóan, ebben az esetben gyakorlatilag turnusonként látták el feladatukat (burgundi minta), vagy amikor az uralkodónak szüksége volt azok közül valakire, akiknek fizetést adott, akkor behívta szolgálatra. (Német minta.)[64] Magyarországon a német minta alkalmazása kimutatható, viszont valószínűsíthető állandó szolgálat is.

A II. Lajos kori udvari nemesek közül 368 személyre van adatom. Természetesen ebben a létszámban nem szerepelnek az uralkodó által fizetett „lovaik", azaz lovas csatlósaik. Le kell azonban számítani a csak a királyné

60 Megjegyzem, hogy pl. a káplánok is kaptak fizetést. – Az 1525-ös kiadási napló kiadása: Fraknói Vilmos: II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12–július 16. In *Magyar Történelmi Tár* 22 (1877), 45–236. – Az 1526. május 23–július 1-ig terjedő rossz kiadása: Johann Christian von Engel: *Monumenta Ungrica*. Vienna, 1809, 187–236. Az eredetit használtam: D1. 24405.

61 Ilyenek pl. ifj. Batthyány Boldizsár, Fógel: *II. Lajos*, (l. fenn, 52. j.), 52. és Dezsőfi János kamarások, D1. 74679, valamint mások.

62 Kubinyi: *A királyi udvar* (l. fenn, 54. j.), 326–327. – Külföldi példák még: l. fenn, 38. j. – 1523-ban, I. Ferenc francia király „maison du roi"-ja 540 főből állt, ami kétszerese az 1480. évinek. Knecht (l. fenn, 43. j.), 118.

63 Moraw: *Deutsche Verwaltungsgeschichte* (l. fenn, 7. j.), 33. – Heinig (l. fenn, 19. j.), 146–151.

64 Asch (l. fenn, 6. j.), 26–27. – Kasztellánfi János udvari huszár megkérdezte 1520-ban Várdai Pál kincstartót, igaz-e a hír, miszerint a király „aulicos et familiares suos ad se ob aliqua ardua negocia vocari faceret." A hír téves volt. (1520. november 7. Horvát Akadémia Levéltár, Zágráb, D-XXV-42.) Tehát lehetséges volt a teljes udvar összehívása, a konkrét esetben egyes palotásokat bizonyára magához hívott a király, Kasztellánfit azonban nem.

szolgálatában állókat, akikről jóval kevesebbet tudunk. Az udvarhölgyeken kívül 6 magyar és 8 idegen személyről van ismeretünk.[65] Így a királyi udvari nemességhez 1516 és 1526 közt 354-en tartoztak.[66] Közülük 248, azaz 70,1% magyar, pontosabban a Szent Korona országai alattvalója, 95, tehát 26,8% idegen, főként cseh és lengyel, 11 (3,1%), csak keresztnévvel említett származása ismeretlen. Ez utóbbiak közül 9 gyermek az egy időben 24 főből álló apródok közé tartozik.

Az udvari nemesség szervezetéről más helyen már írtam,[67] itt csak röviden összefoglalom. Az udvari méltóságok közül nem vettem figyelembe az asztalnokmestert, lovászmestert és pohárnokmestert, akik jogköröket csak ünnepélyes alkalmakkor gyakorolták, és a tényleges szolgálatot ellátók sem álltak velük familiárisi viszonyban. Az ajtónállómester viszont egy személyben udvarmester is volt, éspedig jelentős hatáskörrel. Bizonyos mértékben elnöki szerepet töltött be a királyi tanácsban, az országbíróval felváltva ítélkezett az udvar lovagi becsületbíróságán, felügyelt az udvar rendjére, királyi kihallgatásokon vagy ő, vagy a kancellár válaszolt az uralkodó nevében. Egy időben ketten is betölthették ezt a tisztet. II. Lajos uralkodása második felében az ajtónállómesteri tisztet is betöltő Korlátkövit már nem hivatalosan főudvarmesternek nevezték, a másik udvarmester, a lengyel Trepka András csak az udvarmesterséget látta el. II. Ulászló 1490-ben hozta létre a kamarásmesteri méltóságot, amivel a többi udvari méltóság mintájára „az ország igazi bárója" rang is együtt járt. Ezt is betölthették ketten, a kamarásmester (magister cubiculariorum) jelentős hatáskörére a Szydłowiecki-naplóból is következtetni lehet.

65 Itt jegyzem meg, hogy öt személyt a királyiak között vettem figyelembe, noha Bárány Bernát kamarás (D1. 24405.68.) és Hyspanus Ágoston (királyi pohárnok: Fraknói: *II. Lajos*. (l. fenn, 60. j.), 97, 139, királynéi: uo. 168, 208; királyi kamarás: D1. 24405. 61.) mindkét udvartartás tagja volt. – Dóczi Ferenc királyi kamarásmester 1521-ben, Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 50–51, 1526-ban barsi ispánként királynéi kamarás. *Magyar Sion*, 5 (1867), 675–676. – Forgách Ferenc 1523-ban királyi kamarás (D1. 82613), 1525-ben Mária királyné pohárnokmestere (D1. 60103).

66 Nincs lehetőségem valamennyi palotás adatát ismertetni, erre talán máskor sort kerítek. Körülbelül kétharmaduk megtalálható Fógel: *II. Lajos* c. (l. fenn, 52. j.) művében. Ő azonban tévesen fölvette a bíróságok által „a kúriából speciálisan kiküldött királyi embereket", akik idézéseket láttak el. Ezek lehettek nem nemes kúriai jegyzők is. Noha Werbőczy szerint régen valóban küldtek így ki udvari lovagokat vagy más udvari embereket, ez rendes bírósági ügyeknél ekkor már nem mutatható ki. Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás, Bp., 1990, 343–344. (Partis II. Tit. XIX.)

67 Kubinyi: *A királyi udvar* (l. fenn, 54. j.), 316–326.

Az udvari nemesség tagjait összefoglalóan aulicusnak vagy curialisnak nevezték. Ezt régen udvarnoknak fordították, mivel azonban ez összetéveszthető a más jelentésű Árpád kori udvarnokokkal, célszerűbb középkori magyar nevükön palotásoknak hívni őket. Az aulicus azonban nemcsak gyűjtőfogalom volt, hanem a jelek szerint egy bizonyos rangosztálynak is megfelelt az udvarban. A Mátyás-korban még létező udvari lovagok ekkorra már eltűntek, ami nem jelenti azt, hogy az udvari nemesek közt ne lettek volna lovaggá ütött személyek.[68]

Rangban az élen az udvari familiárisok álltak. 34 személyre maradt adat, akik a német Hans von Hardegg grófon kívül mind magyar alattvalók voltak. 12-en a mágnásokhoz tartoztak, a többiek túlnyomó többsége lecsúszott mágnáscsalád vagy a nemesség felsőbb rétege, az ún. előkelők (proceres) tagjának számított. Minimálisra tehető a jelentéktelen kisnemesek aránya.[69] Utánuk következtek a palotások különböző csoportjai, pl. az udvari huszárok. A huszárokhoz kizárólag magyar alattvalók tartoztak. Mivel a különféle palotások egy része udvari ifjúként is előfordul, nem zárható ki a két elnevezés szinonim használata sem, valószínű azonban, hogy udvari ifjúnak a lovaggá még nem ütött palotásokat nevezték. Ez a réteg „aulae iuvenis" formában a 13. századtól kimutatható, latin elnevezésük Mátyás idejében változott a hasonló értelmű „adolescens"-re, ami aztán a Jagelló-korban általánossá vált. Az „ifjú" nem korjelző, nem tévesztendő össze az aprodianusnak, parvulusnak nevezett apródokkal.[70]

Az udvari familiárisok alatt az aulicusok és ifjak három csoportját emelhetjük ki, a kamarásokat (cubicularii), az asztalnokokat és a szorosabb értelemben vett palotásokat. A legfontosabb volt a közvetlenül a királyhoz kötődő kamarásoké. 103 személyre van adatom Lajos tízéves kormányzata idején, 1525 első felében 73-an voltak. A 103-ból 68 számított magyar alattvalónak, a többi zöme csehnek. Ugyancsak személyes kapcsolatba juthattak a királlyal az asztalnokok. (Pohárnokra viszont alig maradt adat.) 1525 első felében 18-an voltak, a király egész uralkodása idejéről 14 magyarról és 10 idegenről tudunk. Megjegyzem, hogy 3 magyar és 2 cseh ka-

68 Pl. Bárány Bernát, aki leveleit általában lovag- és kamarásként írta alá. Bártfa város lt. Oklevelek 5423. sz. (1525. július 12.), 5442. sz. (1525. október 12.).

69 Ilyen volt a Vas megyei Bikesi Biksi Mátyás (1524). Kóta Péter: *Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526* (Vas megyei levéltári füzetek 8.). Szombathely, 1997, 703. sz. Horváth Istvánról és Mártonról, valamint Hrussóci Mihályról nem tudunk sokat, ők is lehettek esetleg kisnemesek.

70 Engel: *The Realm* (l. fenn, 55. j.), 146.

marást az asztalnokok közt is felvettem, mert mindkét tisztségben előfordultak.[71] Befolyásukat tekintve nyilván a familiárisok, valamint a kamarások és asztalnokok voltak a legfontosabbak.

Az udvartartás tehát nagy létszámú volt, és nem igazolható, hogy a közvetlenül az uralkodóval érintkező kamarások számát az 1523-as tervezet alapján jelentős mértékben csökkentették volna. Az 1525-ös számadáskönyv alapján megállapítható, hogy kik voltak azok, akik személyes kapcsolatban álltak a királlyal. Azokat feltétlenül ide kell számítanunk, akiknek a kincstár pénzt adott, hogy azt Lajos kezéhez juttassák. Leszámítva Trepka András udvarmestert,[72] 7 magyar és 8 cseh fordul elő. A magyaroknál Szentiványi Kelemen kamarással találkozunk a legtöbbször,[73] aki feltehetően jelentéktelen nemes lehetett, akit nem tudunk egyetlen hason nevű család leszármazási táblájában elhelyezni. A többi – 4 kamarás[74] és 2 asztalnok[75] – viszont a nemesi előkelőkhöz számítható. A cseheknél a legtöbbet szereplő Lezecki János kamaráson kívül (megjegyzem, hogy azért használom a magyar keresztnevet, mert a számadások a lengyeleket is gyakran csehnek nevezik, és több esetben megállapíthatatlan, hogy cseh vagy lengyel keresztnevet használjunk. A csehek között továbbá nem ritka az otta-

71 Dancs Demeter 1517-ben alasztalnokmester, D1. 84099, 1525-ben asztalnok. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 208. Ebben az évben azonban előbb, de 1526-ban is kamarás. Uo. 110, 139, 168. D1. 24405. 47. Lehet, hogy tévesen, régi tisztségére tekintettel írták asztalnoknak. – Majtényi Bertalan 1520-ban kamarás, 1521-ben asztalnok, 1525-ben kamarás, 1526-ban élésmester. Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 55. – Merssith Simon 1521-ben már biztosan udvari szolgálatban áll, ugyanis ismert palotásokkal együtt egy adósságügyben kezeskedik. D1. 23517. 1524-ben kamarás. Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije. In *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije* 5 (1963), 4592. sz. 1525-ben egyszer „a királyi étekfogások elöljárójaként" szerepel, Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 132., de ez talán tévedés, ezt a tisztet akkor Zopchyth Gergely töltötte be. Merssyth azonos lehet a máshol nem adatolt Horváth Simonnal, aki Brodarics szerint a bárók közt pohárnokmesterként esett el Mohácsnál. Stephanus Brodericus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Ser. nova, Tom. VI.) Bp., 1985, 56. Eszerint közvetlenül a csata előtt nevezték ki. – A cseh Hubark Kristóf 1525. március 14-én asztalnok, július 1-én kamarás. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 106, 224. – Lezeta Bartus (Bartusko) 26-szor fordul elő a számadáskönyvben asztalnokként, egyszer curialisként, és egyszer kamarásként. Az adatokat most nem idézem. A kamarás elírás lehet.

72 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 129, 150, 169.

73 Uo. 65, 108, 111, 125, 158, 174.

74 Kerecsényi György, uo. 58, Vatai István, uo. 104, Csáki Mihály, uo. 109, Buzlai Farkas, uo. 212.

75 Kóródi Albert, uo. 66, Varkocs Menyhért, uo. 203.

ni, pl. sziléziai német (6 kamarás[76] és 1 udvari ifjú található). Feltétlenül az uralkodóval közvetlenül érintkezők közé kell számítani a cseh Chuzka Miklós kamarást, aki Lajos evőeszközeivel törődött, édességeket vitt neki, sőt elefántjelmezt is készített,[77] valamint Lezecki Márton kamarást, aki az éjjeliedényt nyújtotta át a királynak.[78]

Bár a három, valószínűleg testvér, Lezecki nevű kamarás közül Félixet és Jánost csehnek nevezik[79] – Mártonnál nincs nemzetiség megadva –, akár Trepka udvarmester – ismert lengyel családból származtak. Nevük helyesen Lesiecki, János utóbb Bona lengyel királyné udvarába került.[80] Őt különben Trepka egy levelében a király első kamarásának nevezte (cubicularius primarius).[81] Így nem véletlen, hogy ő vett fel legtöbbször pénzt Lajos számára.

Leszámítva a király személyes szolgálatát, az udvartartási személyzet komoly katonai erőt képviselt. Ők alkották a király ezer lovasból álló bandériumát.[82] Az udvari huszárok nagy része korszakunkban a végvárakban állomásozott, bár találunk a Felvidéken adószedőként működő udvari huszárt is.[83] Ezért működtek az udvarban az udvarmesteren és kamarásmesteren kívül kapitányok is. A nehéz fegyverzetű magyar palotások kapitánya Lajos egész uralkodása alatt báró Podmaniczky Mihály volt.[84] A könnyűlovas magyar aulicusoknak Balassa Ferenc volt horvát bán paran-

76 Pilecki János, uo. 80, Lezeta Bálint, uo. 98, Berger Kristóf, uo. 105, Lezeta János, uo. 163, Klenocki Benedek, uo. 164. (Itt ugyan udvari ifjúnak nevezik, máskor azonban kamarás: uo. 86, 140, 175, 214.), Hajnal János, aki neve ellenére cseh, uo. 178, (cseh: uo. 224.). Svihorski Szaniszló, uo. 188. A név elírás Švihovský helyett. Egyike volt a budai udvarban levő kisszámú cseh arisztokratának. Itt jegyzem meg, hogy a fürdőbe menő király számára pénzt felvevőket nem vettem figyelembe.

77 Uo. 90, 92, 145, 146, 147, 161, 166, 208, 209, 223.

78 Uo. 86. – Az angol királyi udvarban nagy befolyással rendelkezett az éjjeliedények ügyét intéző Groom of the Stool. Starkey: *Intimacy* (l. fenn, 36. j.), 78–79, 92–93. – A tisztséget Viktória királynő törölte el 1837-ben. Amikor ezt a kincstári kancellár bejelentette a parlamentnek, derültség tört ki. Starkey: *Introduction* (l. fenn, 20. j.), l.

79 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 224.

80 Baczkowski krakkói professzor szíves közlése.

81 Df. 229804. (1525. december 15.) – 1526. január 1-jén Klenocki királyi aulicust küldi maga helyett a felvidéki városokba. Df. 229812. Ez lehetett éppúgy az említett Benedek kamarás (l. fenn 76. j.), mint Mátyás udvari ifjú. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 69, 82, 105 stb.

82 L. az alábbiakra: Kubinyi: *A királyi udvar* (l. fenn, 54. j.), 321.

83 Pl. Bosnyák Antal, 1524. március 18. Bártfa város lt. Oklevelek 5285. sz. 1525-ben udvari ifjú: Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 141, 192, 199; 1526: D1. 24405. 76.

84 1516: Df 260427. – 1526: Lukinich Imre: *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*, II. k. Bp., 1939, 374–375.

csolt.[85] A kamarások élén is találunk kapitányt, ez Tarcai Miklós várúr és sárosi ispán volt. A mohácsi csatában esett el, ahol a kamarások parancsnokaként az uralkodó előtt foglalt helyet. Brodarics a királyhoz különösen hűségesként jellemezte.[86] A cseh aulicusok kapitánya, amíg udvarmester nem lett (1522), Trepka András volt. Vagy ellátta ezt a tisztet tovább is, vagy utódját nem ismerjük.[87] Később, az Erdélyi Fejedelemség idején az udvari hadak az udvari főkapitányok parancsnoksága alatt álltak.[88] Meg kell jegyezni, hogy szemben a korábbi nézetekkel, ezeket a kapitányokat nem nevezhetjük testőrkapitánynak, mint ahogy külön testőrség nem létezett. (Az udvartartás teljes személyzetét különben testőrnek kellene neveznünk.) A testőrségek létrejötte Európában az udvar katonai szerepe csökkenése következménye. Franciaországban 1466-ban, Burgundban 1474-ben, Lotaringiában 1490-ben, a pápaságnál 1506-ban alakul meg a gárda, a többi európai országban csak a 16. század folyamán.[89] A magyar udvar még katonai maradt.

Kormányzati feladatok ellátásában is szerepet kapott az udvari nemesség. Kisegítettek pl. a pénzügyigazgatásban, noha a kincstár a legnagyobb létszámú középkor végi hivatalnak tekinthető: az 1525 első feléből származó számadáskönyvben csak a központban 32 tisztviselő neve állapítható meg.[90] Ez a kisegítés adószedést jelent.[91] Mátyás idejében inkább kancelláriai vagy kúriai jegyzők segítettek ki az adószedésnél.[92]

Fontos szerepe volt az udvari nemeseknek a diplomáciában is, akár a királyi tanács tagjainak és a titkároknak. Leszámítva a valamely külföldi udvarhoz akkreditált állandó követeket – Magyarország ekkor a pápaságnál és

85 Bártfai Szabó László: *A sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi család története*. I. k. Bp., 1911, 614. – Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 60. – Az egyes végvárakban állomásozó udvari huszároknak külön kapitányai voltak

86 Uo. 51. Valószínűleg téves azonban Fógel állítása, hogy kamarásmester is lett volna. – Brodericus (l. fenn, 71. j.) 50.

87 Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 49.

88 Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III/6. k.) Bp., 1980, 339–340.

89 Werner Paravicini: *Merész Károly*. Bp., 1989, 86. – Uő. Alltag (l. mint fenn, 22. j.), 23.

90 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), passim.

91 Pl. teljességre való törekvés nélkül városi adót szed: Kosztka Szaniszló (lengyel) aulicus: 1521: Df. 229670, 1524: Df. 229750. – Bosnyák Antal udvari huszár, l. fenn, 83. j. – Horváth István udvari familiáris, 1524. november 18. Bártfa város lt. Oklevelek 5335–6. sz. – Bárány Bernát kamarás, 1525. szeptember 28. uo. 5440. sz., 1526. március 7. uo. 5502. sz. – Megyei adószedő Erdőteleki Tamás kamarás, 1523. D1. 23821.

92 Kubinyi: *A Mátyás-kori* (l. fenn, 57. j.), 99.

egy időben Velencében tartott ilyeneket –,[93] a korabeli külügyi érintkezéseknél három típusú diplomatát találunk: a hivatalos követet, a kisebb jogkörű commissariust, végül a diplomáciai futárt, tényleges különbség azonban nem mindig állapítható meg köztük.[94] Követként elsősorban az udvarhoz, illetve az előkelőkhöz tartozó udvari familiárisokat és kamarásokat foglalkoztattak, így küldtek a nürnbergi birodalmi gyűlésre, illetve Ferdinánd osztrák főherceghez.[95] Kevésbé fontos helyre vagy diplomáciai futárként jelentéktelenebb kamarás is elég volt.[96]

Egyaránt számíthatjuk külügyi és belügyi szolgálatnak a király kapcsolattartását a cseh korona tartományaival. A cseh, morva és sziléziai tartománygyűlésekre, ottani urakhoz vagy csapatokért elsősorban az udvar cseh kamarásai, udvari ifjai mentek.[97] Feltűnő, hogy köztük egyedül Wachlaw Thatwr kamarást sorolhatjuk a cseh arisztokráciához (Tetauer).[98] Proznoczky Miklós pedig azonos a lovagrendi Mikuláš Prusinovský z Vickova királyi kama-

93 Pápaság: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999, 107–121. – Velencére pl.: Lónyay Albert velenczei követségei 1501–1515. In *Magyar Történelmi Tár* 22 (1877), 1–44.

94 Gerhard Rill: *Fürst und Hof in Österreich von den Habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526.),* Bd. I., Aussenpolitik und Diplomatie. Wien–Köln–Weimar, 1993, 157–160, 236–237.

95 Nem számítva egyházi személyeket, országos bárókat, a kúria vezető bíráit: 1522 márciusában a nürnbergi birodalmi gyűlésre Désházi István udvari familiárist küldték. Iványi Béla: *Adalékok a nemzetközi jog történetéhez a Jagelló-korban.* Bp., 1906, 60. Udvari familiáris: Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 56. – 1522. május 10-én Ferdinándhoz a két udvarmester, továbbá Balassa Ferenc és Désházi ment. Iványi előbb i. m. 64. – 1522. szeptember 29-én ugyancsak a birodalmi gyűlésen Korlátkövi udvarmester és Pogány Zsigmond udvari familiáris jelent meg. Uo. 75. Pogányra: Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 37. o. 6. j. – 1523. június 11-én ugyanoda egyedül Dóczi Ferenc volt kamarásmestert, akkor királyi tanácsost (és kamarást) küldték. Iványi, előbb i. m. 87–88. (l. még rá 65. j.).

96 Havasalföldön követ volt Horváth Markó deák kamarás. 1522. augusztus: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen,* I. Bd. Kronstadt, 1886, 350–351. – 1523-ban a perzsa sahhoz akarták küldeni a ciprusi Karthagói Hannibál kamarást, de az út pénzhiány miatt elmaradt. HHStA Wien, Grosse Correspondenz, 25. a. (1523. június 17, augusztus 6. Dal Burgo jelentése Ferdinándhoz.) Hannibál megmenekült a mohácsi csatában, ahol az 1300 pápai gyalogos parancsnoka volt. Brodericus (l. fenn, 71. j.), 38, 57. – Diplomáciai futárként a pápához küldték Hispanus Ágostont. *Relationes* (l. fenn, 44. j.), 75. Róla l. fenn, 65. j. – Egy másik spanyol, Hispanus Lajos királynéi kamarás, 1525. április 15-én ment a pápához. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 144. – Olykor azonban arisztokrata kamarást is küldtek jelentéktelenebb helyre, így volt Somi Gáspár követ Moldvában. *Quellen* (e j.-ben i. m.), I. k., 494, 524–525, 527. (1523. augusztus).

97 Fraknói: II. Lajos (l. fenn, 60. j.), 51, 52, 91, 128, 129, 149, 193, 219. – D1. 24405. 12, 42, 50.

98 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 52. – A családra: Josef Macek: *Jagellonský věk v Česky zemích (1471–1526).* 2. Šlechta, Praha, 1994, 88, 220.

rással.[99] Volt köztük azonban az ismeretlen származású, Labrisi Pock János,[100] lengyel[101] és magyar is.[102]

A királyi palotások belpolitikai szolgálatához tartozott a már említett kisegítés a kincstárban. Nagyon gyakori, hogy főuraknak, megyéknek, városoknak írt királyi leveleket kézbesítenek. Egyes esetekben biztos, hogy nem puszta hírnöki feladatot láttak el, hanem szóbeli utasításoknak is eleget tettek.[103] Részt vettek mozgósítási parancsok kézbesítésében is.[104] A szlavóniai tartománygyűlésekre udvari familiárisokat,[105] illetve Lengyel János királynéi udvarmestert küldte ki Lajos.[106] A kiküldött palotások a cseh Klenoczky Mátyás és Zopka Tamás udvari ifjakon kívül magyarok voltak,[107] azaz Magyarországon jobban ügyeltek az idegenek kihagyására, mint a cseh korona országaiban.

99 Uo. 56. o. 90. j.

100 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 193. Valószínűleg Pók János királynéi udvarmester fia, ugyanis a Fugger-cég budai adósai jegyzékében két Hans Pockh, idősebb és ifjabb szerepel. Jacob Strieder: *Die Inventur der Firma Fugger aus dem Jahre 1527.* (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Ergänzungsheft XVII.) Tübingen, 1905, 108. – Az udvarmester előnevére: Gernot Heiß: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. In *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 82 (1974), 134, 177.

101 Mathyoczky János asztalnokot a morva tartományi gyűlésre küldték. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 61. – Lengyel volt: Brodericus (l. fenn, 71. j.), 56.

102 A számadáskönyvekben Bárány Bernát (D1. 24405.68.) és Dóczi Ferenc kamarások (Fraknói: *II. Lajos*. L. fenn, 60. j. 73–74.), valamint Kisnémet Sebestyén udvari ifjú (uo. 152.) fordul elő. A birodalmi gyűlésre is küldött Dóczi kamarás, tanácsos és barsi ispán megbízólevele is fennmaradt a prágai cseh tartománygyűlésre. 1524. július 5. Iványi (l. fenn, 95. j.), 92.

103 A nagyszámú adatból néhányat idézek a számadáskönyvekből. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 103, 104, 109, 138, 142, 167, 179, 182–183, 198, 203, 222, 231. – D1. 24405. 5, 18, 23, 35, 86, 90 stb.

104 Fraknói (l. fenn, 60. j.), 120–121. – D1. 24405. 74–75.

105 1525. június 6-án Désházi Istvánt, december 15-én pedig Bánfi Zsigmond udvari familiárist. *Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* Pars I, Zagrabiae, 1862, 274–275, 276–277. Familiáris: Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 79, 85, 129, 139, 150, 155, 164, 176.

106 Uo. 89, 97. Apjával, Lengyel Lászlóval együtt, feladatuk a rendek és Tahi János bán viszálya elintézése lett volna. László 1507-ben a királyi tanácsba választott köznemesi ülnök volt. Martinus Georgius Kovachich: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros.* Tom. II, Budae, 1800, 343. János királynéi udvarmester: Heiß (l. fenn, 100. j.), 140, 150.

107 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 167, 198, ill. D1. 24405. 74. – Klenoczky Benedek cseh volt (l. fenn, 76. j.), így Mátyás is. Zopka nyílván a király cseh titkára, Sapka György rokona lehetett; Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 55, 75, 194, 214, 235, aki cseh palotás is volt. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 228. Neve helyesen Lunbergi és Trsiczi Ziabka: Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 44. Lehet, hogy azonos volt Jorg Zabko olmützi városi jegyzővel, a Fuggerek egyik budai adósával. Strieder (l. fenn, 100. j.), 108.

Olyan országokban, ahol a vidéki igazgatás ellátására nem volt királyi bürokrácia, fontos feladatokat láttak el ad hoc eljárásra kiküldött udvari nemesek.[108] Ezek az urak nemegyszer udvari tisztségeik mellett más állásokat (pl. a királyi birtokigazgatásban) is betöltöttek.[109] Ugyanezt látjuk Mátyásnál.[110] Ez megmaradt a Jagelló-korban is. Néhány példa. Egy végvári kapitány leváltása[111] vagy egy püspök halála után[112] kamarások vagy palotások veszik át a várat. Királyi kegyuraság alatti monostor lefoglalásával és az új királyi kommendátornak való átadásával udvari ifjút bíz meg az uralkodó.[113] Számos ügyet – bírósági eljáráson kívül – udvari emberek vizsgálnak ki, pl. időrendben: egy adószedő állítólagos megverése,[114] egy megyésispán elleni panasz,[115] alkalmas-e egy falu vámhely felállítására,[116] sikkasztással vádolt püspöki várnagyok számadása,[117] az erdélyi sóbányák, „hogy jól szolgált-e Ő felségének Tornallyai Jakab?" (azaz a kamaraispán).[118] A király szóban utasította a város követein keresztül Bártfát, hogy két ottani polgárt vegyenek föl a serfőző céhbe. Ez nem történt meg, ezért Bárány Bernát királyi kamarással a kézbesítéstől számítandó tizedik napra maga elé idézi engedetlenségükért számot adni a követeket, illetve ha azok átadták az üzenetet, a bírót a tizenkét tanácstaggal.[119] A besztercebányai bányászfelkelést is először udvari emberekkel akarta a király elintézni.[120] Az ügyet

108 Starkey: *Intimacy* (l. fenn, 36. j.), 82–84.

109 Heinig (1.fenn, 19. j.), 152. – Stievermann (l. fenn, 9. j.), 166. – Morgan (l. fenn, 26. j.), 63.

110 Kubinyi: *A Mátyás-kori* (l. fenn, 57. j.), 62–69.

111 Jajcza, 1503: Thallóczy Lajos–Horváth Sándor: *Jajcza bánság, vár és város története 1450–1527.* (Monumenta Hungariae Historica I/40. k.) Bp., 1915, 174. – Temesvár; 1525: Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 101.

112 Gemlecz (a zágrábi püspök vára), 1499. Isprave (l. fenn, 71. j.), 4 (1961), 3460. sz.

113 D1. 24405. 12.

114 1501. Pásztó, D1. 90258. Roskoványi János palotás.

115 1509. Pozsony város Sárkány Ambrus pozsonyi ispán ellen. D1. 88994. Recski Bernát palotás.

116 1523. Atkár. D1. 23821. Erdőteleki Tamás kamarás.

117 1524. Szentmihályi Tamás és testvérei Várdai Ferenc püspök ellen, D1. 82640. Tallóci Bánfi Boldizsár kamarás egy országgyűlési bizottsággal együtt.

118 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 219. Kajdacsi (Horváth) György kamarás.

119 Bártfa város levéltára, Oklevelek, 5435.sz. Az idézés „ubicunque tunc deo duce" formulával történt, ami a király személyes bíráskodását jelentette.

120 1525. június 20. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 210. – Tarcsai Miklós, azaz a kamarások kapitánya, vezetésével Jankó Benedek, Pándi Antal, Zopka Tamás és Lengyel Szaniszló udvari ifjakat küldték ki.

végül 1526-ban Werbőczy nádor és Ráskai Gáspár nógrádi ispán – aki kamarás is volt – intézte el.[121]

Egyes udvari nemesek egyben valamelyik megye ispáni tisztét is betöltötték. Nem számítva a hivatalban levő bárókat, így az udvarmestert és kamarásmestert, tizenegyen voltak ispánok,[122] ami a bárókat is idevéve, 6%-a az udvari nemeseknek. Különben kivétel nélkül vagy a mágnásokhoz, vagy a nemesi előkelőkhöz tartoztak. Mivel a királyi uradalmakat a budavári udvarbíró kezelte (ekkor ez Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi ispán volt), ezek élén az ő familiárisai álltak. Más volt a helyzet a királynéiakkal. Mária udvarbírája, Amadé István egyúttal úrnője magyaróvári várnagyi és ezzel együtt mosoni ispáni tisztét is betöltötte.[123]

Függetlenül attól, hogy az uralkodó nálunk is nemegyszer adós maradt palotásai fizetésével, a kincstári számadáskönyvek, adózás alóli felmentések vagy adóból történő utalványok[124] tanúsága szerint ezek az urak mégsem

121 Lajos megbízólevele Werbőczynek és Ráskainak: 1526. március 27. Peter Ratkoš: *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526).* Bratislava, 1957, 119. – Werbőczy ítéletlevelei: 1526. április 13. Uo. 153–162.

122 Balassa Ferenc, a könnyűlovasok kapitánya (l. fenn, 85. j.), nógrádi, D1. 66050, 66055, (1525–1526) – Csáki László udvari huszár, Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), csanádi, D1. 32588, (1516) – Dezsőfi János kamarás és pozsegai, D1. 74679 (1525–1526) – Dóczi Ferenc kamarás és barsi, l. fenn, 102. j. (1524) – Pakosi János udvari familiáris, 1520, D1. 82564 – 1525, Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 77, 83, 123, 229, tolnai (Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525.* Szekszárd, 1998, 49, (1522–1523). Bár ispáni tevékenysége igazolt idejére nincs adat udvari tisztségre, azért adtam meg az előtte és utána következőket. – Ráskai Gáspár kamarás, 1524, Bártfa város lt. Okl. 5276. sz., nógrádi, 1522, D1. 47444, és 1526, l. fenn, 121. j. – Somi Gáspár kamarás, 1516, [D1. 89061, Fejér megyei, *A Héderváry-család oklevéltára,* I. k. Bp., 1904, 551 (1515) és D1. 89088 (1517)] – Tarcai Miklós, a kamarások kapitánya, sárosi, l. fenn, 86. j. – Várdai János udvari familiáris, 1517, D1. 89098–89100, bodrogi, D1. 89097, 1517 – Várdai Mihály kamarás és bodrogi, 1525, D1. 82706 – Zoltai János kamarás ekkor Várdai társa volt, uo. – Nem törekedtem teljességre, csak olyan adatokat idéztem, amelyek bizonyítják vagy valószínűsítik, hogy valaki egy személyben töltött be udvari nemesi és megyésispáni tisztet.

123 Gernot Heiß: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. In *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 29 (1976), 100.

124 Birtokok adófelmentésére, illetve utalványokra l. pl. Iványi Béla: *A körmendi levéltár missilis levelei.* (Körmendi Füzetek, 5. sz.), Körmend, 1943, 84. sz. (1517), 114–115, 119–120, 123–124, 130, 140–141. sz. (1520). Köztük idegenek is voltak. A cseh Barkanecz Jan aulicus 1517-ben 200 forintra kapott utalványt. Uo. 84. sz. – Barkanecz 1525-ben is palotás volt, egyszer kamarásnak nevezték. Ekkor kilenc részletben összesen 136 forintot kapott fél év alatt. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 64, 77, 100, 127, 134, 139, 172, 218, 227.

jártak rosszul. Továbbá leginkább ők részesültek a birtokadományokból. Igaz, ilyenre II. Lajos alatt kevés esély volt. Az egyik Hédervári Ferenc birtokai elkobzása Nándorfehérvár 1521-es elvesztése miatt. Igaz, ezt nem sikerült végrehajtani, az azonban tanulságos, hogy Lajos kiknek adományozta el. Korlátkövi Péter főudvarmester közösen kapott egy részt Sárkány Ambrus királyi tanácsossal, a későbbi országbíróval. Egy másik rész Thurzó Elek kezére került volna, aki kamarásként kezdte pályáját. Végül Merssith Simon és Kórodi Albert kamarások is kaptak adományt.[125] A hatalmas Újlaki Lőrinc-féle hercegi vagyon Batthyány Ferenc, Móré László és Thurzó Elek kezére került. Ők is az udvarnál kezdték, majd bárói méltóságokhoz jutottak.[126] Olykor még cseh palotások is kaptak magyar birtokot: Jeroczky Gáspár Moson megyei, Szentivány nevű falvát viszont 1526-ban a király Amadé királynéi udvarbírónak adta.[127]

Az udvari nemesség – akár a korábbi időben – a társadalmi mobilitás fontos eszközeként szolgált. Az országos bárói méltóságok betöltésénél, amivel valaki a mágnások közé juthatott, az új emberek túlnyomó többsége ehhez a réteghez tartozott. Az apjától örökölt méltóságokat nem számítva II. Lajos tizenöt személyt nevezett ki „igazi" báróvá.[128] Közülük csak hatan tartoztak korábbi mágnáscsaládokhoz, ketten voltak udvari nemesek.[129] A többi kilenc köznemesből emelkedett föl, és a hatvani országgyűlésen 1525-ben nádorrá választott Werbőczyn és Tahi János horvát bá-

125 Wenzel Gusztáv: A Héderváry Ferenc jószágai fölötti per és ítélet 1523-ban. In *Magyar Történelmi Tár* 6 (1859), 7–57. – Thurzó volt királyi kamarás (1519: Bártfa város lt. Okl. 4850. sz. 1525: D1. 24185.), többször kincstartó, emellett kamarásmester, majd tárnokmester. Erdélyi Gabriella: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdete: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In *R. Várkonyi Ágnes: Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998, 118–132. – Merssithre l. fenn, 71. j., Kórodira l. fenn, 75. j.

126 Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986, 71–72. – Batthyány Ferenc 1515-ben Lajos ifjabb király pohárnoka, 1517-ben királyi kamarás volt. Iványi (l. fenn, 124. j.) 76, 83. sz. – Móré kamarási és asztalnoki tisztet töltött be 1523-as asztalnokmesteri kinevezése előtt. Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 25, 55.

127 Jeroczky cseh aulicus: Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 78, 100, 173, 218. – Birtoka eladományozása: D1. 47675.

128 Kubinyi: *A magyar állam* (l. fenn, 126. j.), 71. Itt Tarcai Miklóst, aki csak a kamarások kapitánya volt, tévesen felvettem a bárók közt, viszont kihagytam Horváth (Merssith) Simont.

129 Korbávai (Karlović) János gróf horvát bán, előtte udvari familiáris. Iványi (l. fenn, 124. j.), 124. sz., (1520) és Ráskai Gáspár temesi ispán, kamarás: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* I. k. Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János. I. k. Bp., 1902, 138, 139, 179–180.

non kívül mind udvari nemesi tisztet töltött be előtte.[130] Az udvari nemesség magas rangjára utal, hogy származásukra való tekintet nélkül kijárt számukra az egregius cím, amelyet akkor vitézlőnek fordítottak, és amit különben csupán a nemesi előkelők viseltek, akikből megyénként csak két-három család akadt.[131]

Mindez azt mutatja, hogy az udvarba kerülés jó üzletnek számított, ezért a bejutás biztosítása vagy egyes rétegek kizárása politikai kérdést jelentett. Emiatt a korszak törvényei ezen állásokat a magyar korona alattvalóinak akarták fenntartani.[132] Az 1524 évi országgyűlésen ez úgy jelent meg, hogy egyedül a magyar és a cseh korona alattvalói legyenek az udvarban, németek és olaszok pedig nem.[133] Olasz ugyan alig volt, német – leszámítva a cseh alattvalókat – szintén nem sok, a királyné szolgálatában azonban spanyolok és franciák is álltak.[134] Mivel Lajos Csehország királya is volt, a cseheket nehéz lehetett volna kizárni, és talán ezért sorolták olykor a lengyeleket a csehek közé. Különben Prágában külön cseh udvartartás működött udvarmesterrel és marsallal, ezek azonban nem nagyon mutatkoztak Budán.[135] Voltak ugyan 1518-ban törekvések arra, hogy a királyi tanács beleszólhasson az udvari alkalmazottak kinevezésébe,[136] ezt azonban nem hajtották végre.

130 Batthyányra és Móréra l. fenn, 126. j., Thurzóra l. fenn, 125.j., Merssithre l. fenn, 71. j. – Cibak Imre temesi ispán előtte a Karánsebesen, majd Temesvárott állomásozó udvari huszárok kapitánya volt. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 66, 87. 1525. március 6-án már temesi ispán. Uo. 97. Az 1525-ben kincstartóvá kinevezett Dóczi János, igaz, csak 1515-ből adatolhatóan, királyi kamarás. Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungariae.* Tom. XVIII, Budae, 1792, 891. – Vingárti Horváth Gáspár asztalnokmesterre kamarási adat: D1. 82648. (1524).

131 Az udvari nemesek egregius címe a legtöbb rájuk vonatkozó oklevélben megtalálható. Egy 1525–1526-os forrás szerint az egregiusnak nevezett proceres megyénként csak ketten-hárman vannak. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litterae et epistolae originales 32. (82. pont.)

132 Pl. 1523: 14. t.c. Kovachich: *Sylloge* (l. fenn, 59. j.), 331. – 1525. (Rákos): 2. t.c. Uo. 350. – 1525 (Hatvan): 2. t.c. Kovachich: *Supplementum* (l. fenn, 106. j.), III. k. 24–25.

133 Gaspar (Ursinus Velius?) 1524. szeptember 18-i, ill. 23-i jelentései. *HHStA Grosse Correspondenz,* 8. fol. 81–83.

134 Olasz lehetett a ciprusi Karthagói Hannibál (l. fenn, 96. j.), spanyol pl. uo., francia: Philippe de Bailleul (Bayol) királynéi pohárnok. Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 93. Charles de Bailleul gróf is valószínűleg Mária udvarához tartozott, ő vette át 1522-ben részére a körmöci kamarát. Heiß (l. fenn, 100. j.), 128. – Egy Madame de Bailleul a királyné udvarhölgye volt. Uo. 120. o. 4. j.

135 Macek (l. fenn, 98. j.), I. k. Praha, 1992, 322, 325.

136 A csak a nagyurakból álló királyi tanácstól megszavazott 1518 (budai): 13. t.c. Kovachich: *Supplementum* (l. fenn, 106. j.), 410 és az 1518 (bácsi): 40. t.c. Kovachich: *Sylloge* (l. fenn, 59. j.), I. k., 266.

Az udvari állások fontosságára utal a főpapok és mágnások 1525. május 21-i szövetséglevele, amely kéri az uralkodótól az ősi családokból származó elszegényedett urak gyermekeinek az udvarba történő felvételét.[137] Ez viszont azt a törekvést mutatja, hogy az udvar nálunk is „a nemesség tartózkodóhelyévé és ispotályává", azaz ellátóhelyévé váljon.[138]

Az udvarba való bejutás legfontosabb eszköze – akárcsak külföldön[139] – a nagyúri klientúrák és a rokonsági kapcsolatok felhasználása volt. Nagy mértékben érvényesült a protekció. Ez sem ment könnyen. A nagy tekintélyű Várdai Ferenc erdélyi püspök először Szatmári György kancellárhoz fordult, hogy neveztesse ki öccsét, Jánost az 1500. évi 21. t.c.-ben felsorolt különleges jogokkal rendelkező tíz aulicus közé. A kancellár meg is ígérte az ajánlást,[140] a kinevezés azonban csak két év múlva történt, amikor a püspök Perényi nádor protekcióját vette igénybe.[141] A klientúrára és a rokonságra a legjobb példa a négy Rákóczi testvér esete. 1525-ben Ferenc, György, Lajos és Márton tartozott a palotásokhoz,[142] az ötödik testvér, Zsigmond – a hasonló nevű erdélyi fejedelem nagyapja – otthon maradt. Ferenc Tomori Pál kalocsai érsek unokahúgát, Tomori Margitot vette feleségül, akinek Lőrinc nevű bátyja pedig Velezdi Kövér Margittal kötött házasságot.[143] Talán nem véletlen, hogy a Rákóczi fiúkkal együtt Kövér Jánost is megtaláljuk az udvarban királyi asztalnokként.[144] Az érsek Bornemissza János budai várnagy klientúrájához tartozott,[145] így bizonyára öt rokona is. Hosszú lenne felsorolni, hogy hány udvari nemesnél lehet a legkülönbözőbb nagyúri patrónusokat kimutatni.

Valamennyi magyar alattvaló udvari nemest tekintve társadalmi összetételük erősen heterogénnak mondható. Az 1516 előtt már mágnásnak számíthatók aránya 9,5%, akik 20 családból származtak, azaz az akkor az arisztokráciához sorolt famíliáknak csupán közel fele képviseltette magát az udvarban. A lecsúszott, de egykor országos méltóságot viselt családtagokkal

137 Szabó Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Bp., 1909, 206.
138 Stievermann (l. fenn, 30. j.), 170.
139 L. fenn, 36. j.
140 D1. 89054. (1515. május 22.)
141 D1. 89095. (1517. január 13. A püspök a nádornak.) – D1. 89098–89100. (1517. szeptember 1., a kinevezés.)
142 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 128, 185, 220, 227.
143 Csoma József: *Abaúj-Torna vármegye nemes családai*. Kassa, 1907, 471–472.
144 Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 106, 172, 227.
145 Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyve (1289–1556)*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II/17. k.) Bp., 1990, 70–75.

rendelkező családokból kilencnek, azaz a többségnek, sikerült olykor nem is egy tagjukat bejuttatni, arányuk 6,7%. Leszámítva hat városi polgárt – három városuk legtekintélyesebb családjából származott[146] –, a túlnyomó többség a nemességhez tartozott. Éppúgy találunk köztük nemesi előkelőket, mint kisnemeseket. Sokuk családja azonosíthatatlan.

Közülük nem kevesen a nemesség politikai vezetőrétegéből kerültek ki. A korszakból három országgyűlés megyei követlistája maradt fenn. Nem számítva családtagjaikat és rokonaikat, a három országgyűlésen megjelent 261 követ 8,8%-a kimutatható udvari nemesként, az udvari nemesek 10,2%-a pedig követként. Gondolva rokonságukra és arra, hogy csupán három év követeit ismerjük, a politizáló nemesség egyötöde, esetleg egynegyede az udvarban működött vagy udvaroncok közeli rokona volt.[147]

Biztos, hogy az udvar heterogenitása számos ellentét forrása lett. Császári követ jelentéséből tudjuk, hogy 1524-ben a magyar apródok több ízben kigúnyolták az idegeneket, és ebből szerinte komoly zűrzavar törhetett volna ki, míg végre a király eltiltotta.[148] Az életkori különbségek hatását ismerjük meg Schneidpöck császári követ egyik jelentéséből. Ferdinánd főminiszterének, Salamancának egyik rokonát sikerült királyi asztalnokká kineveztetni, ő azonban nem fogadta el, mert az asztalnokok zöme fiatal, és így nem tudná magát idősebbként köztük jól érezni. Amikor végül mégis elfogadta, a követ közölte Salamancával, hogy vegye rá rokonát a magyar nyelv megtanulására.[149]

146 A budai városi vezetőréteghez tartozott Haller János aulicus, 1524, D1. 248781 és Pemfflinger Kristóf kamarás; Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 107, 129, 235. – Saiczlich János aulicus vagy a hasonnevű kassai bíró fia, vagy ő maga. 1520, Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 59. A bíróra 1. pl. Bártfa város lt. Oklevelek, 4778. sz. (1518. június 8.) – Pozsonyi Márton aulicus neve alapján lehetett polgár. Fógel imént i. m. 60. – A Mohácsnál elesett Sägrer János jelentéktelen soproni polgár volt. Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I/7. k., Sopron, 1929, 228–229. – Bárány Bernát l. fenn, 68. j. Valószínűleg bártfai polgár lehetett, mert a városról mint patriájáról emlékezett meg. Bártfa város lt. Oklevelek 5501. sz. (1526. március 3.) – A polgárok közt nem vettem figyelembe Bokosnica János karánsebesi bírót, egyben ugyanott állomásozó udvari huszárt, ugyanis valószínűleg nemes lehetett. Fraknói, imént i. m. 66, 87, 211, 219.

147 Az országgyűlésekre és a nemesi vezetőrétegre l. Kubinyi András: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Discussiones Neogradienses 1., szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984, 5–24.

148 Schneidpöck követ Salamancának, HHStA Grosse Correspondenz 25 b, 1524. május 4., június 3.

149 Uo. 1524. április 18., április 29.

Ezeknél a politikai és társadalmi ellentétek fontosabbak lehettek. Feltűnő, hogy a mágnások aránya alacsony, ami arra mutat, hogy akár a korabeli Európa többi államában, a magyar királyi udvarnak sem sikerült a hatalmi elitet teljesen integrálni. Az udvarba jutott arisztokraták mindenütt kénytelenek voltak legalább minimális lojalitással viseltetni az uralkodó iránt.[150] Az integráció egyik fontos eszköze volt máshol is a kiházasítási politika, amelynek létrejötte az uralkodó befolyását igazolta.[151] Magyarországon a középkor végén ritkán élt királyné, így az 1521–1526 közti időszak, amikor Habsburg Mária volt a királyné, lehetővé tette egyesek házasság útján az uralkodói párhoz kötését. Mária öt udvarhölgyét házasította ki, valamint létrehozott még egy politikai házasságot.[152]

A nemes palotások kiválasztásánál nem mutatható ki valamely tájegység előtérbe helyezése, mint ahogy pl. a német udvarban.[153] Az udvarba az ország egész területéről, beleértve Erdélyt és Horvátországot, lehetett bejutni, ami biztosíthatta az uralkodónak, már amennyiben megbízhatott udvaroncaiban, mindenfelé a befolyást. Az kétségtelen, hogy II. Lajos udvara a király Máriával kötött házassága és különösen a közel másfél éves csehországi tartózkodása befejeztével 1523 tavaszán bekövetkezett visszatérte után tökéletesen megfelelt a korszak bármely európai udvarának, és a vele szemben – gyakran politikai célból – hangoztatott vádak sem különböztek azoktól, amelyeket a külföldi udvarok ellen felhoztak. Európa többi országában – az uralkodó egyéniségétől függő módon – az államfő mégis nagyon jól tudott támaszkodni hatalma megerősítésénél, illetve kiterjesztésénél környezetére.

II. Lajosnak és udvarának utólagos „rossz sajtója" részben a korabeli toposzszerű és önmagában nem perdöntő kritikák, valamint a mohácsi ka-

150 Asch (l. fenn, 6. j.), 24–25.

151 Griffiths (l. fenn, 21. j.), 57–62. – Heinig (l. fenn, 19. j.), 153.

152 A következők vettek el királynéi udvarhölgyeket. Batthyány Ferenc bán Swetkowitz Katalint, Ernuszt Ferenc kamarás Ungnad Erzsébetet, Horváth Gáspár asztalnokmester Likerka Johannát, Török Bálint udvari familiáris Pemfflinger Katalint, Pemfflinger Kristóf kamarás pedig egy Puchheim kisasszonyt. Fógel: *II. Lajos* (l. fenn, 52. j.), 26. – Kubinyi: *A királyi udvar* (l. fenn, 54. j.), 311. – Heiß (l. fenn, 100. j.), 165. – Móré László asztalnokmesterrel pedig Újlaki Lőrinc herceg özvegyét vették el, aki így jutott hozzá az Újlaki-vagyon egy részéhez. Fogel, imént i. m. 25, 55. Így három udvari nemesből báróvá tett urat és két mágnást kötöttek az udvarhoz. A hatodik férj, Pemfflinger, különben Schneidpöck császári követ unokaöccse, nemcsak budai polgár. Anyja a király dajkája volt. L. rá: András Kubinyi: Die Pemfflinger in Wien und Buda. In *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 34 (1978), 67–88.

153 Moraw: *The Court* (l. fenn, 9. j.), 116.

tasztrófa következménye. A régebbi történetírás a Jagelló-kor belső harcait leegyszerűsítve két párt küzdelmének fogta fel: az udvari, bárói, Habsburg-párttal szemben állt a nemzeti, köznemesi, Szapolyai-párt. Ez tökéletesen ellentétes a tényekkel, ahogy ezt már régen megfogalmaztam. (Különben Mária királyné maga is nemegyszer a Habsburg-érdekekkel szemben foglalt állást.)[154] Az országban három hatalmi erő állt egymással szemben: a király, akinek számos felségjoga maradt, a világi nagybirtok, azaz a mágnásréteg, valamint a nemesi előkelők által vezetett nemesség.[155] Hozzá kell azonban tenni, hogy a két utóbbi csoporton belül is egymásnak szembefeszülő frakciók álltak. Egyes mágnáscsoportosulások időnként maguk mögé állítottak familiárisi kapcsolatok és klientúra révén nemeseket is.

A harmadik erő, az uralkodó, elsősorban a katonailag jelentős és a felségjogok alapján az államkormányzatban is felhasználható udvartartására támaszkodhatott. Csakhogy, mint láttuk, ez sem volt egységes. Többségük a nemességhez tartozott, viszont klientúra-kapcsolatok révén egyes mágnások befolyása alatt is állhatott. Külföldön sem volt alapvető ellentét az udvari körök és a rendi gyűlések között, hanem frakcióharcok zajlottak a befolyásért és a hatalomért.[156] A kérdés csak az, hogy a király az udvari szolgálattal járó előnyök fejében maga mögé tudja-e állítani a másik két erővel szemben udvartartását, vagy sem.

Nagyon későn, néhány hónappal Mohács előtt, az 1526. évi tavaszi országgyűlés gyakorlatilag korlátlan hatalmat biztosított a királynak. A furcsa az, hogy ezt egy titkos szövetség, a Kalandosok fellépése tette lehetővé. A testvérület kapitánya, Tarcai Miklós szólalt fel először, szóvivőjükként pedig Ártándi Pál szerepelt.[157] Tarcai említése is mutatja az udvari nemesség szerepét. Ismerjük a Kalandos testvérület első 91 tagjának névsorát.[158] Négy kapitányuk volt: Balassa Ferenc, az udvari huszárok, Tarcai, a kamarások kapitánya, Pakosi János udvari familiáris[159] és Pöstyéni Gergely.

154 Kubinyi: *A magyar állam* (l. fenn, 126. j.), 77–80.

155 Utoljára összefoglaltam: Engel–Kristó–Kubinyi (l. fenn, 55. j.), 382–386. – Kubinyi András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In *Tanulmányok Werbőczy Istvánról.* Szerk. Prof. Dr. Hamza Gábor. Bp., 2001, 75–79.

156 Stievermann (l. fenn, 30. j.), 168.

157 *Relationes* (l. fenn, 44. j.), 372–374. – Fraknói Vilmos: *Magyarország a mohácsi vész előtt.* Bp., 1884, 248–250. – Kubinyi: *Werbőczy* (l. fenn, 155. j.), 83–85.

158 D1. 82712.

159 Balassáról l. fenn, 85. j., Tarcaira uo. 86. j., Pakosira uo. 122. j.

Az utóbbi királyi tanácsosként tartozott az udvarhoz.[160] (A tanácsosokat – akik zömében a főpapságot és a mágnásokat jelentették, vagy az országgyűlés választotta nemesek voltak – a fentiekben nem vettem figyelembe. Pösty éni nem ezekhez tartozott.) A Kalandosokból egyharmad, 30 volt az udvari nemesség tagja, ketten, Ártándi Pál és Somlyai Báthori István pedig a királyné várnagyai. Csak néhány jelentéktelen, nemrég az arisztokráciába került mágnást találunk köztük, mint Balassát vagy az udvari nehézlovasok kapitányát, Podmaniczky Mihályt. Sok azonban a politikában szerepet játszó köznemes.[161]

Úgy vélem, ezek után nyugodtan állíthatjuk, hogy a késő középkori királyi udvar ugyanazt a szerepet játszotta, mint Európa kortárs országaiban vagy akár Mátyás korában. Éppúgy hatalmi eszköz volt egy megfelelő személyiséggel rendelkező uralkodó kezében, mint másutt. Nálunk talán nem annyira II. Lajosra, mint feleségére, a nagyon tehetséges Máriára kell gondolnunk. Sajnos az uralkodói párnak csak túl későn sikerült alkalmaznia ezt az eszközt. Arra nem volt időm, hogy az udvar kulturális szerepéről is beszéljek, pedig ez a nemzetközi összetételű intézmény e szempontból sem volt elhanyagolható.[162]

160 Már 1524-ben egy levél egyedüli köznemesként sorolja fel a király környezetében Pozsonyban, D1. 86631. – Királyi tanácsos: Fraknói: *II. Lajos* (l. fenn, 60. j.), 99, 143.

161 Részletesebben: Kubinyi András: Az 1525. évi „Kalandos szövetség". In *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Szerk. Bertényi Iván, Bp., 1980, 141–153.

162 A tanulmányban a 46. jegyzettől kezdve többször idéztem Szydłowiecki lengyel főkancellár naplóját, mégpedig az MTA Könyvtár Kézirattárában található 19. századi másolat alapján. Azóta – Érszegi Géza gondozásában – nyomtatásban is megjelent ez a fontos forrás. Vö. *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendezte Zombori István. Bp., 2004, 107–108. Zombori István egy kitűnő munkában feldolgozta a forrást, az udvarral kapcsolatban l. uo. 306–319. Sajnos, ezt a kötetet már nem tudtam figyelembe venni.

Marosi Ernő
az MTA rendes tagja

HISTORIZMUS AZ 1200 KÖRÜLI MŰVÉSZETBEN MAGYARORSZÁGON

Elhangzott 2002. április 11-én

Esztergomnak a gótika magyarországi kezdeteinél játszott szerepéről 1975-ben írtam kandidátusi disszertációmat, amely német nyelven 1984-ben jelent meg.[1] A kérdés ismételt újragondolására volt alkalom, részben különböző kiállítási vállalkozások kapcsán, részben hála a sűrűn ismétlődő millenáris ünnepségeken igényelt áttekintéseknek.[2]

Most abból a kérdésfeltevésből szeretnék kiindulni, amelyet egy 1992-ben, a frankfurti *Liebighaus*ban a középkori európai szobrászatról rendezett konferenciasorozat vetett föl. Ennek egyik központi kérdése volt a gótikus figuraportálok története a 12. század közepétől kezdve. Az igen nagy és

1 Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts.* Budapest, 1984, különösen: 59. skk, 78. skk. – A felmerült vitakérdésekről: Marosi Ernő: Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza – tíz év múltán. *Limes*, 7(1994/3), 13–28, különösen: 21. skk.

2 *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994, IV–3. kat. sz., 234. skk. – Az esztergomi Porta Speciosa. *Strigonium Antiquum IV. Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt.* Szerk. Hegedűs A.–Bardos I. Esztergom, 2000, 155–163. Itt reflexiók és módosítások, mindenekelőtt azoknak a kritikai megjegyzéseknek nyomán, amelyeknek legfontosabb összefoglalása: Takács Imre: Porta patet vitae (Az esztergomi székesegyház nyugati díszkapujáról). *Strigonium Antiquum, 2. (1993), Kezdés és újrakezdés. A Szent Adalbert-székesegyház és Oláh Miklós jubileuma.* 56–60.

sokszínű emlékanyagban különleges hely illeti meg az esztergomi *Porta speciosát*, a Szent Adalbert-székesegyház egykori nyugati kapuzatát *(1. kép)*. Ennek a kapuzatnak ábrázolási rendszere éppolyan sokrétű és gazdag volt, mint a franciaországi kapuzatokon elterjedtek. A francia figuraportáloktól az esztergomi *Porta speciosa* leginkább abban különbözött, hogy ábrázolási programját nem oszlopszobrokkal és reliefekkel, hanem a vörös márvány alapba rakott, háromszínű, véséssel gazdagon tagolt inkrusztált képekkel valósították meg. Szembetűnő különbség az is, hogy félköríves alakjában, szárköveinek elrendezésében az esztergomi portál nem viselt korai gótikus vonásokat, hanem jobban hasonlított magyarországi kortársaihoz, mint bármelyik feltételezett, modern mintaképéhez.[3] A német középkori művészettörténet-írás nagy alakja, Willibald Sauerländer ezért ismételten figyelmeztetett arra, hogy az esztergomi korai gótika helyzete sokban emlékeztet a parmai Battisteróra és körére.[4]

Az 1992-es frankfurti konferencián Peter Cornelius Claussen a „transzperiféria" jelenségeiként tárgyalta a francia gótika hatásának hasonló eseteit.[5] Ő a gótikus figuraportál nagy, kreatív emlékének és alapvető mintaképének a chartres-i székesegyház nyugati hármas kapuzatát tartotta, amelynek elemzésében igen találóan mutatott rá az egyházi reform szempontjainak megva-

3 Vö. Marosi, Ernő: Das Figurenportal in Ungarn vor und nach 1200. *Studien zur Geschichte der europäischen Skulptur im 12./13. Jahrhundert.* Herausgegeben von H. Beck und K. Hengevoss-Dürkop, Frankfurt am Main, 1994, I, 731. skk.

4 Recenziójában (Marosi 1984-ről): *Cahiers de Civilisation Médiévale* XIX (1986) 289. és Uő: *Das Jahrhundert der großen Kathedralen 1140–1260.* Universum der Kunst 36, München, 1990, 394. Újabban – látszólag hasonló módon, a modenai Ghirlandina rokonsága kapcsán – ebben a körben (Provence, illetve Emilia) keres kapcsolódási pontokat Raffay Endre: Az aracsi templom. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000, 468–470. A hasonlóság azért csak látszólagos, mert a formai analógiaként való idézés visszatérés a „délfrancia protoreneszánsz" koncepciójához, Sauerländer azonban számol a párizsi gótika magyarországi recepciójával. Az analógia – különösen a parmai – jelentőségének mérlegelése e fejtegetések egyik tárgya.

5 Claussen, P. C.: Zentrum, Peripherie, Transperipherie. Überlegungen zum Erfolg des gotischen Figurenportals an den Beispielen Chartres, Sangüesa, Magdeburg, Bamberg und den Westportalen des Domes S. Lorenzo in Genua. *Studien zur Geschichte der europäischen Skulptur im 12./13. Jahrhundert.* Herausgegeben von H. Beck und K. Hengevoss-Dürkop, Frankfurt am Main, 1994, I, 665. skk.

lósulására: *„El akarták kerülni a figura mindenféle önállósítását és hangsúlyozását, ami a képimádásra adhatott volna alkalmat. Az eredmény: egy olyan stílusfajta, amelyben az egyes figura mindig egy sorozat része."*[6] A *Porta speciosán* a figurák még kevésbé kézzel fogható realitásként, inkább csak festményként vagy színes rajzként jelentek meg. Különössége, hogy a Chartres-ban és a hozzá hasonló emlékeken – bizonyára eredetileg festett – mészkő szobrok helyett intenzív színességű, nemes anyagokból állt. *Materiam superabat opus* – mint ugyanaz a Suger írja, aki a szokás ellenére mozaikot is alkalmazott Saint-Denis egyik kapuzatán, valamint ahogyan ugyanő írta a sasfoglalatú porfír vázára: *Marmor erat, sed in his marmore carior est.*

Claussen szerint a kortársak körében is Chartres portáljainak volt igazi sikere, míg hozzá képest még Saint-Denis-nek és Párizsnak is csak másodlagos szerep jutott.[7] Merész és vitatható megállapítása nem ellentétes Kimpelnek és Suchalénak azzal a megállapításával, amely II. Fülöp Ágost fővárosának katedrálistervét is tipikus periferikus jelenségnek, Saint-Denisből és Sensből táplálkozó szintézisnek tekintette.[8] Ennek a párizsi regionális stílusnak[9] a magyarországi követését bizonyította Sauerländer az esztergomi palotakápolna és a deuili templom szerkezeti rokonságának kimutatásával. A problémát tovább árnyalja a párizsi *Portail Ste-Anne* szobrainak esete, amelyeknek kapcsán okkal kerültek szóba a reformmal ellentétes antikizáló szobrászi felfogás és technika vonásai, pl. a rokonság Saint-Gilles szobrászatával.[10] Úgy tűnik, hogy Esztergom és a *Porta speciosa* szempontjából ezek voltak irányadók.

Claussen egy sor 13. századi, Európa keleti és délkeleti részében fennmaradt emléken ismerte fel Chartres-nak még mindig döntő hatását. Kö-

6 Claussen: i. m. 1994, 666.

7 Claussen: i. m. 1994, 669. és 31. jegyzet, uo. 681.

8 Kimpel, Dieter–Suchale, Robert: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270.* München, 1985, 150. sk.

9 Kimpel–Suchale: i. m. 1985, 167–170; Deuilről, a St-Eugène priorátus templomáról: uo. 516. sk. Esztergommal kapcsolatban idézte: Sauerländer: i. m. 1990, 394.

10 Sauerländer, Willibald: Zu den neu gefundenen Fragmenten von Notre-Dame in Paris. *Kunstchronik,* 30 (1977), 297; Gnudi, Cesare: Le sculture di Notre-Dame recentemente riscoperte. *Études d'art médiéval offertes à Louis Grodecki.* Paris, 1981, 189. sk. – Vö.: Erlande-Brandenbourg, Alain: *Les sculptures de Notre-Dame de Paris au musée de Cluny.* Paris, 1982, 15–27.

zöttük van a freibergi *Goldene Pforte,* a bambergi dóm *Fürstenportalja*, a parmai *Battistero* három kapuzata, *„amelyek mind előfeltételezik a gotikus portálok ismeretét, ám éppen valami mást hoznak létre".*[11] Az ezek jellemzésére bevezetett „transzperiféria" fogalmát a genovai San Lorenzo 1220 körüli nyugati portáljaival példázta. A magyar emlék és a felsorolt külföldi párhuzamok között egy generációnyi az időrendi eltérés.

A genovai *(2–3. kép)* portál egészében és részleteiben egyaránt Chartres követője, de stílusában az észak-itáliai Antelami-tradíció folytatója. Különös sajátossága színessége és formai változatossága; gazdag anyagpompája, amelynek megfelelt a reliefmezők eredetileg inkrusztált háttere s a szemöldökmező Szent Lőrinc-mártíriumjelenetének folytatása kétoldalt, inkrusztált, gravírozott figurákkal. A genovai portál helyzete úgy jellemezhető, ahogyan Suger különböztette meg annak a Saint-Denis-i Kopasz Károly kori oltártáblának kvalitásait, amely véleménye szerint *„barbár és a mieinknél mértéktelenebb"* mesterek műve volt.[12] Claussen helyesen utal ennek a Chartres szempontjából különös színezetű stílusnak politikai indítékaira. Genovában ilyen indíték volt a verseny a tengeri hatalmi vetélytársakkal, a 12. századi Pisával vagy az 1204-es diadalának zsákmányaival és azok utánzataival a San Marco épületét szinte körbeaggató Velencével.[13] Pisában is, Velencében is már korábban érvényesült a nemes, színes kőanyag alkal-

11 Claussen: i. m. 1994, 670.

12 A hely fordítása: Marosi Ernő: *A középkori művészet világa*. Budapest, 1969, 152. E helyet követi a tipologikus domborművekkel „megnemesített" oltárról az ovidiusi közhely: *Materiam superabat opus*. Suger a nagyrabecsült Karoling kori művet „csodás művűnek és pazarló pompájúnak" jellemzi; kritikája vele szemben klasszicizáló ízlésen alapul. A történelmi örökséggel való bánásmódnak s egyben az anyagnak a munka által való megnemesítése módszerének másik példája Suger írásában a nyugati kapuk alakítása: a Karoling kori kapuszárnyak elhelyezése az északi kapuzatban „a szokásokkal ellenkező újdonságként" rakatott mozaik alatt. (Vö.: Marosi, 1969, 144.) Az anyaghasználat kérdéséhez vö. Raff, Thomas: „Materia superat opus". Materialien als Bedeutungsträger bei mittelalterlichen Kunstwerken. *Studien zur Geschichte der europäischen Skulptur im 12./13. Jahrhundert*. Herausgegeben von H. Beck und K. Hengevoss-Dürkop, Frankfurt am Main, 1994, I, 17–28.

13 Greenhalgh, Michael: „Ipsa ruina docet": l'uso dell'antico nel Medioevo. *Memoria dell'antico nell'arte italiana,* a cura di Salvatore Settis. Tomo primo: L'uso dei classici. *Storia dell'arte italiana* N. S. I, Torino, 1984, 149. sk.

mazásának – minden bizonnyal Ravenna bizánci hagyománya által inspirált – hagyománya.[14]

Az esztergomi kapuzat elkészítésének a szemöldökön ábrázoltak – Jób érsek és Béla király – együttléte alapján az érsek hivatali évei, 1185, illetve 1204 adhatják a tágabb keretet, amit megszorít III. Béla halálának éve, 1196. Stiláris megfontolásból a korai gótika esztergomi megjelenését jobban jellemzi az 1190 körüli datálás.

Itt szembe találjuk magunkat azzal a metodikai problémával, vajon mindenestül legitim eljárás-e a művészettörténeti datálásoknak összekapcsolása egyidejű köztörténeti eseményekkel, s magyarázatkeresésünkben mennyire vezetnek bennünket aktuális tapasztalataink. Már Droysen mint a történeti interpretáció paradoxonját mutatta be a művészettörténetet, amely [a képeket] *„olyan összefüggésbe állítja, amellyel önmagukban nem rendelkeznek, amelyre nem készítették őket, s amelyből mégis olyan egymásután, olyan kontinuitás keletkezik, amelynek hatása alatt álltak e képek festői, anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna".*[15] A mi esetünkben több ilyen összefüggésrendszer is feltételezhető. Az egyik a jellege kikristályosodásának kezdetén álló Párizs és környéke, a tulajdonképpeni *Francia* kulturális-civilizatórikus modellje. A másik a gregoriánus egyházi reformtörekvések értékrendje, amelyben – legalábbis negatív formában – bizonyos esztétikai alapelvek is megfogalmazódtak. A harmadik a Capeting királyság formai és magatartásbeli tekintélye már a központosítás művének kezdetén, jóval a tulajdonképpeni udvari művészet struktúrájának Szent Lajos kori születése előtt. Nehéz is ennek az előformának megnevezése, hiszen az *opus francigenum* kifejezés is a ké-

14 Összefoglalón: Bertelli, Carlo: Traccia allo studio delle fondazioni medievali dell'arte italiana. *Storia dell'arte italiana V. Parte seconda: Dal Medioevo al Novecento, voulme primo: Dal Medioevo al Quattrocento.* Torino, 1983, 137. skk. – A velencei historizáláshoz alapvető: Demus, Otto: *The Church of S. Marco in Venice.* Washington, 1960.

15 Droysen, J. G.: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte.* Hrsg. R. Hübner, München–Berlin, 1937, 361.

sőbbi jelenséget jelöli.[16] A III. Béla kori magyarországi gótikarecepció értelmezésére ebben a fogalomkörben kell megoldást találnunk. Ez éppen ezért lezárhatatlan feladat.

A magyarországi gótikarecepció leginkább szembetűnő vonása korai kronológiai helyzete. A *Porta speciosa* körül egy sor olyan művészettörténeti jelenség csoportosul, amelyeket Európában általában a IV. keresztes hadjárat következményeinek sorában szokás számba venni. Magyarországon azonban a bizánci stílus recepciójának más feltételei is lehetségesek, mint nyugaton. Az egyik különbség egyrészt mégiscsak az, hogy III. Béla tényleg Bizáncban nevelkedett, nemcsak hallott róla, vagy követségben járva tapasztalta. Másrészt az európai lovagság nagy, 1204-es kalandja Magyaror-

16 A 13. századi udvari stílus fogalmát megalapozta és kidolgozta: Branner, Robert: *St Louis and the Court Style in Gothic Architecture*. London, 1965, vö. az *Opus Francigenum* fejezetet: 112. skk. – Más, művészetszociológiai szempontból hasonló következtetésre („mindeddig elsősorban a kolostori műhelyek álltak az udvarok rendelkezésére, hogy alkalomszerű és mobil művészeti igényeiket kielégítsék, de most kézenfekvő lett, hogy állandó szükségleteik szolgálatába a világi kézművesek tartalékhadát állítsák, amely a városokban nyert kiképzést".) jut Warnke, Martin: *Udvari művészek. A modern művész előtörténetéhez* [1985]. Budapest, 1998, 17, vö. uő: *Bau und Überbau. Soziologie der mittelalterlichen Architektur nach den Schriftquellen*. Frankfurt a. M., 1976, 128. skk. A 13. századi (s az azt követő) udvari művészet problematikájához fontos kritikai szemle: Brückle, Wolfgang: Revision der Hofkunst. Zur Frage historistischer Phänomene in der ausgehenden Kapetingerzeit und zum Problem des höfischen Pariser Stils. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 63 (2000), 424–434. Ez az áttekintés csak részben vonatkozik az itt tárgyalt problematikára, amely legalább fél évszázaddal korábbi jelenségeket tárgyal. Ha az udvari művészet a 13. század közepénél nem korábbi jelenség, a historizmus nem feltétlen kiváltsága, hanem olyan tendencia a reprezentációt szolgáló művészeti produkcióban, amely megelőzheti a tulajdonképpeni udvari stílus születését.

A kérdés persze, ha az udvari művészet fogalma foglalt, hogyan nevezhető az az igényszint, amely a Szent Lajos kori gótika mintaképszerepe előtt is létezett, s pl. Magyarországon is megjelent. Warnke: i. m. 1976, 20. skk. az építészet kapcsán beszél „reprezentatív építési kényszerről", amelynek közhelyszerű megnyilatkozásai: összehasonlítás (különösen az összevetés a hagyománnyal), a rang összehasonlítása, a kivitelezés gyorsasága, az irigység.

Problematikus az „udvari" jelző értelme is. Villard de Honnecourt-nál ilyen, (a laoni) építészeti struktúráról (a *sage* szóval együtt: *cortois:* értelmezéséről: Hahnloser, Hans R.: *Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr. 19093 der Pariser Nationalbibliothek*. Graz, 19722, 54. sk, 353. A középfelnémet *hövesch* és a *höfisch* összefüggésének tisztázatlanságáról l.: Ganz, Paul: Der Begriff des „höfischen" bei den Germanisten. *Wolfram-Studien* IV, hrsg. v. Werner Schröder, Veröffentlichungen des Wolfram von Eschenbach-Gesellschaft. Berlin, 1977, 16–32. Vö. még az udvar, udvari, udvarló címszavakat: *Régi magyar glosszárium, szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest, 1984, 725.

ságról nézve bizonyosan másmilyennek látszott, mint a Chartres-nak ereklyéket juttató blois-i gróf, a limburgi sztaurothékát nyugatra hozó Heinrich von Ulmen vagy a 11. századi diskost halberstadti székesegyházára hagyó Konrad von Krosigk szempontjából. A *Porta speciosa* inkrusztációinak stílusa alapvetően nyugati forrásokból vezethető le. Döntő a Verduni Nicolaus ötvösműveivel s a *Muldenfaltenstil* különösen északnyugat-franciaországi (St-Bertin, St-Omer, Arras) könyvfestészetével és rajzművészetével mutatkozó hasonlóság. Azok a 13. század eleji ötvösművek, amelyek Trierben vagy Kölnben Nicolaus nyomában járva fogalmazzák át a limburgi sztaurothéka stílusát, Esztergom szempontjából tanulságos, de vele genetikusan össze nem függő párhuzamok.[17]

Az esztergomi töredékek kronológiai sorba rendezésére vonatkozó javaslatok[18] egyik alapkérdése, vajon az esztergomi korai gótika beilleszkedik-e a Német-római Birodalomban, a császári hatalommal szembeforduló tartományurak párizsi gótikarecepciójának folyamatába. A mai művészettörténeti felfogás szerint a birodalomban a 11. század óta hagyományos formákhoz való ragaszkodás a császárság hagyományát reprezentálja, így még II. Albert érsek 1209-es magdeburgi gótikus székesegyház-épületén is nemcsak a Nagy Ottó épületéből származó oszloptörzsek utalnak a folyamatosságra, hanem a szentély építészeti formájának az aacheni palotakápolnára utaló vonásai is.[19] VI. Lipót herceg alsó-ausztriai udvari művészetének, a magyarországi korai gótikarecepció legközelebbi párhuzamának ilyen sajátosságaira újabban Ulrike Seeger monográfiája hívta fel a figyelmet. A rokonságok mellett hangsúlyozandó az az alapvető különbség,

17 Az 1200 körüli bizánci recepció, illetve antikizálás – illetve másolások – kérdésének könyvtárnyi irodalmában fontos szerepet kapott Verduni Nikolaus forrásainak kérdése: *Der Meister des Dreikönigen-Schreins*. Kiállítási katalógus, H. Schnitzler tanulmányával. Köln, 1964; az újabb kutatási helyzetet jól foglalja össze: Belting, Hans: Die Reaktion der Kunst des 13. Jahrhunderts auf den Import von Reliquien und Ikonen. *Ornamenta Ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik*. Kiállítási katalógus, Köln, 1985, 3, 173–183. Ugyanennek francia vonatkozásaihoz újabban: *Le trésor de la Sainte-Chapelle*. Kiállítási katalógus, Párizs, 2001.

18 *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994, IV–3. kat. sz., 234. skk.

19 Schenkluhn, Wolfgang–van Stiepelen, Peter: Architektur als Zitat. Die Trierer Liebfrauenkirche in Marburg. *700 Jahre Elisabethkirche in Marburg 1283–1983, 1. Die Elisabethkirche. Architektur in der Geschichte*. Marburg, 1983, 19–53.

hogy Magyarországon nem tartományúri, hanem szuverén királyi reprezentációról van szó.[20]

Itt nyer új értelmet a *Porta speciosa* színes anyagi pompája, amely a festészeti részletek minden aktuális modernsége ellenére igen konvencionális építészeti keretbe illeszkedik. Az esztergomi kapu béllettagolása a lehető legegyszerűbb volt: visszaugró falsarkokból és beléjük állított fehér márvány oszloptörzsekből állt, szemben az ennél lényegesen gazdagabb tagolású székesfehérvári vagy a jásdi portálbélletekkel vagy más esztergomi példákkal is.[21] Ez az archaikus kapuzatforma olyan, mintha pl. a 12. század eleji mainzi délkeleti portálnak – a 12. századi esztergomi építészet egyik vélhető mintaképének[22] – formavilága éledt volna újjá.

Claussen transzperiféria fogalmának tehát Esztergomban a határozott archaizálás felel meg. Ennek vezérlő elvére maga a portál ikonográfiai programja utal, a Szent István kori alapításnak a keresztény üdvtörténet keretében való ábrázolásával, a *libertas ecclesiae* gondolatának mint az apostoli királyság alapjának hangsúlyozásával s a Jób érsek és Szent Adalbert, illetve III. Béla és Szent István között vont párhuzammal.[23] Az egész nyugati homlokzat alapgondolata a székesegyház Szent István-i alapításának felidézése – ugyanaz, amit a koronázási jelvényegyüttes leginkább ugyanerre a korra valószínűsíthető tudatos kialakításával, különösen a nyilván Szent István donációs felirata miatt hozzácsatolt palástnak ebbe emelésével kapcsolatban sejthetünk.[24]

Ettől az elgondolástól vezettetve a program megalkotói nem riadtak vissza a porfírként megjelenő gerecsei vörös mészkő anyag bányájának megnyitásával, megmunkálási technikája meghonosításával járó nehézsé-

20 Seeger, Ulrike: *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg*. München, Berlin, 1994. – vö. recenziómat: *Acta Historiae Artium*, XL (1998), 117. skk.

21 Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés–Építészettudomány*, XV (1983), 396. skk.

22 A Mainzhoz és köréhez fűződő kapcsolatok az általános lombard-komaszk összefüggések tárgyalásába ágyazva: Marosi: i. m. 1984, 22. Más hangsúllyal: Marosi: i. m. 1994, 18.

23 E 12. század végi – 13. század eleji historizáló tendencia elemzéséhez l. még az időközben megjelent folytatást: A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése. In *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László, Kalocsa, 2000, 51. skk.

24 Erről legutóbb: *A magyar királyok koronázó palástja*. Budapest, 2002; funkcióváltás az átalakításkor és motívumai: 89. sk. (Marosi Ernő).

gektől.[25] A historizáló múltidézet mintaképeiként számba jöhetnek a Szent István korából fennmaradt s a 12. század végén még közismert, inkrusztált díszű faragványok, templomi berendezési tárgyak. Ilyenek díszítették a székesfehérvári Szűz Mária-templomot is. Ma már (pl. a zalavári 11. századi faragványok esetében[26]) többnyire csak a technikai elemzés mutathat rá ezek eredeti polikrómiájára.

III. Béla udvarának művészetében a szicíliai normann királyság reprezentációja ugyancsak fontos szerepet játszott; ha más nem, a székesfehérvári casulára koronázópalásttá alakításakor gallérként rávarrott textília utal erre.[27] E hagyománynak a birodalmi reprezentációba való bekebelezéséről mindmáig legvilágosabban a Bécsben őrzött császári jelvényegyüttes tanúskodik, rajta kívül pedig még a VI. Henriktől kezdve a Stauf uralmi szimbolika részévé vált porfírszarkofágok együttese.[28] A porfírnak a császári reprezentáció szolgálatában egyszerre a késő antikvitásban és a bizánci császárságban játszott szerepét Szicília közvetítette nyugatra, ez az előkelő mintakép Magyarországon is szerepet játszhatott a porfírpótlékként felfogható vörös márványanyag kiválasztásában.

Már anyaga alapján is idetartozik az ún. „kalocsai királyfej" *(5. kép)*. A fejtöredék zárt és lecsiszolt formáiban a kemény vörös márvány szinte a maga természetének megfelelően jelenik meg, el sem árulva olyan esetle-

25 Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori Magyarország művészetében. *Ars Hungarica*, 1992/2, 446.

26 Bogyay, Thomas von: Der Sarkophag des Heiligen Stephans und seine Ikonographie. *Das Münster*, XXV (1972) 307–312; Tóth M.: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Szerk. Tóth M. – Marosi E. Székesfehérvár–Budapest, 1978, 31.

27 Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Budapest, 1980, 75. sk.

28 Deér, Josef: *Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*. Cambridge/Mass, 1959; újabb áttekintésük: Varga Lívia: II. Roger sziciliai király porfír szarkofágjainak jelentéséről. *Ars Hungarica*, 1994, 7–14. – Újabban az összefüggések és a magyar vonatkozások áttekintése: Wehli Tünde: Konstancia királyné a palermói dómban. *Ars Hungarica*, 1998, 10–17. – Az aragóniai vonatkozások Konstanciával nem érnek véget. Pietro di Oderisiónak és a Westminster Abbey kozmateszk díszítésének kapcsán a II. Jaime aragóniai király rendeletére az ő atyja, II. Peire király síremlékeként a Szicíliából a Barcelona melletti Santes Creus ciszterci monostorába szállított porfírszarkofágot is tárgyalja Gardner, Julian: The Cosmati at Westminster: some anglo-italian reflexions. *Skulptur und Grabmal des Spätmittelalters in Rom und Italien. Akten des Kongresses „Scultura e monumento sepolcrale del tardo medioevo a Roma e in Italia" (Rom, 4.–6. Juli 1985)*. Hrsg v. Jörg Gams und Angiola Maria Romanini. Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichschen Kulturinstitut in Rom, I. Abteilung, Abhandlungen 10. Band, Wien, 1990, 201–216, különösen: 214.

gességeket, mint a megmunkálás nyomai. Datálása nem okoz különösebb gondot,[29] hiszen a vörös márvány bizonyára a III. Béla korában megnyitott gerecsei bányákból származik. Esztergom után a márványként megmunkált és polírozott vörös mészkő épülettagozatoknak, padlóknak, dekoratív faragványoknak és sírköveknek is igen felkapott, nagy távolságokra szállított anyaga lett.[30] A datálás másik fogódzója a királyfejen viselt, négy helyen kereszt alakú rátétekkel díszített abroncskorona megegyezése azokkal a temetési koronákkal, amelyek III. Bélának és feleségének székesfehérvári sírjából kerültek elő *(7. kép)*.[31] Ezeknek előzményei azonban már 11. századi speyeri császársírokból is ismeretesek *(8. kép)*.

29 Korai, a 12. század közepe utáni datálását mérlegelte Péter András: *A magyar művészet története I.* Budapest, 1930, 30; legrészletesebb, alapos elemzése, lényegében a mai felfogásunknak megfelelő kronológiai besorolással: Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938, 178; ezt az elemzést követi Dercsényi Dezső: A román stílusú művészet fénykora. *A magyarországi művészet története I, A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Budapest, 1956, 78. Újabban: Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor, Szeged, 2000, 305–335, különösen: 318. skk.

30 Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori Magyarország művészetében. *Ars Hungarica*, 1992/2, 4–6.

31 Ezt a megfigyelést tette Gerevich, 1938, 178, vö. Kovács Éva: Die Grabinsignien König Bélas III. und Annas von Antiochien. *Acta Historiae Artium*, XV (1969), 8. skk, valamint III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei, a *Species Modus Ordo, Válogatott tanulmányok* kötetben: Budapest, 1998, 122. skk. – a koronaformákra nézve: „szinte kortalan formájuk van", „nagyjából megfelelnek a körülbelül másfél századdal korábban kialakult sírkorona-típusnak". Vö.: Gizella császárné († 1043) sírkoronája, Speyer, Dom- und Diözesanmuseum. *Das Reich der Salier 1024–1125*. Kiállítási katalógus, Sigmaringen, 1992, Vitrine 2, 2. 292. Vö. még uo. III. Henrik távolabbi analógiát jelentő sírkoronáját: Vitrine 3, 1., továbbá IV. Henrikét: Vitrine 4, 1: 295. E liliom, illetve kereszt formájú rátétekkel díszített abroncskoronák 11. századi korszerűségét az id. katalógusban számos ábrázolás igazolja (pl. uralkodóábrázolások a könyvfestészetben). Eszerint mind III. Béla és felesége sírkoronája, mind a kalocsai királyfejé tudatosan régies formát követ.

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik az a kritika, amelyet a régebbi királyok temetésénél követett visszaélések (letakart arccal – *velata facie* – való felravatalozásuk) kapcsán Károly Róbert temetésének 14. századi leírása fogalmazott meg. Részletes elemzése: Horváth János: Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai. *Székesfehérvár évszázadai* 2. Szerk. Kralovánszky Alán, Székesfehérvár, 1972, 130–137; a „nyilvánosság" középkori szempontjából művészettörténeti elemzése: Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest, 1995, 46. Kérdés, mindez mire vonatkozik: a III. Béla után különböző szerzetesrendi templomokban (köztük ferenceseknél, harmadrendi öltözetben) eltemetett utolsó Árpádokra-e vagy magára III. Bélára is. Mindenesetre Károly Róbertet nem a szokásos, értéktelen sírkoronával, hanem aranyból való, valóságos ékszerrel temették el: Kovács Éva: *Magyarországi Anjou koronák* [1976]. Uő: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1998, 167, 24. jegyz.

Kalocsán, a második székesegyház maradványain tett megfigyelések szólnak vörösmárvány-elemekkel is díszített portálról,[32] s ugyanott – valószínűleg – Saul érseket († 1202), még az első székesegyház tengelyéhez igazodva, hasonló módon temették vörösmárvány-szarkofágba,[33] mint nem sokkal korábban a királyt Székesfehérvárott. Ez az érseki temetkezés nyújtja a *terminus post quem*et a második kalocsai építkezés számára, amelyet ma a közvetlen utód, Andechs-Meráni Bertold idején (1204–1219) elkezdett vállalkozásnak tartunk.[34]

A kalocsai királyfej provenienciája bizonytalan. Dercsényi Dezső mutatta ki, hogy a 19. században feltehetőleg Kunst érsek gyűjteményében volt, ahonnan az a „kalocsai relief" is származik, amely kétségtelenül az óbudai Szent Péter-prépostság szentélyrekesztőjéből való maradványnak bizonyult.[35] Dercsényi levéltári forrást is idézett a „kalocsai királyfej" óbudai eredete feltevésének alátámasztására. Eszerint a 18. századi székesegyház-építkezéshez több hajórakomány követ szállítottak Óbuda romjaiból.[36] Ez a szállítmány a Dunán lefelé, az országnak kőben – és romokban – mindig bővelkedő közepéről a kőben szegény Alföldre azonban nem volt az első a történelemben. Nem utolsósorban a *legio II adjutrix* votívfeliratának maradványai kalocsai gótikus faragványokon azt bizonyítják, hogy már a 13. század elején használtak kőbányának aquincumi római romokat ugyanabban az időben, amikor ezekben – Anonymus *Gesta*ja szerint – Attila palotájának maradványait, valamint Árpád és vezérei lakomájának színhelyét tisztelték.[37] Óbudát, a királyi várat, feltehetőleg 1200 táján is, bizonyosan az 1220-as években, számos kapcsolat fűzte ahhoz a királyi udvar szolgálatában álló műhelyhez, amely a pilisi

32 Henszlmann Imre: A kalocsai érsek ásatásai. *Archaeologiai Értesítő*, VI (1872), 2. – A királyfejet a kapuzat részének tartja Entz Géza: Les pierres sculptées de la Cathédrale de Kalocsa. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 28 (1966), 48. és 141.

33 Lővei, 1992, 7.

34 Entz, 1966. 31. skk és 134. skk ellenében: Marosi, Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn, Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984, 122.

35 Levárdy, Ferenc: Abraham et les trois anges. L'iconographie du relief de Kalocsa. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 32–33 (1969).

36 Dercsényi Dezső és Balogh Jolán oppponensi véleményei Entz Géza *A gyulafehérvári székesegyház* c. értekezésének vitáján: *Művészettörténeti Értesítő*, VI (1957), 226.

37 Marosi Ernő: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. *Régészeti tanulmányok Pest megyéből – Studia Comitatensia*, 17. (1985), 551–561.

ciszterci apátságban is, Kalocsán is működött.[38] Akár az ottani székesegyház díszítésére készült, akár Óbudán, nincs sem kronológiai, sem stiláris oka, hogy a „kalocsai királyfejet" ne tárgyalhassuk a 13. századi kalocsai székesegyház összefüggésében.

A fejtöredék nem ad szokásos fogódzót (pl. ruharedőket, mozdulatmotívumokat, az építészeti kapcsolatra utaló nyomokat) a stíluselemzés számára, s emellett tipikus „kemény dió": zárkózottsága szinte feltörhetetlen. Gerevich Tibor ezekben a vonásokban szokása szerint a magyar formaadás alapvonásaira ismert.[39] Magam hasonló úton jártam, mindenekelőtt egy vértesszentkereszti fej töredékével keresve rokonságot, részben arra utalva, hogy a kalocsai kemény mészkő építészeti faragványokat is a formák merev és kemény kezelése különbözteti meg esztergomi mintaképeiktől.[40] A támpontkeresés másik útja olyan, sokat vitatott champagne-i művekhez vezetett, mint a reimsi ún. „Odo-sír" fejtöredéke, a meaux-i St-Faron

38 A két óbudai építkezésről: Marosi, 1984, 120. sk. Az ebben az összefüggésben egyedüli, állatfejes kis fejezettöredéket újabban – számomra követhetetlen érvekkel – a prépostsági templom 12. század közepe körüli szobrászatához rendelte, s így a 12. század végi esztergomi műhely körétől elvitatta Tóth Sándor: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 10001541.* Kiállítási katalógus, Budapest, 1994, I–55. sz., 110. Vö. még I–33. sz., uo. 92. – A vörös márvány alkalmazásáról az óbudai királyi palotában: Lővei, 1992, 6.

39 „A leegyszerűsített, lakonikus formák a román szobrászat legtisztább szellemét árasztják. A megjelenés tömör erejében, a világos előadásban, a sallang nélküli kivitelben s nem utolsósorban a nyugodt lelki kifejezésben a magyar művészi szellem félreismerhetetlen megnyilatkozását láthatjuk. Mennyire mások a hasonló redukált stílusú német fejek, épp a kifejezés kényszeredettségében vagy kesernyés hangulatában, a formák expresszív torzításában, ami épp jellegzetessége és ereje a német művészetnek. A kalocsai fej stílusában már elmosódnak a francia elemek, amelyek a műhely korábbi idejében oly világosan felismerhetők, s a szakáll és bajusz vonalasságára csökkennek, de ez sem oly hullámos, mint a francia plasztikában, hanem határozottabb, élesebb, egyszerűbb, s feltűnik az a mód, amint a művész a hajat, szakállt és bajuszt élesen elválasztott tömegbe fogja." Gerevich, 1938, 178.

40 Vö. a vértesszentkereszti párhuzamok kapcsán: Tóth Sándor: *Pannonia Regia.* 1994. kat. I–94.sz., 177, és ugyanebből a körből a kis, féloszlopfőt díszítő jongleur-figurát: kat. I–87. sz., 173. sk., illetve egy másik fejtöredéket: kat. I–95. sz., 177. sk. – Hangsúlyozva az összefüggést a zalavári vízköpő férfifejével: kat. I–96. sz., 178. Erről további megjegyzések Friedrich Dahm: *Das Grabmal Friedrichs des Streitbaren im Zisterzienserstift Heiligenkreuz* c. monográfiájáról írott recenziójában: *Ars Hungarica,* 1997, 467. Mivel Dahm (i. m., Wien, 1996, 67.) a heiligenkreuzi hercegi síremlék stílusrokonságába a kalocsai érseki palotában őrzött konzolokat is bevonta, az analógiakeresés átfogja a provincializmus (melynek *stílusában már elmosódnak a francia elemek:* vö. 11. jegyzet) egész körét, és felveti azt a metodikai problémát, vajon levezethető-e provincializmus provincializmusból.

„Ogier-síremlékéből" való fejtöredék s a reimsi St-Remi Hinkmar-síremlékének maradványai. A párhuzamul választott példák stílusa nem annyira iskolasajátosság, mint inkább emlékrendeltetésükből, portréjellegükből következik.[41] 1160 körül a hasonlóan tágra nyitott szemű, eleven, portréként felfogott arcábrázolás legismertebb példája a jelentőségében és funkciójában (portré? ereklyetartó? császáremlék? fogadalmi adomány? személyes emléktárgy?) egyaránt sokat vitatott cappenbergi Barbarossa-fej.[42] Erre a németországi jelenségkörre utalt Willibald Sauerländer, aki elutasította a champagne-i párhuzamok keresését: *A 12. században, nyilvánvaló politikai okokból, az új monumentális szobrászatban volt a kora középkori császár- és királyportréknak egyfajta reneszánsza. Bizonyos, hogy ennek kiváló emlékei a reimsi királyok éppúgy, mint a Saint-Denis-i Dagobert. De vannak mások a birodalomban is, amilyen a Nagy Károly Mustairban, amely bizonyosan nem karoling eredeti, hanem egy Barbarossa Frigyes kori* imitatio, *vagy a vesztfáliai freckenhorsti fej, amely valószínűleg Lothar von Supplimburg császárt ábrázolja. A kalocsai királyfej ugyanebbe a családba tartozhatik, és úgy tűnik, sokkal közelebb áll a Birodalom-beli példákhoz, mint a francia mintaképekhez.*[43] Sauerländer megjegyzései megnyitják régebbi mintaképek követésének, a historizáló stílusidézetnek lehetőségét.

A „kalocsai királyfej" hieratikus zártságával késő antik szobrászi mintaképeket idéz. Ezektől erednek tágra nyitott szemei, amelyekben a tekintetet nyilvánvalóan inkrusztáció elevenítette meg. A két mandula formájú mezőben bizonyára természethű színű kitöltő masszát befogadó keretként értelmezhető, stilizált szemhéjakból kiindulva mindenekelőtt a középkori ereklyetartó szoborfejek sajátos kvalitására lehet következtetni.[44] Az a tény, hogy nemritkán valóságos késő antik művek szerepeltek középkori figurális ereklyetartók mintaképeiként vagy részeként (így Szent Fides conques-i

41 Hamann McLean: Reimser Denkmale des französischen Königtums. *Beiträge zur Bildung des französischen Nation im Früh- und Hochmittelalte.*, Sigmaringen, 1983, 198. sk.

42 Fillitz, Hermann: Der Cappenberger Barbarossakopf. *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, 3 Folga 14 (1963), 39. skk; *Die Zeit der Staufer. Geschichte-Kunst-Kultur.* Katalógus, Stuttgart, 1977, kat. 535. sz.

43 Sauerländer, Willibald: recenzió (Marosi 1984-ről). *Cahiers de Civilisation médiévale*, XXIX (1986), 290.

44 Elemzéséhez és késő antik gyökereihez l. Kovács Éva: Szent Móric fejereklyetartója a franciaországi Vienne székesegyházában [eredetileg: Cahiers de Civilisation Médiévale 1964], most – utóbbi kiegészítésekkel magyarul is, *Species Modus Ordo*, i. m., 1998, 87. skk.

maiestas-szobrában), feljogosít annak a klasszikus elemzésnek ez összefüggésben való felidézésére, amelyet Alois Riegl nyújtott a szem kezeléséről a Nagy Constantinus kori portrészobrászatban.[45]

A „kalocsai királyfej" ihlető forrása a nevezetes velencei porfír tetrachacsoportban keresendő *(6. kép)*, mégpedig mind a formakezelésben, mind az anyagválasztásban.[46] A porfír tetrarcha-csoport 1204, a IV. keresztes hadjárat után a konstantinápolyi hadizsákmánnyal Velence birtokába került, s annak a programnak a keretében került a *Tesoro* délnyugati sarkára, amelynek során a San Marcót a győzelmi trófeák díszébe öltöztették.[47] A kalocsai királyfejben felismerhető antik recepciós szándék tehát ebbe az időbe (ami nem összeegyeztethetetlen a kalocsai második székesegyházépítés ma feltételezett kronológiájával) s a Magyarországon is időszerű keresztes hadjáratok légkörébe vezet. Mielőtt véglegesen Bertold érsek ambiciózus építkezéséhez és ezáltal II. András keresztes hadjáratra készülő udvari arisztokráciájához kötnénk a királyfejet, megjegyzendő, hogy ugyanennek a historizálásnak másik, apró emléke régtől fogva, Óbudáról ismeretes: ez egy fél térden harcoló, kerek pajzzsal védekező, lobogó köpenyű római harcos ütött-kopott, egy falpillérlábazat saroklevelét helyettesítő szobrocskája *(10. kép)*.[48] Az antikizáló motívumkör ritka emlékei közt az előzmény szerepe illeti meg az esztergomi trónszéktámlán eredetileg mellékalakként ábrázolt labarumhordozó figurát, amelynek szépen metszett, rövidített G. P. R. antikva-feliratának máig nem találni jobb feloldását, mint a már Széless György által javasolt *Genio Populi Romani* dedikációs szöveget *(9. kép)*.

A „kalocsai királyfejen" ekként felismert historizáló szándékok váratlan fényben jelenítik meg Gerevich Tibor ikonográfiai sejtését arról, hogy Szent Istvánt ábrázolta, a koronázási palást portréformulája alapján, sőt igen

45 Riegl, Alois: *A későrómai iparművészet*. (Rajnai László fordítása.), Budapest, 1989, 116.

46 Kitzinger, Ernst: *Byzantinische Kunst im Werden. Stilentwicklungen in der Mittelmeerkunst vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*. Köln, 1984, 26.

47 A spoliumként alkalmazott antik Héraklesz-relief 13. századi párdarabjának ikonológiai értelmezéséről röviden: Panofsky, Erwin: Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába. *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*, Budapest, 1984, 295.

48 Horváth Henrik: *Pannoniai antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban*. Pécs, 1935, 7. skk; uő: *Budai kőfaragók és kőfaragójelek*. Budapest, 1935, 89. sk.; *Árpád-kori kőfaragványok*. Kiállítási katalógus; szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő, Budapest–Székesfehérvár, 1978, kat. 141. sz., 210. (itt – a Horváth Henrik által említett prépostsággal szemben – valóságos lelőhelye a királyi palota).

nagy valószínűséget kölcsönöznek neki.[49] Szent István és Gizella 1031-es casulájának ismertsége ebben a korban alig vonható kétségbe. A koronázási palást Szent István-képére való utalás kétségtelenül helytálló.[50] Annak arca, tágra nyitott szemei is ösztönözhették a késő antik porfír mintakép kiválasztását. A „kalocsai királyfej" minden jel szerint ennek a mintaképnek a megváltoztatott korona-attribútummal aktualizált és plasztikus formába áttett, monumentalizált variánsa. Ha valóban Kalocsára készült, a szent alapítóra való emlékeztetésnek nyomatékot adott, ha Óbudára, ekkoriban talán még erősebben eshetett latba a szent király vallásos és egyre erősebb politikai színezetet öltő kultusza. Itt is számolhatunk a prépostság és a királyi székhely (állítólagos) alapítójára való valamilyen (minél inkább koholt, szükségképpen annál hangsúlyosabb) emlékeztetés szándékával. Ezt tükrözi az Ákos mesternek tulajdonított későbbi interpoláció a krónika szövegében,[51] amelynek tárgyi alapjait először II. Géza 1148-as adománylevele tartalmazta. Ákos mester 1254–1272 között volt óbudai prépost. Kérdés, hogy a korának értékrendjét kifejező *magistri lapicide de Graecia ducti erant* mondat a prépostság – mai tudásunk szerint – meghatározóan 12. századi művekre támaszkodó jellegének recepcióját fejezi-e ki, vagy a Szent István korára utaló historizálás olyan művei is szerepet játszanak benne, mint az a szobor, amelyből a kalocsai fejtöredék maradt ránk.

A 12. század végi magyar udvar körének historizáló tendenciái nem utolsósorban a magát Béla király jegyzőjének nevező, gestaíró Anonymus

49 *Nincs kizárva, hogy a kalocsai töredék a székesegyházat alapító Szent Istvánt ábrázolja, bár az is lehetséges, hogy valamelyik bibliai király ábrázata. A csontos fejalkat és a rövid körszakáll megfelel a koronázási palástról ismert egyetlen hiteles Szent István-portrénak. Szent László nem lehet...* Gerevich, 1938, 178. – A Szent László-ábrázolás említése arra utal, hogy ez a szent király szentté avatásának idején felettébb aktuális lehetett. A kalocsai fejtöredék ismertetését nem sokkal követi (i. m., 179) a László váradi síremlékén dolgozó Dénes mesternek a III. Béla kori „kiváló szobrászok" sorában való említése.

50 A 11. századi pecsétek ábrázolásai típusaival való összefüggésére l. Marosi Ernő: *A magyar királyok koronázó palástja*. Budapest, 2002, 101.

51 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol I. Budapestini, 1937, 316. sk., a 67. fejezet, vö. másként uo. a 124. fejezetben: i. m., 395. – E helyek szövegkritikájához l.: Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. *Tanulmányok Budapest múltjából*, VII (1939), 72; Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika forrásai*. Budapest, 1967, 51; uő: *Az V. István-kori gesta*. Budapest, 1971, 18. skk.

törekvéseiben találnak párjukra. Ennek a körnek művészeti örökségéhez tartozik felfogásunk szerint még egy nagy jelentőségű és amilyen páratlan nimbusszal övezett, ugyanannyira vitatott műalkotás, a Szent Korona felső része. A 18. század vége óta *corona latina* névvel szokás megkülönböztetni – valójában e névvel kölcsönözve hipotetikus, fantomszerű létet egy feltételezett tárgynak, nyilván azért, hogy a Szent Istvánnak szóló pápai koronaadományhoz legyen köthető. Az erre vonatkozó megfontolásokat mégis meg lehet különböztetni a korona szerves egységére vagy kora középkori, netán ókori eredetére vonatkozó álmodozásoktól. Engel Pál egyik utolsó nyilatkozatában a szellemi alvilág jelenségeinek bélyegezte a magyar nyelv finnugor eredetét vitató nézeteket. A művészettörténet alvilágának bejárata ezen a ponton nyílik.

A zárt korona felső részeként minden bizonnyal megcsonkítva alkalmazott tárgy keletkezési idejéről, eredeti rendeltetéséről, az egyesítés idejéről és indokáról annyi hipotézis van forgalomban, hogy a ma rendelkezésre álló tényanyagból kiindulva újat aligha lehet alkotni, legfeljebb a régieket másképp csoportosítani.[52] Itt mellőzzük az egyesítésre vonatkozó feltevéseket, s egyedül a datálás és a funkció kérdéseire szorítkozunk. Van 11. század eleji datálás, amely azt a véleményt támogatja, hogy a II. Szilveszter által küldött koronával van dolgunk.[53] Van továbbá 11. század végi, Könyves Kálmán

52 A Szent Korona történetével és értelmezésével, az áttekinthetetenül gazdag és folyamatosan növekvő irodalom áttekintésével és kritikájával több munka foglalkozik: mindenekelőtt Deér József, nagy monográfiájában: *Die Heilige Krone Ungarns*. Wien, 1966 – továbbá különféle referátumokban Bogyay Tamás: Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone. *Insignia Regni Hungariae I, Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*. Red. Zs. Lovag, Budapest, 1983, 65–89. és uő: A Szentkorona mint a magyar történelem forrása és szereplője. *Nyugati magyar esszéírók antológiája*. München, 1986, Kovács Éva, Lovag Zsuzsa, Marosi Ernő: A magyar koronázási jelvényegyüttes kutatásának hat éve. *Művészettörténeti Értesítő*, XXXV (1986); Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Budapest, 1980; Tóth Endre: A magyar koronázási jelvényekről. *Koronák, koronázási jelvények*. Ópusztaszer, 2001.
Az áttekintést különösen megnehezíti, hogy a szaktudósok is folyamodnak olykor nehezen igazolható következtetésekhez, s másfelől: történetietlen és valószínűtlen hipotéziseket hangoztató szerzők megfigyelései is lehetnek helyesek és racionálisak.

53 A Franz Bock–Czobor Béla–Ipolyi Arnold–Otto von Falke–Varjú Elemér–Bárányné Oberschall Magda mint legfőbb tekintélyek neveivel jelezhető hipotézisről vö. Bogyay: i. m., 1983, 69–73, 80–82. Vö. még – eredetileg ugyanennek a nézetnek képviseletében – Kovács Éva: A magyar korona a legújabb kutatások tükrében. *Művészettörténeti Értesítő*, VI (1957), 128–130. és: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1998, 9–14.

kori datálás,[54] s van a 12. század végi, 13. század eleji készítésről is több elgondolás.[55] Az eredeti korona különböző rekonstrukciós kísérletein kívül forgalomba kerültek a zománclemezek másfajta elrendezésének feltevései is, pl. könyvtáblán, hordozható oltáron,[56] a bizánci eucharisztikus liturgiában szokásos aszteriszkosz formájában,[57] illetve keresztabronccsal zárt ereklyetartóként is.[58] Ezekből az elemekből egyfajta – igen korlátozott lehetőségeket nyújtó – logikai játékkal valószínűsíthető minden újabb elgondolás. Például Deér József 12. század végi vagy 13. század eleji fejereklyetartóra – a Szent Istvánéra – gondolt,[59] Györffy György ugyanerre, de már a Könyves Kálmán korára feltételezett egyesítés előtt, tehát alighanem 1083 és 1100 tája között, Kovács Éva 12. század végi aszteriszkoszra, újabban Tóth Endre láthatólag érveket gyűjt egy 11. századi itáliai korona feltevése mellett.[60] A mi feltevéseink mozgáskörét is e lehetőségek jelölik ki.

Abból indulunk ki, hogy a kereszt alakú tárgy, amelynek *Maiestas domini*-lemezét forrasztással rögzítették az eredetileg is – de enyhébben – hajlított pántokhoz,[61] a teljes apostolkollégium egyharmadát a *corona graeca*val való egyesítés során elvesztette. Ugyancsak előfeltételnek tartjuk, hogy az aranyalapú *Maiestas domini*-lemez *(12. kép)* zománca ugyanannak a technikának változata, mint a teljes zománcú apostollemezeké, s ebben különösen David Buckton 12. század végi datálását tartjuk irányadónak.[62] Nem látjuk okát továbbá annak, hogy különválasszuk egymástól a felső részen a filigrándíszt, a foglalatokat és a zománcokat. Így a datálás szempontjából

54 Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977, 356–358.

55 Az Albert Boeckler–Deér József–Kovács Éva nevével jelezhető hipotézisről: Bogyay: i. m., 1983, 80–83.

56 E rekonstrukciós elgondolások áttekintése (és képi dokumentációja): Deér: i. m., 1966, passim és Abb. 367–370.

57 Kondakov, N. P.: *Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails*. Frankfurt a. M. 1892, 239–242; Kovács–Lovag: i. m., 1980, 54–55, vö.: Bogyay: i. m., 1983, 82–83.

58 Györffy: i. m., 1977, 356–358, 569.

59 Deér: i. m., 1966, 180, 185–186.

60 Tóth Endre: A Szent Korona apostollemezeinek keltezéséhez. *Communicationes Archaeologiae Hungariae*. Budapest, 1996, 181–209.

61 Kovács, Éva: Les émaux „latins" de la couronne de Hongrie. *Il medio oriente e l'occidente nell'arte del XIII secolo. Atti del XXIV. Congresso Internazionale di Storia dell'Arte 2*, Bologna, 1982, 241. sk. – L. még: A magyar korona „latin zománcai", uő: *Species, modus, ordo*. I. m. 1998, 329. sk.

62 Buckton, David: Vorläufige Ergebnisse einer optischen Untersuchung des Emails der Krone. *Insignia Regni Hungariae I, Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*. Red. Zs. Lovag, Budapest, 1983, 129–143, különösen: 134–135.

Deér József, Kovács Éva, Buckton felfogásához állunk közel. Ezt a kronológiai elgondolást támasztják alá Carla Margaretha Faudrey megfigyelései Szent Oszvald hildesheimi fejereklyetartóján. Alapvetőnek látszik utalása Oroszlán Henriknek a magyar udvarhoz fűződő kapcsolataira, amire egy ékszer töredékeinek a hildesheimi ereklyetartón való felhasználása adott alkalmat. E szempontból a legfontosabb dátum 1170, amikor Henrik herceg a keresztes hadjáratra menet átutazott Magyarországon, illetve 1186–87, amikor III. Béla az akkor II. Henrik angliai udvarában élő későbbi hercegné, Mathilda kérőjeként lépett fel.[63]

Ahhoz, hogy a felső rész készítését III. Béla korához rendeljük, fel kell oldanunk a *Maiestas*-ábrázolás kétszeri előfordulásának problémáját.[64] Ez az eredeti tárgyra nem érvényes, csak annak a Szent Koronán való felhasználására, amikor viszont az újkori kereszt elődje mintegy érvénytelenítette is a második *Maiestas*-képet. Így az az élénken vitatott probléma, vajon a *corona graeca* ciprusok között trónoló Pantokrátora *(11. kép)* lehetett-e az ugyanilyen ritka típusú felső lemez mintaképe, nem a korona kontextusán belüli kérdés. A kapcsolatot tagadó vélemények ellenére mégis úgy tűnik, hogy a két kép közötti összefüggés legegyszerűbb magyarázata a *corona graeca* képének közvetlen másolása. Ennek – s a görög koronának – tekintélyét csak emelhette a Gézát megnevező felirat, amely III. Béla számára – lévén az ő atyja is Géza – történetesen biztosan olvasható volt. Sokat vitatták a kópia eltéréseit a feltehető mintától: ilyen a görög zománcon található christogramnak a Nap és a Hold szimbólumaival való helyettesítése, ilyen az eredeti ciprusok naturalisztikus motívumainak erősebb stilizálása is. Ebben az összefüggésben véletlenül idézhető a Pray-kódex gyenge kvalitású, színezett tollrajza *(13. kép)*.[65] Itt a Maiestas Krisztusának arcán *(14. kép)* és bal lábának drapériáján is a korona felső lemezének ábrázolásán találhatókhoz nagyon közeli formulákat találunk *(15., 16. kép)*. Természetesen, tekintve a zománc rekeszeinek rajza és a tollrajz közötti technikai különbségeket is, szorosabb összefüggésről nem lehet szó, csak az összevetés időbeli közelség adta lehetőségéről. Egyébként is a Pray-kódex rajzainak fő értéke nem önmagukban

63 Faudrey, Carla Margaretha: *Das Oswald-Reliquiar im Hildesheimer Domschatz*. Göppinger Akademische Beiträge hrsg. v. Ulrich Müller, Franz Hundsnurscher und K. Werner Jauss, Nr. 125, Göppingen, 1987, 192. skk, 208–211.

64 Részletesen tárgyalta: Deér: i. m., 1966, 101–104. A származtatás kritikája: Kovács Éva: i. m., 1982, 242. és *Species modus ordo*. I. m., 1998, 330.

65 Vö. legutóbb (bibliográfiával): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Katalógus; szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 2001, IV. 16. sz., 199–203 (Wehli Tünde).

van, hanem abban a korábbi – talán késő Ottó kori – előképben, amelyet követnek. Ilyen, a 11. század végéről való mintaképek 1200 körüli magyarországi követésére vonatkozó megjegyzésekre a közelmúltban Perugiai Bernát esztergomi kódexének ornamentikája adott alkalmat.[66]

Hajlom arra a feltevésre, hogy a másolónak ebben az eljárásában szándékos archaizálás, historizáló attitűd fedezhető fel. Ez vonatkozhatik a nagy fejű, hieratikusan frontális beállítású apostolok nyomott arányaira is; mindezek a régiesnek, primitívnek ismert jellemzői *(17., 18. kép)*. Ilyen archaikus képek sorakoztak – a „12. századi reneszánsz" elegáns ábrázolásai mellett – az esztergomi *Porta speciosán* is: olyan *Sedes Sapientiae* a lunettában, akár egy régi ikon *(4. kép)*, és tömzsi szentek a kapu szárkövein *(1. kép)*. Talán a 11. századi zománcokra való utalás oly sikeresnek bizonyult, hogy a kutatókat is megtévesztette. Mindenesetre a 12. századi datálás mellett szóló érveket ki lehet egészíteni egy tudtommal eddig nem említett argumentummal, azzal, hogy a zománcképen Szent Jakab kezében felismerhető a csak ekkor, a compostelai zarándoklat elterjedésével szokásossá vált zarándokbot-attribútum *(18. kép)*.[67]

Visszatérve Deér József és Györffy György javaslataihoz, véleményem szerint a 12. század utolsó negyedében az apostolok és legfelül a Pantokrátor zománcképeivel díszített tárgy kereszteződő ívekkel fedett ereklyetartó volt. Bizánci centrális és kupolás templom formájú koponyaereklye-tartókon kívül, amilyen Szent Anasztázé Aachenban, a hochelteni Londonban, Szent Gergelyé Braunschweigből, valamint a hildesheimi Oszvald-ereklyetartó is,[68] elterjedtek voltak a fedett eucharisztikus diszkoszokhoz hasonló ereklyetartók is.[69] Ezek közül a leghíresebb a halberstadti, amelyet Konrad von Krosigk püspök Szent István vértanú fejereklyéivel adományozott székesegyházának.[70] A másik ismert példa Szent Erzsébet fejerek-

66 Siede, Irmgard: Zur Buchmalerei der ottonischen und salischen Zeit. Kritische Anmerkungen zum Forschungsstand mit einer Zusammenstellung wichtiger Publikationen 1963–1999. *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, 52/53 (1998/99), 177.

67 Zarándokként a 12. századtól kezdve ábrázolják: *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974, 25–26. (S. Kimpel).

68 Grimme, Ernst Günther: *Goldschmiedekunst im Mittelalter. Form und Bedeutung des Reliquiars von 800 bis 1500*. Köln, 1972, 61–62, 125. skk.

69 Rückert, Rainer: Zur Form byzantinischer Reliquiare. *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*. Dritte Folge, VIII (1957), 7–36.

70 Flemming, Johanna–Lehmann, Edgar–Schubert, Ernst: *Dom und Domschatz zu Halberstadt*, Berlin 19762, 240–242; *Die Zeit der Staufer, Geschichte – Kunst – Kultur*. Kiállítási katalógus. Stuttgart, 1977, I. Katalog, 567. sz., 435–437.

lyetartója a stockholmi Nemzeti Múzeumban *(19. kép)*. Ez esetben egy kehellyé alakított serlegről van szó, amelyet minden bizonnyal II. Frigyes császár adományozott Marburgban a szent koponyájának őrzésére, kiegészítve a kereszteződő pántokból és koronából álló fedéllel.[71]

Deér dolgozta ki a közvetett bizonyítékát annak is, hogy ez az ereklyetartóforma nem volt ismeretlen a 12. század végének Magyarországán. Arra, hogy 1192 táján, a szentté avatáskor hasonló készülhetett Szent László fejereklyéje számára, annak a kereszteződő pántokból kialakított, *Maiestas Domini* és zoomorf evangélistagravírozásokkal díszített ezüst *theca capitis*nak *(20. kép)* a formájából lehet következtetni, amelyet a váradi–győri Szent László-herma rejt, s amely az eredetinek 1405 utáni utánzata lehet.[72] Szerintem valószínű, hogy akkortájt, amikor Szent László váradi fejereklyetartója készült, egy hasonló ereklyetartót készíthettek Székesfehérvárra is, hogy hasonló pompával tegyék láthatóvá Szent István legfőbb ereklyéjét. Ez jól megfelel mindannak, amit III. Béla korának szellemi és művészi tendenciáiról tudunk vagy éppen itt feltételezünk.

Nem hallgatható el azonban feltevésünknek egy komoly akadálya sem, az, hogy I. Ulászlót Székesfehérvárott 1440-ben a Szent Korona hiányában a Szent István fejereklyetartójáról levett koronával koronázták meg.[73] Ennek formájáról és koráról persze semmit sem tudunk. Györffy hipotézise ellenében Kovács Éva azzal érvelt, hogy nem volt lehetséges egy szent tárgyat világi reprezentációra fordítani.[74] Ennek legismertebb ellenpéldája az 1031-es, ereklyének minősülő székesfehérvári casula átalakítása koronázási palásttá. Ugyanígy 1301-ben Vencel király Szent István karereklyéjét tartotta jobbjában jogar helyett.[75] Nem puszta szójáték arra utalni, hogy a francia királyok bírói jogara a kézben végződő *main de justice* volt, s hogy a régi magyar nyelvben ugyanúgy, mint a franciában a *droit*, a németben a *Recht*, a *jog* szó jobb kezet is jelentett. Végül is a szent ereklyék a középkori királyok egészségének és szerencsés uralkodásának biztosítékai.

71 Grimme: i. m., 1972, 62–64. Vö.: Kovács Éva: *Species modus ordo*. I. m., 1998, 114–115.

72 Deér: i. m., 1966, 251–252.

73 A források elemzése: Deér: i. m., 1966, 234–235. A Szent István-ereklyetartó koronájának felhasználására vonatkozó hipotézisek elemzése: Bogyay: i. m., 1983, 83.

74 Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: i. m., 1980, 81.

75 Bak, János M.: Sankt Stefans Armreliquie im Ornat König Wenzels von Ungarn. *Festschrift P. E. Schramm*. Wiesbaden, 1964, I, 175–188.

Szerencsésebb, ha a hallgatóság helyett a szerző teszi fel a kérdést: vajon ha így volt is, mindennek tudása mit használ nekünk? Fejtegetéseink végén következzék néhány kitekintésnek szánt, általánosabb következtetés.

Mindenekelőtt: a historizmus a művészet befogadásának egyik alapvető magatartásformája. A művészeti formáknak az az aspektusa, amelyhez tartozik, nem az önfeledt szemléletet, hanem a reflexiót tételezi fel.[76] A mű ebben a megközelítésben nem egyedül az élvezet tárgya, hanem racionális gondolatok hordozója. Így a régiséghez rendelt formák, a múlt felidézése a társadalmi identitás keresésének formáiként válnak a hagyomány alapjaivá. E hagyomány első hordozói a magukat egyaránt az ókori uralkodói hatalom örököseinek tekintő királyok és egyházi méltóságok. Ez a hagyomány honosodott meg Magyarországon az 1000. év táján. Kétszáz év múlva jött el az ideje annak, hogy az ország immár a saját régiségének, keresztény múltjának hagyományához visszanyúljon. Ezt tudvalevőleg később követte a még régebbi, nem keresztény múlt hagyományának kialakulása. Mint tudjuk, a régiségnek egyik elképzelése sem tűnt el; elevenek ma is.

Másodszor: a historizmus (illetve historizmusok) kutatása az utolsó évszázad művészettörténet-írásában kezdődött el. A magyar művészettörténet-írás e címszón gyakran 19. századi, különösen a század második felére datálható stílust ért, részben ellentmondásban az egyetemes művészettörténet-írással.[77] Felfogásunk szerint a historizmus nem korstílus, hanem olyan, különböző korokat egymással összekötő művelődési attitűd, amely nemcsak a művészetre jellemző, hanem a művészetet összeköti a szellemi élet, a mentalitás más területeivel.

Továbbá: hangsúlyozandó a historikus attitűd racionalitása és tudatos jellege. A tudatosság jelenbeli tudatosságot jelent, egy álláspontnak a múlttal való meghatározását. Mindez nemcsak a művészetnek, hanem a történelmi helyzetmeghatározás más formáinak, köztük a történetírásnak is sajátossága. Van valamelyes aktualitása is a jelenhez kötöttség és a racionális jelleg

76 A historizmus fogalmát szűkebb értelemben, kizárólag a stílusra vonatkozó reflexióként, a stíluskorszak fogalmára vonatkoztatva használja Brückle: i. m., 2000, 413. skk, ami természetesen csak akkor lenne helytálló, ha a középkorban számolni lehetne a modern művészetfogalom érvényével, a stílusfogalom tudatosságával stb. Szempontunkból a történeti tudatosságnak van jelentősége. Vö. a nem szándékolt összefüggés problémájához: Droysen, i. h.

77 E historizmusfelfogáshoz: *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna. Budapest, 1993. Az eltérő felfogásmódokat is bőven megvitatja a két bevezető tanulmány: Németh Lajos: A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom. I. m., 11–20 és Hajós Géza: Klasszicizmus és historizmus – korszak vagy szemlélet? I. m., 21–30.

hangsúlyozásának: sem a múlt képéből levezetett jövőjóslás, sem az álmok nem tartoznak ebbe a kategóriába.

És végül: a fentiek következtében a historizmus jelenségeit kutató művészettörténész is a leginkább nyitott, úgyszólván nyilvános, interdiszciplináris mezőn vagy köztéren találja magát. Amit vizsgálatainak megszokott területén, meghitt tárgyain észlel – sokszor olyasmit, amiről más forrás nem szól –, a maga szakmájának szóhasználatával és szabályai szerint regisztrálja. Észlelnie kell azonban, hogy a jelenségek sokszor túlnyúlnak diszciplínájának területén. Ahová átnyúlnak, ott gyakran más a nevük: például szimbolikus képek, archetípusok, sztereotípiák, mentalitásformák, ideológiák stb. Az akadémiai eszme lényege talán éppen az ilyen diszciplináris korlátokon keresztül lehetséges diskurzus: egyszerre vágy és biztatás.

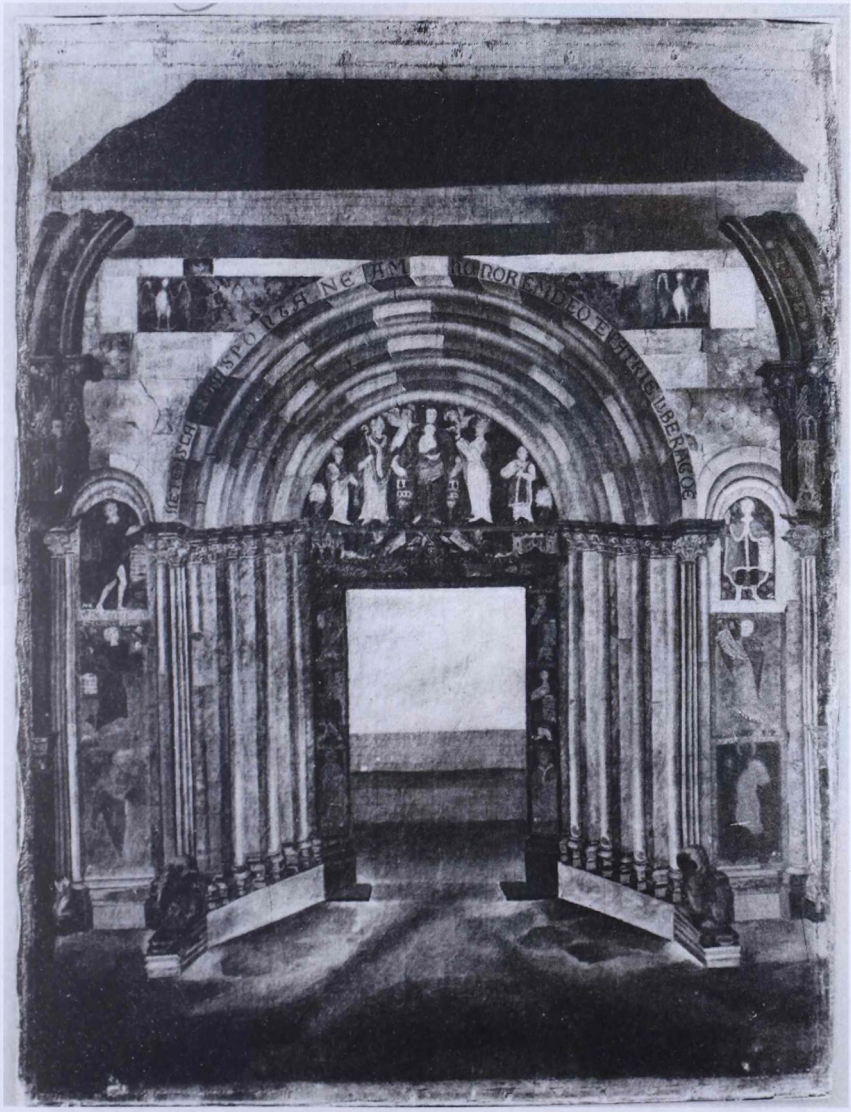

1. kép. *Esztergom, Szent Adalbert-székesegyház, nyugati kapuzat („Porta speciosa"). Olajfestmény Klimó György tulajdonából. Esztergom, Balassi Bálint Múzeum*

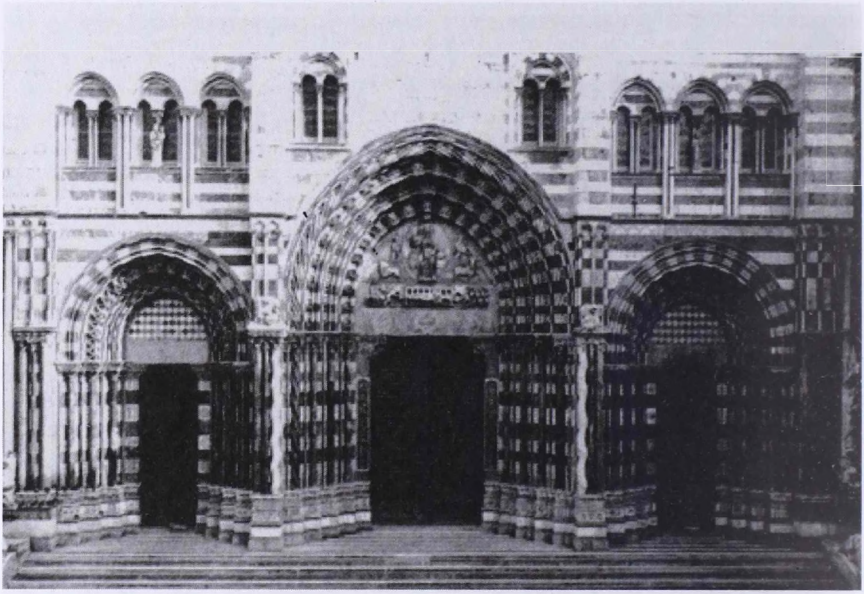

2. kép. *Genova, S. Lorenzo, nyugati kapuzat*

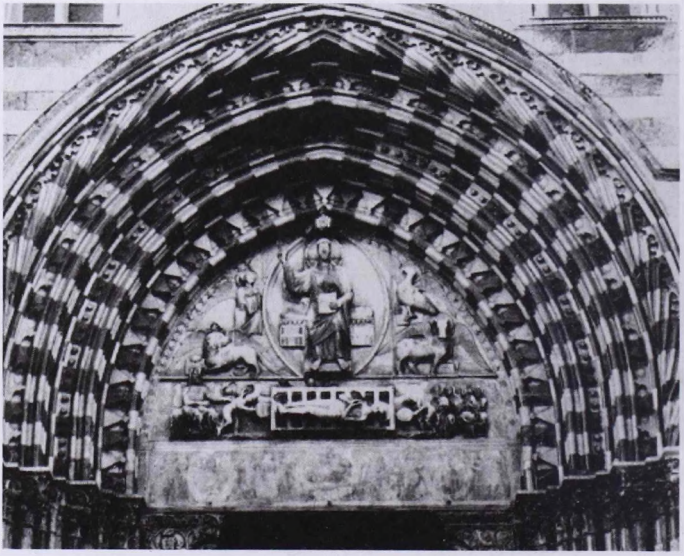

3. kép. *Genova, S. Lorenzo, nyugati középső kapuzat, timpanon*

4. kép. *Trónoló Madonna szentekkel. Ikon, Sinai, Szent Katalin-kolostor*

5. kép. *Vörös márvány királyfej Kalocsáról. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum*

6. kép. *Tetrarcha-csoport, porfir (részlet). Velence, San Marco, a Tesoro külső falánál*

7. kép. *III. Béla sírkoronája Székesfehérvárról. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum*

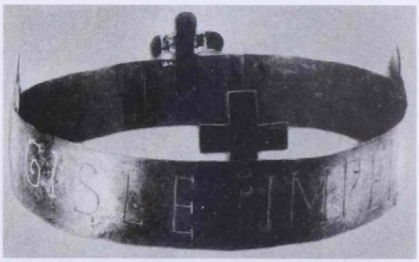

8. kép. *Gizella császárné sírkoronája. Mainz, székesegyházi kincstár*

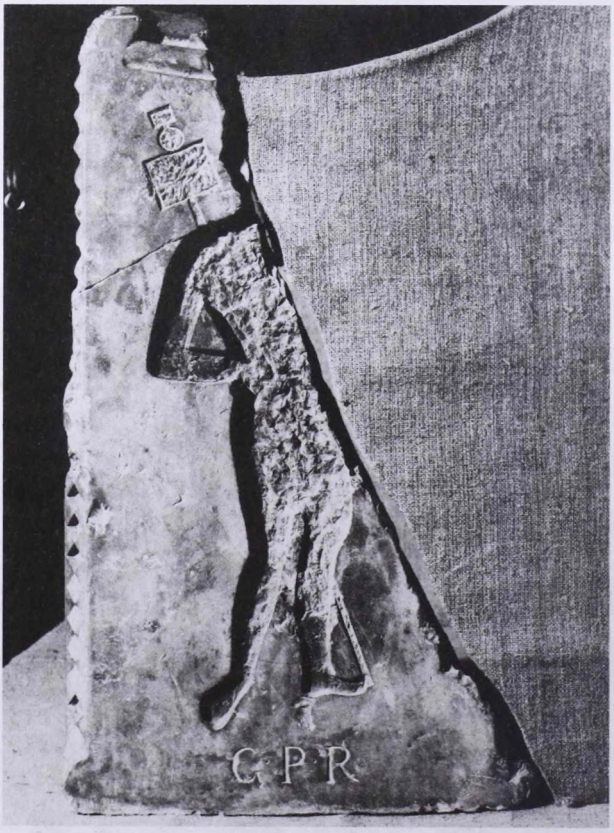

9. kép. *Trónszék vörös márvány kartámlája Esztergomból. Esztergom, Vármúzeum*

10. kép. *Lábazattöredék Óbudáról. Budapesti Történeti Múzeum*

11. kép. *Pantokrátor. Rekesszománclemez a magyar Szent Korona alsó részén (corona graeca)*

12. kép. *Maiestas Domini. Rekeszzománc lemez a magyar Szent Korona felső részének (corona latina) csúcsán*

13. kép. *Az utolsó ítélet Krisztusa. Lavírozott tollrajz, Pray-kódex, Budapest, OSZK Mny 1, fol. XVIIIv.*

14. kép. *Krisztus feje (részlet) (l. 13. kép)*

15. kép. *Drapériarészlet (13. kép)*

16. kép. *Drapériarészlet (12. kép)*

17. kép. *Szent János apostol. Rekeszzománc lap a magyar Szent Korona felső részének (corona latina) pántjáról*

18. kép. *Szent Jakab apostol. Rekeszzománc lap a magyar Szent Korona felső részének (corona latina) pántjáról*

19. kép. *Szent Erzsébet fejereklyetartója Marburgból. Stockholm, Statens Historiska Museum*

20. kép. *A Szent László-koponyaereklye foglalata, a nagyváradi ereklyetartó hermájából. Győr, székesegyház*

Nyíri Kristóf
az MTA rendes tagja

HAGYOMÁNY ÉS KÉPI GONDOLKODÁS

Elhangzott 2002. február 21-én

A hagyomány problémája jó negyedszázada foglalkoztat. 1975-ben jelent meg *Wittgenstein új tradicionalizmusa* című írásom.[1] Wittgenstein megmutatta, véltem itt, hogy nyelv nélkül nem lehetséges fogalmi gondolkodás; ahhoz azonban, hogy a nyelv közegében megértsük egymást, már egyeznünk kell alapvető ítéleteinkben – s ezzel úgymond *életformánkban*. Racionalitás és közösségiség bizonyos átvett meggyőződések megkérdőjelezhetetlenségét előföltételezi. Wittgenstein késői filozófiájában, gondoltam, a tradicionalizmus új, tudniillik nyelvfilozófiai alapú bizonyítást nyert; s a magam föladatát előbb – a hetvenes évek második felében – abban láttam, hogy ennek a filozófiának osztrák–magyar eszmetörténeti előzményeit feltérképezzem,[2] utóbb pedig – a nyolcvanas évek során – abban, hogy Wittgenstein-értelmezésemből kiindulva egyfajta átfogó, korszerű tradicionalista filozófiai szintézist dolgozzak ki.

1 *Világosság*, 1975/10. A tanulmány bővített angol nyelvű változata: Wittgenstein's New Traditionalism. *Acta Philosophica Fennica*, 28/1–3. (1976).

2 Ez irányú vizsgálódásaimat foglalja össze *A Monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok* c. kötet, Budapest, Gondolat Kiadó, 1980.

A hagyomány filozófiájához

Vonatkozó elképzeléseim első, programmatikus megfogalmazására *Hagyomány és gyakorlati tudás* című, 1985-ben készült írásomban tettem kísérletet.[3] A hagyomány problematikájához alkalmasan közelíthetünk a gyakorlati tudás elemzése felől, írtam itt, mivel mind a gyakorlati tudás, mind a hagyományban megtestesülő tudás olyan tudásként jelenik meg, amely kívül esik a *reflexió* vagy *érvelés* tartományán. Így amikor Gilbert Ryle megkülönbözteti a *tudni, hogyan,* a „knowing how" tanulását a *tudni, hogy,* a „knowing that" tanulásától, kiemeli, hogy az előbbihez hozzátartozik, az utóbbihoz azonban nem, valamiféle *sulykolás,* azaz makacs, nevelő célzatú ismétlés – Ryle az „inculcate" szót használja.[4] Polányi Mihály úgy fogalmaz, hogy a tudomány a tudósok készségein-ügyességein – *skill*jein – alapul, olyan készségeken, mely csakis példákon át közvetíthető. Ám példákból tanulni annyit tesz – írja Polányi –, mint „tekintélynek alávetni magunkat. [...] A mestert figyelve és – példája jelenlétében – erőfeszítéseit utánozva, az inas öntudatlanul is elsajátítja a mesterség szabályait, beleértve azokat is, amelyeket a mester sem ismer kifejtetten. Ezeket a rejtett szabályokat csak olyan személy asszimilálhatja, aki – ennyiben – kritikátlanul átadja magát a másik utánzásának", olyan személy, aki „aláveti magát a hagyománynak".[5]

Írásomban tehát annak bemutatására törekedtem, hogy létezik a gyakorlati tudás egyfajta sziklakemény rétege, mely egyáltalán *minden* tudás alapjául szolgál; sőt, hogy bármiféle elméleti ismeret csak tagolása, kibontása valami olyan tudásnak, amely – végső elemzésben – óhatatlanul magának a gyakorlatnak része. A gyakorlat mesterről tanítványra, nemzedékről nemzedékre hagyományozódik; a tudás hagyományokban őrződik meg, s végső soron a rendezett, célirányos, ésszerű, úgymond *racionális* tudás sem alapulhat máson, mint hagyományokon. Vagyis a hagyomány ezen fölfogása többet állít annál, mint amit Karl Popper állított *Towards a Rational Theory of Tradition* című, 1948-as tanulmányában, amelyet írásomban amúgy tetszéssel idéztem, s hadd idézzek ezúttal is: „Az, amit társadalmi életnek nevezünk, csak akkor állhat fenn, ha tudhatjuk, és ha bízhatunk abban, hogy vannak dolgok és ese-

3 *Medvetánc* 1985/4–1986/1. A tanulmány angol eredetije: Tradition and Practical Knowledge, a Nyíri Kristóf és Barry Smith által szerkesztett *Practical Knowledge: Outlines of a Theory of Traditions and Skills* c. kötetben, Beckenham, Croom Helm, 1988.

4 Gilbert Ryle: *The Concept of Mind.* London, Hutchinson's University Library, 1949, 59. Vö. *A szellem fogalma.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 83.

5 Michael Polányi: *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy* (1958). London, Routledge & Kegan Paul, 1983, 53.

mények, amelyek így vannak, és nem lehetnek másképpen. – Itt értjük meg azt a szerepet, amelyet a hagyomány életünkben játszik. Aggódnánk, félnénk, frusztrálva volnánk, és nem tudnánk létezni a társadalom világában, ha azt nem a nagyfokú rend jellemezné, szabályosságok tetemes száma, melyekhez alkalmazkodhatunk. Ezen szabályosságok puszta léte talán fontosabb, mint sajátos előnyeik vagy hátrányaik. Szükségünk van rájuk mint szabályosságokra, s ezért tradíciókként hagyományozzuk át ezeket, függetlenül attól, hogy más vonatkozásokban racionálisak-e, szükségesek-e, jók-e, szépek-e vagy akármi. A társadalmi élet igényli a hagyományt."[6]

Az 1985-öt követő években a szociológia, a nemzetkarakterológia, a jog, a művészet, a tudomány és a pedagógia egyfajta általános tradicionalista filozófiai szemléletének kimunkálására törekedtem. *The Concept of Tradition* című könyvkéziratom fő fejezetei 1988-ra készültek el,[7] eredmé-

6 Idézve Karl R. Popper *Conjectures and Refutations* c. kötetéből. London, Routledge & Kegan Paul, 1972-es kiadás, 130. sk.

7 A kéziraton az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként, a Ruhr-Universität Bochum vendégszeretét élvezve, 1986 tavaszától kezdhettem el dolgozni. Hadd idézzem itt az – 1988. ápr. 13-iki keltezésű – előszót: „This book deals with a general issue, but grew out of a particular experience: the Hungarian experience of social decay. The Hungarians have become a people without traditions. Their traditions were undermined by a totalitarian bureaucracy, not by the excesses of liberalism. Hungarians yearn for more freedom; but they also yearn for stable institutions, for social cohesion, for faith and for convictions. They have sympathy neither with liberal attacks on tradition, nor with traditionalist attacks on civil liberty. By such an attitude, a task is set for philosophy: the task of synthesis. I am here attempting to contribute towards that task. – Theoretically, my main inspiration came from the writings of the later Wittgenstein. It was those writings which made me realize that there might be an epistemology of the handed-down, of the historically given, as opposed to the epistemology of individual cognition. Wittgenstein however is not a reliable guide where it comes to the values of liberalism – as is testified by my essay „Wittgenstein's New Traditionalism", published in 1976 in the journal Acta Philosophica Fennica. That traditionalism can indeed be combined with liberalism, I learnt from the work of another Austrian, Wittgenstein's distant cousin: F. A. von Hayek. – First sketches of the argument here put forward were presented in talks delivered in the summer of 1985, in Konstanz and in Lichtenau (Lower Austria). Of the second of these a somewhat amended version is now published in the volume *Practical Knowledge: Outlines of a Theory of Traditions and Skills*, edited by myself and my unfailing friend Barry Smith (Croom Helm, 1988). A research scholarship of the Alexander von Humboldt Stiftung in 1986–87, spent at the Ruhr–Universität Bochum, gave me the leisure and opportunity to work out my ideas in detail, and to write most of this book. I am greatly indebted to my host at the Ruhr-Universität, Prof. Elmar Holenstein, as well as to Prof. Bernhard Waldenfels, for the interest they showed for my work and for the helpful suggestions they made. A visiting professorship at Colorado College, in September-October 1986, offered the chance of discussions in a circle of some extremely bright students. I am happy to acknowledge my special debt to them."

nyeimet magyar nyelven *A hagyomány filozófiájához* című, ugyanazon esztendő szeptemberében publikált esszében foglaltam össze.[8] Az esszében a szokásos szótári definíciókból indultam ki. Ilyen – régebbi – meghatározás: „Nemzedékről nemzedékre általszálló s szájról szájra adott történet, monda."[9] Vagy egy újabb: „Közösségben tovább élő, (tudatosan ápolt) szokás, felfogás, ill. szellemi örökség."[10] Magam azután – mindenekelőtt Edward Shils ötvenes évekbeli klasszikus tanulmányához kapcsolódva[11] – a hagyományt olyan szokásként vagy – általánosabban – intézményként határoztam meg, amely nemzedékek egymást követő során át, tudatosan múltba tekintően, kételyek nélküli természetességgel elfogadásra talál. Aláhúztam, hogy az intézményeket átlelkesítő, igenlő múlttudat, tehát a hagyomány közösségfenntartó szerepet játszik. Idéztem Shils megfogalmazását, miszerint „a hagyomány elfogadásával közösség jön létre magunk és elmúlt erők között: s ez egyenértékű a magunk s a jelen társadalom között létrejövő közösséggel". És hangsúlyosan utaltam a *szabadság hagyományának* eszméjére, mellyel kapcsolatban Shils így írt: „A szabadság hagyományos igenlése hasonlít bármely más hagyományos igenléshez. Mint ilyen, erőt merít más szférák tradíciótisztelő beállítottságából, pl. a családi hagyományok és vallási hagyományok tiszteletéből, tartalmukban bármennyire különbözzenek is ezek a szabadság hagyományától." Shils itt Friedrich August von Hayekra támaszkodott. Ő fogalmazott volt úgy, hogy a szabadság építménye ingatag, ha alapzatából hiányoznak az elemi hagyománytisztelet mozzanatai: konformitás és konvencionalitás, áhítat és alázat.[12]

Ám éppen ezekre a mozzanatokra mint esszém befejezéseképp persze észrevételeztem, ma egyre kevésbé hagyatkozhatunk. Elméletileg beláthatjuk a hagyomány funkcionális elengedhetetlenségét – a modern gyakorlat azonban a tradicionalitás tényleges felmorzsolódását mutatja. Legkésőbb

8 *Világosság*, 1988/8–9. Újranyomtatva *Keresztút* c. kötetemben, Budapest, Kelenföld Kiadó, 1989.

9 Czuczor–Fogarasi.

10 *Magyar Értelmező Kéziszótár.*

11 L. különösen: E. Shils: Tradition and Liberty: Antinomy and Interdependence, *Ethics*, LXVIII/3 (1958. ápr.).

12 „... true individualism affirms the value of the family and all the common efforts of the small community and group, that it believes in local autonomy and voluntary associations... [...] Quite as important for the functioning of an individualist society as these smaller groupings of men are the traditions and conventions which evolve in a free society..." (F. A. Hayek: Individualism: True and False [1945], Hayek *Individualism and Economic Order* c. kötetében, London, Routledge & Kegan Paul, 1949.)

Max Scheler óta tudjuk, hogy bármely adott hagyomány *funkcionalitásának* átlátása óhatatlanul az illető hagyomány kötelező érvényének meggyöngüléséhez vezet.[13] Amint a történeti-szociológiai elemzés valamely áhítattal követett hagyományról kimutatja annak profán gyakorlati *célszerűségét*, követendőségének vagy mellőzhetőségének kérdése érvek és ellenérvek függvényévé válik. A nehézség, melybe itt ütközünk, a hagyomány filozófiájának alighanem legmélyebb paradoxona. Részleges feloldására jelen előadásom végén kísérletet teszek.

A *Concept of Tradition* egyik legutolsó – *Hagyomány és mesterséges intelligencia* című – alfejezetén dolgozva akadt kezembe a Thought folyóirat 1986. decemberi, a *Computer and the Future* témának szentelt száma, s abban is Richard Dimler cikke a szövegszerkesztőkről s az új digitális szövegekről. Dimler ott többek között Walter J. Ong *Szóbeliség és írásbeliség* című könyvére[14] hivatkozik: hamarjában azt is elolvastam, meg persze az Ong által ünnepelt Havelockot,[15] meg Goody és Wattot,[16] sőt Ong révén megismerkedtem Hajnal István munkásságával is[17] – de addigra már egész korábbi hagyományfelfogásom összeomlott, a *Concept of Tradition* publikálásáról letettem, mindössze első, terminológiai fejezetét jelentettem meg.[18]

Textus és tradíció

A szóbeliség–írásbeliség paradigma keretei között a hagyomány problematikája merőben újszerű perspektívába kerül. Ezt a perspektívát először *Keresztút* című kötetem 1989 júniusában kelt előszavában kíséreltem meg felvillantani.

13 „Bewußte 'Erinnerung' stellt die Auflösung, ja die eigentliche Tötung der lebendigen Tradition dar." (Max Scheler: *Die Stellung des Menschen im Kosmos*, 8. kiad., 1928, 29.)

14 Ong, Walter J.: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London, Methuen, 1982.

15 Eric Havelock: *Preface to Plato*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1963, és utóbb különösen: Eric Havelock: *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. New Haven, Yale University Press, 1986.

16 Jack Goody és Ian Watt: The Consequences of Literacy (1963), a Goody által szerkesztett *Literacy in Traditional Societies* c. kötetben. Cambridge, Cambridge University Press, 1968.

17 Legfontosabb vonatkozó tanulmánya talán: Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés; a *Károlyi-emlékkönyv*ben (1933), ill. Étienne Hajnal: Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne. *Revue de l'Institut de Sociologie Solvay*. Bruxelles, 1934. Vö. még: Nyíri Kristóf: Hajnal István időszerűsége. *Világosság*, 1992/8–9.

18 'Tradition' and Related Terms: A Semantic Survey. *Doxa* 14 – *Semiotische Berichte*, 1988/1–2 (Budapest–Bécs). Ezt a fejezetet később szerepeltettem *Tradition and Individuality: Essays* c. kötetemben is (Dordrecht, Kluwer, 1992).

„Ha a hagyományt a kommunikáció technológiájának története felől tekintjük" – írtam itt –, „úgy benne az elsődleges szóbeliség társadalmának specifikus tudásőrző intézményét ismerhetjük föl, olyan intézményt, amely – útkereséseim során egyre inkább erre a belátásra jutok – az írásbeliség korában *fokozatosan funkcióját veszíti.* Az írott szövegek, a tárgyiasult információ korában a passzív, tekintélyelvű befogadást kritikai távolságtartás válthatja föl; a könyvek meghitt-bensőséges, állandó világában otthonra lel a megismerő individualitás." A tradicionalista hagyományfogalomtól történt elméleti eltávolodásom időben egybeesett a hagyományretorika magyarországi fölélénkülésével. Talán ez a körülmény magyarázza, hogy 1992-re immár valamelyest érdesen fogalmaztam: „A tradicionalizmus – fölélesztési kísérlete kihunyt hagyományoknak, melyektől azt remélik, hogy általuk újra megtalálja valódi történelmét, visszanyeri kapcsolatát a múlttal az úgymond gyökértelenné és elkorcsosulttá lett nép – tévutas és veszélyes beállítottság, mivel irracionális gondolkodást erősít olyan korban, melyben a tekintélytiszteletnek immár nincsen funkcionális megismerésbeli szerepe. Az *áthagyományozás* valójában a tudásmegőrzés sajátos intézménye olyan körülmények között, midőn a kollektív emlékezet nem találhat támaszt *írásos dokumentumokban,* s ezáltal arra kényszerül, hogy a nélkülözhetetlen szövegeket újra meg újra hangosan ismételgesse, s persze arra, hogy e szövegeket kétségbevonhatatlan igazságúnak fogja föl. Az átadott szöveg kétségbevonhatatlanságát ama fikció legitimálja, mely szerint áthagyományozása *nemzedékről nemzedékre változatlanul* történt. Az írásbeliség kialakulásával ez a fikció fölöslegessé, sőt tarthatatlanná válik. Az általánossá lett írásbeliség kultúráiban a hagyományok funkcionalitása az egyén és primercsoportjai közötti közvetlen kommunikációra korlátozódik. A *nemzeti hagyományok* fogalma kiváltképpen félrevezető, amennyiben a modern nemzet csak az írásbeliség terjedésével, a könyvnyomtatás korában jött létre. Az úgynevezett nemzeti hagyományok ideologikus eszközök, melyek a modernizáció, a munkaerő megnövekedett horizontális mobilitásának körülményei közepette a versenyhelyzet monopolisztikus szűkítésére szolgálnak."[19]

A hagyomány-problematikát a kilencvenes évek során mindvégig a szóbeliség–írásbeliség paradigma felől közelítettem meg. Ezt a paradigmát képviseltem *Tradition and Individuality* című 1992-es kötetemben, *Hagyo-*

19 Nyíri Kristóf: Hagyomány és bürokratikus folklór: A magyar tanulságok. *Világosság,* 1992/7, 488. sk. – A tanulmány eredetileg angolul íródott: Tradition and Bureaucratic Lore: Lessons from Hungary; a B. Smith által szerkesztett *Philosophy and Political Change in Eastern Europe* c. kötetben, La Salle, Ill., Open Court, 1993.

mány és társadalmi kommunikáció című, 1993-as tanulmányomban[20] és jelesül 1994-ben elhangzott akadémiai székfoglaló előadásomban is. Utóbbiban így foglaltam össze fölfogásomat: „Noha a hagyományozás és hagyománykövetés a modern társadalomban is szerepet játszik, ez a szerep merőben különbözik attól, amelyet a premodern társadalmakban kellett betöltenie. A hagyomány a szóbeliség viszonyainak tudásmegőrző intézménye. Ennek megfelelően alapvető funkciót teljesít az úgynevezett elsődleges szóbeliség viszonyai közepette, vagyis az írásbeliségtől nem megérintett társadalmakban. Az ilyen viszonyok között fennálló hagyományokat nevezhetjük elsődleges hagyományoknak. Az írásbeliség – a tárgyiasult emlékezés – kialakulásával az elsődleges hagyományok funkcionalitása meggyöngül, s egészen elvész a kiteljesedett írásbeliség, a könyvnyomtatás korában. A hagyományozás bizonyos struktúráit azonban a kiteljesedett írásbeliség társadalma is igényli, egyrészt, mivel az írásos érintkezés peremén óhatatlanul fönnmarad a szóbeliség – gondoljunk az anyanyelv vagy az írás-olvasás elsajátítására –, másrészt, mivel a készségek, ügyességek begyakoroltatása tekintélyt és alázatot feltételez, és harmadrészt, mivel szokások és előítéletek híján a lélek magára marad, a társadalmi együttélés pedig átláthatatlanul bonyolult és bizonytalan. Ám a kiteljesedett írásbeliség korának hagyományai az elsődleges hagyományoktól gyökeresen különböznek abban a tekintetben, hogy megkérdőjelezhetők, reflexió és kritika tárgyává tehetők, esetenként kiiktathatók vagy művileg teremthetők. A kiteljesedett írásbeliség viszonyai között peremhagyományokról, maradékhagyományokról és műhagyományokról beszélhetünk. Műhagyományok jelesül az ún. nemzeti hagyományok. A reflektálatlan átvételnek megint új struktúrái alakulnak ki azután az elektronikus, audiovizuális kommunikáció, az úgynevezett másodlagos szóbeliség korszakában. Ezeket a struktúrákat a másodlagos hagyományosság struktúráinak nevezhetjük."[21]

A másodlagos hagyományosság problémája kapcsán fenti előadásomban többek között David Riesmanra utaltam, aki egy 1956-ban megjelent munkájában a szóbeli átadás és a *mozi* közötti párhuzamokat vizsgálva, így írt: „Az a távolságtartás és kritikus attitűd, amelyet a könyvek teremtenek meg, nem lehetséges a beszélt szóra alapozott társadalomban. Esetenként

20 *Replika*, 1993/11–12.

21 Nyíri Kristóf: A hagyomány fogalma. *Magyar Tudomány*, 1994/8.

újragondolhatunk egy szónoklatot, de nem hallgathatjuk meg visszafelé, és megint elölről, amint azt könyvek olvasásakor tesszük – vagyis az írót oly módon ellenőrizhetjük, ahogyan a szónokot vagy a filmkészítőt nem lehet. Az a társadalom, amely csak arra hagyatkozhat, amire az egyének emlékezni tudnak, aligha nélkülözheti a demagóg és a költő fogásait: a rímet, ritmust, dallamot, ismétléseket."[22] Riesman azt sugallja, hogy noha az audiovizuális kommunikáció terjedése nyilvánvalóan szétrombolja a helyi közösségeket és helyi hagyományokat, mégis fönntarthatja, sőt visszahozhatja a hagyományosságnak bizonyos jellegzetes kognitív képleteit.

A szóbeliség–írásbeliség paradigma jegyében állt *A hagyomány filozófiája* címmel 1994-ben megjelentetett kötetem[23] és a *Notes towards a Theory of Traditions* című, 1995-ben publikált összefoglaló tanulmányom,[24] mint ahogyan ennek a paradigmának a szellemében láttam hozzá, 1997-ben, *The Stateless Society: Tradition in the Network Age* címmel tervezett, összefoglaló igényű könyvem megírásához is.[25] A könyv kézirata 1998 végén nyomdakész állapotban volt. 1999 januárjában az MTA Filozófiai Kutatóintézetében workshopot rendeztünk – ha jól emlékszem, a virtuális egyetem témaköréről, de lehet, hogy tévedek –, ahol Pléh Csaba is referátumot tartott. Referátumában, többek között, Merlin Donald *The Origins of the Modern Mind*[26] c. munkájáról beszélt – az elme elméletének olyan evolúciós pszichológiai fölfogásáról, amely a verbális gondolkodáshoz képest a *képies gondolkodást* mutatja be az emberi információfeldolgozás alapvető szintjeként. Január végén elutaztam Buffalóba, a State University of New York ottani könyvtárában búvárkodandó; elolvastam Donaldet meg a Donald által hivatkozott Arnheimot,[27] meg az amúgy is már régóta keresett Ivinst;[28] márciusban tértem haza, de addigra szóbeliség–írásbeliség-felfogásom már romokban hevert, a *Tradition in the Network Age* kiadásáról letettem, csupán az egyik füg-

22 David Riesman: *The Oral Tradition, the Written Word and the Screen Image*. Yellow Springs, Ohio. Antioch Press, 1956, 8.

23 Budapest, T-Twins – Lukács Archívum.

24 Az általam szerkesztett *Tradition* c. kötetben, Bécs, IFK.

25 A könyv elkészítéséhez támogatást nyújtott az OSI/HESP Research Support Scheme 1067/1997 sz. ösztöndíja.

26 Merlin Donald: *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1991. – Magyar kiadása: *Az emberi gondolkodás eredete*. Ford. Kárpáti Eszter. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

27 Rudolf Arnheim: *Visual Thinking*. Berkeley, University of California Press, 1969.

geléket publikáltam – Castellsról szóló recenzióként –, illetve az utolsó fejezet alapján tartottam egy német nyelvű előadást *(Konservativ sein im Zeitalter des Internets)*, amely megjelentetésre került.[29] A hagyomány problematikáját végképp feledhetni véltem, s belemerültem a képi gondolkodás filozófiájának tanulmányozásába; ám amikor 2001 májusában a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjainak sorába választott, úgy gondoltam, székfoglalómban nem térhetek ki az elől, hogy korábbi fölfogásomat mostani törekvéseimmel összevessem. Innen jelen témaválasztásom. S innen, hogy előadásomban nem lezárt eredményekről, hanem az előttem álló kutatási program hipotéziseiről adok számot.[30]

Képzet, gesztus, kép

A tekintélyes amerikai neurológus, Damasio írja *Descartes tévedése: Érzelem, értelem és emberi agy* című könyvében: „A legtöbb belső beszédünkben használt szó, mielőtt kimondanánk vagy leírnánk egy mondatot, tudatunkban mint vizuális képzet merül fel. [...] képek alkotják gondolatunk fő tartalmát, függetlenül attól a szenzoros modalitástól, melyben generálódnak..."[31] A Damasio által képviselt álláspont nem új keletű. Az emlékezet alapvetően nem verbális természete mellett évtizedek óta érvel például – és maga is tetemes korábbi szakirodalmi anyagra hivatkozhat – az antropológus Maurice Bloch. Narratíváinkat – mondja Bloch – elménkben nem narratívákként tároljuk, hanem összetett mentális modellekként, amelyek egyebek mellett vizuális képzetekből épülnek fel.[32]

A gondolkodás képies jellege mellett érvelő irodalom egyik alapművére, Rudolf Arnheim 1969-ben kiadott *Visual Thinking* című könyvére fen-

28 William M. Ivins, Jr.: *Prints and Visual Communication*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1953. Magyar kiadása: *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Fordította Lugosi Lugo László. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001.

29 A W. Hogrebe által szerkesztett *Philosophia Hungarica* c. kötetben. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2001.

30 Ezeknek a hipotéziseknek a megfogalmazásához a legutóbbi időben különösen sok segítséget kaptam Bacsó Bélától, Benczik Vilmostól, Bindorffer Györgyitől, Boros Gábortól, György Pétertől, Kondor Zsuzsannától, Kocziszky Évától, Marosi Ernőtől, Nyírő Andrástól, Pléh Csabától és Sándor Klárától.

31 Antonio R. Damasio: *Descartes tévedése: Érzelem, értelem és az emberi agy*. Fordította: Pléh Csaba. Budapest, AduPrint, 1996, 112. skk. Eredeti kiadása: *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York, Grosset / Putnam, 1994.

tebb már utaltam. Arnheim a gondolkodásról s jelesül a *fogalmi gondolkodásról* is azt állítja, hogy annak elsődleges közege: a mentális képek. „Azt az álláspontot fogom képviselni" – írja munkája bevezető részében –, „miszerint csakis azáltal, hogy az észlelés dolgok típusait gyűjti egybe – vagyis fogalmakat –, lehetséges az észlelési anyagok gondolkodás általi felhasználása; és viszont, ha az érzékek anyaga nem marad jelen, az elmének nincsen mivel gondolkodnia." S a mentális képekhez hasonlóan a fizikai képek is alkalmas eszközei az elvont érvelésnek: Arnheim ebben az összefüggésben a diagrammatikus, sematikus ábrázolásokban rejlő lehetőségekre utal. A mimetikus és nem mimetikus formák, alakok közötti különbség – hangsúlyozza – csak fokozati: ez megmutatkozik például a vonalas rajzok előfutárának mondható, általában igencsak elvonatkoztató *deszkriptív gesztusok* esetében. „Az alak és mozgás perceptuális minőségei"– írja – „jelen vannak a gondolati aktusokban, amelyeket a taglejtések leképeznek, s ténylegesen azt a közeget alkotják, amelyben maga a gondolkodás zajlik. Ezek a perceptuális minőségek nem szükségképpen vizuálisak vagy csak vizuálisak. A gesztusokban a nyomás, húzás, előrehatolás, akadályozás kinesztetikus tapasztalatai alkalmasint fontos szerepet játszanak." – A *Visual Thinking* számunkra itt talán legfontosabb fejezete a 13.: *Words in Their Place (A szavak helyrerakva)*. Ennek elején Arnheim, az addigi gondolatmenetre visszatekintve, leszögezi: „A fogalmak perceptuális képzetek, és [...] a gondolati műveletek ama képzetekkel történő tevés-vevésből állnak." Ez nem azt jelenti – folytatja –, hogy a szavak nem segítik a gondolkodást: „Amire rá kell kérdeznünk, az az, hogy vajon a szónyelv a maga feladatát lényegileg a verbális médiumban meglévő tulajdonságok révén látja el, avagy közvetett módon működik, nevezetesen azáltal, hogy rámutat a szavak és kijelentések jelöleteire, vagyis egészen más közegben adott tényekre. S azt is meg kell tudnunk, hogy a nyelv elengedhetetlen-e a gondolkodás számára. – Utóbbi kérdésre a válasz nemleges."[33]

Ha az emberi gondolkodás eredendően képies, ha szónyelvi emlékeink éppenséggel képi közegben tárolódnak s képi közvetítéssel válnak ismét szónyelvivé, akkor a hagyományok és hagyományozódás bármiféle érvényes elméletének érdemben kell foglalkoznia a *képi hagyományozás* saját-

32 Maurice E. F. Bloch: *How We Think They Think: Anthropological Approaches to Cognition, Memory, and Literacy*. Boulder, Westview Press, 1998, 24. sk. és 122.

33 Arnheim: *Visual Thinking*: 1., 105. skk., 116. skk. és 227. sk.

szerűségeivel. Ilyen elmélet alapvetését nyújtja Donald *Origins of the Modern Mind*-ja. Donald az ember kialakulásának három evolúciós fázisát különbözteti meg. Az első evolúciós átmenetet, az emberszabású majmok epizodikus gondolkodásától a *homo erectus* összefüggőbb gondolkodásáig, „az emberi reprezentáció legalapvetőbb szintjének, az események mímelésére vagy újra-megjelenítésére való képességnek kialakulása", egyfajta *mimetikus kultúra* jellemzi. A második átmenet, a *homo erectus*tól a *homo sapiens*ig, lezárta a modern ember biológiai evolúcióját. Ezen átmenet kulcsmozzanata – írja Donald – az emberi beszédképesség megjelenése volt. A harmadik evolúciós átmenet „közelmúltbeli és nagyrészt nem biológiai, de tisztán kognitív szempontból mégis az evolúció új szakaszához vezetett, melyet a kognitív architektúra fő tényezőiként a vizuális szimbolika és a külső memória kialakulása jellemzett", tudniillik a rajzolt-festett képek, a képírás és végül a betűírás megjelenése.[34]

A mimetikus kultúra Donald-féle hipotézise a nyelv előtti intelligencia magyarázatára hivatott. A mimézis: valamely esemény vagy viszony szimbolikus célzatú megismétlése vagy újraábrázolása. A mimetikus reprezentáció eszköztárához a gesztusok, arckifejezések, testtartás, de a zajok és hangok utánzása is hozzátartoznak. Donald hangsúlyozza, hogy a reprezentációnak ez a szintje még ma is szerepet játszik, sőt éppenséggel alapvető.[35] Amúgy hadd állítsam itt Donald gondolatmenete mellé a neurológus Macdonald Critchley jóval korábban megfogalmazott nézeteit. Ahogyan Critchley írta: „A taglejtések hangtalan panorámája az emberi környezet mindenütt jelenlévő s éppen ezért gyakran észrevétlenül maradó összetevője. A kommunikáció lényeges, sőt alapvető mozzanatát alkotja; olyankor is alkalmazható, amikor a verbális szimbólumok már csődöt mondanak. [...] – Nem meglepő, hogy a taglejtések archaikus és fundamentális természete némely filozófusokat arra indított, hogy abban a beszéd tényleges »ősét« pillantsák meg. [...] úgy gondolták, hogy valahol a legfejlettebb főemlősök és a legalacsonyabb rendű *homo sapiens* között létezett egy emberfajta, mely mímelt, de nem beszélt. [...] Valószínűbb, hogy a mimetikus mozdulatok és a verbalizáció együtt fejlődtek ki... Ezzel együtt is hiba volna a kommunikációs rendszereken belüli valamiféle hierarchia eszméjét

34 *Origins of the Modern Mind*, 16. sk. és 269. skk.
35 Uo. 168. skk.

félretolni: a taglejtések a beszédnek ha nem is őse, de idősebb bátyja."[36] A nemverbális emberi nyelv valamiképpen eredendő volta melletti legmeggyőzőbb érvet Critchley a süketnémák közötti kommunikációval kapcsolatban adja elő. Köztudott, hogy a süketnémák mesterséges kézjelek segítségével érintkeznek. Kevésbé ismert, hogy rendelkeznek egyfajta természetes kommunikációs jelrendszerrel is. „Ez egyfajta pantomimikus gyorsírás" – mondja Critchley –, „ahol egy-egy gesztus nem egyetlen hangot-betűt, hanem egész szót, kifejezést, vagy akár mondatot jelent. A süketnémák eme »természetes jelbeszéde« általában idegen a kívülállók számára, sőt, sokan létezéséről sem tudnak. Ezt a nyelvet ritkán jegyzik le tankönyvekben vagy tanítják iskolákban.... Egyik süketnéma a másiknak mintegy hagyományként látszik átadni... Még a nagyon fiatal süketnémák is szabadon kommunikálnak egymással, s az a körülmény, hogy a természetes jelbeszédet már olyan korukban is használják, amikor rendszeres oktatásban még nem részesültek, a szimbolizáció valamiféle »ösztönös«, de legalábbis ősi-eredeti típusára utal."[37] Idevág Rosemary Sassoon megfogalmazása is: „süket közösségek századokon át »orális kultúrákként« maradtak fenn (noha az »orális« jelző itt ironikusan ide nem illő), megőrizve az eleven elbeszélés markáns tradícióját".[38]

Hogy a gesztusok hagyománya ma – változatlanul – tényleges befolyással van látszólag merőben verbális-racionális tevékenységeinkre is, erre nézve érdekes utalást tesz Bernard Hibbitts *The Re-vision of Law: The Pictorial Turn in Americal Legal Culture* című előadásában. A jog – írja Hibbitts – „valóságos, noha ritkán formális értelemben ott él a bírósági épület architektúrájában, a bíróság termének ikonográfiájában, az ügyvédek gesztusai-

36 Critchley: Kinesics – Gestural and Mimic Language: An Aspect of Non-Verbal Communication. Az *Aphasiology and Other Aspects of Language* c. gyűjteményes kötetben. London, Edward Arnold, 1970, 297. A Kinesics-tanulmány, részben, Critchley *The Language of Gesture* című, jóval korábbi könyvén (London, Arnold, 1939.) alapszik. – Részletesebben ismertetem Critchley, továbbá David Efron (*Gesture and Environment*. New York, King's Crown, 1941, újranyomtatva 1972: *Gesture, Race and Culture*, The Hague, Mouton) vonatkozó nézeteit *Bevezetés a kommunikációfilozófiába* c. virtuális stúdiumvázlatomban, l. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/bevkm_long.htm

37 *Kinesics...*, jelzett hely, 305. sk.

38 „[D]eaf communities have survived for centuries as 'oral cultures' (thugh the epithet 'oral' is ironically inappropriate here) with strong traditions of live story-telling." (Rosemary Sassoon–Albertine Gaur: *Signs, Symbols and Icons: Pre-history to the Computer Age*. Exeter, Intellect Books, 1997, 119.)

ban". Másrészt a gesztusok hagyománya persze kezdettől fogva átszűrődött a *képi ábrázolás* stílushagyományaiba. A Trois Frères-barlang varázslófigurájának rajza rituális táncmozdulatot őriz; a Kalahári-sziklaképek sajátosan ég felé tárt karú, absztrakt emberalakokat mutatnak; Karl Sittl a görögök és rómaiak taglejtéseit nemcsak korabeli szövegek, de korabeli műalkotások alapján is rekonstruálhatja;[39] görög vázarajzokon ábrázolt patetikus gesztusok az itáliai reneszánsz közvetítésével Dürerig hatnak.[40]

Képi hagyományozás

Elméletét Donald *A Mind So Rare: The Evolution of Human Consciousness* című, most kiadott könyvében[41] építi tovább. A könyvről részletes ismertetést közölt Pléh Csaba,[42] magam most Donald gondolatmenetének ahhoz a pontjához szeretnék kapcsolódni, ahol a szerző a szóbeli hagyományozás és az emlékezet külső, szimbolikus segédeszközei közötti kölcsönös viszonylatokat taglalja.[43] Szemben az első – egyiptomi és sumer – írásrendszerekkel, amelyek használata írástudók elkülönült osztályához kötődött, a jóval korábban kialakult *vizuális szimbólumok,* így jelesül a barlangképek közvetlenebb szerepet játszhattak az emberek életében, gondolkodásukban, rítusaikban. Szerves kapcsolat áll fenn, sugallja Donald, a mimézis ősi kultúrája és a képies ábrázolás között. Hogy a kapcsolat esetleg még a Donald által feltételezettnél is eredendőbb lehet, erre vonatkozóan a közelmúltban a pszichológus Humphrey fogalmazott meg hipotézist.[44] A pszichológiai szakirodalom feldolgozta egy 1967-ben, Nottinghamben született autista kislány – Nadia – esetét. Nadia hatéves korában még semmiféle verbális kifejezésre nem volt képes, viszont hároméves korától rendkívüli rajztehetséget mutatott. Rajzai naturalisztikusak, perspektiviku-

39 Karl Sittl: *Die Gebärden der Griecher und Römer.* Leipzig, Teubner, 1890.

40 A klasszikus tanulmány: Aby Warburg: *Dürer und die italienische Antike* (1906), újranyomtatva a Dieter Wuttke által szerkesztett Aby M. Warburg: *Ausgewählte Schriften und Würdigungen* c. kötetben, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1980.

41 New York, W. W. Norton & Co., 2001.

42 L. Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok.* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

43 Id. kiad., 305. skk.

44 Nicholas Humphrey: Cave Art, Autism, and the Evolution of the Human Mind. *Cambridge Archeological Journal,* 8:2 (1998).

sak, fotografikus pontosságúak voltak. Humphrey mármost feltűnő hasonlóságot lát Nadia rajzai és kőkorszaki barlangrajzok között. Hipotézise: a gyermekrajz jellegű primitív ábrázolások azt a sorvadást tükrözik, amelyet vizuális reprodukciós készségeinkben a verbális nyelv dominánssá válása okoz; a kőkorszaki barlangrajzok naturalizmusa arra mutat, hogy a szónyelv jóval később alakult ki, mint azt eddig hittük. Ha Humphrey hipotézise helytálló, akkor Donald eredeti elmélete módosításra szorul: eszerint a nyelv előtti, mimetikus kultúra talaján előbb a tárgyias-vizuális külső szimbolizáció jön létre, s csak azután a szónyelv.

Donald és Humphrey elgondolásai alapján a képi hagyományozás őseredeti szerepének igencsak látványos – számomra, bevallom, vonzó – elmélete építhető fel, ám nélkülük is érvelni lehet amellett, hogy a barlangrajzok nem egyszerűen rituális-vallásos vagy éppen művészi indítékokból születtek, hanem a *tudásmegőrzés-tudásátadás* igényével. 1982-ben jelent meg John Pfeiffer *A kreatív robbanás* című könyve. Pfeiffer a felső paleolitikum szerszámkészítő forradalmának elemzéséből indul ki. Az emberi világ komplexitásának hatalmas megnövekedéséről beszél, valóságos információrobbanásról, mely kikövetelte úgymond a „törzsi enciklopédia" megújítását. Utóbbi kifejezés Eric Havelockot idézi, és valóban, Pfeiffer munkája úgyszólván a szóbeliség–írásbeliség paradigmán alapuló havelocki tradícióelmélet tárgyi-vizuális emlékekre összpontosító kiegészítése vagy párja.[45]

A képies ábrázolásokon túl Pfeiffer persze figyelmet szentel a nonfiguratív alakzatoknak, *vizuális jeleknek* is. A barlangrajzok között számtalan ilyen van. Túlnyomó többségük megfejtetlen, s immár talán örökre megfejtethetetlen, ám ismerős jelekre is akadunk. Ilyen például a Chauvet-barlangban található harmincezer éves *kereszt*. A kereszt, különböző változataiban, az emberi vallást és kultúrát végigkísérő leggazdagabb és legmaradandóbb geometriai szimbólum; ősi és univerzális alakzat, mely mintegy a kozmoszt képezi le a négy irány mozzanatára csupaszítva. Általánosabban a kettősség és egység jelképe; formáinak, előfordulásainak és jelentéseinek akár csak hozzávetőleges érzékeltetése is sokszorosan túlnőne jelen előadás keretein. A perzsa, zsidó és római világban kegyetlen és megalázó kivégzésre utal, majd Krisztus megfeszítésének jele, mely a keresztény szimbolikán belül megint számos változatban él tovább. Így az eljövendő életet és újjászületést jelentő egyipto-

45 John E. Pfeiffer: *The Creative Explosion: An Inquiry into the Origins of Art and Religion*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1982, l. különösen a 121. skk. és 185. skk. lapokat.

mi *ankh* hieroglifa kopt keresztté alakult. A kereszténység terjedése során a kereszt szimbólum a különböző helyi kereszttradíciók örökébe léphetett, és új jelentéssel láthatta el azokat.[46] A kereszt mint képi hagyomány ott is, ma is a tartalmakat látszik hordozni – mondjuk, a városi népművészet világában –, ahol e hagyomány szövegszerű háttérismeretét aligha feltételezhetjük.

Ismerős jel a nyíl is, melyet a barlangrajzokon sok helyütt és sok formában ott találunk, így például stilizált alakban a Niaux-barlangban, a francia Pireneusokban, 13–14 000 évvel ezelőtt készült bölényképen. Naturalisztikusabb nyílábrának fogható fel az a három különböző alakzat, amelyet Cosquer tenger alatti barlangban, Marseilles közelében, egy-egy fóka-, ló-, illetve dámszarvas-ábrázoláson fedeztek föl, továbbá az a két alakzat, amely ugyanazon helyszínen valamilyen meghatározatlan fajtájú állatrajzon a nyaki részbe látszik fúródni.[47] A nyíl áthatolást, halált és szerelmet szimbolizál, a távolság megsemmisítését jelképezi. Ámor szívbe fúródó nyila évezredes, ma is eleven képi hagyomány. Viszonylag új keletű szimbólum a nyíl mint diagrammatikus leírásokban szereplő iránymutató – Ernst Gombrich a 18. századra datálja keletkezését.[48] Említsük meg, hogy a nyíl eredetileg *természetes jel,* ikonikus hasonmás; ám olyan kultúrák tagjai számára, amelyek a nyílvesszőt nem ismerik, csak akkor jelent valamit, ha konvencionális jelentését elsajátították. Egy korábbi konferencián már utaltam Colin Beardon ikonikus nyelvére, s abban is a „férfi a városba megy" jelentésű sematikus képre,[49] ahol is a mozgás tényét és irányát nyíl jelzi. Beardon azt javasolja, hogy adott esetben – megértési nehézségeknek elejét veendő – a nyilat ténylegesen az embert ábrázoló ikon *mozgatásával* helyettesítsük. Ezzel a szimbólum, mondhatjuk, újra képpé válik – a sok tízezer éves képi hagyomány visszavezet a gyakorlat életvilágába.

46 Első, rövid tájékozódásként vö. pl. Jack Tresidder: *Dictionary of Symbols: An Illustrated Guide to Traditional Images, Icons, and Emblems.* San Francisco, Chronicle Books, 1998 vagy pl. Carl G. Liungman: *Dictionary of Symbols.* (1974, eredetileg svéd nyelven.) New York, Norton & Co., 1991.

47 L. Jean Clottes–Jean Courtin: *The Cave Beneath the Sea: Paleolithic Images at Cosquer.* New York, Harry N. Abrams, Inc., 1996. (Eredetileg franciául, 1994.)

48 Ernst Gombrich: Pictorial Instructions; a szerző *The Uses of Images: Studies in the Social Function of Art and Visual Communication* c. kötetében. London, Phaidon Press, 1999.

49 Beardon: Discourse Structures in Iconic Communication c. tanulmányát követve, amely az *Artificial Intelligence Review* 9. évf. 2–3. számában jelent meg 1995-ben. A tanulmány fellelhető a http://www.esad.plym.ac.uk /personal/C-Beardon/papers/9508.html webhelyen.

Még csak jelzésszerűen sincs itt módom érinteni a képi hagyományozás olyan nyilvánvaló témáit, mint, mondjuk, az ezoterikus jelek átadása-átvétele az alkímia történetében vagy a képzőművészeti stílusok roppant problématikája – miközben utóbbival kapcsolatban nem tudom nem bevallani, hogy Gombrich *Művészet és illúziójának* nyitófejezetét a mai napig mérvadónak tartom. Nem vállalkozhatom arra sem – holott tartalmilag igencsak indokolt volna –, hogy érdemben említsem a *Történelem – kép: Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon* címmel nemrégiben rendezett kiállítás – illetve megjelentetett kötet[50] – némely eredményét, többek között mai osztályülésünk elnökének, Marosi Ernőnek ragyogó bevezető tanulmányát. Érvelésemben törésként érzékelem, hogy nem lesz időm kitérni a képteológia vonatkozó kérdéseire, így kép és szó, reformáció és egyházi hagyomány kérdéseire sem – ám hadd utaljak itt legalább Hans Belting kiváló, nemrég magyarul is kiadott munkájára, a *Kép és kultusz*ra![51] Előadásom befejező pontjához eljutandó már csak arra van lehetőségem, hogy egészen röviden szemelgessek Erwin Panofsky klasszikus gondolatmenetéből a szöveges és az ábrázolásbeli hagyomány divergenciáit illetően az antikvitás és a reneszánsz közötti történeti időszakban, s hogy utaljak Hajnal és Ivins kommunikációtechnológiai közegű ama érveléseire, amelyek Panofsky gondolatmenetét, végül is, kiegészítést igénylőnek mutatják.

Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába című, 1939-ből származó tanulmányában Panofsky utal arra, hogy a klasszikus antik mitológia a középkorban nem ment ugyan feledésbe, ám azt – olykor még az itáliai quattrocentóban is, előtte azonban általánosan – úgymond „igen megromlott hagyományból"[52] ismerték. Utal azután Boccaccio *Az istenek származása* című, 1350-től haláláig írt enciklopédikus munkájára, melyben a szerző „tudatosan igyekszik visszanyúlni az eredeti antik forrásokhoz és összevetni őket egymással. Az ő értekezése jelenti a klasszikus ókor kritikai, illetve tudományos szemléletének kezdetét..."[53] Hadd állítsak itt, közbevetőleg, Panofsky megfogalmazása mellé két másik idézetet. Az elsőt Jack Goody és Ian Watt *Az írásbeliség következményei* című tanulmányából. A Kr. e. 6–5. sz. görög logográfusai, akik „lejegyezték

50 Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000.

51 Hans Belting: *Bild und Kult*. München, 1990. – *Kép és kultusz*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

52 Erwin Panofsky: Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába; Panofsky *A jelentés a vizuális művészetekben* c. kötetében. Budapest, Gondolat, 1984, 296.

53 Uo. 297.

a múltból szóban áthagyományozott származástörténeteket, kronológiákat és kozmológiákat", ellentmondásokat fedeztek föl – mint Goody és Watt jelzi – mind egyes hagyományokon belül, mind a különböző hagyományok között, s nekiláttak, hogy „kritikai és racionális erejükkel új individuális szintézist alkossanak".[54] A második idézet, Elizabeth L. Eisenstein *A könyvnyomtatás mint a változás hajtóereje* című könyvéből: „Nyilvánvaló, hogy a gazdagabban megrakott könyvespolcok megnövekedett lehetőséget kínáltak különböző szövegek tanulmányozására és összehasonlítására.... Az ellentmondások láthatóbbá váltak; az eltérő hagyományokat nehezebb lett összeegyeztetni."[55] Az a gazdagodás, amelyre Eisenstein utal, a könyvnyomtatással valóban igencsak fölgyorsult, ám – amint arra Hajnal István figyelmeztet – az egyetemi másolóműhelyek megszerveződése nyomán már a 13. században érzékelhető volt. Előtte a 10–11. század éppenséggel az *írásfelejtés* kora.[56] Ebben a korban a tudásanyag megőrzésében-átadásában újra tetemes szerepet játszik az a szájhagyomány, amely a görög felvilágosodás óta visszavonulóban van, s a 14. századra immár ismét visszaszorul. Panofsky valójában ezt a jelenséget veszi észre. Amit viszont nem vesz észre, s amire Ivins figyelmeztet: a 15. századot megelőzően nem létezett a képnyomatok technikája, a kézzel másolt képek másolásról másolásra *torzultak*. Vagyis amikor Panofsky azt írja, hogy a 13–14. században „hasadás" jön létre „egyfelől a nem-klasszikus jelentéssel felruházott klasszikus motívumok, másfelől a nem-klasszikus figurákkal és nem-klasszikus kompozíciókkal megjelenített klasszikus témák között", s hogy ennek magyarázatát

54 Id. kiad., 45.

55 Elizabeth L. Eisenstein: *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, I. köt., 74. sk. *Megjegyzés:* Már azáltal, hogy több szétszórt adatot tettek hozzáférhetővé, hogy megnövelték az arisztotelészi, alexandriai és arab szövegek kibocsátását, a nyomdászok ösztönözték ezen adatok rendszerezését. Némely középkori partvonaltérkép már régóta pontosabb volt, mint számos antik megfelelője, ám kevesen pillanthatták meg akár ezt, akár azt. Amiként különböző régiókból és korszakokból származó térképek kapcsolatba kerültek egymással az atlaszok kiadási munkálatai során, akként kerültek össze tudós szövegek bizonyos orvosok és csillagászok könyvtáraiban.

...Mielőtt számot próbálnánk adni a haladás „eszméjéről", jobban tesszük, ha alaposabban megszemléljük azt a másolási folyamatot, amely nemcsak javított kiadások sorát tette lehetővé, de a rögzített adatok állandó felhalmozását is.

56 Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1921.

„kézenfekvő az ábrázolásbeli és a szöveges hagyomány eltérésében keresni",[57] akkor ehhez hozzátehetjük: a kétféle hagyomány eltérésében viszont alighanem szerepet játszik az írásos átadás-átvétel fokozódó hűsége és a képi átadás-átvétel folyamatos gyatrasága közötti különbség is.

A képi hagyományozás természetének történeti változásait illetően Ivins munkája alapvető megfigyelésekkel szolgál. A képsokszorosítás megfelelő technológiájának hiánya az európai történelem során, úgy 1400-ig, a tudományos – s ezzel a racionális – gondolkodás fejlődésének egyik fő akadálya volt. Az idősebb Plinius *A természet históriája* című, az 1. században született műve némely igencsak tanulságos passzusban írja le a görög botanika mint tudomány teljes kudarcát. Hadd idézzem itt e passzusok Ivins által adott drámai összefoglalását: „A görög botanikusok felismerték, hogy leírásuk érthetőségéhez szükség van képekre is. Ezért megpróbálkoztak a képek alkalmazásával, de ezeket csak olyan módszerekkel tudták előállítani, amelyek alkalmatlanok voltak a vizuális tények teljes és pontos megismétlésére. Az egymást követő másolók keze végeredményben olyan torzulást eredményezett, amely nemhogy segítette volna, de gátolta a verbális közlés megvilágítását és pontosítását."[58] A másolók egymást követő nemzedékei, mondhatjuk, *diszfunkcionális hagyományt* tartottak fenn. Ivins szerint a képnyomtatás találmánya a kommunikáció történetének sokkal forradalmibb eseménye volt, mint a könyvnyomtatás feltalálása fél évszázaddal később. A képek többé-kevésbé pontosan megismételhetők lettek, ám még igencsak távol álltak attól, hogy adott természeti tárgyak hű leképezései legyenek. Az 1483 körül Rómában kiadott úgynevezett *Pseudo-Apuleius* egy 9. századi botanikai kézirat nyomtatott változata, ábrái a kézirat illusztrációi alapján készültek, s bármiféle növényazonosításra természetesen alkalmatlanok. Ehhez képest az 1485-ben megjelentetett *Gart der Gesundheit* szerzője – mutat rá Ivins – már lényegesnek tartotta, hogy képeit ténylegesen természet után fesse avatott mester. A természet utáni ábrázolás – hadd idézzem fel Gombrich vonatkozó érveit – a hagyományos sémák racionális korrekcióját jelenti. A korrekciónak persze határai vannak. Ivins emlékeztet arra, hogy amikor például Lessing a *Laokoón-szobor*ról írt, nemcsak an-

57 Panofsky, id. hely, 296.

58 Ivins: *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Enciklopédia Kiadó, 2001. 18. Megjegyzem, hogy a magyar kiadás – talán megmagyarázhatóan, talán érthetően, de mégiscsak képtelen módon – nem tartalmazza az eredeti kiadás illusztrációit.

nak eredetijét nem látta, de a létező ábrázolások alapján nem is tudhatta, hogy az pontosan hogyan nézett ki. „Mindegyik metsző" – írja Ivins –, „természetesen úgy formálta meg az információt, ahogy azt az ő [metszési stílusának] racionalitáshálója megengedte.... Az elkészült vizuális kijelentések közt azonban olyan nagy különbség mutatkozik, hogy csak [a] történelmi képzelőerő [megfeszítésének] segítségével feltételezhető, hogy ezek az egymástól ennyire különböző képek ugyanarról a dologról szólnak".[59] A fényképezés eljövetelét megelőzően nem létezett olyan technológia, amely alkalmas lett volna *egyes* tárgyak pontos képi ábrázolására. Ezzel együtt is, hangsúlyozza Ivins, a 18. század végétől kezdve az olcsó, illusztrált könyv a tömeges önképzés eszközévé, radikális felvilágosító közeggé vált. „Franciaországban úgy tart[ott]ák" – írja Ivins –, „hogy a tehetség előtt a céheket megszüntető forradalmi törvény nyitotta meg az utat, de a kézműipart gyakorlatilag ezek a [...] könyvek szabadították fel, mert függetlenül attól, hogy az olvasó mennyire volt gazdag vagy tanult, elég volt, ha tudott olvasni, és megértette [az egyszerű] képeket."[60]

Hagyomány a multimédia korában

Augustus és a képek hatalma című könyvében Paul Zanker[61] lenyűgözően mutatja be, hogy az Kr. e. 2. századtól kezdve a görög képzőművészet behatolása miképpen bomlasztotta a tradicionális római társadalmi viszonyokat; de azt is, hogy az új, konszolidált hatalom idején létrejövő vizuális világ miképpen járult hozzá az elkövetkezendő időszak tartós birodalmi nyugalmához. A képek megbékítenek és fölforgatnak, béklyóba kötnek és fölvilágosítanak. Fölvilágosító, autonóm, racionális erejüket néhány éve az „ismeretfilozófiailag nyílt társadalom" mozgatójának nevezhette Barbara Stafford.[62] A képek – írja Stafford – aláássák üres bizonyosságainkat. S a globális multimédia korában mind az úgymond „tradicionális", mind a „modern" társadalmak tagjai szembekerülnek az alternatív életmódok látványával. Vegyük észre ugyanakkor, hogy a kép manapság egyre inkább *mozgóképet* jelent; a képi logika racionális

59 *A nyomtatott kép...*, 59. sk. A szögletes zárójelekkel az – általánosságban igen jó – fordítás korrekcióit jelzem.

60 Uo. 20.

61 Paul Zanker: *Augustus und die Macht der Bilder.* München, Beck, 1987.

62 Barbara Maria Stafford: *Good Looking: Essays on the Virtue of Images.* Cambridge, MA, MIT Press, 1996.

lehetőségeit valójában a videó s az animáció valósítja meg – ez Mitchell Stephens nemrég megjelent munkájának tézise.[63]

Előadásom egy korábbi pontján idéztem David Riesmant, aki az 1950-es években úgy vélte: a könyvek utáni világ a manipuláció és demagógia veszélyét hordozza, hiszen sem a rádióbeszéd, sem a film nem teszi lehetővé az egymás után pergő részletek egymással való összevetését, kritikai-racionális összehasonlítását. Stephens munkája ehhez képest ama technológiai fázis kognitív potenciálját elemzi, amely fázis a mozgókép időben egymásra következő elemeinek térbeli-egyidejű egymásra vetítését immár magától értetődően lehetővé teszi. Hadd mutassak, befejezésül, példát ilyen egymásra vetítésre. Koestler Artúr *A teremtés aktusa* című könyvében[64] leír egy logikai feladványt, mely a hegyi szentélyhez fölzarándokló, majd ugyanazon úton néhány nap múlva visszatérő buddhista szerzetesről szól, azt kérdezvén, hogy vajon van-e az útvonalnak olyan pontja, amelyet a szerzetes oda s vissza ugyanabban a napszakban, órában és percben érint. A verbális-matematikai gondolkodás hagyománya szerint a feladvány megoldhatatlan; az alkalmas animáció azonnal választ ad.

A hagyomány filozófiája legmélyebb paradoxonának előadásomban azt mondtam, hogy minél inkább meggyőződünk valamely tradíció követésének tényleges *hasznosságáról*, annál kevésbé érezzük az adott tradíciót mintegy bensőleg kötelezőnek – vagyis tradíciónak. Úgy gondolom, hogy a multimedialitás világában ez a paradoxon kevésbé élesen jelentkezik, hiszen a dinamikus kép szöveggel ötvözve azt a közeget alkotja, amely – híradásban, narrációban, politikai és tudományos érvelésben – az emberiség eddigi története során a leginkább racionális gondolkodásra és legradikálisabb felvilágosításra ad lehetőséget. Ugyanakkor a kép erősebben és közvetlenebbül hat az érzelmekre, az egyes egyének közötti intenzívebb kommunikációt és kölcsönös azonosulást inkább lehetővé teszi, mint a puszta szöveg. Az interaktív multimediális közegben közösségiség és racionalitás optimális viszonya valósulhat meg.

63 Mitchell Stephens: *The Rise of the Image and the Fall of the Word*. New York, Oxford University Press, 1998.

64 Arthur Koestler: *A teremtés*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998. (Eredetileg: *The Act of Creation*. London, Hutchinson, 1964.)

Romsics Ignác
az MTA levelező tagja

A MAGYAR BIRODALMI GONDOLAT

Elhangzott 2002. február 21-én

A magyar miniszterelnökség 1915. augusztus 24-i postájában – a szokásos adminisztratív jellegű kormányzati ügyiratok, levelek és meghívók mellett – egy viszonylag terjedelmes, 20 gépelt oldalas, különös emlékirat lapult. A memorandum címzettje gróf Tisza István miniszterelnök, szerzője és feladója pedig seprősi Paikert Alajos jogász és közgazdász, a Magyar Közgazdasági Társaság főtitkára és a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* szerkesztője volt. Az elaborátum Magyarország hadicéljaival, illetve a háború utáni új világrenddel és ebben az új világrendben Magyarország helyével foglalkozott. Az irat fedlapján a *Germán–Turán Államszövetség* cím díszelgett.

A központi hatalmak háborús győzelmét feltételezve a szerző egy olyan német–osztrák–magyar központú hatalmi blokk kialakulásával számolt, amely az egész eurázsiai kontinenst dominálta volna, s amelyen belül a Habsburg Birodalomhoz tartozó Magyar Királyság is nagyhatalmi szerepet tölthetett volna be. A szerepnövekedés elsődleges forrásai azok az új területek lettek volna, amelyeket a győzelem után Magyarország annektált vagy gyámság alá helyezett volna. A megszerzendő és Magyarország integráns részévé váló területek között szerepelt az addig Bécsből adminisztrált Dalmácia nagyobbik – a Zárai-csatornától a Neretva torkolatáig terjedő – része, a Fiuméval szemközti Kvarner-öböl szigetei, Bosznia-Hercegovina

északi és nyugati fele, valamint Észak-Szerbia a Duna folyásától délre mintegy ötven kilométeres szélességben. Ugyanebből a régióból Észak-Dalmácia, vagyis Zára és környéke a horvát tengerparttal, valamint a boszniai Biháccsal és környékével együtt Horvát-Szlavónia részeként kapcsolódott volna a Magyar Királysághoz. A memorandum születésekor Románia még őrizte semlegességét. Vele kapcsolatban a szerző ezért két lehetőséggel számolt. Arra az esetre, ha a központi hatalmak oldalán kapcsolódna be a háborúba, tagállami státust kínált számára az elképzelt eurázsiai államszövetségben. „Ha azonban ellenünk fordul – írta –, legyőzzük és egész terjedelmében, Bessarábiával együtt Magyarországhoz csatoljuk." A Germán-Turáni Államszövetség tagállama lett volna még a Balkán-félszigetről Montenegró, Görögország, Bulgária és Albánia – az utóbbi egy „magyar főúr" fejedelemsége alatt –, Kis- és Közép-Ázsiából a Török Birodalom, Perzsia és Afganisztán, a Távol-Keletről pedig Kína, Sziám és Japán. Északnyugat- és Északkelet-Európa az Atlanti-óceántól Szentpétervárig az államszövetség német feléhez tartozott volna, kivéve Lengyelországot, amely egy Habsburg királlyal a trónján az osztrák–magyar maghoz kapcsolódott volna. S végül – ahogy ez az imperializmusok korában egy nagyhatalom esetében szinte természetes is – a Magyar Királyság gyarmati területeket is szerzett volna, éspedig Észak-Afrikában a líbiai Barka tartományt (Cirenaica), Kelet-Afrikában Szomáliát és „esetleg" Nyugat-Afrikában Francia-Kongó északi részét.[1]

Az első világháború éveiben tucatjával készültek, sőt jelentek is meg különböző orgánumokban az ilyen és ehhez hasonló, a történészek mellett minden bizonnyal a pszichológusokat is elgondolkodtató ábrándos hadi- és béketervek. Ezeket a ma perspektívájából nézve realitás és ábránd kóros méretű diszkrepanciájának a tüneteit magukon viselő, paranoid víziókat közvetlenül nyilvánvalóan a háborús hódítás igézete váltotta ki a múlt arra hajlamos szereplőiből. Gyökereik azonban jóval messzebbre nyúltak vissza, utóéletük pedig – ha eltűntek egyáltalán – a 20. század utolsó harmadáig terjed. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a Paikert Alajos látomásához hasonló, a Kárpátok medencéjén, azaz a Szent István-i állam határain túlterjeszkedő hódító elképzelések, amelyeket összefoglalóan magyar birodalmi gondolatnak nevezünk,

– milyen mértékben jellemezték a 19. és a 20. századi magyar politikai gondolkodást;

1 Országos Levéltár, Budapest. K 467. Gróf Tisza István félhivatalos levelezése. 1917–100. res.

– mi volt a motivációs bázisuk; és
– volt-e valaha is némi realitásuk, vagy pedig a megalománia és az illúziókergetés azon aleseteiként kell számon tartanunk, amelyeket a politikatörténet és a társadalomlélektan szempontjait oly gyümölcsözően alkalmazó Bibó István a politikai hisztéria és frusztráció, azaz a valóság és a vágyak közötti kóros mértékű egyensúlytalanság sajátságos állapotaként diagnosztizált.[2]

Elöljáróban szeretnék emlékeztetni rá, hogy a Kárpátok medencéjén túlterjeszkedő magyar nagyhatalom – eltérően több kelet- és közép-európai nép történelmi mitológiájának hasonló természetű toposzától – a Szent István uralkodását követő 500 évben többször és több évtizeden át realitás volt. A középkori magyar birodalom kialakulása I. (Szent) László és I. (Könyves) Kálmán uralkodása alatt kezdődött a 11. század végén és a 12. század elején. Ekkor került a Magyar Királyság függőségébe Szlavónia, Horvátország és Dalmácia, majd 1136-ban, II. (Vak) Béla uralkodása idején, Bosznia is. A lendületes expanziót az új életre kelt Bizánci Császárság ezt követően néhány évtizedre megakasztotta. A 12. század végén és a 13. század első felében, III. (Görög) Béla és utódainak az uralkodása idején azonban újabb balkáni területekre terjedt ki a Magyar Királyság befolyása, sőt függőségébe – ámbár többnyire csak névleges függőségébe – került Halics és Lodoméria is. Ezt a magyar birodalmat a 13. század közepén a tatárok támadása döntötte meg. A 14. század folyamán, Károly Róbert és I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt azonban az Árpád kori birodalom minden elveszített területe visszakerült a magyar koronához, sőt újabb balkáni fejedelemségek is meghódoltak. Legnagyobb kiterjedését a középkori magyar birodalom I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt érte el a 14. század második felében, amikor – ha három tenger nem mosta is hazánk határait – a Lengyelország és Magyarország közötti perszonálunió révén Lajos közvetett uralma, illetve befolyása a lengyel–litván síkságtól déli irányban valóban az Itáliai-félszigetig, illetve a Duna deltájáig, tehát a Fekete-tengerig terjedt.

Az Anjou kori magyar birodalomnak ismét egy keletről érkező hódító nép, az oszmán-török vetett véget. Némileg más kontúrokkal, az ún. balkáni melléktartományok és bánságok egy része nélkül, viszont nyugaton Stájerországgal, Belső-Ausztriával, Morvaországgal és Sziléziával kiegészülve a 15. század második felében Hunyadi Mátyásnak átmenetileg ugyan si-

2 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt., 1935–1944. Vál. és szerk. Huszár Tibor, Vida István, Nagy Endre. Budapest, 1986, Magvető. 295–635., különösen 327–364.

került egy újabb magyar birodalmat összekovácsolnia, ám elégséges belső kohézióval ez sem rendelkezett. A nagy király 1490-es halála után a birodalom egyre inkább dezintegrálódott, mígnem a 16. század közepére a török martalékává vált.

A középkori magyar birodalom bukása ismeretes módon a szűkebb értelemben vett magyar állam három részre szakadását is maga után vonta. A 150 éves szétszakítottság állapota és a meg-megújuló harcok olykor a törökkel, olykor a némettel és nemritkán mindkettővel maradandó nyomokat hagytak a magyar lelkületben és politikai gondolkodásban egyaránt. A „két pogány közöttiség" és a sajátos magyar út, az ún. harmadik út eszméje egyaránt erre az időre nyúlik vissza. Ugyanakkor – és ezzel rátérünk tanulmányunk tulajdonképpeni témájára – a magyar birodalmiság és az ezzel azonosított magyar nagyság emlékképe is megőrződött. Ha a felvilágosodás és a romantika korának, vagyis a 18. század második és a 19. század első felének politikai irodalmát és tankönyveit megvizsgáljuk, szinte minden esetben azt találjuk, hogy a sivár jelennel szembeállított dicső múlt szinonimája a középkori magyar birodalom egyik vagy másik verziója. Táncsics Mihálynál és Vahot Imrénél Nagy Lajos; másoknál, így például a nemzeti megújulás első átfogó tervét kidolgozó Decsy Sámulnél vagy Kölcseynél és Aranynál Hunyadi Mátyás.[3]

A magyar birodalmiság eszméje azonban korántsem maradt meg a régi dicsőségre emlékező nosztalgia tárgykörében, hanem a hódoltsági állapotból föleszmélő és az új magyar állam- és nemzeteszme adekvát formáit kereső szellemi és politikai elit kívánatos jövőképeként is megjelent. Az említett Decsynél 1790-ben még csak abban a formában, hogy mint az európai nyelvek között legszebb és „belső indulatainknak ki-nyilatkoztatására" legalkalmasabb nyelv, a magyar nemcsak a történelmi magyar államrészek mindenki által beszélt nyelve, hanem három generáción belül európai *lingua franca* is lehet, miután „minden fejedelmi udvarokból ki-üzi a' Frantzia nyelvet".[4] A napóleoni háborúk hatására merészebben álmodó fiatal Horvát Istvánnál, Virág Benedeknél és néhány kisnemesi társuknál

3 Stancsics Mihál: *Magyarok története kérdések- és feletekben.* Buda, 1841, 17.; Vahot Imre: I. Mária Királynő. In Kubinyi Ferenc és Vahot Imre: *Magyar- és Erdélyország képekben.* II. köt. Pest, 1854, Emich Gusztáv, 3.; D. Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénikszavagy hamvából fel-támadott magyar nyelv.* Bécs, 1790, Trattner János Tamás, 272. – További példákra a 17. századból lásd Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században).* Budapest, 1937, 120–122. Vö. György Dalos: Mythen–Lehren–Lehrbücher. In *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama.* Hrsg. von Monika Flacke. München, Berlin, 1998, Deutsches Historisches Museum, 540–548.

4 D. Decsy Sámuel: i. m. 155.

1809-ben, a császár május 15-i proklamációja és seregének június 14-i győri győzelme után azonban már így: „A legjobban tennénk, ha egy követség által királyt kérnénk Napóleontól országunknak. A büszke, atyafiait szerfölött elősegítő Corsus örömest teljesítené kérésünket. Ez által a nagy francia erővel szorosabb egységre lépnénk, és könnyebben megnyerhetnők Szerbia, Bosznia, Dalmácia és Bulgáriának országunkhoz kapcsoltatását. Így nagy darab termékeny földet és az Adriai, meg a Fekete-tengeren szép kereskedést szerezhetnénk. Föléledvén bennünk a nemzetiségi érzés, mi dicső polcra nem emelkedhetnék országunk. Arra, kávés vagy kukta volt-e királyunk, nem figyelmezek. Senki a fejedelemséggel elejentén nem született. Valóságos király előttem az, ki megérdemli, hogy népeken uralkodjék. Az ausztriaiakkal mi boldogulni soha nem fogunk."[5]

Napóleon bukásával a hozzákötődő remények is szertefoszlottak. A reformkor íróit és gondolkodóit ismeretes módon szorongó pesszimizmus, a nemzet pusztulásától való egzisztenciális félelem hatotta át. Vörösmartyra, Kölcseyre és Bajzára éppúgy jellemző volt ez, mint Széchenyire. A középkori magyar birodalom iránti nosztalgia és újrateremtésének a vágya mindazonáltal megmaradt, sőt a reformkor végére az elit történelmi és politikai tudatának jellemző toposzává vált. John Paget vagyis Paget János, aki angol orvosból lett erdélyi földbirtokos, s akinek a házasságát Wesselényi Polixénával Jósika Miklós *(Az élet útjai)*, a szabadságharc alatti bravúros hőstettét pedig Jókai Mór *(Egy az Isten)* örökítette meg, 1839-es úti beszámolójában *(Hungary and Transylvania)* így diagnosztizálta ezt a frusztrált, a valós nagyság és a valós pusztulás történelmi ciklikusságából eredeztethető lelkiállapotot: „Régi közmondás, hogy »borban az igazság«, de ezt egy nép sem példázhatná jobban, mint a magyar. Amint a nevetségességtől való félelem elillan, rögtön erőt vesz rajta az ellenállhatatlan vágy, hogy szülőföldje balsorsán keseregjen. Szegény és gazdag egyaránt Corvin Mátyás idejét sírja vissza, azt a képzeletbeli aranykort, melyben Magyarországot tisztelet övezte külföldön, s a népnek jó sora volt odahaza. Anya nem sirathatná keservesebben elvesztett gyermekét, mint a bortól elérzékenyült magyar Hunnia letűnt dicsőségét."[6]

5 *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809.* Szerk. Temesi Alfréd, Szauder Józsefné. Budapest, 1967, Tankönyvkiadó, 435. Vö. Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. In Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok.* Budapest, 2001, Osiris, 163–245., különösen 172–186. és 234.

6 John Paget: *Magyarország és Erdély. Válogatás.* Szerk. Maller Sándor. Budapest, év nélk., Helikon, 159.

Egy pszichológus valószínűleg nem habozna ezt a mentális állapotot az obszesszív neurózis egyik aleseteként diagnosztizálni. A történésznek azonban – még ha a diagnózist el fogadja is – illik hozzátennie: a betegség nem korlátozódott a magyarokra. A kor német értelmiségére, amely a franciákkal és az angolokkal szemben állandó kisebbrendűségi érzéstől szenvedett, sőt olykor – mint például Hegel 1802-ben – népének teljes pusztulásától rettegett, közben pedig – mint például Friedrich Rückerts 1817-ben – Barbarossa Frigyes birodalmának újjászületését vizionálta, még később pedig *Weltpolitik*ról és/vagy *Drang nach Osten*ről álmodott, ugyanez a végletes kettősség jellemezte.[7] De hivatkozhatnánk a lengyelekre is, akik előszeretettel hasonlították sorsukat a megfeszített Krisztuséhoz, ám közben mindig a Fekete-tengerig terjedő régi Lengyel–Litván Államközösség újrateremtésére készültek; vagy a görögökre, akik a tartós török uralom miatti frusztráltságukat igyekeztek kompenzálni Nagy Sándor birodalmának gyakori idézgetésével és az etnikai határokon messze túltekintő politikai programjuk, a *Megali Idea* kidolgozásával.[8] Az Elbától keletre tehát bizonyosan másutt is megtalálható, sőt a romantika korában tipikus volt ez a teljes pusztulás és a felhőkbe kapaszkodó illuzionizmus végletei között oszcilláló kétszelleműség. De valószínű, hogy az Elbán túl, sőt az európai kultúrán kívül is jelen volt, sőt jelen van.[9]

A magyar birodalmi vágyak konkrét és részleteiben is végiggondolt politikai programmá a reformkorban nem álltak össze. Pontosan körvonalazatlan, ám kívánatos és elérendő lehetőségként azonban több reformpolitikusunk jövőképében megjelentek.

Közéjük tartozott a fiatal Pulszky Ferenc, aki 1840-ben a Duna-szabályozás kapcsán tért ki Magyarország balkáni feladataira. „...hazánk' külpoliticájának első 's fő feladata – írta könyvében –, befolyást nyerni az aldunai tartományok felett", amelyek valaha „adót fizettek a' magyar koronának,

7 Hegel szavait („Deutschland als eigener, unabhängiger Staat und die deutsche Nation als Volk vollends ganz zugrunde geht") és Rückerts *Barbarossa* című versét („Er hat hinabgenommen / Des Reiches Herrlichkeit / Und wird einst wiederkommen / Mit ihr zu seiner Zeit.") idézi Monicka Flacke: Deutschland. Die Begründung der Nationen aus der Kreise. In *Mythen der Nationen*, i. m. 101–128., idézett sorok a 101. és a 108. oldalon.

8 Stephen G. Xydis: Modern Greek Nationalism és Peter Brock: Polish Nationalism. In *Nationalism in Eastern Europe*. Ed. By Peter F. Sugar and Ivo John Lederer. Seattle, London, 1994[3], University of Washington Press, 207–258. és 310–372.

9 Erre utal például a *grandeur* és a *gloire* gyakori idézgetése a franciák körében az 1871-es vereséget követő évtizedekben vagy a 19–20. századi tartós megszállásokat és az immár fél évszázados megosztottságot azzal palástoló dél-koreai attitűd, hogy a szöuli Nemzeti Múzeumban csak a 18. századig mutatják be történelmüket, miközben kultúrájukat általában véve a kínai és japán elé helyezik.

's czímeik 's czimereik még most is ékesítik a' magyar királyt". „Ez azon politika, melly az árpádi nagyobb királyoké, melly az anjoui Károlyé 's Nagy Lajosé, melly Hunyadi Jánosé volt, melly mindig hazánk' fényét 's hatalmát növeszté..." A történelmi jogcím és a kereskedelmi érdek mellett Pulszky egy harmadik érvet is felhozott a balkáni magyar impérium újrateremtése mellett: az orográfiát. Egy országnak vagy birodalomnak a természetes határa ugyanis – írta – nem a folyam, hanem a „vízválasz", vagyis a „hegyláncz". A középkori magyar birodalom határai ezek a balkáni vízválasztók voltak, s nem kizárt, hogy a magyar határok a jövőben is ezek lesznek. „Európa nem lesz nyugodt, míg minden birodalom természetes határait vissza nem nyerendi" – jövendölte. Magyarország esetében ez azt fogja jelenteni, hogy „Nagy Lajos öröksége visszaszálland nemzetünkre, 's Magyarország még egyszer azzá lesz, mivé ezen király 's Corvin Mátyás emelték, Europa' középpontjában a' havasoktól körzött, Dunától átszelt, tengertől kétfelől mosott, szép ország" – „Európa szíve".[10]

Gróf Zay Károly, a főrendi ellenzék egyik vezető alakja, 1844-ben hasonló célt tűzött ki a birodalom, illetve a magyarság elé. „A Duna folyása jelzi azt az irányt – olvashatjuk német nyelvű röpiratában –, melyet a lotaringiai dinasztiának vállalnia kellene, ha házának hatalmát tartós biztosítékra, birtokállományának földrajzi helyzetére alapozza. Ennek megfelelően a Monarchiának a Fekete-tengerig kellene terjeszkednie, Oláhország, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Rumélia fekszik érdekkörében, és meg is illetnék a torkolattal, a Boszporusszal; mégis nem Ausztria, hanem Magyarország lenne az új császárság magja, Buda-Pest annak fővárosa."[11]

Az idősebb, tapasztaltabb és az élvonalban küzdő reformpolitikusok jövőképét ugyancsak jellemezte a birodalmi perspektíva. A „legnagyobb magyar" széles körű tevékenysége a Duna–fekete-tengeri gőzhajózás megteremtése érdekében – mint Kosáry Domokos erre már évtizedekkel ezelőtt rámutatott – objektíve „magában rejtette [...] a délkeleti irányú gazdasági vezető szerep bizonyos igényét". Sőt – továbbra is Kosáry Domokost idézve – emögött nemcsak a balkáni gazdasági befolyás igénye húzódott meg, hanem egy olyan monarchikus szövetség kialakulásának a lehetősége is, amely „az új, délkeleti nemzeti államokat kapcsolná össze Magyarországgal, ha a török birodalom felbomlanék, és helyébe valamilyen más, közös

10 Pulszky Ferenc: *Töredékes észrevételek a Dunaszabályozás 's keleti kérdés iránt.* Pozsony, 1840, Schmid Antal, 45–47. és 65.

11 Idézi Gergely András: A német nap és a kisállami bolygók. In Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001, Osiris, 166.

biztonságot nyújtó alakulatot kellene állítani a cári politikával szemben. Magyarország megmaradt volna a Habsburg monarchia keretében, de [...] saját tengelye körül forogva, megnőtt jelentőséggel, esetleg egy külön alakulat központjaként".[12]

Wesselényi Miklós a Habsburg Birodalom föderalizálását javasló, 1843-as *Szózat*ában szentelt néhány mondatot a birodalmi gondolatnak. Az erdélyi báró Széchenyihez és másokhoz hasonlóan biztosra vette, hogy akárcsak a görögök és a szerbek, előbb vagy utóbb a többi balkáni nép is megpróbálja lerázni magáról a török uralmat. A felszabaduló bosnyák, macedón, bolgár és már autonóm szerb területekből azonban nem kisebb nemzetállamokat, hanem egy olyan „alkotmánnyal felruházott szláv vagy illír királyságot" kívánt létrehozni, amelynek az élén az „ausztriai ház egyik tagja" állt volna. Szerepelt Wesselényi elképzelései között Dalmácia Horvát-Szlavóniához s ezáltal Magyarországhoz csatolása is, amely az 1790-es évektől a magyar országgyűléseken is fel-felmerült.[13]

S végül az ugyancsak erdélyi báró Kemény Dénes 1846-ban papírra vetett, de csak 1861-ben megjelent munkájára utalunk, amelyben mintegy elkerülhetetlen történelmi szükségszerűségként jelent meg „Szerb-, Bosnyák-, Bolgár- és Oláhország", valamint Moldova, Bukovina és természetesen Dalmácia majdani egyesülése a Magyar Királysággal. „Adja Isten, hogy hazánknak,/ Mint a nagykirály alatt/ Három tenger part-virányi/ Vessenek habárfalat!" – olvashatjuk a gondolatmenet verses invokációjában.[14]

Bár John Paget imént idézett „látlelete" azt sugallja, hogy a magyar birodalmi vágyak nemcsak a kívülállót mosolyogtatták meg, hanem általában még maguknak a magyaroknak is szükségük volt némi stimulálószerre ahhoz, hogy ezek a vágyak kendőzetlenül feltörjenek lelkük mélyrétegeiből, mindazonáltal a Habsburg Birodalom felbomlása vagy olyan átalakulása, amely a magyar részek befolyását növelhette volna, egyáltalán nem tartozott a teljes képtelenségek közé. Sőt még az sem, hogy a nagyobb mozgástérhez jutó Magyarország kiterjessze befolyását olyan balkáni területekre, amelyek hosszabb vagy rövidebb ideig a középkorban is ellenőrzése alatt álltak. Szerbia autonómiájának a kivívása 1815-re, az 1820–21-es és az 1831–32-es felkelések a román fejedelemség területén, Szicíliában, Pie-

12 Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, 1981, Magvető, 43–46.

13 Báró Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Budapest, 1992, Európa, 187, 193.

14 Báró Kemény Dénes: *Honegység*. Kolozsvár, 1861, Demjén László, 5–6.

montban és más itáliai államokban, Belgium és a modern Görögország 1830-as megszületése, a lengyel felkelés ugyanebben az évben, a német vámunió létrejötte 1834-ben és számos más, kevésbé konkrét fejlemény ugyanis mind azt jelezték, hogy Európa állami konfigurációja a permanens átalakulás állapotában van, s hogy a német és az olasz egység létrejötte éppenúgy idő kérdése csupán, miként az Oszmán Birodalom balkáni területeinek önállósulása és Lengyelország újjászületése. Az „éjszaki colossus", vagyis Oroszország expanzív törekvései persze kiszámíthatóan gátját képezték a balkáni magyar ambíciók valóra válásának, ám ezek kordában tartása Nagy-Britanniának – és általában a nyugati hatalmaknak – legalább annyira érdekében állt, mint a Habsburgok vagy gyökeres átalakulás esetén a magyarok dunai birodalmának. A reformkori magyar birodalmi gondolat realitása vagy irrealitása tehát részben az európai átrendeződés konkrét megvalósulási formáitól, részben pedig a számításba vett területeken élő nem magyar népek akaratától és erejétől függött.

Feltételezésünk alátámasztására több külföldi véleményt idézhetünk. A magyar függetlenség, illetve birodalmiság gondolata – érthető módon – leginkább francia földön talált támogatókra. Sully herceg 17. századi „Nagy Tervétől", amely a helyreállítandó Magyar Királysághoz csatolta volna Boszniát, Dalmáciát és az osztrák örökös tartományok egy részét is, a Rákóczit támogató XIV. Lajoson át Napóleon koráig számos olyan francia gondolkodót és politikust ismerünk, aki a Habsburgok meggyengítése, illetve a németség sakkban tartása érdekében elképzelhetőnek tartotta a régi magyar nagyhatalom új életre keltését a Duna mentén. Bár maga Talleyrand ezt nem helyeselte, a román fejedelemségek és Észak-Bulgária Habsburg Birodalomhoz csatolását 1805-ben maga is javasolta uralkodójának.[15]

A reformkori német értelmiségiek közül mindenekelőtt Friedrich List volt az, aki a magyarok aktív balkáni szerepvállalásával számolt, és pártolta is azt. A délnémet közgazdasági író, aki az 1820-as években Magyarországon is járt, és a magyarokról több alkalommal elismeréssel nyilatkozott, nagy gazdasági térségek kialakításában gondolkodott. Ezért azt szorgalmazta, hogy az 1834-ben vámunióban egyesült német államok bővítsék együttműködésüket kereskedelmi és politikai integrációvá, majd ezt köve-

15 Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. In Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből*. I. m. 163–188., Talleyrand szavai a 187. oldalon.

tően vonják érdekkörükbe a Török Birodalom balkáni területeit egészen a Fekete-tenger partjáig. A török uralmat – írta 1841-es főművében *(Das nationale System der politischen Ökonomie)* – „...egy hatalmas germán–magyar keleti birodalomnak kell követnie, amelynek határait a Fekete-tenger és az Adriai-tenger mossák, s amelyet a német és a magyar szellem éltet."[16] Az önálló magyar állam behatolása a Balkánra – amint erre Gergely András a közelmúltban felhívta a figyelmet – nem állt távol más német politikusoktól, például Heinrich von Gagerntól, a frankfurti nemzetgyűlés leendő elnökétől sem, míg Gottfried Eisenmann, ugyanezen testület tagja, nem a magyar nemzetállam, hanem – Talleyrandhoz hasonlóan – a Habsburg Birodalom balkáni terjeszkedésével számolt.[17]

Birodalmi jövőt és balkáni szerepet szánt Magyarországnak Joseph Andrew Blackwell brit üzletember – 1848–49-ben a *Foreign Office* itteni ágense – is, aki első magyarországi útja után 1837-ben így tájékoztatta benyomásairól a londoni Athenaeum olvasóit: „...reformszellem és erős nemzeti érzés uralkodik Magyarországon, ezek jövendő virágzásának és függetlenségének legjobb biztosítékai. A rövidesen bizonyosan bevezetendő reformok a már érvényben lévőkkel együtt a magyarok földjét valószínűleg egy birodalom magjává teszik, és eme birodalom északon a Kárpátokig, délen a Balkáni hegységig nyúlik majd, nyugaton az Adria partjáig, keleten pedig Besszarábiáig és a Fekete-tengerig. Ezek az Al-Duna hatalmas medencéjének határai, ezt a helyet [...] a természet is egy erős birodalom helyének szánta; bárhogy legyen is ez, Magyarország, még mostani határain belül is, elég fontos ahhoz, hogy államférfiak figyelmére méltó legyen. Ha a Habsburg császári ház tagjai józan bölcsességgel cselekszenek, még századokig viselhetik az ország első keresztény uralkodójának ősi koronáját; de talán nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy igazi magyar királyokként, nem pedig osztrák császárokként."[18]

A magyar birodalmi gondolat pontosan körvonalazatlan elképzelésből konkrét politikai programmá az 1848–49-es forradalmi időszak új körülményei közepette és következtében vált. Ezen új körülmények legfontosabbika a frankfurti német nemzetgyűlés összehívása s a küldöttek elképzelései alapján körvonalazódó, az osztrák–német tartományokra is kiterjedő

16 Idézi Henderson, William: *Friedrich List.* Reutlingen, 1980, 121–134.

17 Gergely András: A forradalmak kihívása Közép-Európában 1848-ban és A német nap és a kisállami bolygók. In Gergely András: i. m. 57–58. és 163–165.

18 *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851.* Szerk. Haraszti-Taylor Éva és Urbán Aladár. Budapest, 1989, Európa, 143–144.

német nemzeti egység kézzelfogható lehetősége volt. Ennek létrejötte nemcsak a Habsburg Birodalom végét és a bécsi hatalmi központ Frankfurtba helyeződését vonta volna maga után, hanem a Német-római Birodalomba, illetve az 1815-ben helyébe lépő Német Szövetségbe Magyarországhoz, Erdélyhez és Horvátországhoz hasonlóan nem tartozó Galícia és Dalmácia légüres térbe kerülését is. A másik fontos fejleménynek az itáliai tartományok, Lombardia és Velence felkelése, illetve az osztrákok 1848. március–áprilisi veresége tekinthető, amely az olasz területek hamaros elszakadásának a perspektíváját vetítette előre.

Ez volt az az új külpolitikai konstelláció, amelyre reflektálva a Batthyány-kormány külpolitikai elképzelései között a forradalom kezdeti időszakában egy olyan Habsburg vezetésű, de magyar központú dunai birodalom terve is felmerült, amely Horvát-Szlavónia, Erdély és a Határőrvidék mellett Galíciát és Dalmáciát is magában foglalta volna, sőt valamilyen formában a Török Birodalomból kiszakadó al-dunai tartományokat is magához kívánta vonzani. Erről a Hajnal István által „nagymagyar" koncepciónak nevezett elgondolásról Batthyány Lajos már 1848. április 21-én tájékoztatta Joseph Andrew Blackwellt s rajta keresztül a brit kormányt. A magyar miniszterelnök – olvashatjuk ebben a jelentésben – azt feltételezi, hogy „...az osztrák örökös tartományok hamarosan az újjászülető német birodalom része lesznek, és Galíciát és Lombardiát végül is fel kell adni...". Ezzel szemben – így Batthyány – a „magyarok képesek lennének egy hatalmas birodalmat létrehozni, amely jó bástya lenne az orosz terjeszkedés ellen". A horvátokkal szembeni esetleges harctól nem félnek, mert „Magyarország és Erdély dák (oláh) lakossága a magyarok mellett áll (!!), és igen valószínű, hogy Oláhország és Moldva érdekének fogja tartani, hogy Magyarországgal egyesüljön".[19] Kossuth, Esterházy és a kormány többi tagja ugyanígy gondolkodott. E program valóra váltása, illetve előkészítése érdekében kezdte meg a kormány saját külkapcsolatok kiépítését, indított akciót a dalmát közvélemény megnyerésére és Dalmácia Magyarországhoz való csatlakozására, küldött ügynököt Belgrádba az ottani pasához és a szerb fejedelemhez, s döntött önálló magyar hadiflotta felállításáról.[20]

19 Uo. 154–155.

20 Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája.* 2. kiad. Sajtó alá rend. Urbán Aladár. Budapest, 1987, Gondolat, 118–126. Vö. Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben.* Budapest, 1999, História, MTA Történettudományi Intézete, 10–27.

Volt-e ezen elgondolásnak valami realitása, avagy igazat kell adnunk Deák Istvánnak, aki szerint a magyarok 1848 nyarán egyértelműen „illúziókat tápláltak"?[21] A kulcskérdés ebből a szempontból, úgy gondolom, nem London vagy Párizs habozó, illetve várakozó magatartása, s nem is Pétervár természetesen ellenséges álláspontja, hanem részben az olasz és a német egység ügye, részben pedig magyarok és nem magyarok viszonya a Duna medencéjében és azon túl. A kormány frankfurti követének, Szalay Lászlónak a jelentései és az újabban feltárt német források szerint mértékadó német politikusok eleinte rokonszenveztek a magyar elképzelésekkel. 1848 őszére azonban megfordult a hangulat; a nagynémet megoldással szemben erősödött a kisnémet út támogatottsága. Ráadásul a nyár végére Észak-Itáliában is felülkerekedtek Radetzky erői. A magyar birodalmi gondolat ezt követően semmiféle nemzetközi támogatottsággal és ennek következtében semmiféle realitással nem rendelkezett, s néhány álmodozótól – például Táncsics Mihálytól[22] – eltekintve a magyar politikusok többsége ezt tudomásul is vette. A birodalomépítés tervét 1848 őszétől az önvédelem szervezése váltotta fel.

A másik előfeltétel, a magyar elképzelések elfogadottsága a térség nem magyar népeinek a körében, ugyancsak hiányzott. A magyar vezetés ebből a szempontból hosszú időn át vak, illetve érzéketlen volt. Olyan 20–22 milliós birodalomról álmodott, amelyen belül a magyarok aránya az egyharmadot sem érte volna el, s ugyanakkor nem vetett számot azzal, hogy a töröktől szabadulni akaró balkáni népek éppúgy a maguk nemzetállamát, sőt olykor birodalmát akarják létrehozni, ahogy maguk a magyarok. Román részről ilyennek tekinthető a fejedelemségek, valamint Besszarábia és Erdély egyesítésében gondolkodó dákoromán eszme, szerb részről pedig Ilija Garašanin 1844-es tervezete *(Nacertanie)*, amely szerint nemcsak a Morava és a Vardar vidéke tartozott volna a megteremtendő nagyszerb államhoz, hanem Bosznia, Hercegovina, a Szerémség, Szlavónia, a Bácska

21 Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 1983, Gondolat, 163.

22 Táncsics még 1849 tavaszán is azt feltételezte, hogy a honvédsereg egyik fele Bécsig, a másik pedig a „szenttamási sánczoktól Fiuméig" nyomulhat, s így „Nem Ausztria lesz többé, melly az európai hatalmasságok közt szerepel, hanem a régi dicsőségénél nagyobbra emelkedett Magyarország". (Táncsics Mihál: *Új alkotmány-javaslat Márczius 15-kének évnapi emlékéül*. Debreczen, 1849, 19.) Ehhez hasonlóan illuzórikus prognózisok a debreceni kormány félhivatalos lapjában, a Közlönyben és radikális Márczius Tizenötödikében is megjelentek. Lásd erre Erdődy Gábor: *Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben*. Budapest, 1998, Argumentum, 63–109.

és a Bánát is.[23] A magyar elképzelések szerint Budára áttelepülő uralkodó, V. Ferdinánd, illetve esetlegesen István nádor és utódai tehát ugyanolyan nemzetileg motivált, dezintagratív törekvésekkel néztek volna szembe, mint amilyenekkel elődeik, Mária Terézia, II. József vagy II. Lipót szembesültek a bécsi központból. Az észak-balkáni területeket is magában foglaló magyar birodalom tehát csak erővel és a korban szokásos más nemzetállami technikákkal a modern nacionalizmusok korában még nagyhatalmi támogatás esetén is csak nehezen felépíthető és hosszú távon működésképtelen lett volna. Ráadásul – mint az 1849-es fejlemények mutatták – nemcsak a nagyhatalmi támogatás, hanem az elegendő belső erő is hiányzott. Így tehát ha magát az 1848-as magyar birodalmi gondolatot nem tartjuk is a történelmi reminiszcenciákból és a kereskedelmi érdekekből fakadó expanzív imperializmus minden realitást nélkülöző megnyilvánulásának, vagyis a bibói értelemben vett kóros lelkiállapot súlyos aránytévesztésének, az ambiciózus terv végiggondolatlanságán, mindenekelőtt a balkáni népek nacionalizmusából fakadó állam- és birodalomépítő szándékok számbavételének a hiányán teljes joggal csodálkozhatunk. Ez a más formában később is vissza-visszatérő „vakság" vagy „nemtörődömség" alapvetően azzal magyarázható, hogy a magyar nacionalisták – miközben a magyart következetesen nagy és birodalomalkotásra is képes nemzetnek tételezték – a szomszédos népeket általában lenézték és lebecsülték.

A magyar politikai gondolkodás *mainstream*je Világos után kétfelé ágazott. Az emigránsok, mindenekelőtt Kossuth, Teleki László és Klapka, a dunai népek Habsburgok nélküli konföderációjában gondolkodtak, és ehhez kapcsolódva kidolgozták a többnemzetiségű magyar állam demokratikus – konszenzuális vagyis társnemzeti – modelljét. Azok pedig, akik itthon maradtak, vagy néhány év után hazatértek, a történelmi magyar államrészek egyesítése és a magyar állam alkotmányos különállása fejében kiegyeztek a Habsburgokkal. A középkori magyar birodalom iránti nosztalgia és a remény, hogy ez a birodalom valamilyen formában újrateremthető, azonban sem az emigránsok, sem az itthoniak körében nem múlt el teljesen. Teleki László 1849. május 14-i levelében, amelyben – még párizsi követként – először vázolta fel Kossuthnak Magyarország föderalizálásának és a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedő övezetben élő népek konföderációjának a tervét, olvashatjuk: ha belül, Magyarországon a „tökéletes nemzetiség elvét

23 A dokumentumot közli Thim József: *A magyarországi 1848–49-i szerb fölkelés története.* II. köt. Iratok. Budapest, 1930, 1–26.

kimondjuk, s megalapítjuk, azt hiszem, leraktuk Magyarországra nézve a legfényesebb jövőnek alapját; minden fajok nemcsak Magyarhonban, hanem azok, mellyek eddig igényeinken kívül álltak, sóvárogva fognak felénk tekinteni, és örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mint egy jövendőbeli dunai confoederationak központját és királynéját".[24] A Dunai Államszövetség magja, illetve *primus inter pares* jelleggel központja még Kossuth elképzelése szerint is a független magyar állam, sőt a terv első, 1850-es variációjában állandó székhelye is egy magyarországi város lett volna.[25]

A „kiegyezéspártiak" körében ugyancsak tovább élt a magyar nagyhatalmiság vágyképe. Ők a birodalom súlypontjának mielőbbi Budára helyeződésében reménykedtek, és az így nyert erőtöbbletet kihasználva készültek balkáni pozíciók szerzésére. A két – egymással hagyományosan szembeállítani szokott – koncepció rokon vonásainak megismeréséhez igen tanulságos az 1853-ban hazatért Eötvös József nem nyilvánosságnak szánt szövegeit – leveleit és naplóit – áttanulmányozni. Sok más mellett ezek ugyanis arról is vallanak, hogy az 1848-as Batthyány- és az 1867–71-es Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere kora ifjúságától kezdve arról ábrándozott, hogy a Habsburgok birodalma idővel ugyanazon szerepet biztosítja majd „a Magyar fajnak, mely neki legdicsőbb napjaiban jutott", vagyis vezérszerepet egy olyan államban, amely egyesítve cseheket, lengyeleket, „más catholikus slavokat s legfeljebb még a Románokat", Nagy Lajos birodalmára fog emlékeztetni. 1866 augusztusában, tehát néhány héttel Königgrätz után úgy látta, hogy a lehetőség erre megteremtődött, illetve rövidesen meg fog teremtődni.[26] Négy évvel később, 1870 novemberében, tehát egy újabb nemzetközi válság, a porosz–francia háború idején és röviddel a modern német állam megszületése előtt pedig így vallott magának: „Az egyetlen cél, mely után dolgozhatunk, nem a monarchia megerősítése [...], hanem az, hogy akkorra, mikor majd a német tartományok nagy hazájukhoz szaladnak, Magyarország az osztrák birodalom helyére lépjen. Az elemek egy elég erős birodalom alkotására nem hiányoznak. A lengyel, román és magyar nemzet, hozzátéve még katolikus szlávjainkat, elég erős elemeket képeznek, miből oly állam alakulhat, mely még a pánszlávizmus és egységes Németország kö-

24 *Teleki László válogatott munkái.* II. köt. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1961, Szépirodalmi, 28.

25 Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Budapest, 1977, Kossuth, Helikon, 166–188. Vö. Kovács Endre: *Szemben a történelemmel.* Budapest, 1977, Magvető, 369–417.

26 Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek – gondolatok.* Szerk. Lukinich Ime. Budapest, 1941, MTA, 217.

zött is felállhat." Eötvös fenti gondolatmenete – s jövőképének pontosabb visszaadása érdekében erre is utalnunk kell – egy megválaszolatlan kérdéssel folytatódott. Ez a kérdés így szólt: vajon „bír-e a magyar nép elég képességgel, hogy ily birodalom magja legyen és lesz-e időnk"?[27] Továbbá fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy Teleki Lászlóhoz és az emigráns Kossuthoz hasonlóan Eötvös is tudta: „Magyarország különböző nemzetiségekből áll, melyek öntudatra ébredtek, s melyekre még hazánk integritásának feltartásánál is csak akkor számolhatunk biztosan, ha azokat kielégítettük."[28] A kielégítés módozatait latolgatva a „kiegyező" miniszter – ha a nyilvános parlamenti vitában nem képviselte is ezt – nagyon közel jutott az emigránsok nézeteinek két sarokkövéhez: a föderációhoz és a konföderációhoz. „...bár mit tegyünk most – írta erről 1865 nyarán –, egykor ide fogunk jutni." Ez a perspektíva sem riasztotta azonban, mert biztosra vette, hogy „a Magyar e confoederatioban épen olyan, sőt nagyobb állást foglalhat el, mint mely néki a dualizmus feltartása mellett a birodalomban jut".[29]

A kiegyezést követő két évtizedben a magyar birodalmi gondolat felszíni folyamból elkeskenyedő, felszín alatti búvópatakká változott. 1878-ban, amikor Bosznia-Hercegovina megszerzésére lehetőség nyílt, a magyar kormányfő, Tisza Kálmán, az osztrák liberálisokkal karöltve próbálta megakadályozni a Monarchia balkáni foglalását. Az itthoni politikai erők közül a jobboldali ellenzék Apponyi Albert irányításával a konzervatív szolidaritás alapján állt ki a Török Birodalom integritása mellett, míg a baloldaliak a szláv túlsúly növelése miatt ellenezték az okkupációt. „Miért hágjunk mi a Balkánra? Van nekünk a Kárpát alján elég munkakörünk!" – figyelmeztetett a Gyulai Pál köréhez tartozó fiatal Riedl Frigyes.[30] A birodalmi gondolat apályára mi sem jellemzőbb, mint hogy annak egyik későbbi buzgó híve, a liberális nacionalista Beksics Gusztáv ekkor még ugyancsak kárhoztatta a Monarchia balkáni terjeszkedését. Ezt a „régi keletű" mesét – írta a pályáját Kemény Zsigmond oldalán, a Pesti Napló szerkesztőségében kezdő fiatal jogász –, amely „kiirthatatlan az elmékből és kedélyekből", szerencsére „most már kevesebben hiszik".[31] De talán még ennél is jellemzőbb volt,

27 Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus 6–1870. november 30. Közread.: Czegle Imre. *Történelmi Szemle*, 1978/2, 409.

28 Báró Eötvös József: i. m. (1941) 192.

29 Uo. 116.

30 Idézi Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. köt. Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1936, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 585.

31 Beksics Gusztáv: *A dualisztikus Monarchia*. Sepsiszentgyörgy, év nélk., Jókai Nyomda Rt., 126.

hogy a nagy mesemondó, Jókai Mór még a Szilágyi-féle első nagy magyar történeti szintézis *(A magyar nemzet története)* utolsó, 10. kötetéhez csatolt utószavában, 1898-ban is arról írt, hogy Magyarországnak nem „terjeszkedni", hanem „emelkedni" kell. „Határain túl egy elfoglalni való hant sem vár Magyarországra; de határain belől nagy munka áll előtte."[32]

A 48-as nemzedék nagyra törő politikai terveinek kudarcai és az élet más szféráinak, a gazdaságnak és a kultúrának a sikerei tehát mintha kijózanították volna a művelt magyarságot; mintha növelték volna realitásérzékét, vagyis a kompromisszumkeresés és a józan megalkuvás értékét. Valójában azonban nem ez történt, illetve ha igen, akkor csak egy múló pillanatra. Jókai álláspontja 1898-ban már a legkevésbé sem reprezentálta a magyar politikai gondolkodás fő irányát. A 19. század végére ugyanis megfordult a trend. A birodalmi gondolat apályát – részben az elmúlt évtizedek látványosan gyors gazdasági és kulturális eredményeitől elkápráztatva, részben a nyugat-európai nagyhatalmak immár évtizedek óta tartó gyarmatszerzési aktivitásától ösztönözve – ismét annak dagálya váltotta fel. Ifjabb Andrássy Gyula 1896-ban már arról értekezett, hogy a „az államfönntartó képesség dolgában" a térség többi népét „messze túlszárnyaló", mi több „Európa legelső nemzetei közé tartozó" „magyar faj" hivatása a Monarchián belüli vezető szerep megszerzése.[33] A függetlenségi ellenzék néhány képviselője ugyanezekben az években a birodalom két felét összekötő szálak lazítására törekedett, illetve a birodalmi központ Budára helyezésének régi tervét melegítette fel. 1896-ban, amikor a honfoglalás ezredéves évfordulóját ünnepelte az ország, s a király, az udvar és a Bécsben székelő diplomaták is Budapesten töltötték az év nagyobb részét, sokak szemében úgy tűnt, mintha Mátyás király birodalma kelt volna új életre: „Magyarország a dunai Monarchia súlypontja, Budapest a székváros."[34] A régi nagyságot idézte és mintegy annak újjászületését szimbolizálta a Vaskapu-csatorna 1896-os megnyitása is, amelyen a szövetséges román és szerb királlyal az oldalán I. Ferenc József úgy jelent meg, mint – Szekfű Gyulát szavait idézve – „egy középkori magyar király balkáni vazallusaitól kísérve".[35] A realitásérzék csökkenése különös-

32 Jókai Mór: Utószó. In *A magyar nemzet története.* Szerk. Szilágyi Sándor. 10. köt. Budapest, 1898, Athenaeum, 838.33 Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről.* Budapest, 1896, Franklin, 416–417.

34 *Magyarország története 1890–1918.* I. köt. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai, 160.

35 Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet.* V. köt. Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1936, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 507.

képpen jellemezte azokat az ifjabb generációkat, amelyek 1848–49-re már nem mint személyesen megélt traumatikus élményre, hanem mint a nemzeti múlt egyre inkább mítosszá váló dicsőséges fejezetére emlékeztek.

A magyar birodalmi gondolat 67-es válfajának egyik legkoncepciózusabb századvégi képviselője Kállay Benjámin volt, aki mint közös pénzügyminiszter 1882-től 1903-ig Bosznia-Hercegovina adminisztrációját és birodalmi integrálását irányította. Ő állt az élén annak a bécsi körnek, amely Andrássy iránymutatását követve a birodalmi kulcspozíciók megszerzésével vélte elérhetőnek, hogy a Monarchiából – *„genannt Oesterreich–Ungarn"* – *„Staat Ungarn"* legyen. És ő volt az is, aki Széchenyitől eltérően nem *Kelet népe*ként, hanem Kelet és Nyugat határmezsgyéjén elhelyezkedő, az évszázadok folyamán nyugativá vált s ezért a Nyugat értékeinek keleti közvetítésére hivatott nációként jellemezte a magyarságot. 1883-as akadémiai székfoglalójában a jelszót is kiadta: „A Kelet nem maradhat örökké rideg elzárkózottságban." Kiegyenlítődésre van szükség! „És miénk a vezérszerep e feladat megoldásában, ha akarjuk."[36] Az egykori „realista", Beksics Gusztáv néhány évvel később már egyenesen Ausztria „hanyatlásáról", sőt „szertezülléséről" cikkezett, amely miatt a következő alternatívát állította fel: „a nagy és hatalmas, többé meg nem dönthető magyar állam" a birodalmi kereteket megtartva átveszi a monarchia irányítását, vagy ha nem, akkor a Habsburgok jogara alatti független nemzetállamként szervezi újjá magát, s ez esetben az „újra feléledt, Mohács előtti magyar állam a nemzeti cél".[37]

A birodalmon belüli erőviszonyok módosításának és a magyar nagyhatalmiság kiépítésének első és legkézenfekvőbb lépése sokak véleménye szerint Dalmácia Horvát-Szlavóniával való egyesítése s ennek révén Magyarországhoz való visszacsatolása kellett volna, hogy legyen. Bár az 1867. évi XII. tc. erre vonatkozó utalást nem tartalmazott, az 1868. évi XXX. tc., vagyis az ún. magyar–horvát kiegyezési alaptörvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek", s hogy ezért Magyarország „...követelni fogja a magyar szent korona jogán Dalmatia visszacsatolását, követelni fogja annak Horvátországhoz kapcsolását".[38] E törekvés közismert szószólójává egy tanári diplomáját

36 Kállay Béni: *Magyarország a Kelet és a Nyugat határán*. Budapest, 1883, MTA, 68–69.

37 Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*. Budapest, 1899, Athenaeum, 5–6. Vö. uő: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Budapest, 1905, Franklin.

38 *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek*. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 422. és 430–431.

banki tisztviselőként kamatoztató bölcsészdoktor, Havass Rezső, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke vált, aki a történeti jogcím hangoztatása mellett Dalmácia gazdasági és kereskedelmi jelentőségére is hatásosan hívta fel a figyelmet. „...csak az az ország lehet igazán hatalmas, amely tengerparttal bír" – hangoztatta.[39] Ráadásul ha már Dalmáciát visszakaptuk – fejlesztette tovább elképzelését 1907-ben, a koalíciós kormány kormányzásának második évében –, „Boszniában és Hercegovinában is jobban érvényesülhetnénk, mint jelenleg, sőt Montenegrót és Albániát is bevonhatnánk gazdasági érdekkörünkbe". „Ne a kishitűek szavára hallgassunk, hanem Kálmán és Nagy Lajos szelleme vezessen bennünket!" – bátorította olvasóit.[40]

A 19. század végére újraéledt magyar nagyhatalmi tervek, amelyet képviselőik – a kor más nemzeti imperializmusainak ideológiához hasonlóan – történelmi és civilizatorikus jogcímekkel, valamint gazdasági és biztonsági szempontokkal támasztottak alá, az 1890-es évektől sajátos földrajzi igazolást is kaptak. Az Európában elsősorban Friedrich Ratzel nevéhez köthető politikai földrajz, illetve geopolitika hazai adaptálói a magyar állam balkáni expanzióját – a már Pulszky Ferencnél is megtalálható orográfiai szempontot eltúlozva – kezdték elkerülhetetlen földrajzi szükségszerűségként bemutatni. A középkori magyar királyok eszerint nem véletlenül vezettek újra és újra hadjáratokat délre, hanem azért, mert felismerték, hogy egy állam természetes határai mindig a vízválasztók. A földrajzi determinizmus eme válfajának századfordulós képviselője Hoitsy Pál csillagász és főreáliskolai tanár, 1892-től 1910-ig a Függetlenségi Párt parlamenti képviselője volt. „...egy nemzet uralmának térbeli határait – olvashatjuk 1894-ben kiadott *Jövőnk s az uralkodóház. Geológia mint politikai tényező* című munkájában – nem a véletlen szabja meg, hanem a geográfiai viszonyok. Minden nemzet utalva, sőt kényszerítve van reá, hogy bírja az egész földet, melynek vizei az ő főfolyamába ömlenek. Ez okon történt, hogy a magyar nemzet, mihelyt ereje volt hozzá, foglalásokat tett keleten, s vagy uralma, vagy pedig fennhatósága alá hajtotta a népeket egészen a Balkán vízválasztójáig. Ez a kényszerűség be fog állani a jövőben is. Hatalmunkat ki kell terjesztenünk Kelet felé akár akarjuk, akár nem."[41]

39 Dr. Havass Rezső: *Dalmáczia visszacsatolása a Magyar Birodalomhoz*. Budapest, 1889, Preszburg Frigyes Könyvnyomdája, 4.

40 Uő: *Dalmácia visszacsatolása*. Budapest, 1907, Műszaki irodalmi és nyomda Rt., 6–8.

41 Hoitsy Pál: *Jövőnk s az uralkodóház. Geológia mint politikai tényező*. Budapest, 1894, Révai testvérek, 125.

A Balkán vízválasztója délen Pristina és Skopje között, délkeleten, Bulgáriában pedig a Balkán-hegység gerincén húzódott. Boszniában és Horvátországban viszont a Dinári-hegység és a Karszt fennsíkjain, elvágva így a Száva vízgyűjtő területétől egész Dalmáciát és a Horvát Tengermelléket. Hoitsy szemében ez volt az a kivétel, amelyet nem a geológia törvényszerűségei miatt, hanem azon magától értetődő okból kellett volna visszacsatolni, miszerint „Magyarországnak szüksége van reá, hogy a tenger birtokához juthasson általa".[42] Minden más, a magyar terjeszkedést esetleg akadályozó tényezőt ugyanilyen könnyedén iktatott ki a szerző. Például a nemzetiségi eszmét, a nacionalizmust, amelyről azt tartotta, hogy „ereje hanyatlóban van", s így ma már „nincs meg az az ereje, hogy útját tudja állani egy erőteljes magyar politikának Kelet felé". A „függetlenség önmagában a boldogulhatásra nem elég", a „nemzetiségi eszme erejénél hatalmasabbnak bizonyosodott az érdek hatalma", s ezt mára a „nagy szerb császárságról álmodó" belgrádi és a Tiszáig terjedő „nagy dákó-román birodalom" ábrándját kergető bukaresti politikusok is belátták.[43] Így azután nemcsak Dalmácia és Bosznia fog Magyarországhoz csatoltatni, hanem valamilyen formában előbb vagy utóbb Szerbia és Románia is, sőt „Szófiában is hangzatos lesz a magyar nyelv, s közvetlenül érvényesül ott a magyar befolyás". És persze – talán említenünk sem kell – a magyar király is Budán fog székelni, s a jövő Magyarországa így „Hatalmasabb állam lesz [...] mint a minő volt Hunyady Mátyás alatt".[44]

1901-től, amikor Rákosi Jenő programatikusan is a magyar imperializmus szolgálatába állította újságját, Beksics, Kállay, Havass és Hoitsy nézeteit népszerűsítette a kor egyik legolvasottabb napilapja, a *Budapesti Hírlap* is. A demográfiai trendek természetét és így a magyarság asszimilációs potenciálját is félreismerve, Rákosi a magyarság számának gyors megháromszorozódásával („30 milliós magyarság") számolt, és ennek alapján maga is azt feltételezte, hogy a Monarchia „természetes központjává" és „bástyájává" válva ismét Magyarországé lesz „Európa Kelete".[45]

S az expanziós tervek ezzel még nem érték el maximumukat. A háború előtti években a magyar imperializmusnak még nagyra törőbb változata

42 Uő: *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai.* Budapest, 1902, Lampel Róbert, 27.

43 Uő: *Jövőnk s az uralkodóház*, i. m. 82–85.

44 Uő: *Nagymagyarország*, i. m. 26–29.

45 *Budapesti Hírlap*, 1902. július 7. 3. Vö. Nagy Ildikó: Rákosi Jenő és a harmincmilliós magyar impérium. In *Híd a század felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Marian. Pécs, 1997, University Press, 295–307.

született meg: az ún. turanizmus. A magyarság ázsiai gyökereit és a magyar nyelv belső-ázsiai nyelvekkel való szoros rokonságát hangsúlyozva ez a szellemi-politikai áramlat nemcsak a Balkánt, hanem a Kaszpi-tenger és a Pamír hegység közötti ázsiai régiókat is a magyar gazdasági és kulturális behatolás célterületének tartotta. Az 1910-ben alakult Turáni Társaság lapjának, az 1913-ban indult *Turán*nak az első számaiban olvashatjuk: „Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre! [...] A magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll és bizonyos, hogy a germánság és szlávság fénykora után a turánság virágzása következik. Reánk magyarokra, ez óriási ébredező hatalomnak nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy hatszáz milliós turánságnak szellemi és gazdasági vezérei legyünk."[46] E sorok írója ugyancsak földrajztudós és parlamenti képviselő volt – a fiatal Teleki Pál. A Turáni Társaság más tagjai, például Cholnoky Jenő, Teleki adjunktus kollégája a budapesti egyetem földrajzi tanszékén, vagy a tanulmányunk bevezetőjében idézett tervezet szerzője, Paikert Alajos a legteljesebb mértékben osztották ezeket a nézeteket. De – legalább részben és a romantikus máztól megfosztva – osztotta a magyar finánctőke egyik vezető képviselője, a GYOSZ alapító elnöke, az idősebb Chorin Ferenc is, aki nem sokkal a világháború kitörése előtt jelölte ki a következő kereskedelempolitikai célokat: „Iparunkra nézve [...] a kelet kapuinak feltárása életszükséglet. [...] Azt kell éreznünk, hogy a kelet piacaira múlhatatlanul szükségünk van. Valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le egészen a Fekete-tengerig a hegemóniát Magyarországnak biztosítsuk".[47]

Ilyen és ezekhez hasonló nézetekre, programokra és víziókra emlékezhetett Gratz Gusztáv, amikor a századvég és századelő politikai gondolkodását jellemezve, negyedszázaddal később így írt: „A nemzet kezdte erejét túlbecsülni és ellenségeit semmibe venni. A magyarság hatalmas épületeket emelt reményeiből és vágyakozásaiból, anélkül, hogy alapjaikat gondosan megvizsgálta volna. Hajlott arra, hogy a házépítést a tetőnél kezdje és vakon bízott európai hivatásában és a jó sorsban. Mind kevésbé volt képes észrevenni a létét fenyegető veszélyeket és ha észrevette azokat, egy-egy vállvonogatással napirendre tért felettük, hogy azután nyugodtan továbbszőhesse álmait."[48] Vagy Schöpflin Aladár, aki szerint a Budapesti Hírlap szerzői és olvasói gár-

46 Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Ablonczy Balázs. Budapest, 2000, Osiris, 9–13. és Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2001, Elektra Kiadóház, 27.

47 Idézi Szabó Dániel: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)*. Budapest, 1976, Akadémiai, 44.

48 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, 370. és 374.

dája egyaránt „örökre biztosítottnak látta az akkori egyensúlyt, a magyarság vezető szerepre való jogát a Monarchiában s feltétlen hatalmi helyzetét idebent az országban. A magyarság közvéleménye ekkor megdönthetetlennek érezte a meglévő állapotokat, s elkápráztatva az emberöltőnél alig több idő alatt elért haladástól, a teljes biztonság önérzetével nézett a jövőbe".[49]

A magyar nagyhatalmi illúziók egyik vagy másik eleme a kor számos felelős politikusát – például a századvég hírhedten nacionalista miniszterelnökét, báró Bánffy Dezsőt – is jellemezte. Arról azonban, hogy a magyar kormánypolitikára akár a turanizmus, akár a Hoitsy-féle földrajzi determinizmus kimutatható hatást gyakorolt volna, nem beszélhetünk. Egyes kiemelkedő képviselőire, például gróf Tisza Istvánra pedig kifejezetten az óvatos megfontoltság és a *status quo*hoz való ragaszkodás volt jellemző.

A századvég és a századelő lendületes és erőtől duzzadó, ám ugyanakkor csalóka illúzióktól is terhes világában újrafogalmazott és minden addiginál merészebb magyar nagyhatalmi elképzelések az első világháború éveiben jutottak tetőpontjukra. A bevezetőben idézett tervezet – mint előrebocsátottuk – csupán egyike volt annak az 1914 és 1918 között keletkezett több tucat brosúrának, emlékiratnak, sőt versnek és drámai alkotásnak, amelyek valamilyen módon a magyar birodalmi gondolatot képviselték, terjesztették és népszerűsítették. Ezek szerzőinek többsége mára kiesett a magyar történelmi emlékezetből. Ez lett az osztályrésze Cséry Lajosnak, aki 1915-ös, *Az új honfoglalás* című füzetében Hoitsy Pálhoz és a mérsékeltebb turanistákhoz hasonlóan Szerbia, Macedónia, Bulgária, Románia és Besszarábia annektálásával számolt, és úgy gondolta, hogy „Magyar közigazgatással, iskolázással és bíráskodással egy-két évtized alatt el lehet érni, hogy más, mint magyar, az elfoglalt területeken nem lesz".[50] Vagy Hegedűs Gyula és Faragó Jenő drámaíróknak, akiknek *Mindnyájunknak el kell menni* című, a Vígszínházban be is mutatott színműve egy olyan, 1964-ben játszódó jelenettel fejeződik be, amelyben a Magyar Nemzeti Múzeum tárlói előtt magyarázzák el egymásnak a látogatók, hogy hogyan is került oda a szerb és az orosz korona; hogy hogyan is verték meg a magyar seregek az orosz, a szerb és a japán hadakat egyaránt, majd pedig hogyan szabadítottak fel „mindenkit: lengyelt, zsidót, besszarábiait, románt".[51] És nem emlékszünk

49 Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937, 52.

50 Cséry Lajos: *Az új honfoglalás*. Budapest, [1915], Rózsavölgyi, 21–25.

51 Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár. MM 14 332. (A kéziratra Gerő András hívta fel a figyelmemet, amiért itt is köszönetet mondok.)

Pekár Mihály egyetemi tanárra és Jeszenszky Sándorra, a VKM egyik fogalmazójára sem, akik 1916 márciusában – tekintettel a szerbiai, illetve balkáni „térfoglalásra" – belgrádi magyar egyetem alapítását javasolták Tisza Istvánnak. A három fakultásból álló intézmény hallgatóinak felét a „legtősgyökeresebb" magyar fiatalok köréből, másik felét pedig Bulgáriából, Törökországból és Görögországból kellett volna toborozni, miáltal nemcsak a balkáni magyar befolyás erősödött volna, hanem Közép-Ázsia kapui is megnyíltak volna Magyarország előtt, ahol – tudvalevőleg – „a magyarnak rendeltetésszerű hivatása van".[52]

Másokra – persze nem kifejezetten idevágó gondolataik miatt – jobban emlékezünk. Például Bethlen Istvánra, aki 1917. március 3-i parlamenti beszédében hirdette meg a visszatérést „...az Anjou- és Árpádkori hagyományokhoz, Mátyás király tradícióihoz, amelyek ismerték az önálló végek intézményét, amelyek a kisebb népeket a magyar erőhöz csatolva, Szent István koronájának védelme alatt liberálisan gondoskodtak boldogulásukról és egyesítették az ő erejüket a magyar nemzet erőivel, a közös veszéllyel szemben". Az eddig ismertetett annexiós elképzelésekhez képest Bethlen „béketerve" egyébként mérsékeltnek tartható. A Horvátországéhoz hasonló autonómiával felruházott Szerbia és Bosznia egy részének Magyarországhoz csatolása mellett ugyanis csak kisebb román területeket kívánt megszerezni – alapvetően határbiztosítás céljából.[53] Jól ismert történelmi személy Csernoch János hercegprímás is, aki 1915-ös könyvében *(Egyház és háború)* üdvözölte a keleti hódítás lehetőségét, majd 1916-ban – feltéve, hogy ha a város „ismét a magyar király fennhatósága alá kerülne"– belgrádi katolikus püspökség felállítását javasolta a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.[54] S végül, hogy a politikai színskála teljes legyen, említhetjük Jászi Oszkárt is, aki a német Mitteleuropa-gondolat igézetébe kerülve, 1915-ös és 1916-os cikkeiben hirdette, hogy „Középeurópa német hegemónia alatt, s a Balkán magyar vezetés alatt: ez a derengő új idők perspektívája".[55] Jászi persze nem

52 Országos Levéltár, Budapest. K 467. Tisza István félhivatalos levelezése. 1916–67. res. 317–326.

53 *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. I. köt. Budapest, 1933, Genius, 127–128.

54 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest, 1974, Akadémiai, 244–251.

55 Jászi Oszkár: A közép-európai gazdasági közeledés. *Huszadik Század*, 1915 (XXXI.), 130. Vö. Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Budapest, 1973, Akadémiai, 161–195.

akart durván annektálni, s a háború második felére a német Mitteleuropa-gondolatból is kiábrándult. A balkáni magyar befolyás óhaja mindazonáltal még 1918-as föderalizálási tervéből sem hiányzott. Az új birodalom ötödik politikai egysége ugyanis az összes délszláv területet, beleértve Szerbiát, Montenegrót és Macedónia egy részét is, egyesítette volna, s az államszövetség „természetes geográfiai központja" az a Magyarországot lett volna, amelynek történelmileg kialakult közvetítő szerepe „Kelet és Dél felé" – mint Jászi írta – az új helyzetben még inkább nyilvánvaló.[56]

A háború alatti magyar imperialista megnyilvánulások külön csoportjaként vehetők számba azok az írások, amelyek a balkáni hódítást és a közel-keleti terjeszkedést összekapcsolva, Paikert Alajos bevezetőben idézett ábrándos látomásának a szellemében fogantak. Ezek többnyire a *Turán*, a *Külügy-Hadügy* és az 1910-ben alapított *A Cél*, illetve részben a *Magyar Figyelő* hasábjain jelentek meg. Legjellegzetesebb darabjait két geográfus, Cholnoky Jenő és Fodor Ferenc jegyezte. A földrajzi tényezők szerepét abszolutizálva és a „turáni rokonság" hatóerejét mértéktelenül eltúlozva, írásaikból egy olyan háború utáni Magyar Birodalom képe körvonalazódott, amelyhez a bulgáriai Duna-határig az egész Észak-Balkán hozzátartozott volna, s amely Bulgáriával és Törökországgal együtt alkotta volna azt a „turáni államkomplexumot", amely mintegy hídként vezetett volna „Közép-Európa szívéből" a „kihasználatlan Keletre".[57] Ugyanez a megalomán paranoia jellemezte Sassi Nagy Lajos egyik 1915-ös cikkét, aki nemcsak Közép- és Észak-Balkánt csatolta volna Magyarországhoz, hanem – az idézett színdarabhoz hasonlóan – Lengyelország és a balti népek mellett Ukrajnát, Finnországot, Besszarábiát és Szibériát is felszabadíttatta az egyesült germán és turáni hadakkal.[58]

A magyarság közel-keleti gazdasági és kulturális behatolásának összekapcsolása a turanizmussal komolyabb személyiségeket is megihletett. Közéjük tartozott például Hegedűs Lóránt, aki 1916-os könyvében *(A magyarság*

56 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Budapest, 1918, Új Magyarország Rt., 40–41. és 69.

57 Dr. Cholnoky Jenő: A Magyar Medence kapcsolata a Balkánnal. *Turán*, 1917/2., 76–85.; Fodor Ferenc: A turáni államok jövendő békéjének földrajza I–II. *Turán*, 1917/8–9., 337–347. és 1917/10., 447–459. (idézet innen); Zempléni Árpád: Turáni egység. *Turán*, 1917/10., 417–425.

58 Sassi Nagy Lajos: A Balkán államok és a turanizmus. *A Cél*, 1915. aug. 8. További ilyen szellemű cikkekre lásd Szabó Dániel: i. m., 30–44.

jövője a háború után) írt erről a perspektíváról,[59] vagy Herczeg Ferenc, aki *Turáni mese* című rövid írásában jelentette be olvasóinak, hogy a két „egy vérből való testvér", a török és a magyar megbékélésével „megtört a turáni átok", és megnyílt az út „egy ifjú jövendő tündöklő hegycsúcsai felé".[60]

A balkáni területszerzés és a közel-keleti gazdasági és kulturális behatolás nem maradt meg a puszta tervezgetés szintjén. Szerbia 1915-ös legyőzése után számos olyan konkrét lépésre került sor, amely a magyar expanziót, illetve annexiót kívánta megalapozni. Ilyen volt a konstantinápolyi Magyar Intézet megnyitása 1916-ban; török, bosnyák és bolgár diákok Magyarországra hozatala és itteni taníttatásuk; a Szent Kereszt Hadseregének felállítása a hercegprímás bábáskodása mellett, azzal a feladattal, hogy misszionáriusokat küldjön a Balkánra és Törökországba; Thallóczy Lajos Belgrádba küldése *Landeszivilkommissar für Serbien* címmel és hatáskörrel felruházva, hogy a háború utáni magyar közigazgatást előkészítse; s végül a gazdasági élet vezető személyiségeinek gyakori utazgatásai Belgrádtól Konstantinápolyig a térség és a magyar gazdaság közötti kapcsolatok lehetőségeinek a feltérképezése céljából.[61] Bár magától a háborús miniszterelnöktől, Tisza István továbbra is távol állt minden délibábos ábránd, a Szerbia legyőzése utáni hangulatban Bosznia-Hercegovina és Dalmácia hozzácsatolását a „magyar szent koronához" történelmi, földrajzi és kereskedelmi okokból maga is helyesnek és realizálhatónak vélte.[62]

A hadisikerek, a számtalan terv és a konkrét lépések ellenére a magyar birodalmi gondolat 1914 és 1918 között nem volt esélyesebb, sőt inkább esélytelenebb volt, mint 1848–49-ben. Legelsősorban azért, mert a központi hatalmak háborús győzelmét egyáltalán nem lehetett biztosra venni. Vereség esetén pedig nem a magyar, hanem a román és a szerb birodalmi gondolat napirendre kerülésével kellett számolni. Másodszor azért, mert még győzelem esetére is számolni kellett volna azzal, hogy a Balkánra és a Közel-Keletre a Német Birodalom is igényt fog támasztani. A német tervkovácsok – és nemcsak a pángermánok – a német egyesülés óta erről a perspektíváról annyit írtak, hogy publikációikból kisebb szakkönyvtárat lehetne felállítani. Ám ezekben a könyvekben – eltérően Friedrich Listtől vagy a frankfurti nemzetgyűlés képviselőitől, akik a magyaroknak még

59 Hegedűs Lóránt: *A magyarság jövője a háború után*. Budapest, 1916, Athenaeum, 22–27.

60 Herczeg Ferenc: Turáni mese. *Turán*, 1917/2., 73–75.

61 Galántai József: i. m., 244–251. A gazdasági elképzelésekre lásd még Szabó Dániel: i. m., 44–50.

62 Országos Levéltár, Budapest. K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1915. okt. 2., 13–14.

partneri szerepet szántak – egy szó sem esett balkáni magyar impériumról. Harmadszor azért, mert – 1848–49-től ugyancsak eltérően – a balkáni magyar behatolás nem ébredő nacionalizmusokkal, hanem kicsiny, ám annál ambiciózusabb és agresszívebb nemzetállamokkal került volna szembe. S végül – negyedszer – azért, mert a Habsburg Birodalmon belüli magyar állam belső nemzetiségi feszültségei sem csökkentek az elmúlt háromnegyed évszázadban, hanem – a szerény asszimilációs eredmények ellenére – nőttek. A Balkánt ellenőrizni kívánó magyar birodalmi gondolat első világháborús változatát s különösképpen annak turanizmussal kiegészített, Ázsia egy részét is célterületté emelő variánsát mindezek miatt – Gratz Gusztávval egyetértve – a magyar külpolitikai gondolkodás minden reális alapot nélkülöző, mélyen illuzórikus, megalomán célkitűzésének tartjuk. Vagyis – Bibó szavait idézve – olyan „paranoid lelkialkat" megnyilvánulásának, amely a „valóságos erők túltengő átérzéséből fakad".[63]

Azt hihetnénk, hogy az 1918–19-es összeomlás és Trianon minden iskolázott magyarra kijózanítólag hatott, s a magyar birodalmi gondolat alól egyszer és mindenkorra kihúzta a talajt. Ám nem ez történt, pontosabban csak részben és némileg késlekedve történt ez. A katasztrófával nem mindenki tudott vagy akart szembenézni; sokan behunyták a szemüket, és tovább álmodtak – ébren és olykor felelős posztokon. A kor kezdetén közéjük tartozott Horthy Miklós és a körülötte lévő tisztek közül is többen. Kozma Miklós, e csoport íródeákja, egyik 1920. augusztusi naplóbejegyzésében – kissé csikorgó magyarsággal – így vallott a nagy ábránd továbbéléséről: „...az, hogy én az MTI vezető helyére kerültem, egy pontja egy nagy stratégiai felvonulásnak, melynek célja – akármilyen furcsán hangzik is – egy nagy, imperialista, gazdag Magyarország megalapítása. A szegedi események – a fővezér – s ennek kormányzóvá történt megválasztása ideája, s a megválasztandó új király eszméje, mindez előre kijelölt ettapja a nagy tervnek, mely Magyarországot a Fekete-tengertől az Adriáig tervezi." Az egész stratégiát – teszi hozzá – 14, Szegeden egymásra talált katonatiszt és politikus tartja kézben, „s az irányítója Gömbös Gyula".[64] Az azóta előkerült dokumentumokból tudjuk, hogy a „nagy terv" kivitelezésére Ludendorff tábornaggyal és különböző német, osztrák, bolgár és fehérorosz katonatiszti csoportokkal

63 Bibó István: A német hisztéria okai és története. In *Összegyűjtött Munkái* I. köt. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, 1981, EPMSZ, 111.

64 Idézi Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I. köt. Budapest, 2000, PolgART, 79–80.

együttműködve került volna sor. A győzelem után Magyarország nemcsak minden korábbi területét kapta volna vissza, hanem – a háború alatti elképzelések szellemében – megillette volna Szerbia és Románia egy része is egészen a bolgár határig, valamint a duklai szoroson túl egy hídfőállás Galíciában.[65]

Kozma Miklós és a kormányzó viszonylag gyorsan, már 1921–22-re rájött, hogy a magyar birodalom megteremtése helyett a trianoni békeszerződés ratifikálása jelenti a realitást. Ezt hangoztatta Bethlen István és Teleki Pál is, akik az elsők között számoltak le háború alatti illúzióikkal. Gömbös Gyulának ugyan valamivel több időre volt szüksége, de az 1930-as évek elején már ő sem álmodott magyar birodalomról, sőt integrális revízióról, a háború előtti határok visszaállításáról sem. Az 1920-as években és az 1930-as évek első felében a magyar birodalmi gondolat a két ágra szakadt turanisták, a mérsékeltebb elemeket tömörítő Turáni Társaság, valamint a dilettantizmus és fantazmagória legmagasabb csúcsait ostromló személyeknek is fórumot biztosító Turán Szövetség soraiban élt tovább. Az előbbi, amelynek elnöke sokáig Pekár Gyula, védnöke pedig József Ferenc főherceg volt, többnyire megelégedett az ún. turáni népek, vagyis a magyarok, bolgárok, törökök, finnek és észtek mellett a mongolok, mandzsuk, tibetiek, kínaiak, koreaiak és japánok kulturális összetartozásának a hangoztatásával, valamint politikai és gazdasági együttműködésük lehetőségeinek a keresésével. A szervezet alelnöke, Paikert Alajos, 1925-ös programadó előadásában „a turáni államok gazdasági, kulturális és politikai szövetségét" tűzte ki végcélként, s példaként az Al-Duna szabályozásával „Ázsia felé" tekintő Széchenyi szellemét idézte.[66] Az 1930-as években kissé ugyan radikalizálódott a szervezet, ám ekkor is megmaradt a közelebbről sohasem körvonalazott „feltámadás" perspektívájának, valamint az Európa és Ázsia közötti közvetítői szerepkörnek a hangoztatásánál.[67] A Magyarországi Turán-Szövetség viszont, amelyet az 1920-as években „nagyvezérként" Dr. Cholnoky Jenő irányított, arra törekedett, hogy „a magyar népet [...] megint olyan hatalmassá tegye, mint Mátyás király idejében volt", illetve, hogy „Szent István és Mátyás király birodalmát" helyreállítsa.[68] A turaniz-

65 Országos Levéltár, Budapest. K 429. Kozma Miklós Iratai. Adatgyűjtemény 1920–1922, 8–19. Vö. Bruno Thoss: *Der Ludendorff-Kreis 1919–1923*. München, 1978, 362–410.

66 Paikert Alajos: *A turáni gondolat politikai vonatkozásai*. Pécs [1925], Turáni Társaság.

67 Uő: *Magyar lehetőségek a Keleten*. Budapest, 1930, Turáni Társaság és uő: *Ázsia ébredése*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

68 Dr. Cholnoky Jenő nagyvezér: *A Magyarországi Turán–Szövetség*. Budapest, 1922, A Mo-i Turán-Szövetség. Vö. uő: *Hazánk és népünk egy évezreden át*. Budapest, [1935²], Somló Béla, 213.

mus eme ágának, mindenekelőtt Cholnoky Jenőnek köszönhetjük a történelmi dilettantizmus ama toposzainak széles körű népszerűsítését is, melyek szerint a kengyelt és a szablyát éppúgy a honfoglaló magyaroknak köszönheti Európa, mint a szappant, a csizma és a fehérneműviseletét, sőt a kötést és a horgolást is.[69]

A turanisták által életben tartott birodalmi gondolatot a Horthy-kor politikai pártjai közül Szálasi Ferenc nyilaskeresztes, majd hungarista mozgalma karolta fel. A Nemzeti Akarat Pártjának programjaként elfogadott 1935-ös *Cél és követelések*ben szereplő Hungária Egyesült (Ős)Földek nemcsak az 1918 előtti Magyarországot foglalta volna magába, hanem – „átnyúlva az Adriai-tenger partvidékéig" – Boszniát és Dalmáciát is.[70] Később, amikor 1943-ban Szálasi „életterekre" osztotta Európát, már az egész Délkelet-Európa „népi törmelékhalmazát" a hungarista, vagyis „Kárpát-Duna" élettérbe sorolta. Ezt úgy fogta fel, mint az „európai nagytér" „legteljesebb központi térségét", amely „kapu Kelet felé", és „küszöb [...] annak, aki keletről nyugat felé tart". A „Kárpát-Duna élettér" vezető népe természetesen a magyar lett volna, amely a térség minden más nációját a „Hungarista politikai nemzetbe" fogta volna össze.[71] Még később, 1944 tavaszán egy ún. „Kelet-ázsiai Nagytér Minisztérium" felállításáról fantáziált, hogy a kapcsolattartás, illetve a Kelet és Nyugat közötti közvetítés megfelelő szinten koordinálva legyen.[72] Ez a megalomán képzelgésekben kicsúcsosodó, súlyosan sérült valóságérzékelés volt az egyik oka annak, hogy pszichoanalitikus elemzői kivégzése előtt Szálasi Ferencet skizoid pszichopataként jellemezték.[73]

A nyilas vagy hungarista mozgalom ideológusának általában Málnási Ödön történészt tartják *A magyar nemzet őszinte története* című történeti

69 Dr. Cholnoky Jenő: A magyarok eredete. *Turán*, 1943/2. 43–51. és uő: *A Kárpátoktól az Adriáig. Nagy-Magyarország írásban és képben*. Budapest, 1934, Somló Béla, 15–17.

70 Szálasi Ferenc: *Cél és követelések*. Budapest, 1935, Egyetemi ny. 2–3. Újraközli: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991, Kossuth, 365–375.

71 Szálasi Ferenc: *Nagytér, élettér, vezetőnép*. Sydney, 1978, Hungarista Mozgalom, 22–44. (Az 1943-as beszéd új kiadása.) Vö. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 454–455.

72 Ungváry Krisztián: Szálasi Ferenc. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác és ifj. Bertényi Iván. Budapest, 1998, Osiris, 123–129.

73 Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben*. Budapest, 1993², Pelikán, 228–232.

összegzése alapján. Az irányzat külpolitikai céljaihoz szorosan kötődő birodalmi gondolat részletes kifejtését, indoklását és történeti keretekbe ágyazását azonban nem ő, hanem egy másik történész, Baráth Tibor, a kolozsvári magyar egyetem professzora végezte el.

Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében című, 1943-as munkájában Baráth elsősorban Hoitsy Pál, illetve a századfordulós földrajzi determinizmus érvrendszerét újította fel, és ezt párosította a Hitler alatt jelentős politikai befolyásra szert tevő német geopolitikai iskola frazeológiájával, valamint azokkal az ekkor már axiómaként kezelt – és a turanisták által tovább színezett – mítoszokkal, melyek a magyarok „különleges politikai érzékéről" és kivételes államalkotó képességükről szóltak. Ebben a bizarr nyelvezetben a Kárpát-medence rendszerint Kárpáttérként, a hódítás térdinamikaként, a hódítási potenciál pedig térenergiaként jelent meg. A hidrográfiai és az orográfiai, vagyis hegyrajzi viszonyok következtében – ismételte Baráth Hoitsyt – „a Kárpáttér önálló állam alkotására hivatott", és „ebben az önálló államban a Magyar Alföldet illeti meg a vezérszerep", mivel központi elhelyezkedésénél és kiterjedésénél fogva a Magyar Alföld a „Kárpáttér legnagyobb dinamikai erejű tája". Ezzel szemben „minden olyan állam, amely a Kárpát-medencének csak egyes darabjait foglalja magában, vagy valamelyik melléktáj vezérletére épül fel, tehát »peremállam«, eleve a bukás csíráit rejti magában". Nincsen „nagy energiájú térség" a „Kárpáttértől" délre, a Balkánon sem, mivel a félsziget „a szélrózsa minden irányában centrifugális", és „nem alkot egységes földrajzi teret". Ezért – jut el a lényeghez Baráth – „mindazok az északbalkáni peremmedencék, amelyeket a magyar határfolyók mellékfolyói: Kulpa, Una, Verbász, Boszna, Drina és Morava nyitnak a Dinári Alpok hegyvonulatai között, és amelyeknek a hidrográfiai és orográfiai viszonyok kényszerítő erővel írják elő az északi tájékozódást, természetszerűen veszik át a fölényes erőben lévő Kárpáttér kisugárzó energiáit". S mivel a „téridegen imperializmusokat" csak egy ilyen erős állam képes távol tartani a Morava és a Vardar völgyétől, a „Kárpát-medence északbalkáni vezetőszerepe" nemcsak magyar, hanem általános európai érdek is. A földrajzi determizmus Hoitsy- és Baráth-féle verziója szerint a magyar birodalom nyugati határainak valahol Belső-Stájerországban, a Keleti-Alpok csúcsai között kellett volna húzódniuk, hiszen a Lajta, a Rába és a Mura egyaránt onnan eredtek. Ez esetben azonban nem érvényesültek a hegy- és vízrajzi szükségszerűségek, mivel – mint Baráth eufemisztikusan megállapította – az alpesi peremvidék mögött „egy igen nagy energiájú összetett térség" helyezkedett el, amely – megváltoztatva a ter-

mészetes „térdinamikát" – még a „a kárpáti térség felé is bőséges energiákat sugároz ki".[74]

Szálasitól eltérően, aki a Szent István-i állameszméhez kapcsolódva területi autonómiák föderatív egységeként képzelte el az új Magyarországot, Baráth úgy gondolta, hogy a „kárpáti állam berendezkedésének térviszonyokból adódó elve" csakis „centralisztikus" és „tekintélyi alapon felépülő" alkotmány lehet. A nemzetiségi kérdés kezelésében sem Szálasi „konnacionális" birodalmi megközelítését ajánlotta, hanem a nemzeti homogenizáció legagresszívebb formáit. „...voltaképpen – írta – csak két lehetőség van: nemzetiségeinket vagy ki kell rekesztenünk az országból, hogy önálló nemzeti létre törekvésüknek eleve gátját vessük; vagy pedig – és sokkal inkább – olyan állapotot kell teremtenünk, hogy önként [?!] beolvadjanak. Minden más elgondolás [...] alapvetően hibás."[75]

A geopolitikai és politikai fejtegetésekhez a magyar történelem hasonlóképpen önkényes interpretálása társult. E fejezetek célja nem a múlt korrektségre és kiegyensúlyozottságra törekvő, forrásokkal alátámasztott bemutatása, hanem – miként ezt Baráth programatikusan meg is hirdette – a német *Schicksalskunde* mintájára „a magyarság történeti mítoszának" és „országeszményének", az „örök magyar politikai eszménynek", vagyis a magyar birodalmi gondolatnak a megfogalmazása és propagálása volt.[76]

A két világháború közötti és a második világháború alatti magyar politikusok túlnyomó többségét nem jellemezték a szélsőséges turanistákéhoz, Szálasiéhoz vagy Baráth Tiboréhoz hasonló birodalmi elképzelések. Bár a Szent István-i Magyarország újjászületésében – Horvátországgal vagy nélküle – sokan reménykedtek, és erről sokat írtak és beszéltek is, az 1918-as határokon túlmutató revíziós követelésekkel egyetlen más párt és ismert politikus sem állt elő. A szellemi életben ugyancsak minimális volt a támogatottsága. Nemcsak a baloldal és a népi mozgalom etnikai elvű revízióban gondolkodó ideológusai határolódtak el tőle, ami magától értetődött, hanem a Szent István-i állameszme és az integrális vagy optimális revízió olyan nagy tekintélyű történész-ideológusa is, mint amilyen Szekfű Gyula vagy a pesti egyetemen kollégája, Dékány István volt. Előbbi 1939-ben – a *Mi a magyar?*-ban – figyelmeztetett a magyar birodalmiságot szimbolizáló

74 Baráth Tibor: *Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében*. Kolozsvár, 1943, Nagy Jenő és Fia, 23–41.

75 Uo. 206–213.

76 Uo. 5–21.

Nagy Lajos vállalkozásainak problematikusságára,[77] az utóbbi pedig 1941-es könyvében *(A magyarság lelki arca)* szögezte le, hogy „Nálunk a történet menete meglehetősen világos összképet ad ki, melyből kiszökkent egy tanulság: nem vagyunk világhatalom és nem is lehetünk azzá. Az idő eljárt, már Mátyás alatt sem sikerült állandósítható középeurópai nagyhatalommá lenni. Ebből többféle rokon magatartás szűrődik le. Ilyen az, hogy mérsékelt ambíciójúnak kell lenni annak a népnek, amely itt élni, fennmaradni akar. Továbbá van a történeti életnek egy lehetősége, ahol kisebb nép is nagy lehet s ez a befelé élés, az introvertálódás: a lelki élet, a szellemi kultúra ápolása. A nagyvonalú hetvenkedés kora már a kalandozásokkal lejárt."[78]

A birodalmi gondolat mindazonáltal a „szellemi felvilágban" is megjelent. Itteni képviselője tanult szakmája szerint ugyancsak történész, Ferdinándy Mihály volt, aki a háború végét a lisszaboni magyar követség kultúrattaséjaként érte meg.

A múltértelmezés önkényessége és a mítoszteremtés terén Ferdinándy Mihály alig különbözött Baráth Tibortól. A történelem Ferdinándy számára sem volt több politikai célokat alátámasztó példatárnál. Míg azonban Baráth az Észak-Balkánt is magába foglaló magyar birodalom újraszületésének történelmi szükségszerűségét a geopolitika és a turanizmus mankójára támaszkodva mutatta ki, addig Ferdinándy – akkor divatos misztikus szellemtörténeti megközelítéssel – az „őshazából hozott" és a „makrokozmosz képletét tisztelő" „magyar szellem" megnyilvánulási formájaként értelmezte. A „magyar szellem" eszerint „a birodalmi gondolatban találta meg saját létezésének történetfeletti értékét: örök értelmét". Ezzel magyarázható, hogy ez a nemes idea Mohács és a hosszú szétszakítottság ellenére sem tűnt el; hogy a „magyarság nem tudott róla lemondani", sőt időről időre visszatér hozzá, s újra és újra kifejezésre juttatja „ősi birodalomalkotó és birodalomfenntartó voltát".[79]

Különbözött a két szerző birodalomfelfogása abban is, hogy Baráth centralisztikus és homogenizáló állameszményével szemben Ferdinándy

77 Szekfű Gyula: A magyar jellem történelmünkben. In *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1939, Magyar Szemle Társaság, 508.

78 Dékány István: *A magyarság lelki arca.* Budapest, 1941, Athenaeum, 30.

79 Ferdinándy Mihály: *Nemzetiségi kérdés és magyar birodalom.* Budapest, 1942, Magyar Nemzeti Szövetség, 4–5. – Ferdinándy itt elemzett és más írásainak korabeli fogadtatására lásd Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest, 1983, Kossuth, 83–107. és 173–247.

a társnemzetiséget és a szupranacionalizmust, illetve a föderalizmust és az autonómiák rendszerét tekintette ideális belső szervezési elvnek. Az új magyar birodalom legfontosabb történelmi előképeként nála ezért nem az Árpádok és különösen nem az Anjouk egyik vagy másik birodalmi formációja, hanem Szent István állama és – mint elvetélt lehetőség – az emigráns Kossuth konföderációs terve jelent meg. I. István és Kossuth mellett hangsúlyosan hivatkozott még Ferdinándy Széchenyi Istvánra a toleranciájáról ismert 1842-es akadémiai beszéde okán, Teleki Pálra az 1940-es kárpátaljai autonómiatervezet miatt, sőt Ady Endrére *(Margita élni akar)* és *A Dunánál* sorait idézve József Attilára is. A századforduló magyar imperialistái közül viszont csak ifjabb Andrássy Gyula és Kállay Béni neve fordul elő írásaiban; Beksics Gusztáv, Hoitsy Pál vagy a turanisták nevével és eszméikkel nem, illetve csak negatív összefüggésben találkozunk.[80]

Az eddigiekből elég logikusan következik, hogy Ferdinándy az „alpesi peremvidék" mögötti „nagy energiájú belső-európai térrel" szemben sem mutatott olyan megértést, mint Baráth Tibor. A birodalomépítő középkori uralkodók közül a minta szemében nem Nagy Lajos vagy Zsigmond, hanem III. Béla és különösen Mátyás volt, akinek az uralkodása alatt „az egész »magyar élettér« – tehát Magyarország és Erdély, Horvátország és Bosznia, Moldova, nemkülönben a birodalmunkat természetesen kiegészítő keleti Alpeslejtők – Ausztria és Karintia –, a Morva-medence és mint merész hódítás Szilézia s a két Lausitz – nemcsak a magyar király uralma alatt állott, hanem hódolt annak az élettempónak is, melyet a Duna királynője diktált a Duna népeinek".[81] Ferdinándy koncepciója szerint ezért a leendő magyar birodalom és a „belső-európai", vagyis német „élettér" között – Baráth felfogásától eltérően – semmiféle „sorsközösség" nem állt fenn. Éppen ellenkezőleg: a magyar birodalom „a nagy agglomerációk étvágya" ellen irányult volna.[82] A szélsőjobboldali és németbarát Baráthtól eltérően Ferdinándy birodalmi elképzelése tehát inkább a konzervatív és németellenes magyar politikusok – Teleki Pál és Kállay Miklós – politikáját övező ideológiai mezőhöz kapcsolódott, és indirekt módon az angolszász hatalmak háború utáni konföderációs elképzeléseire reflektált.

A második világháború előtti és alatti magyar birodalmi gondolat az 1914 és 1918 közöttinél is szürreálisabb volt. Hitler és a német vezetők –

80 Uo. 9–40.

81 Ferdinándy Mihály: *Középeurópa*. Budapest, év nélk., Cserépfalvi, 44–45.

82 Uő: *Nemzetiségi kérdés és magyar birodalom*, i. m. 39.

akik egyike-másika, mint például Edmund Veesenmayer, még „nemzeti életre" is „alkalmatlannak" találta a magyarokat – az 1918 előtti magyar állam helyreállítását sem támogatták. Magyarország „Ragaszkodása a Szent István-i birodalom határainak gondolatához végül is nem egyéb – jegyezte fel egyikük 1939 elején –, mintha Olaszország Pozsonyt követelné magának, mivel az egykor az *Imperium Romanum*hoz tartozott".[83] A távlati német elképzelésekben – amint ezt a közelmúltban Pritz Pál meggyőzően dokumentálta – az önálló magyar állam számára sem igen volt hely, s ha mégis, akkor gyakran – mint például a geopolitikus Albrecht Haushofer tervében – megcsonkítva, Nyugat-Dunántúl és Erdély nélkül.[84]

Az angolszász elképzelések ugyancsak negligálták a magyar birodalmi gondolatot, sőt még a nagyrevíziós magyar terveket is, és csak a határ menti magyar területek visszacsatolását, illetve esetlegesen Erdély függetlenítését pártolták. A konföderációs terveket 1943–44-ig, amíg a szovjet vétó nem diadalmaskodott, ugyan nagyon komolyan vették, ám egy olyan központi, integratív szerepet, mint Ferdinándy, távolról sem szántak Magyarországnak. És persze a konföderáción belüli belső határokat sem úgy húzták meg, mint ő.[85] Hogy a szovjet elképzelésekben milyen mértékben nem volt hely egy magyar birodalom számára, az, úgy gondolom, minden dokumentálás nélkül is nyilvánvaló.

A második világháború után, amely a politikai gondolkodás szempontjából is ahhoz hasonló határszakasz és fordulópont a magyar történelemben, mint Világos vagy Trianon, a magyar birodalmi gondolat külföldre szorult. Legismertebb képviselője és egyben utolsó mohikánja a Montrealban le-

83 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeáll. és bev. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, 1968, Kossuth, 356. és 743–744. Vö. Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában, 1919–1944. In Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1966, Osiris, 210–233.

84 Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, 1999, Osiris. – Haushofer tervezetét közli: *Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–46*. Hrsg. Hans Werner Neulen. München, 1987, Universitas, 79–97.

85 *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992, Typovent és *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról*. Szerk. Bán D. András. Budapest, 1996, Osiris. Vö. Romsics Ignác: Nagyhatalmi politika és Magyarország a II. világháború alatt és után. In *Magyarország a [nagy]hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Szerk. Fischer Ferenc, Majoros József, Vonyó József. Pécs, 2000, University Press, 521–533.

telepedett Baráth Tibor volt, aki publicisztikáival, történetpolitikai esszéivel és egyre dilettánsabb őstörténeti elmélkedéseivel egészen az 1970-es évek közepéig táplálta a magyar emigráció illúziókra éhes clevelandi, délamerikai, ausztráliai és kanadai köreit. Nem mondhatjuk, hogy nem haladt a korral. A háború utáni helyzetre reflektálva 1945 utáni írásaiban például úgy találta, hogy a „dunai életközösségnek", vagyis a „Dunabirodalomnak", amely fogalmak a „Kárpáttér" helyébe léptek, nemcsak az Erdéllyel mindig együtt értendő „belsőkárpáti nagytér", a Száva völgye és az „Adria-parti hegyvonulatok", továbbá a „Balkán-félsziget közepén emelkedő hegytömböktől" északra fekvő szerb területek a „térharmonikus" részei, hanem az osztrákok lakta „alpesi peremtáj" is. Vagyis a leendő birodalomnak a magyarok, a horvátok és az osztrákok „legszorosabb együttműködését" kell megvalósítani a „germán mag körül kialakult belső-európai óriástér és a moszkvai mag körül összefogott eurázsiai óriástér" „egyformán hódító terjeszkedésével" szemben. Módosította Baráth a „Dunabirodalom" belső szerkezetével kapcsolatos felfogását is. Centralizmus helyett „széles körű népi önkormányzatok" kialakítását javasolta, azaz föderalizálást. Mindezek alapján kis túlzással azt mondhatjuk, hogy Baráth Tibor emigrációban propagált birodalmi eszméje jobban hasonlított Ferdinándy Mihály második világháborús elképzeléséhez, mint saját, 1943-as víziójához. A geopolitikai frazeológia és földrajzi determinizmus mint reményt adó *ultima ratio* mindazonáltal megmaradt.[86]

Itthon, Magyarországon viszont már a háború végét követő néhány évben eltemetődött a birodalmi gondolat és vele együtt minden rokon elképzelés is: nagyhatalmiság, regionális vezető szerep, kultúrfölény stb. A hatalomra került új politikai elit és szellemi holdudvara, amely az 1945 előtti Horthy-rendszer baloldali ellenzékéből került ki, nemcsak a birodalmisággal, hanem az 1918 előtti soknemzetiségű magyar állam visszaállítására törekvő irredentizmussal is szembefordult, és a háborús katasztrófákból okulva a kisállamiság végleges tudomásulvételét ajánlotta a magyar nemzetnek. Emellett a határok etnikai elvű kiigazítását kérte a győztes hatalmaktól. Az 1949 utáni kommunista idők történet- és kultúrpolitikája ennél is tovább ment: úgy propagálta a kisállamiságot, hogy közben a határokat is véglegesnek hirdette, és sokáig hatékony kisebbségvédelemre

86 Baráth Tibor: *A külföldi magyarság ideológiája. Történetpolitikai tanulmányok.* Montreal, 1975, 12–40.

sem törekedett. A terápia hatott: az újabb magyar generációk történelmi tudata néhány évtized alatt radikálisan átalakult. A középkori magyar birodalom minden aktuálpolitikai attraktivitását elvesztette, és az irredentizmus szelleme is visszaszorult. Ezt annak ellenére rendkívül pozitív és nagy jelentőségű fejleménynek kell tartanunk, hogy ezenközben több új – a kizsákmányolás megszüntetésétől a Duna völgyi népek barátságáig terjedő – illúzió homályosította el sokak tisztánlátását.

Az elmúlt évszázad utolsó harmadára a magyar emigráció összetétele és ennek következtében történelmi és politikai tudata is átalakult. Az 56-osok és az 56-osok utáni generációk ha egyáltalán, akkor legfeljebb etnikai elvű határkiigazításban reménykedtek, s a középkori magyar birodalom sem vágyképként, sem politikai célként nem jelent meg köreikben. Bár az elmúlt 10–12 évben több 1945 után eltemetett avítt, sőt ordas eszméről kiderült, hogy valójában csak tetszhalottak voltak, s koporsójukból kikelve ma ismét itt kísértenek közöttünk, a birodalmi gondolat *redivivusa* napjainkig nem következett be. Valamennyiünk felelőssége, hogy ne is következzék!

Szabó Miklós
az MTA rendes tagja

A HAEDUUSOK ÉS RÓMA

Magyar ásatás Bibractéban

Elhangzott 2002. március 21-én

A romanizáció köztudottan azt a folyamatot jelöli, amelynek eredményeként a birodalomba bekebelezett bennszülött népek a római civilizáció, a latin nyelv átvételével rómaivá váltak. Tegyük hozzá, hogy ennek hátterében célirányos és aktív római politika állott. Az ókortörténeti munkákban a 19. század vége felé megjelenő, egyébként nem ókori eredetű terminus technicus tartalmát tekintve sokszor és sokat s nemegyszer radikálisan változott. Epigráfiai kutatások cáfolták meg azt a kezdeti felfogást, mely szerint a romanizáció az Itáliából a tartományokba irányuló, a katonai foglalást követő tömeges áttelepülés következménye lett volna. E tézis védelmezői kénytelenek voltak elismerni, hogy a fényűző galliai vagy britanniai villákban – példaként csupán az atrebates Titus Claudius Cogidubnus fishbourne-i magánpalotáját említjük – többnyire nem italikusok, hanem a kelta őslakosság leszármazottai éltek. Ezzel párhuzamosan az is nyilvánvalóvá vált, hogy alapvetően mást kell romanizáción érteni a korábban a hellenisztikus világ részét képező keleti, illetőleg a nyugati provinciákban. Ennek megfelelően a bennünket érdeklő nyugati modell a római civilizáció elemeinek az adott tartomány megszervezését követő, a helyi lakosság általi átvételét jelentette. Lényegében úgy, ahogy Tacitus (*Agricola*, 21.) leírja: Agricola a szétszórtan élő, durva britannokat *(homines dispersi ac rudes)* római típusú épületek *(templa, fora, domos)* emelésére, a helyi arisztokratá-

kat *(principes)* fiaik – Borzsák István fordításában – „szabad emberhez méltó" *(liberalibus artis)* neveltetésére vette rá. Mindennek az eredménye nem csupán a *lingua Romana,* hanem egyenesen az *eloquentia* elterjedése, továbbá a tógaviselet, a *porticus*ban zajló városi életforma, a fürdőkultúra *(balinea)* fokozatos átvétele lett. Ilyenformán a romanizáció egyirányú útvonalként jelent meg, melyen „minden üdv" Rómából érkezett, hogy ennek befogadásával a barbár britannok, a gallok, a pannonok vagy az ibérek a civilizált világba lépjenek át. Meg kell jegyezni, hogy ilyenfajta értékítélet még a 20. század 2. felének ókortörténeti munkáiban is felbukkan. Ez a kutatási irányzat elsősorban a paraméterproblémákra koncentrált, mint például a municipalizáció, a polgárjogadás, az intézményrendszer vagy az etnikai identitás kérdése, melyek alapján határozta meg az adott tartomány romanizációjának gyorsabb vagy lassúbb ütemét.

Tanulságos felidézni a romanizáció-értelmezés változását az európai gyarmatbirodalmak összeomlását követő időszakban. A kollaboráns tartományi elit és a Rómával szemben ellenállást tanúsító helyi néprétegek megkülönböztetése többek között ennek az egyik szimptómája volt. Sokkal fontosabbnak bizonyult azonban az a felismerés, hogy a bennszülöttek szemszögéből nézve a romanizáció egyáltalán nem volt magától értetődő lépés a civilizációhoz vezető úton. Vagyis megkérdőjeleződött az őslakosság egyoldalú, befogadó szerepe. A kulturális antropológia akkulturáció-teóriájának átvétele is hozzájárult ahhoz, hogy a romanizáció egyirányú útvonalának erőltetését a helyi közösségek kulturális kapcsolatainak, kollektív, sőt személyes adottságainak feltárásán alapuló modell váltsa fel. Ez az irányzat az 1980-as évek során a kutatásban előtérbe helyezte az önromanizáció elvét. A következő stádiumot annak a tézisnek a kidolgozása jelentette – feltétele az emlékanyag időrendjének elsősorban Ward-Perkins nevéhez fűződő revíziója volt –, miszerint a romanizáció nem állt közvetlen kapcsolatban az adott terület elfoglalásának időpontjával, hanem birodalomszerte a Kr. e. 1. sz. közepe és a Kr. u. 1. sz. első évtizedei között, az *imperium Romanum* expanzív időszakában bontakozott ki. Ez a ma is aktuális kutatási irányzat számol a romanizációnak az egyes tartományokra jellemző lokális különbségeivel, s teljes mértékben szakít azzal a felfogással, amely a provinciális műveltséget a római-városi kultúra utánzatának tekinti.[1]

1 A témára vonatkozó hatalmas szakirodalomból csak néhány, a kutatás helyzetéről képet adó munkát idézünk: Wood–Queiroga, 1992; Ward-Perkins, 1970; Freeman, 1993; Woolf, 1998.

Ez a kutatástörténeti bevezetés azt a rendkívül összetett problémakört kívánta érzékeltetni, melyet Róma és a helyi kultúrák találkozásának értelmezései vetnek föl. A közép-franciaországi *haeduus*ok történetének és régészeti hagyatékának vizsgálata ehhez kíván támpontokkal szolgálni.

A történeti munkák[2] gyakran említik a *haeduus*-paradoxont: e törzs területét a rómaiak sohasem foglalták el, hanem az alesiai győzelem után egyszerűen az ölükbe hullott. Ez azért tűnhet különösnek és szokatlannak, mert nem egy jelentéktelen törzsről van szó, melyet az események logikája kényszerített kapitulációra, hanem a Kr. e. 1. század gall nagyhatalmáról, amelyet Camille Jullian óta gyakran *haeduus* birodalomként emlegetnek. A törzs szorosan vett szállásterülete nem sokkal kisebb, mint a mai Bourgogne-régió, míg a kliens *(ambarri, segusiavi, aulerci)* és a szövetséges *(bituriges, senones, parisii, bellovaci)* törzseket figyelembe véve, délről észak felé haladva a Rhône-tól a Somme-ig, a centrális zónában pedig nyugatról keletre az Indre völgyétől a Saône-ig terjedt ki a *haeduus* hatalmi szféra, nem véletlenül emlékeztetve egyes lokálpatrióta helytörténészeket a középkori bourgogne-i fejedelemségre *(1. kép)*.

Másfelől viszont, Caesar szerint (*B. G.* I, 33), a római senatus a *haeduus*oknak több ízben a „vér szerinti testvér" *(fratres consanguineique)* címet adományozta, ami ókori források tanúsága szerint a közös trójai eredetre utal. Mindenesetre ezt a fikciót – vagy inkább mondát – Róma legkorábban valamikor a Kr. e. 2. században ünnepélyesen hitelesnek ismerte el. Mi lehet a magyarázata a meglepő gesztusnak? Caesar két esetben is Gallia legjelentősebb hatalmi tényezőjeként említi a *haeduus*okat, hangsúlyozva befolyásuk, clientelájuk fontosságát. Vagyis a római logika egyszerű: az adott régióban a legerősebb törzset kell szövetségesnek megnyerni. Ugyanakkor ez akkor válik aktuálissá, amikor a politikai és a gazdasági érdekek megkívánják. A francia történészek általában a Kr. e. 3. századba vagy legalábbis a Kr. e. 2. sz. elejére vetítik vissza e kapcsolatrendszer kezdeteit. Megítélésünk szerint indokoltabb azonban az *arvernus*ok és az *allobrox*ok legyőzése, vagyis a Kr. e. 121 utáni évekre gondolni. Narbo megalapítása (118-ban) és a provincia megszervezése után ugyanis szükségképpen felértékelődött a *haeduus* hatalmi szféra, s nem csupán politikai, hanem gazdasági szempontokból is: a provinciából kiinduló római kereskedelem a Saône és a Loire

2 A legújabb történeti szintézis a haeduusokról, bibliográfiával: Goudineau–Peyre, 1993. – A továbbiakban Caesar műveit a következőképpen idézzük: *Bellum Gallicum* = *B. G.*; *Bellum civile* = *B. C.*

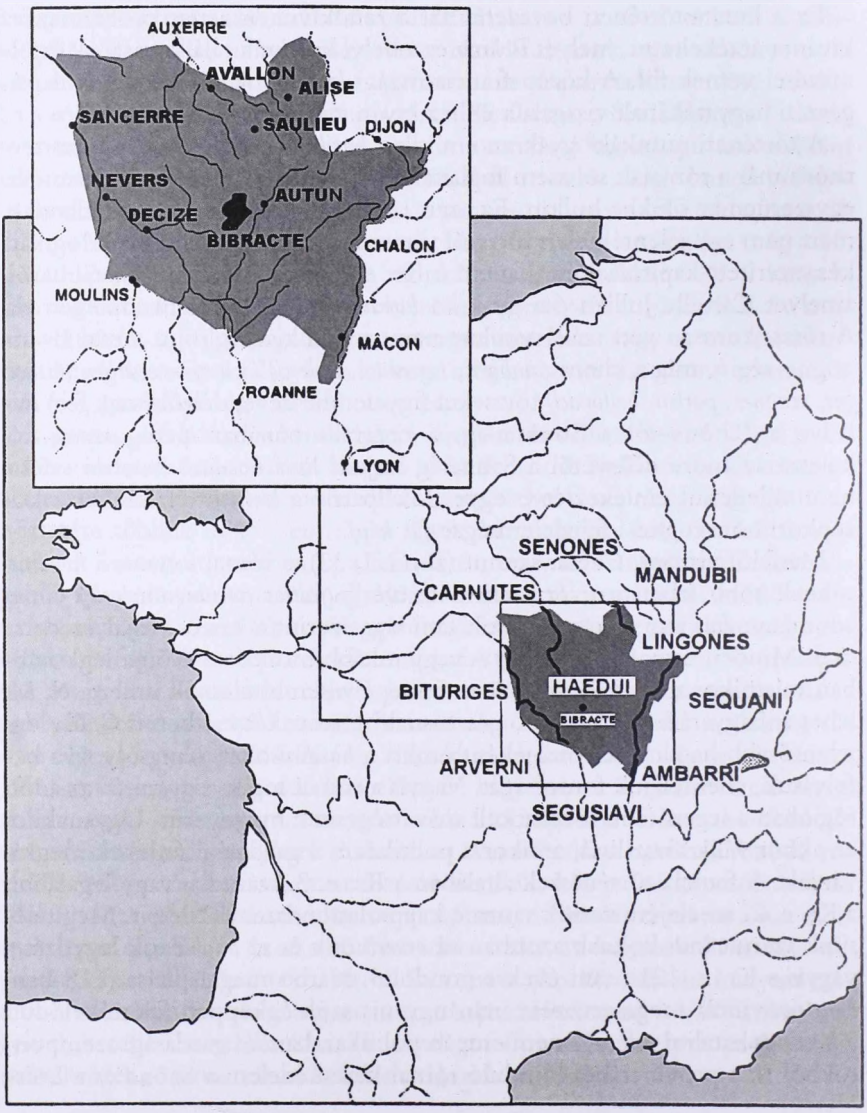

1. kép. *A haeduus törzs szállásterülete a gall háború idején*

2. kép. *A Mont Beuvray látképe*

3. kép. *Légi felvétel a Pâture du Couvent-ról; a magyar, az olasz és a belga ásatásokat védő sátrakkal*

völgyén haladt észak felé, behatolva a Yonne felső folyásának vidékére. Márpedig mindezeket a területeket a *haeduus*ok és klienseik ellenőrizték.

De mit nyertek a *haeduus*ok a szövetséggel? Az ókori források erre a kérdésre nem adnak választ. Ugyanakkor a Lucanus (*Pharsalia* I, 427–428) szerint ugyancsak trójai pedigrével dicsekvő *arvernus*ok hegemóniájának szétzúzása egyértelmű történelmi lecke lehetett számukra, felerősítve a törzsön belül a rómaibarát arisztokraták befolyását. Mindenesetre Caesar idején, Kr. e. 60 táján, a *haeduus*oknál a Diviciacus vezette *factio* volt a domináns tényező, amely a római „testvérekhez" fordult, segítségüket kérve a riválisa *sequanus*ok és a területükre bevándorló *helvét*ek ellen. A folytatás köztudott: a *Bellum Gallicum* Gallia meghódításával végződött.

Az a felismerés, hogy a *haeduus*ok történetének számos nyitott kérdésére nem az antik, hanem a régészeti forrásoktól remélhető válasz, a 19. század 2. felében született meg. „...midőn a gondviselés oly férfiakat támaszt, mint Caesar, Nagy Károly, Napoleon, ki akarja jelölni a népek előtt a követendő utat, megbélyegezni lángeszök pecsétjével az új korszakot, s néhány év alatt bevégezni századok munkáját" – olvassuk III. Napóleon Julius Caesar-könyvének 1881-es magyar kiadásában.[3] A császár, aki Caesart eszményképének tekintette, műve hitelessége érdekében kutatási programot indított a *Bellum Gallicum*ban előforduló helynevek azonosítására, sőt mi több, a leghíresebb gall települések feltárására. Bibracte esetében

3 *Julius Caesar története*. Budapest, 1881, VI.

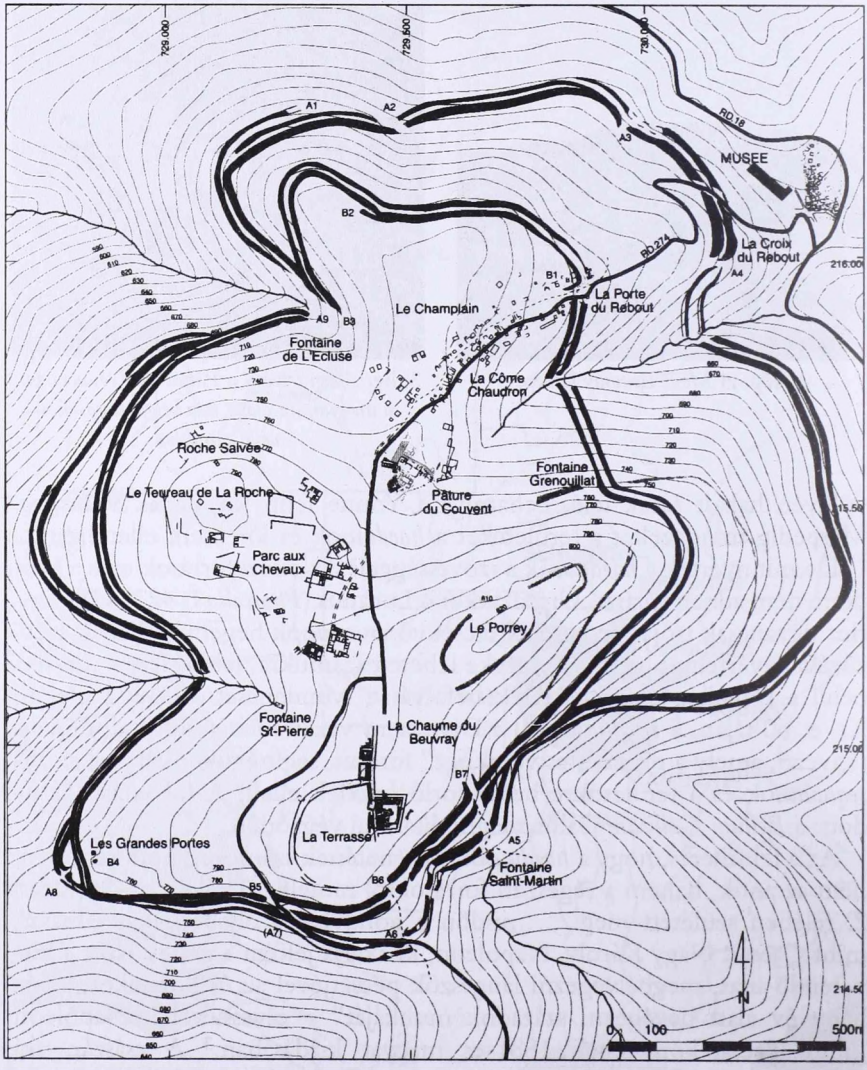

4. kép. *Bibracte régészeti térképe a helynevekkel*

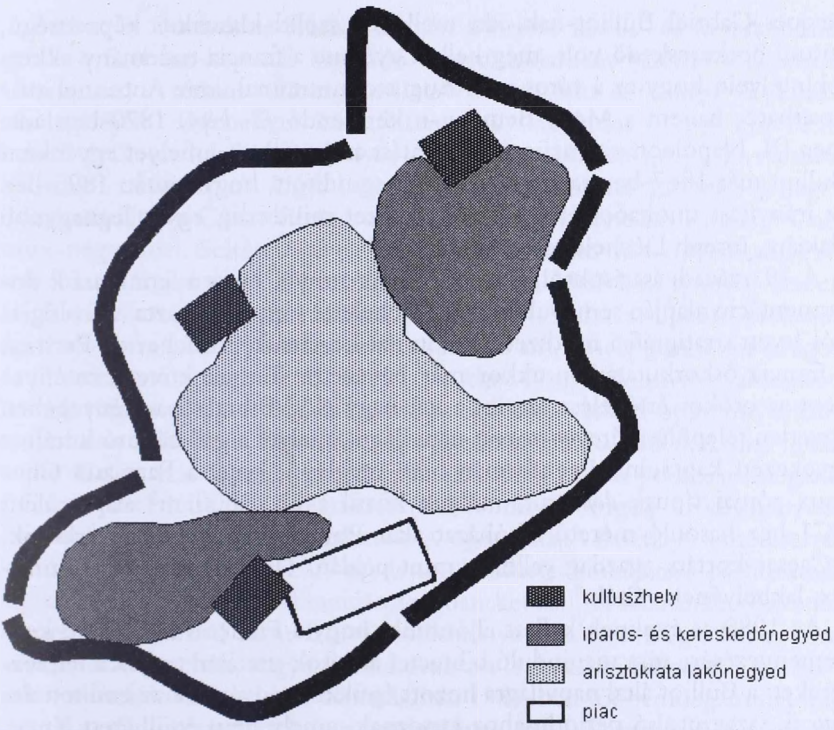

5. kép. *Bibracte teoretikus városi szerkezete Bulliot és Déchelette ásatásai alapján*

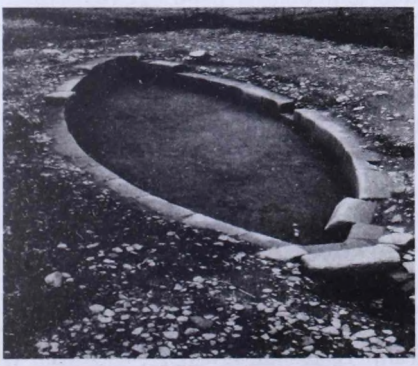

6. kép. *A Pâture du Couvent hajó formájú medencéje*

7. kép. *Bibracte főútjának feltárása. (Háttérben a kolostor kerítése)*

Jacques-Gabriel Bulliot-nak, aki mellesleg szolid klasszikus képzettségű, autuni borkereskedő volt, meg kellett győznie a francia tudomány akkori tekintélyeit, hogy ez a város nem Augustodunummal, azaz Autunnel azonosítható, hanem a Mont Beuvray-n keresendő *(2. kép)*. 1870-ben adta meg III. Napóleon a pénzügyi támogatást az ásatáshoz, amelyet egyébként Bulliot már 1867-ben saját költségére megindított, hogy azután 1895-ben az irányítást unokaöccsére, a kelta régészet mindmáig egyik legnagyobb alakjára, Joseph Déchelette-re ruházza át.[4]

A 19. századi ásatásokról itt röviden csak annyit, hogy a fennmaradt dokumentáció alapján sem Bulliot, sőt Déchelette sem alkalmazta a geológiából átvett stratigráfiai módszert, holott ezt kortársuk, Boucher de Perthes, a francia őskorkutatásban akkor már bevezette. Ennek következményeként az utókor értékelése szerint a két nagy elő́d Bibractéban lényegében egyetlen települési réteget hozott napvilágra, melyet a gall háború korához igyekezett kapcsolni. Ilyenformán nem meglepő́, hogy a Parc aux Chevaux római típusú *domus*ait, melyek közül a kb. 3800 m^2 alapterületű́ PC1-hez hasonló méretű́ lakóházat akár Pompejiben is hiába keresünk, a Caesar-kortárs „gazdag gallok", mint például Diviciacus vagy Dumnorix, lakhelyének vélték.[5]

Az 1980-as éveknek kellett eljönniük, hogy a François Mitterand kezdeményezésére újra meginduló bibractei ásatások tisztázni tudják a félreértéseket: a Bulliot által napvilágra hozott épületmaradványok az említett *domus* 5., azaz utolsó periódusához tartoznak, amely nem épülhetett Kr. u. 10-nél korábban.[6]

Ezzel elérkeztünk a mába: a Mont Beuvray-i európai régészeti programban az Eötvös Loránd Tudományegyetem expedíciója 1988 óta vesz részt. A magyar ásatás színtere a Pâture du Couvent, azaz a „kolostor legelője". Az elnevezés onnan származik, hogy a zóna északi részét, amely a középkori ferences kolostor falain kívül feküdt, korábban rét borította *(3. kép)*. A nagy kiterjedésű́ terasz nem esik messze az oppidum északkeleti főbejáratától, a Rebout-kaputól. Igaz, az utóbbi a belső́ erődítményrendszerhez tartozik, míg az 1986 óta felfedezett külső́ védmű́, melynek jóvoltából a település területe 135-ről 200 hektárnyira gyarapodott, jelentősen megnöveli az oppidumon belüli távolságot[7] *(4. kép)*.

4 Goudineau–Peyre, 1993, 3 skk.

5 *Ibid.*, 28 ssk. – A Mont Beuvray-kutatás bibliográfiája: Guillaumet, 1996.

6 Gruel–Vitali, 1998, 42.

7 A magyar ásatás bemutatása: Szabó, 1999.

Bulliot és Déchelette ásatásai alapján Bibracte iparos- és kereskedőnegyede a Rebout-kapunál kezdődő terepalakulatokat (Côme Chaudron, Champlain) és részint a Pâture du Couvent-t foglalta el *(5. kép)*. A „kolostor legelőjén" Déchelette két „félszuterén" lakóházat és egy kb. 70 m hosszú épületet lokalizált, amelyet a leletanyag alapján „nagy kovácsműhelynek" nevezett el. Ugyanakkor felismerte e zóna átmeneti jellegét, összehasonlítva a Côme Chaudronnal, illetve a rezidenciális Parc aux Chevaux-negyeddel. Feltételezte továbbá, hogy a Pâture du Couvent nagy részét köztér foglalta el.[8] E probléma tisztázására 1987-ben spanyol–francia ásatás vállalkozott, amely váratlan, szenzációs felfedezést hozott: előkerült egy hajó formájú nagy medence (10,48x3,65 m), amely gondosan faragott és illesztett gránittömbökből épült[9] *(6. kép)*. Hogy mennyire valószínűtlennek tűnhet az ilyen típusú építmény egy késő vaskori oppidum területén, ahhoz talán az is elegendő, ha a medencét a Rebout-kapunál feltárt *murus Gallicus*szal hasonlítjuk össze.[10] Az utóbbi ugyan pontosan megfelel a Caesar által leírt, sőt megdicsért avaricumi (Bourges) erődítménynek *(opus deforme non est)*,[11] ugyanakkor egy egész világ választja el a mediterrán kultúrák architektúrájától. A medence kvádertechnikájának párhuzamait logikus a hellenizált Dél-Franciaországban keresni. A Marseille közvetlen hátországában fekvő Saint-Blaise erődítménye – valószínűleg a Kr. e. 2. sz. közepe után emelték, vagyis kvázi kortársa a legkorábbi bibractei „gall fal"-nak – ennek kiváló példája. Kutatásában 1981-ben többedmagammal magyar kutatók is részt vettek, s az eredmények publikálására az Acta Antiquában került sor.[12] Ez a, Bouloumié szavaival, *fortification démodée*[13] egyáltalán nem elszigetelt példa Dél-Galliában, sőt Saint-Blaise-től kissé északabbra, pl. Nagesban, Nîmestől 16 km-re, nyomon követhető az erődítéstechnika átvétele kelta környezetben, a *volcae arecomici* szállásterületén.[14] Ahogy Pompeius Trogus nyomán Justinusnál olvassuk (XLII, 4): „Tőlük (ti. a massiliai görögöktől) tanulták azután a gallusok [...], hogy városaikat fallal vegyék körül." (Horváth János fordítása.) Volt tehát honnan tanulnia a medence építészének, hacsak nem volt ő maga is görög

8 Vö. Goudineau–Peyre, 1993, 33–40.
9 Almagro-Gorbea–Gran-Aymerich, 1991; Almagro-Gorbea–Gran-Aymerich, 1990, 35–45.
10 Publikációja: Buchsenschutz–Guillaumet–Ralston, 1999.
11 *B. G.*, VIII, 23.
12 Bouloumié–Fincker–Tréziny, 1984.
13 *Ibid.*, 265–266.
14 Py, 1978, 161 skk. és 333 skk.

származású. Martin Almagro-Gorbea és Jean Gran-Aymerich publikációjukban az egyedülálló „műtárgyat" Bibracte *mundus*aként értelmezték, s kézenfekvő volt feltevésük, hogy a tér közepét foglalta el.[15]

A magyar ásatás a medencétől délre 1988-ban indult meg, s egy év múlva azt a meglepő eredményt hozta, hogy a tér valójában az oppidum főútjának része, amely a Rebout-kaputól kapaszkodik felfelé a Côme Chaudronon át a Pâture du Couvent-ig, majd elhaladva a Parc aux Chevaux mellett, eléri a Chaume-ot, illetve a Terrasse-t, s elágazik a Les Grandes Portes felé. Ezzel még különlegesebbé vált a medence helyzete: a kb. 14 m széles bibractei főutca tengelyében helyezkedik el.[16]

1990 és 1995 közötti ásatásaink tárgya ez az út volt. Az építési technika tökéletesnek aligha nevezhető: az ún. vizes makadám lényege, hogy sóderba rétegesen kaviccsal, homokkal kevert köveket és amfóracserepeket döngöltek *(7. kép)*. Minthogy az alapozás a korábbi települési struktúrák (cölöplyukak, gödrök, árkok) betömése és elplanírozása révén jött létre, az útfelület gyakran megsüllyedt, megrepedezett, s emiatt állandó foltozást, javítást igényelt. Ezek a beavatkozások azonban az út egyes periódusain belül maradtak, másképpen szólva nem akadályozták az útépítés relatív időrendjének tisztázását. A legkorábbi fázis (0. út), illetve ennek megújítása (1A periódus) több mint 9 m széles volt, s nyugaton árok szegélyezte. Keleti határát a már említett „nagy kovácsműhely" nyugati támfalának építésekor átvágták. Később az utat nyugat felé több mint 3 méterrel kiszélesítették (1B periódus), ami a gránitmedence megépítésével függött össze. Végül az említett támfal létesítése után a főút teljes felületét, némileg tovább szélesítve, egységes burkolattal borították be, létrehozva ezáltal a 2. utat.[17] Ettől nyugatra feltártuk a járdának egy szakaszát, melyből 7 méternyit kis *porticus* foglalt el, 1,5 m szélességben. Padlóját amfóratöredékekből kialakított, gondosan kiegyenlített felületű réteg alkotta. Vagyis az itáliai bortároló edények cserepeit Bibractében másodlagosan, szigetelőanyagként is használták. A *porticus*t az úttól eredetileg fapilléreket hordó talpgerenda ágya választotta el. Nyugaton, ahol a Bolognai Egyetem régészei által kiásott Augustus kori *domus*hoz csatlakozott, a feltárt cölöplyukak tanúsága szerint nyitott volt.[18] (Vö. *8. kép*.)

15 Almagro-Gorbea – Gran-Aymerich, 1991, 237–238. és 258.

16 Gruel–Vitali, 1998, 27 és 11, 4. kép.

17 Erről, részletesen, irodalommal: Szabó, 1999, 212–216.

18 *Ibid.*, 216–217. és 208., 9. kép. – A bolognai ásatáshoz l. még Gruel–Vitali, 1998, 35 és 37, 21. kép. Az amfórák másodlagos felhasználásához l. Laubenheimer, 1990, 54 skk.

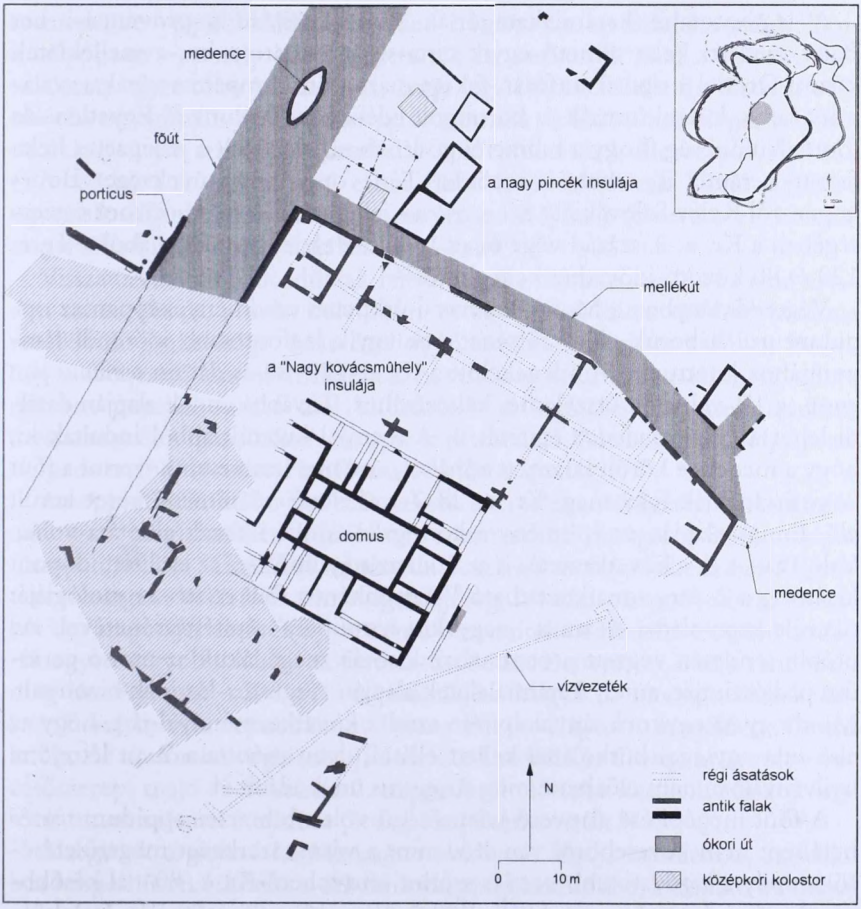

8. kép. *Összesítő alaprajz a Pâture du Couvent területén feltárt épületekről és utakról*

A *porticus* „járószintjének" és az út különböző periódusainak elbontása után sárga, agyagos szintre bukkantunk, benne a főút alapozásakor betömött korábbi struktúrákkal (gödrök, cölöplyukak stb.). Sajnos a legkorábbi periódus, a 0. út alól időrendi szempontból értékelhető leletek nem kerültek elő. Annál gazdagabb volt a „szüret" az 1B út és a *porticus* alatt: több mint 1400 amfóracserép, mintegy 50 jellegzetes agyagváza-töredék, közte több ép edény és 15 pénz jött napvilágra.[19]

19 Szabó, 1999, 217–219, 15. kép; Gruel–Vitali, 1998, 100–105, 60–63. kép.

A legfontosabb kerámiakategóriák szemléltetésére a provence-i Les Baux melletti kelta temető egyik cista-sírját mutatom be; a mellékletek között Dressel 1 típusú amfórát, fekete mázas, ún. campaniai vázákat, valamint helyi, kézzel formált és korongolt edényeket találunk.[20] Egyetlen, de fontos különbség, hogy a bibractéi gödrökben jelen volt a jellegzetes kelta festett kerámia is, amely a késő La Tène oppidum-műveltséget Bourgogne-tól Kelet-Szlovákiáig *par excellence* jellemzi.[21] A lelethorizont összességében a Kr. e. 2. század vége és az 1. század eleje, azaz nagyjából a Kr. e. 120 és 80 közötti időszakra keltezhető.[22]

Végeredményben a Mont Beuvray-i útkutatás eredményeképpen az oppidum gall háborúk előtti történetének egyik legfontosabb időrendi támpontjához jutottunk. Mindenekelőtt a Kr. e. 120–80-as dátum *terminus post quem* az 1B-vel jelölt útszélesítés keltezéséhez. Továbbá ennek alapján datálni lehet a gránitmedence építését is. A spanyol kutatók abból indultak ki, hogy a medence körüli kövezett zónából, ami mai ismereteink szerint a főút 2. periódusának felel meg, Kr. e. 28–7-re keltezhető nîmes-i veret került elő. Ennek alapján az építmény a kora gallo-római időszak alkotása volna. Valójában, s ez a következtetés is az útkutatás gyümölcse, az említett időpont kizárólag a 2. útra vonatkoztatható.[23] Egyébként a főút relatív kronológiáját sikerült kapcsolatba hozni a „nagy kovácsműhely" építéstörténetével. Az utóbbi területén végzett próbaásatásaink során megtaláltuk az utolsó periódus padlószintjét, amely kerámialeletek alapján Augustus-korinak bizonyult. Minthogy az egykorú támfal építése azzal a következménnyel járt, hogy az első utat egységes burkolattal kellett ellátni, ilyen módon a 2. út létrejötte nyilvánvalóan nem előzhette meg Augustus uralkodását.[24]

A főút megépítése alapvető jelentőségű volt a bibractei oppidum történetében: nem kevesebbről van szó, mint a városi szerkezet megszületéséről, amely a legóvatosabb becslés szerint sem tehető Kr. e. 80-nál későbbre. Ásatásaink során a radikális átalakulás több szimptómáját észleltük. Legelőször is az út alatt feltárt, ún. negatív struktúrák (cölöplyukak, árkok) olyan épületekhez tartoztak, amelyek tájolása a település jövendő főtengelyétől eltér. Másodszor: az 1A út kiszélesítésével egyidejűleg létesült a grá-

20 Les Baux, nécropole de la Catalane, XXVII. sír: Arcelin, 1980, 93–101, 8–9. kép. – A délgalliai vaskori kerámiatípusokhoz l. Py–Adroher Auroux–Sanchez, 2001.

21 Céramique peinte, 1991. – Vö. Dél-Galliából: Py–Adroher Auroux–Sanchez, 2001, 598–599.

22 Gruel–Vitali, 1998, 100.

23 L. *Ibid.*, 30. – Szemben az ásatók keltezésével: Almagro-Gorbea–Gran-Aymerich, 1990, 39.

24 Szabó, 1999, 216 és 208, 9. kép.

nitmedence – a publikálók meggyőző érvelése szerint Bibracte szimbolikus középpontja –, amely körül alapították és szervezték meg a várost. Harmadszor: egyre több jel utal arra, hogy legalábbis a Pâture du Couvent területén ortogonális szerkezettel számolhatunk, a főútra merőleges mellékutcákkal s az e szkémába illeszkedő lakóépületekkel, illetve parcellákkal. (Vö. *8. kép.*) A gall háború előtti fából épült lakóházak közül egyelőre egyet sikerült a Zaragozai Egyetem expedíciójának feltárnia; ez 120 m^2 alapterületű volt, egyik sarkában pincével.[25]

Visszatérve a tárgyalt időszak leletanyagára, feltűnő, amint ez már röviden szóba került, a nem helyi, hanem egyenesen itáliai eredetű kerámia rendkívüli gyakorisága. Már Bulliot hihetetlennek találta a Mont Beuvray-n előkerülő amfóratöredékek mennyiségét, amely a lelőhely szinte minden pontján az ásó alól kifordult.[26] A legújabb kutatások mindezt messzemenően igazolták. A magyar szektorban a főút burkolatából, a *porticus* padozatából tonnányi amfóracserép jött napvilágra.[27]

Az oppidumba már a Kr. e. 2. század első felében érkeztek boros amfórák, igaz, meglehetősen korlátozott számban: az ún. greco-italikus típus Campaniából és Szicíliából származik. A század utolsó évtizedeiben, a provincia megszervezésével szinte egyidejűleg, hirtelen megnövekszik az itáliai bor importja, aminek egyértelmű bizonyítéka a Dressel 1 típusú amfórák egyre nagyobb számú előfordulása a Mont Beuvray-n, s ez a tendencia még látványosabb a Kr. e. 1. század elején. Vagyis az intenzív kereskedelem Bibracte és a republikánus Róma között alaposan megelőzte Caesar korát. Az amfórabélyegek alapján eleinte Latiumé és Campaniáé volt a vezetőszerep, majd az 1. század 2. negyedétől előtérbe került Etruria: a legtöbb innen származó amfóra Cosa környékén készült.[28]

Ahogy pl. a giens-i La Madrague elsüllyedt hajója szemlélteti, az itáliai bor tengeri úton érkezett a dél-franciaországi kikötőkbe, ahonnan a Rhône völgyén keresztül szállították belső Galliába. Sztrabóntól (IV, 1, 14) tudjuk, hogy a folyó erős sodra miatt inkább a szárazföldi utat, vagyis a hajó helyett a szekeret preferálták. Ugyanakkor a Saône esetében a hajófuvart bizonyítják a meder kotrása során tömegesen előkerülő amfórák: egy 1868-as feljegyzés mintegy 24 ezer bortároló edényről számol be a hordalékkitermelés

25 Goudineau–Peyre, 1993, 37–40; Gruel–Vitali, 1998, 30; Szabó, 1999, 220 skk., 16. kép.

26 Vö. Laubenheimer, 1990, 51–52. – A régi ásatások amfóraleleteinek feldolgozása: Laubenheimer, 1991.

27 L. a 18. jegyzetet.

28 Laubenheimer, 1990, 32 skk. és 40 skk.; Gruel–Vitali, 1998, 78–84.

megfigyelése alapján. A Saône *haeduus* területén lévő kikötőiből, Matiscóból (Mâcon) és Cabillonumból (Chalon-sur-Saône) a bor szárazföldi úton jutott el Bibracteba.[29] Caesartól tudjuk, hogy Cabillonum oppidumában római kereskedők *(qui negotiandi causa ibi constiterant)* tevékenykedtek, s a *haeduus*ok területén (talán Bibracteban) vagyonnal rendelkező római polgárok *(bona civium Romanorum)* éltek (*B. G.*, VII, 42.), továbbá azt is, hogy Diviciacus Rómát gyűlölő fivére, Dumnorix, hosszú éveken keresztül bérelte a *haeduus*ok vámjainak *(portoria)* beszedési jogát, és ezáltal dúsgazdag lett (*B. G.*, 1, 18). A kereskedelem tehát mindkét oldalról jól meg volt szervezve. A kutatások mai állása szerint ezt a hihetetlen mennyiségű bort nem Bibracte mértéktelen kapacitású lakosai fogyasztották el: az oppidum a belső-galliai borkereskedelem elosztó gócpontja volt.[30] Annak, hogy a tároló-edények cserepei ekkora tömegben kerülnek elő ásatásaink során, az a magyarázata, hogy a bort hordókban szállították tovább, melynek feltalálását Caesar (*B. C.*, II. 11, 2) és Hirtius (*B. G.*, VIII. 42, 1) alapján a galloknak tulajdonítják. A Kr. e. 1. századból az ásatások egyre több hordómaradványt hoznak napvilágra, főként Franciaországban, de többek között a nagy bajorországi kelta oppidumban, Manchingban is.[31]

Kr. e. 100 és 80 között a Rómával folytatott kereskedelem olyan mértéket öltött, hogy Közép-Gallia nagy népei a *haedui*, a *sequani*, a *lingones* és a *leuci* monetáris rendszerüket harmonizálták Massiliával és Rómával: az etalon a massiliai ezüstdrachma lett, ami a római féldénárnak felelt meg. Másképpen szólva a felsorolt törzsek áttértek az ezüstdénárverésre. Ezt az alapvetően fontos felismerést a nagy francia numizmatának, Colbert de Beaulieu-nek köszönhetjük; ő nevezte el a négy említett törzs és klienseik területét „dénárzónának".[32] Az új ásatások nemcsak ezt a teóriát, hanem Bulliot felismerését is megerősítették, nevezetesen azt, hogy a *haeduus*ok fővárosában bőségesen forogtak idegen pénzek: a római és massiliai vereteken kívül nagy számban kerültek elő a *lingones*, a *sequani*, a *senones* és a *carnutes* veretei. S ha ehhez hozzávesszük az öntött bronzpénz, a *potin* intenzív *intertribális* használatát, nyilvánvaló, hogy Közép-Gallia az ún. törzsi pénzszisztémából Kr. e. 100 körül átlépett az igazi pénzgazdálkodás stádiumába.[33]

29 Laubenheimer, 1990, 42 skk. és 51–53; Goudineau–Peyre, 1993, 138–139.
30 Goudineau–Peyre, 1993, 141.
31 Marlière, 2001, 181 skk., 102/1. kép.
32 Colbert de Beaulieu, 1973, 271–277.
33 Gruel–Vitali, 1998, 50–52.

A Pâture du Couvent területén az 1980-as évek vége óta több száz pénzlelet került elő, s nagy részük jól keltezhető rétegből. A főút és a porticus alatti gödrökben például 13 *potin*t találtunk. A már említett, a kerámiatörténeten nyugvó keltezés (Kr. e. 120–80 között) egyértelmű cáfolata a hagyományos numizmatikai időrendnek, miszerint a *potin*-pénzek használata a gall háború idején, 58 és 52 között kezdődött volna.[34] A kelta régészet és numizmatika mérkőzésén a 80-as évek óta az archeológia vette át a vezetést.

Az írásbeliség elterjedését Laubenhemier a 80-as években a dénárzóna kialakulásával hozta összefüggésbe.[35] Ez kézenfekvőnek tűnik, azonban pontosításra szorul. Az edénygraffitik összegyűjtését a Mont Beuvray-n dolgozó kutatócsoportok velünk együtt 2001 nyarán végezték el. A 108 dokumentumból 70 személynevet tartalmazó tulajdonjegy. Ezek alapján a görög ábécé ismerete már a Kr. e. 2. század végén kimutatható, és használata az oppidum történetének végéig, azaz Augustus uralkodásának utolsó szakaszáig tart. Latin betűs bekarcolt feliratra ugyan a római foglalás előtti időkből egyelőre nem ismerünk példát, viszont ezt az ábécét használták a *haeduus* ezüstdénárok verőtöveinek készítői, amikor a pénzeken a *Bellum Gallicum*ból is ismert főnökök nevét tüntették fel: Dumnorixé például *Dubnoreix* változatban olvasható.[36]

Mindezek után ideje rátérnünk a bibractei magyar ásatásnak a római foglalás utáni időszakra vonatkozó eredményeire. Már említettük a főút második periódusának és a „nagy kovácsműhely" utolsó építési fázisainak kvázi egyidejűségét, illetve az utóbbi területén a keltezési problémák tisztázására nyitott szondáinkat. Ezek a kutatások két meglepetéssel szolgáltak. Egyrészt bebizonyosodott, hogy Déchelette pesszimizmusával ellentétben a ferences kolostor területén érdemes ásni *(9. kép)*. Másrészt a kutatóárkainkban egyre jobban körvonalazódó *insula (8. kép)* felső teraszán, a kolostortemplom apszisánál, nagyméretű építményt találtunk.[37]

A kezdetben „központi épületnek" nevezett konstrukcióról kiderült, hogy valójában római típusú *domus, atrium*mal és *peristylium*mal *(10–11. kép)*. A jól kalibrált riolitdarabokból, meszes habarccsal épített falak sarkait

34 A *potin*-problémához l. Gruel, 1989, 31 és 147 skk. – A Pâture du Couvent területén feltárt leletegyüttes keltezéséhez l. a 19. és 22. jegyzetet.

35 Laubenheimer, 1987.

36 Az edénygraffitik katalógusának munkapéldánya a Mont Beuvray európai régészeti centrumban hozzáférhető. Az anyag publikációján P.-Y. Lambert és T. Luginbühl dolgozik. Előzetes beszámoló: Luginbühl, 2002. A pénzfeliratokhoz l. Gruel, 1989, 126–131.

37 Vö. Szabó, 1999, 219–224.

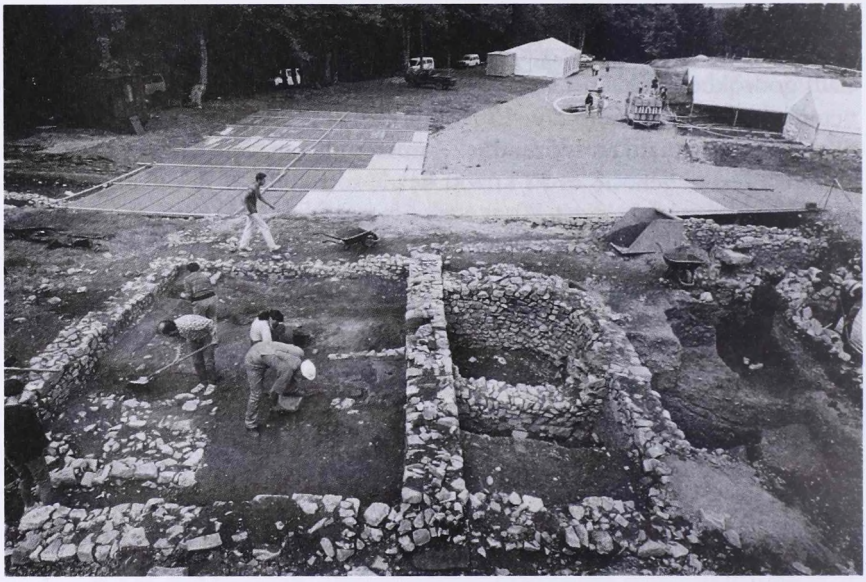

9. kép. *Ásatás a kolostor területén. (Háttérben Bibracte kaviccsal jelölt főútvonala a medencével)*

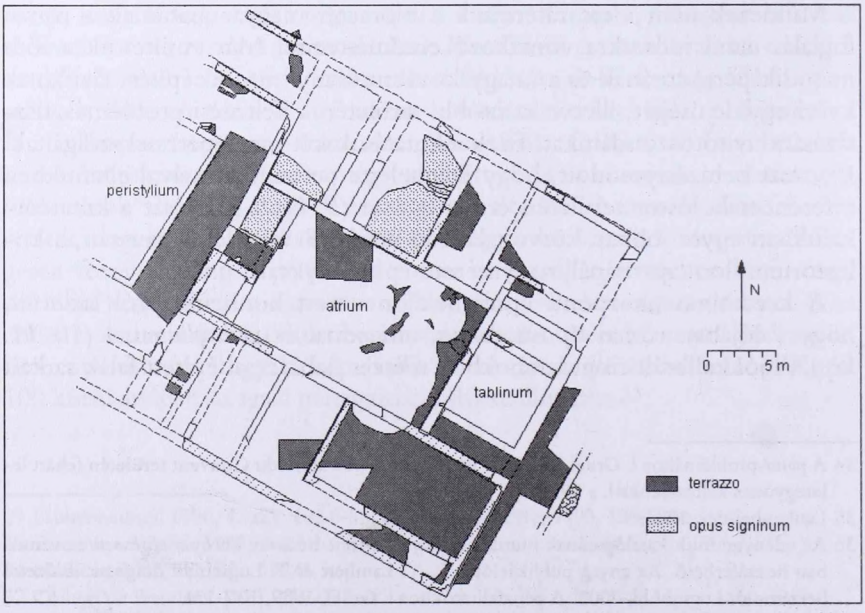

10. kép. *„A nagy kovácsműhely" insulájában kiásott domus alaprajza*

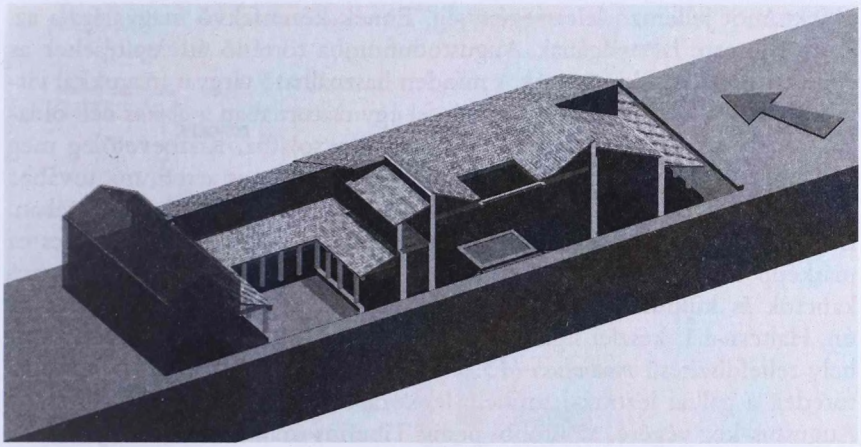

11. kép. *A domus rekonstrukciós metszete. (Timár Lőrinc munkája)*

12. kép. *A domus tetőfedésének elemei: antefixek, imbrex*

13. kép. *M. Perennius Tigranus reliefdíszítésű modiolusának töredéke*

általában *opus quadratum* technikával emelték. A padló többnyire *terrazzo* típusú volt, de némelyik helyiségben *opus signinum*ot *(10. kép)* találtunk, amelyet habarcsba rakott cserepekből állítottak össze. A tetőfedés elemei is előkerültek: égetett anyagból készült *tegulák, imbrex*ek és palmettás díszítésű *antefix*ek *(12. kép)*. A ház nyugati részét a kolostor gazdasági épületei elpusztították. A *domus* a hozzácsatlakozó traktusokkal egy inzulányi területet foglal el, ami kb. 5600 m^2-t tesz ki. (Vö. *8. kép.*) Ma Bibracténak ez a legnagyobb épületkomplexuma.[38] Ugyanakkor feltűnő volt az egész

38 *Ibid.* – Publikációja: Timár–Szabó–Czajlik, s. a.

objektumot jellemző leletszegénység. Ennek kézenfekvő magyarázata az, hogy Bibracte lakosságának Augustodunumba történő áttelepítésekor az épületet gondosan kiürítették, s minden használható tárgyat magukkal vittek. Egyetlen kerámialeletet tártunk fel egy csatornában a *domus* déli oldalán, amely az épület feladásával hozható kapcsolatba. Közbevetőleg meg kell említeni, hogy az itáliai *terra sigillata* – elsősorban az arretiumi, továbbá a pisai műhelyek produkciója – már Kr. e. 30 előtt megjelent Bibractéban. Ettől kezdve ez a kerámiafajta a keltezés legfontosabb eszköze. Nincs ez másképp az említett leletegyüttessel sem: vékony falú, *engobe*-bevonatú kancsók és különféle helyi készítmények mellett előfordulnak ebben az ún. Haltern-i 1. készlet sigillatái, az arretiumi M. Perennius Tigranus-műhely reliefdíszítésű *modiolus*a (*13. kép*), továbbá egy ATQUITANO bélyeges töredék a galliai lezoux-i műhely legkorábbi periódusából. Az előbbi az Augustus-kor végére, az utóbbi pedig Tiberius uralkodásának elejére keltezhető.[39] Ezzel újabb kronológiai támponthoz jutottunk, amely határozottan ellentmond a hagyományos felfogásnak, miszerint Bibracte kiürítése az Kr. e. utolsó évtized legvégén következett volna be.[40]

A „nagy kovácsműhely" insuláján belül a *domus* felfedezése újabb érv amellett, hogy a Pâture du Couvent terasza már nem tartozott Bibracte iparos- és kereskedőnegyedéhez.[41] (Vö. *4.*, *5.* és *8. kép.*) A 2000-ben elkezdett mélyásatások – s ezzel kutatásaink jelenébe érkeztünk – e tekintetben váratlan szenzációval szolgáltak. Azt ugyan már a középkori beásások kibontása során diagnosztizáltuk, hogy a *domus*nak volt egy korábbi, alaprajzilag némileg eltérő periódusa *(14. kép)*, amire egyébként másodlagosan felhasznált épületelemek is utaltak.[42] Ebben nincs semmi meglepő, hiszen a Parc aux Chevaux svájci ásatásai az említett PC 1 lakóház esetében 5 építési periódust azonosítottak.[43] Arra azonban, velünk együtt, senki sem számított, hogy a *domus*nak a kolostortemplomhoz közel lévő délnyugati helyiségében, a *terrazzo*-padló alatt, oszlopcsarnok maradványai kerülnek elő *(15. kép)*. S nem akármilyen *porticus*é: az *in situ* oszlop-

39 Gruel–Vitali, 1998, 126–129; Szabó, 1999, 224, 17–18. kép. A *sigillata*-anyaghoz: Gruel–Vitali, 1998, 74–75; Beck–Szabó–Czajlik, s. a.

40 Vö. Gruel–Vitali, 1998, 7; Goudineau–Peyre, 1993, 195–197. Autun alapításához, l. Rebourg, 1991, 101.

41 Bibracte települési struktúrájának hagyományos rekonstrukciójához l. Goudineau–Peyre, 1993, 33–35.

42 Vö. Szabó, 1999, 224.

43 Gruel–Vitali, 1998, 36, 20. kép.

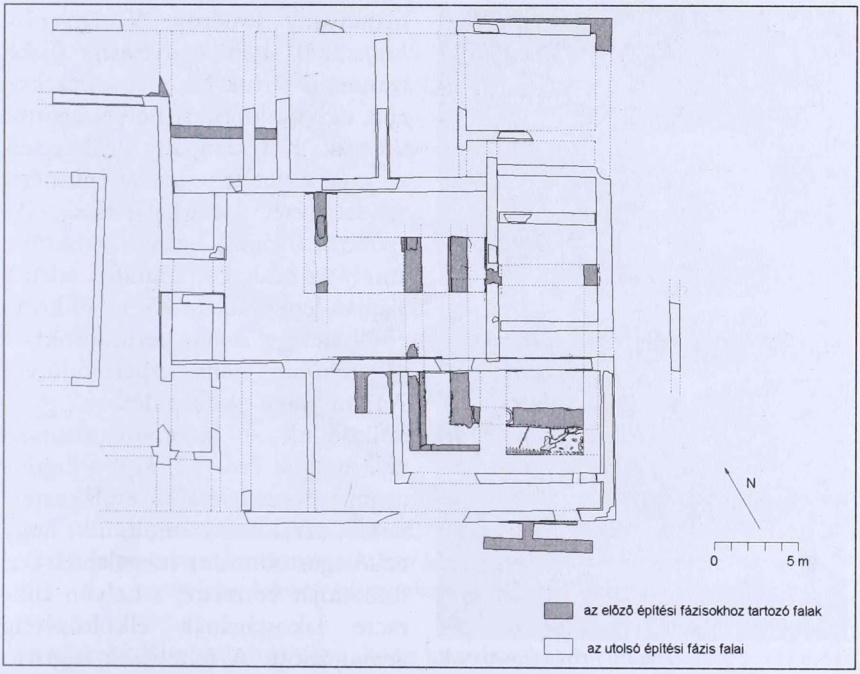

14. kép. *A domus alaprajza az előző építési fázishoz tartozó falakkal*

15. kép. *Oszlopcsarnok maradványa a domus délnyugati helyiségének padlószintje alatt*

16. kép. *A porticus eredeti helyén fennmaradt oszlopmaradványa, bázissal*

maradvány átmérője 60 cm *(16. kép)*. 2001-ben a *stylobates* újabb szakaszait tártuk fel, s egyebek között egy oszlopbázis helyét azonosítottuk. Két kampány próbaásatásai után elsietett volna az építmény rendeltetését meghatározni. Az azonban világos, hogy a struktúra, amely az eddigi stratigráfiai adatok alapján legkorábban Kr. e. 40 körül épülhetett, a *domus*-periódusokhoz organikusan nem kapcsolódott.[44] Amennyiben középületben gondolkodunk – bizonyos alaprajzi sajátosságok (vö. *17. kép*) a lugdunumi *praetoriumra*[45] emlékeztetnek –, azzal kell számolnunk, hogy ez Augustodunum megalapításával funkcióját vesztette, s helyén Bibracte lakosságának elköltözéséig *domus* állott. A feltevések ingoványos talajáról a továbblépés nagy felületű feltárások eredményeitől remélhető.

Milyen következtetéseket lehet mindebből levonni az előadás címében megjelölt témára vonatkozóan? A válasz egyrészt eleve illuzórikusnak tűnik, ha abból indulunk ki, hogy az oppidum 200 hektárnyi területéből mindössze néhány ezer m^2-t érintenek a bibractei európai régészeti program keretében folyó ásatások. Másrészt viszont, ha az eredményeket a korábbi kutatásokkal szembesítjük, némi túlzással ismereteink kopernikusi fordulatáról beszélhetünk. Ki merte volna leírni, akár az 1980-as évek elején, hogy a település a Kr. e. 2./1. század fordulóján intenzíven lakott volt? Ki merte volna azt állítani, hogy a romanizáció paraméterei közé sorolt feltételek, mint a városiasodás, az írásbeliség átvétele, a valódi pénzgazdálkodásra való áttérés, Bibracteban már több évtizeddel a római foglalás előtt

44 Szabó, 2000, 71 skk., 4–6. kép; Szabó, 2001, 84 skk.
45 Vö. Desbat, 1998, 257, 19. kép.

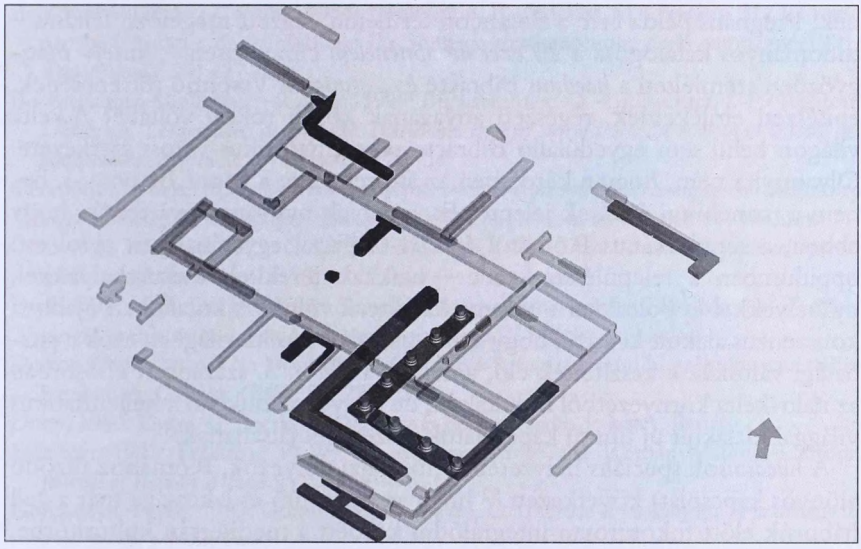

17. kép. *A domusperiódust megelőző épületmaradványok axonometrikus ábrázolása, az oszlopok helyének rekonstrukciójával. (Timár Lőrinc munkája)*

létrejöttek? Ki gondolta volna, hogy az urbanizáció romanizációs szakaszát külön lehet és kell választani a kelta függetlenség időszakában kibontakozó városi fejlődéstől?[46]

Déchelette 1914-ben kiadott kézikönyvében Bibracte, Manching, Stradonice és Velemszentvid fémleleteinek összehasonlítása alapján a kelta *oppidumkultúra* egységét ismerte fel.[47] Ugyanakkor a Mont Beuvray-n kiásott épületek, az itáliai amfórák óriási tömege láttán a régészeti szakirodalomban elterjedt az a klisé, hogy Bibracte kivételes lelőhely, egyedülálló éppúgy Galliában, mint az egész kelta világon belül.[48] A legújabb eredmények sokak számára elsődlegesen ezt a tételt igazolják. Akik azonban így vélekednek, nem mérlegelik a késő vaskori civilizációra vonatkozó ismereteink radikális átalakulását az elmúlt negyedszázad során. A galliai oppidumokban végzett ásatások határozottan ellentmondanak az említett tézis-

46 L. ehhez az 1984 és 1995 közötti kutatások eredményeinek összefoglalását: Gruel–Vitali, 1998, 84–88. (V. Guichard és Szabó M. munkája.)

47 Déchelette, 1927, 475–478.

48 Gruel–Vitali, 1998, 84.

nek. Pregnáns példa erre a Besançon területén végzett megelőző feltárás – tudományos katalógusa a *20 ezer m³ történelem* címet viseli –, amely meggyőzően szemlélteti a *haeduus* Bibracte és a *sequanus* Vesontio történetének, építészeti emlékeinek, régészeti anyagának közeli rokon voltát.[49] A kelta világon belül sem egyedülálló Bibracte protohisztorikus városi szerkezete. Olyannyira nem, hogy e kérdésben az áttörést nem a Mont Beuvray-i, hanem a manchingi ásatások jelentették, amelyek nyilvánvalóvá tették, hogy ebben, a republikánus Rómától és Dél-Galliától egyaránt igen távol eső oppidumban a településszerkezet – utakkal, terekkel, kultuszhelyekkel, műhelyekkel és boltokkal – *urbanus* karakterű volt.[50] A kutatásban újabban konszenzus alakult ki arról, hogy a városiasodást a kelta világban azok a gazdasági változások készítették elő, amelyek a Kr. e. 3. században elsősorban az italo-kelta környezetből indultak ki, de felgyorsulásukban a hellenisztikus világgal kialakult új típusú kapcsolatok is szerepet játszhattak.[51]

A *haeduus*ok speciális helyzetéből (földrajzi tényezők, Rómához fűződő előnyös kapcsolat) következett,[52] hogy az oppidum és lakossága már a gall háborúk előtt fokozatosan integrálódni kezdett a mediterrán kultúrkörbe, s a romanizáció a megkezdett folyamat elmélyítését és felgyorsítását jelentette, Róma fennhatósága alatt, a gall függetlenség elveszítése után.

Irodalom

Almagro-Gorbea–Gran-Aymerich, 1991: Almagro-Gorbea, M.–Gran-Aymerich, J.: *El estanque monumental de Bibracte (Mont Beuvray, Borgoña).* (Complutum, Extra-1) Madrid

Almagro-Gorbea–Gran-Aymerich, 1990: Almagro-Gorbea, M.–Gran-Aymerich, J.: Le bassin monumental du Mont Beuvray (Bibracte). *Monuments et Mémoires* (Fondation E.Piot), 71, 21–41.

Arcelin, 1980: Arcelin, P.: Nouvellos observations sur la nécropole préromaine de la Catalane aux Baux-de-Provence. *École Antique de Nîmes,* 15, 91–110.

Beck–Szabó–Czajlik, s. a.: Beck, T.–Szabó, M.–Czajlik, Z.: Les céramiques sigillées découvertes par les fouilles hongroises à Bibracte (1988–1999). *Recueil de Bibracte,* sajtó alatt

49 Guilhot–Goy, 1992, 52–55.

50 L. ehhez a 46. jegyzetet. A vaskori urbanizáció kutatásainak állásáról jó áttekintést ad Guichard–Sievers–Urban, 2000. – L. még Kruta, 2000.

51 Vö. ehhez Goudineau, C.–Kruta, V.: La ville antique. In Duby, 1980, 139–231; Kruta, 2000, 19 skk.

52 Goudineau–Peyre, 1993, 171 skk.

Bouloumié–Fincker–Tréziny, 1984: Bouloumié, B.–Fincker, M.–Tréziny, H.: Le rempart hellénistique de Saint-Blaise II.: Sondage stratigraphique de la campagne 1981. *Acta Antiqua,* 29, 227–266.

Buchsenshutz–Guillaumet–Ralston, 1999: Buchsenshutz, O.–Guillaumet, J.-P.–Ralston, I. (szerk.): *Les remparts de Bibracte. Recherches récentes sur la Porte du Rebout et le tracé des fortifications.* (Bibracte 3.) Glux-en-Glenne

Céramique peinte, 1991: *La céramique peinte celtique dans son contexte européen.* (Mémoire de la Société archéologique champenoise 5, Supplément au bulletin n°1.) Reims

Colbert de Beaulieu, 1973: Colbert de Beaulieu, J.-B.: *Traité de numismatique celtique 1: Méthodologie des ensembles.* Párizs

Déchelette, 1927: Déchelette, J.: *Second âge du fer ou époque de La Tène* (Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine IV.) Párizs (2. kiadás)

Desbat, 1998: Desbat, A.: Nouvelles recherches à l'emplacement du prétendu sanctuaire lyonnais de Cybèle. *Gallia,* 55, 237–277.

Duby, 1980: Duby, G. (szerk.): *Histoire de la France urbaine.* 1. kötet. Párizs

Freeman, 1993: Freeman, P. W. M.: »Romanisation« and Roman Material Culture. *Journal of Roman Archaelogy,* 5, 438–445.

Goudineau–Peyre, 1993: Goudineau, C.–Peyre, C.: *Bibracte et les Eduens. A la découverte d'un peuple gaulois.* Párizs

Gruel, 1989: Gruel, K.: *La monnaie chez les Gaulois.* (Collection des Hesperides) Párizs

Gruel–Vitali, 1998: Gruel, K.–Vitali, D. (szerk.): L'oppidum de Bibracte. Un bilan de onze années de recherches (1984–1995). *Gallia,* 55, 1–140.

Guichard–Sievers–Urban, 2000: Guichard, V.–Sievers, S.–Urban, O. H.(szerk.): *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer.* Actes du colloque. (Bibracte 4.) Glux-en-Glenne

Guilhot–Goy, 1992: Guilhot, J.-O.–Goy, C.: *20 000 m³ d'histoire: les fouilles du parking de la Mairie à Besançon.* (Catalogue de l'exposition.) Besançon

Guillaumet, 1996: Guillaumet, J.-P.: *Bibracte, Bibliographie et plans anciens.* (Documents d'archéologie française 57.) Párizs

Kruta, 2000: Kruta, V.: Les origines gauloises de Paris: l'île de la Cité et l'oppidum des Parisii. *Commission du Vieux Paris* (Procés-verbal), 6, 11–33.

Laubenheimer, 1987: Laubenheimer, F.: De l'usage populaire de l'écriture grecque dans la Gaule de Centre-Est. *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est,* 38, 163–167.

Laubenheimer, 1990: Laubenheimer, F.: *Le temps des amphores en Gaule.* (Collection des Hesperides.) Párizs

Laubenheimer, 1991: Laubenheimer, F.: *Les amphores de Bibracte. Le matériel des fouilles anciennes.* (Documents d'archéologie française 29.) Párizs

Luginbühl, 2002: Luginbühl, T.: Les grafittes sur céramique de Bibracte. *L'Archéologue,* 59, 15–17.

Marlière, 2001: Marlière, E.: Le tonneau en Gaule romaine. *Gallia,* 58, 181–201.

Py, 1978: Py, M.: *L'oppidum des Castels à Nages (Gard).* (XXXVe supplément à Gallia). Párizs

Py–Adroher Anroux–Sanchez, 2001: Py, M.–Adroher Anroux, A. M.–Sanchez, C.: *Corpus des céramiques de l'Âge du Fer de Lattes.* (Lattara 14.) 2 kötet. Lattes

Rebourg, 1991: Rebourg, A.: Les origines d'Autun: l'archéologie et les textes. In Goudineau, C.–Rebourg, A. (szerk.): *Les villes augustéennes de Gaule.* Autun, 99–106.

Szabó, 1999: Szabó M.: Bibracte. Tíz év magyar kutatásai az európai Mont Beuvray-program keretében. *Antik tanulmányok,* 63, 195–226.

Szabó, 2000: Szabó, M.: Exploration de la parcelle centrale de l'îlot dit „des Grandes Forges". *Rapport annuel d'activité 2000 du Centre archéologique européen du Mont Beuvray.* Glux-en-Glenne, 69–84.

Szabó, 2001: Szabó, M.: Exploration de la parcelle centrale de l'îlot dit „des Grandes Forges". *Rapport annuel d'activité 2001 du Centre archéologique européen du Mont Beuvray.* Glux-en-Glenne, 77–89.

Timár–Szabó–Czajlik, s. a.: Timár, L.–Szabó, M.–Czajlik, Z.: Le dernier état de construction de la domus de l'îlot dit „des Grandes Forges". *Recueil de Bibracte,* sajtó alatt

Ward-Perkins, 1970: Ward-Perkins, J. B.: From Republic to Empire: Reflections on the Early Imperial Provincial Architecture of the Roman West. *Journal of Roman Studies,* 60, 1–19.

Wood–Queiroga, 1992: Wood, M.–Queiroga, F. (szerk.): *Current Research on the Romanisation of the Western Provinces.* (BAR 575.) Oxford

Woolf, 1998: Woolf, G. D.: *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul.* Cambridge

Postscriptum

A *domus* alatt felfedezett korábbi épület alaprajza (362–365, 17. kép) a 2002–2003. évi ásatások eredményeként hosszúkás négyszögű csarnokká egészíthető ki, belsejében minden oldalán oszlopállásokkal, ami a római építészet barilika-típusának felel meg.

Északon, délen és nyugaton helyiségek kapcsolódtak hozzá, míg keleten beépítetlen térség határolta. A kerámialeletek alapján az építményt közvetlenül a Kr. e. 1. század közepe után emelték, s mintegy 2–3 évtizeddel később tűzvész pusztította el. További kutatások fogják tiszázni, hogy mi volt az épület funkciója. (Vö. Guichard, V. et alii: Un aperçu des acquis récents des recherches sur l'oppidum de Bibracte. *Revue Archéologique de l'Est,* 52 2003, 67.)

Vajda Mihály
az MTA levelező tagja

„AZ ASZKETIKUS PAP"

Elhangzott 2002. február 7-én

Már megint Nietzsche! Újabban mindig csak Nietzsche! Mit keresnek az ilyen furcsa szerzetek, Nietzsche maga is, s egyéb, magukat filozófusoknak nevező még gyanúsabbak a tudomány felszentelt csarnokában? Nietzsche, aki olyanokat beszél, hogy a tudomány emberei, ezen állítólag „szabad, *nagyon is* szabad szellemek" esetében „[k]orántsem szabad szellemekkel van dolgunk: *ugyanis hisznek még az igazságban*..."[1], aztán Michel Foucault, aki szerint „az ember azt gyaníthatja [tudós, aki valamit gyanít, s máris fecseg róla, mielőtt még gyanúját bizonyította volna – *V. M.*], hogy létezik civilizációnkban az igazságnak egy egész technológiája, amelyet tudományos gyakorlat lépésről lépésre kétségbe vont, elfedett és elűzött. Itt az igazság nem ahhoz a rendhez tartozik, ami van, hanem annak a rendjébe, ami megtörténik: az igazság esemény. Olyasvalami, amit nem feljegyzünk, hanem felébresztünk: az apofantika eredménye".[2] S hogy értsük legalább, mit is beszél, idézem még azt is, amit... Na de ne kerteljek, ne

1 Nietzsche, Friedrich: A morál genealógiájához. Harmadik értekezés 24. In Friedrich Nietzsche: *A morál genealógiájához*. Comitatus, Veszprém, 1998, 78. (Vásárhelyi Szabó László fordítása.)

2 Foucault, Michel: La maison des fous. Idézi James Miller: „Michel Foucault szenvedélyei." In *Vulgo*, II. évfolyam, 3–4–5. szám, 404. (Csengei Ildikó fordítása.)

csak azt idézzem szégyenlősen, amit mondott, idézzem, igenis, azt is, hogy milyen körülmények között, s mit cselekedvén... Szóval: a Halálvölgyben vagyunk (Death Valley). „Rövid sétát tettek egy elhagyatott ösvényen, majd Michael megállt, hogy elkezdje a szertartást. – Elővett három LSD-tablettát. Foucault gondterheltnek tűnt, majd hirtelen továbbment. – Mikor visszajött, kijelentette, hogy csak egy fél adagot szeretne bevenni, mert még nem volt dolga ilyen erős droggal. – Wade kézen fogta a filozófust. Sétáltak egyet. A fiatal professzor türelmesen megmagyarázta, hogy miért szükséges bevenni a teljes dózist, hogy élvezhessük az elixír mágikus hatását. – Foucault végiggondolta a dolgot. Mikor visszatértek, megkérdezte Michaelt, hogyan kell bevennie a szert. Aztán lenyelte a tablettát. – Két órával később Stockhausent hallgatva és a Zabriskie Point-i magaslatról az űrbe bámulva Foucault mosolygott, és – emlékszik vissza Wade – a csillagok felé mutatott: »Az ég felrobbant – mondta –, és a csillagok esőként hullanak rám. Tudom, hogy ez nem igaz, de ez az Igazság.«"[3] „Az egyetlen dolog az életemben, amihez ezt a tapasztalatot hasonlítani tudom, egy ismeretlennel való szeretkezés" – mondta később, amikor az LSD-nek tovább erősödött a hatása. – „Egy ismeretlen testtel való kapcsolat az igazság olyan megtapasztalásához juttat, ami ahhoz hasonló, amit most élek át. [...] Ma este sikerült egy újfajta rálátást nyernem önmagamra – mondta. – Most megértem saját szexualitásomat..."[4] Mit keresnek itt az ilyenek? S van még rosszabb is. Elárulom, hogy Nietzsche és Foucault mellett e székfoglaló, ha szabad egyáltalán az ilyen frivol beszédet annak neveznem, szóval nevezzük felolvasásnak, harmadik hőse a botrányhős és börtöntöltelék Sade márki lesz. Ezek hárman, akik, mindegyikük modernitásunk egy másik évszázadában, mintha arra esküdtek volna, hogy leszámolnak az „aszketikus papok" életidegen komolykodásával, s megpróbálják az embert olyannak érteni, amilyen, ahelyett, hogy elmagyaráznák neki, milyennek *kellene lennie*. Mert, s éppen ez ennek a filozófiának nevezett valaminek az alapvető paradoxona, hogy pontosan azok a filozófusok, akik – miért, miért nem, talán még jut rá idő, hogy ezen is elmélkedjek [nem jutott] – az igazságot szerették volna megtudni az embernek nevezett létezőről, azok hirdették az ember állítólag általuk megismert-feltárt „lényeg"-eként, mint igazságot, az „aszketikus eszményeket". Akik pedig letettek erről, azok kénytelen-kelletlen arról is letettek, hogy bármit is megtudjanak az

3 Uo., 384.
4 Uo., 385.

ember ideájáról, azaz AZ EMBER-ről, az emberi tapasztalatról a maga egyetemességében vagy akár egy-egy meghatározott korszak, egy-egy sajátos társadalom emberének tapasztalatáról. Úgy gondolták, hogy akkor tudnak másoknak is a legtöbbet elmondani az emberről, az emberi tapasztalatról, ha a lehetőségek határain belül tényleg megismernek legalább egyetlenegy embert, önmagukat; s levetve minden szemérmet, vállalják exhibicionizmusukat: elmondják önmagukat embertársaiknak.

De hiszen ezt már Szókratész is így gondolta! Bevallom, nagy volt a kísértés, hogy hatodszor is[5] teljes egészében idézzem Platón *Phaidroszának* azt a gyönyörű részletét, ahol a mítoszokat, ahogy Derrida mondja, sétálni küldi, mert nincsen kedve, főként pedig ideje nincsen „lefordítani" őket, most így mondom, de a dolog ennél nem sokkal bonyolultabb, „a tudomány nyelvére"; nincsen ideje, mert a delphoi jósda feliratának engedelmeskedve, önmagát szeretné megismerni. De, ellenállok a kísértésnek, nem idézem a helyet teljes egészében, elég legyen most ennyi is: „Nekem bizony nincs időm az ilyesmire, s ennek oka, barátom, a következő: még arra sem vagyok képes, hogy – a delphoi felirat értelmében – »megismerjem önmagamat«, s nevetségesnek tartom, hogy amíg ebben tudatlan vagyok, tőlem idegen dolgokat vizsgáljak. Ezért tehát búcsút mondva nekik, *elhiszem,* amit a hagyomány tart róluk, és – mint az imént említettem – nem az ilyesmit, hanem önmagamat vizsgálom: vajon valami *szörnyeteg vagyok-e, aki Tüphónnál is bonyolultabb* és jobban okádja a tüzet, vagy pedig szelídebb és egyszerűbb lény, akinek természeténél fogva valami isteni és minden elvakultságtól mentes jelleg jutott osztályrészéül."[6] Hány éves most Szókratész? Ki tudja? Annyi bizonyos, hogy nem egészen fiatal, bizonyára javakorabeli férfi már, hiszen *erasztész* és *erómenosz* (itt Szókratész és Phaidrosz) kapcsolata, ahogy Foucault írja „...korkülönbséget, és ezzel összefüggésben bizonyos státusbeli különbséget tételez fel a partnerek között".[7] S még mindig tudatlan önmaga ismeretét illetően? Igen, s bizonyára az is marad. Mert „amit Nietzsche úgy nevezett: »a rejtvény, amit az embernek meg kell fejtenie« – saját egyedülálló lényének rejtvényét", ahhoz „az emberi lénynek »meg kell nyitnia magát a sokféleségnek, amely

5 Ötször tettem már ugyanis, l. Vajda Mihály: *Ilisszosz parti beszélgetések.* Jelenkor, Pécs, 2001, 8–9, 35–36, 43–44, 68–69, 87–88.

6 Platón: *Phaidrosz.* (Ford. Kövendi Dénes.) 229 C–230 A; kiemelés tőlem – *V. M.*

7 Foucault, Michel: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása.* Atlantisz, Budapest, 1999 (ford. Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint), 196.

tetőtől talpig átszövi«"[8]; ez a megnyitás meg, teszem hozzá, maga az élet; ha bezárom magam egyszer s mindenkorra megformált identitásomba, identitásaimba, nem is élek többé. Talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ez nem jelenti identitásom elpárolgását, felszívódását, eltűnését, csupán annyit, hogy megpróbálom valóban nyitva tartani magam új tapasztalatokra, ami azzal az élménnyel, egyben persze kockázattal is járhat, hogy identitásom átalakul, vagy hogy egymás mellett, egymást talán keresztezve is, egymásnak ellentmondva is különböző identitásokra teszek szert.[9] Szókratész is ilyen nyitott személyiség lett volna? Azt hiszem, igen. Mintha Nietzsche igazságtalan lett volna vele szemben, amikor már *A tragédia születése a zene szelleméből* című munkájában is az élettagadó, aszketikus filozófiai hagyomány szülőatyjának tekintette, amely hagyomány szemben állt a görögök tragikus művészetével és költészetével, minthogy az ösztönök feletti uralmat hirdette, s ennek megfelelően az ész zsarnokságát képviselte. „A filozófusok [...] a görögség dekadensei, ellenirányú mozgalmat jelentvén a régi, az előkelő ízléssel szemben..."[10] Már a görög filozófia is tagadása volna annak az élethez, a léthez való egészséges viszonynak, melyet a görög tragikus költészet képviselt.

A filozófusok a görögség dekadensei. Ha a filozófia már megszületésének pillanatában is az ész zsarnokságát képviseli, *lehet-e akkor vajon egyáltalában másmilyen?* De nagyon előreszaladtam. Mielőtt e kérdést megválaszolni próbálnám, nézzük meg azért, hogyan is jellemzi Nietzsche *A morál genealógiájához* harmadik értekezésében – amely a „Mit jelentenek az aszketikus eszmények?" címet viseli – az aszketikus eszményeket, s hogy valóban csakis és kizárólag átoknak tekinti-e őket? Az aszketikus eszmény Nietzsche számára vitán felül a Semmi akarása. Viszont „[h]a az élet súlypontját *nem* az életbe, hanem a »túlnani«-ba – *a semmibe* – helyezzük, akkor az életet mint olyat súlypontjától megfosztottuk".[11] A túlnani, a semmi nemcsak a kereszténység túlvilága, hanem az ideáknak a számunkra érzékileg meg-

8 Miller, James: id. h. 380.

9 Hogy miféle „én" az, akinek „self"-je erre a folyamatos önfelnyitásra képes, az igen fontos kérdés, amelyre azonban idő, de elsősorban kellő pszichoanalitikus ismeretek híján sajnos nem vállalkozhatom. Felhívnám hallgatóim figyelmét Jádi Ferenc és Vajda Júlia kéziratára, amely talán elindulást jelent e fontos kérdés megoldása felé. L. Jádi Ferenc és Vajda Júlia: *Szív és értelem. Az identitás metakritikája és a zsidó identitás.*

10 Nietzsche, Friedrich: Bálványok alkonya. In *Ex-Symposion*-különszám. 1994. 33. (Tandori Dezső fordítása.)

11 Nietzsche, Friedrich: *Az Antikrisztus*. (Csejtei Dezső fordítása), Ictus, h. n., 1993. 43.

ragadhatón túli világa is, amelyhez, talán mondhatjuk így, csakis az érzéki örömöket magától megtagadó szellem juthat el. „Vitathatatlan, hogy amióta filozófusok élnek a világon, és mindenütt, ahol valaha is léteztek filozófusok [...] egy sajátos filozófus-ingerültség és -rancune figyelhető meg, ami az érzékiség ellen irányul...; hasonlóképpen létezik egy sajátos filozófus-elfogultság és -szívélyesség az egész aszkétikus eszmény iránt, e tekintetben és ezzel szemben ne legyenek illúzióink."[12] Nietzsche az aszketikus eszmény képviselőire zúduló minden, némelykor ugyancsak igazságtalan dühe ellenére sem[13] tagadja meg a filozófiától annak elismerését, hogy mindeddig nem is létezhetett másképpen. „A szemlélődés kezdetben álcázva, kétes kinézetben, gonosz szívvel és gyakran rettegve jelent meg a Földön [...] Az inaktív, töprengő, békés ösztönöktől vezérelt szemlélődő emberek mély bizalmatlanságot keltettek önmaguk iránt: s erre nem volt jobb ellenszer, mint elszánt módon félelmet kelteni önmaguk iránt. [...] A legrégebbi filozófusok értették a módját annak, hogy létezésüknek és megjelenésüknek értelmet, tartást, hátteret kölcsönözzenek, ami elég okot adott arra, hogy az emberek megtanuljanak félni tőlük: jobban meggondolva a dolgot, egy még alapvetőbb szükséglet késztette őket erre, ti. hogy éppen önmagukkal szemben érezzenek félelmet és hódolatot. Hiszen azt látták, hogy minden értékítéletük önmaguk *ellen* fordult, hogy le kell küzdeniök a »bennük rejlő filozófus« iránt táplált mindennemű gyanújukat és ellenállásukat. S tették ezt mint félelmetes korok emberei, félelmetes eszközökkel: az önmaguk ellen irányuló kegyetlenség, a találékony önsanyargatás – ez volt eme hatalomra éhes remeték és gondolat-újítók legfőbb eszköze, akik szükségét érezték előbb önmagukban térdre kényszeríteni az isteneket és a hagyományt azért, hogy ők maguk azok megújulásában *hihessenek*."[14] S aztán hirtelen, meglepő módon, ő maga is elvállalja az aszketizmust, mint ami szükségeképpen *hozzá kellett, hogy tartozzék a filozófiához,* ha az meg akarta valósítani a maga „hajlamait és erényeit", „hajlamát a ké-

12 Nietzsche, Friedrich: *A morál genealógiájához*. Id. kiad., 54.

13 „Mit jelent ezek szerint az aszketikus eszmény valamely filozófus esetén? A válaszom – minden bizonnyal már rég kitalálták: a filozófus az aszkétikus eszmény láttán egy magasabb és merészebb szellemiség feltételeinek optimumára mosolyog rá – ezzel *nem* tagadja »a létezést«, hanem inkább *tulajdon* létezését és *csakis* tulajdon létezését igenli, s teszi ezt esetleg addig a pontig, ahol már nem áll távol tőle a galád kívánság: *pereat mundus, fiat philosophia, fiat philosophus, fiam!...*" (Uo. 55.)

14 Uo. 59.

telkedésre, tagadásra, kivárásra, [...] hajlamát az elemzésre, kutatásra, keresésre, merész tettekre, hajlamát az összevetésre, mérlegelésre; úgyszintén azon akaratát, mely a semlegesség és tárgyilagosság, a *»sine ira et studio«* elérésére" törekszik.[15] „...saját magunkon követünk el erőszakot, mi, a lélek diótörői, mi kérdezők és kérdőjelek, mintha az élet nem volna más, mint diótörés; éppen ezáltal kell napról napra egyre inkább kérdésessé, kérdésekre *méltóbbá* válnunk; s épp ezáltal talán az életre is méltóbbá?..."[16]

Akárhogy is, a filozófia már csak ilyen, ilyen volt, még ha, mondjuk, Platón *Phaidrosz*át olvasván nemcsak kérdésessé válik számunkra Nietzsche Szókratész felett kimondott ítélete, hanem felmerül bennünk a gyanú – elnézést a királyi többesért, de nem hiszem, hogy a *Phaidrosz*t lehetne másképpen olvasni –, hogy a filozófus néha, megeshet, csak kezdetben, maga is ki merte mondani azt, ami a klasszikus görög tragédiából sugárzik: hogy ugyanis nemcsak a józan mérséklet, Apollón harmóniája, hanem a dionüsziák őrülete is hozzánk tartozik – s talán nem is baj ez.

Lüsziasz előadása, melyet Phaidrosz köpenyege alatt rejteget, arról szól „hogy inkább kell odaadónak lenni azzal, aki nem szeret, mint a szerelővel".[17] Az előadás megismerése után Szókratész is tart egyet, melyben maga is Lüsziasz tétele mellett érvel – igaz, arcát elrejtve beszél[18] –, hogy azután hirtelen kitörjön: „Szörnyű, Phaidrosz, szörnyű az a beszéd is, amit te hoztál, de az is, amelyre engem kényszerítettél!"[19] Majd mielőtt még valami baj érné Erósz megrágalmazása miatt, megpróbálja megadni neki a palinódiát, fedetlen fővel – nem úgy, mint az előbb, szégyenében beburkolózva.[20] Szókratész második beszéde, a szerelmes, a megszállott, az őrült dicsérete. Hogy mindenféle félreértést elkerüljünk: a szerelmi megszállottság, a szerelem őrülete, melynek Szókratész dicséretét zengi, nem valami ártalmatlan, megmosolyogni való bolondéria – Shakespeare szerelmes *vígjátékai* is majd mindig a tragédia határát súrolják –, szörnyű bűnök, gyilkos tettek kiváltója is lehet, s ezt Szókratész-Platón is pontosan tudja. „Mármost ha Zeusz kíséri közül ragad meg valakit Erósz, az méltóságteljesebben tudja viselni a szárnyas isten terhét; akik ellenben Arész követői, és vele jártak körül, ha Erósz zsákmányai lesznek, és úgy vélik, hogy sérelem

15 Uo. 58.
16 Uo.
17 Platón: *Phaidrosz*, 227C.
18 Uo., 237A.
19 Uo., 242D.
20 Uo., 243B.

érte őket kedvesük részéről, gyilkos kedvükben készek feláldozni mind magukat, mind kedvesüket."[21] S mégis, a mánia (*maniké*, a megszállottság név összefüggésben áll a mánia szóval) a régiek tanúsága szerint szebb a józanságnál: „mert az egyik az istennőtől, a másik az emberi erőtől függ".[22] „...az ilyen őrületet legnagyobb boldogságunkra adták az istenek."[23] Ennek bizonyítása „hihetetlen lesz [...] a túl okosaknak *(deinosz)*, de hihető a bölcseknek".[24]

Ennek ellenére sem lehet vitás azonban, hogy a filozófia ész és szenvedélyek vitájában – mégha itt-ott fenntartásokkal is, egyre inkább élve a gyanúperrel, hogy a dolog mégsem ilyen egyszerű – a szenvedélyekkel szemben és az ész mellett tör lándzsát. Descartes arról beszél, hogy a szenvedélyek erejét az igazság ismeretével kell legyőznünk, és le is győzhetjük azt az igazág ismeretével (XLIX), hogy akaratuk segítségével még a leggyengébbek is felülkerekedhetnek szenvedélyeiken (L), hogy az erkölcs segítségével irányíthatjuk a vágyat (CXLIV), hogy a legjobb gyógyszer a szenvedélyek ellen az erény gyakorlása (CXLVIII).[25] Még Spinozát is idézem: „...Az affektusoknak alávetett ember ugyanis nem a maga ura, hanem ura a sors, melynek annyira hatalmában van, hogy gyakran, noha belátja a jót, mégis a rosszat kénytelen követni." (Előszó a IV. részhez). „Az emberek csak annyiban egyeznek természetükben szükségképpen mindig egymással, amennyiben az ész vezetése szerint élnek." (IV/35)[26]

Nos, van olyan „pillanata" Nietzsche a morál genealógiájával való számvetésének, amikor ezt az „aszketikus lepel"-be és „álruhá"-ba öltözött, „visszataszító és komor álcát" magára öltő filozófust igazából nem is tekinti filozófusnak. S a kérdése, a nagy kérdése az, hogy vajon immáron valóban megváltozott-e mindez, hogy lehetséges-e már a filozófus a Földön? „Vajon valóban *megváltozott* mindez? Vajon ez a tarka és veszedelmes szárnyas állat, eme »szellem«, mely ezt az álcát magában rejtette, egy naposabb, melegebb, felvilágosultabb világban végül valóban leveti álcáját és a fény felé röpül? Vajon van-e manapság elegendő büszkeség, merészség, elszánt-

21 Uo., 252C–D.
22 Uo., 244D.
23 Uo. 245C.
24 Uo. 245C.
25 Az idézetek René Descartes *A lélek szenvedélyei* című művéből valók. Magyar kiadás: Ford. Dékány András, Ictus, Budapest, 1994.
26 Mindkét Spinoza-idézet az *Etiká*ból való. Szemere Samu fordítását átdolgozta Boros Gábor. Osiris, Budapest, 1997, 255., 290.

ság, magabiztosság, van-e a szellemnek elegendő akarata, van-e elegendő akarat a felelősség vállalására, van-e elegendő *akaratszabadság* ahhoz, hogy »a filozófus« immár valóban – *lehetséges* legyen a Földön?"[27]

Hogyhogy a Földön? – kapjuk fel fejünket. Mintha itt Nietzsche nem venne tudomást arról, hogy mindaz, amiről beszél, az európai kultúra szülötte, azé a kultúráé, amely egyrészről görög, másrészről zsidó-keresztény gyökerekből táplálkozik[28]. Az, amit szükségszerűnek tart bár, ámde mégis vadul ostoroz, az aszketizmus, a testiség megvetése, az „életbe, az emberbe, önmagunkba vetett bizalmunk" megmérgezése és megkérdőjelezése[29], csak erre a kultúrára jellemző. Max Scheler volt az, aki immár a múlt században, sok tekintetben bizonyára Nietzschére támaszkodva, próbálta megmutatni, hogy a nyugati magaskultúrát – ennek ő csak a zsidó-keresztény gyökereit hangsúlyozta, nem a görögöt (talán a *Phaidrosz*ra gondolt!?) –, a kinyilatkoztatáson alapuló vallás és a tudományos-technikai tudás szövetsége jellemzi, mely szövetség teljes sikerrel nyomja el mindazt, amit ő, csak rá jellemző nyelvhasználattal, metafizikának nevez, s ami olyannak tűnik, amilyennek Nietzsche is álmodja a jövő filozófiáját. A nyugati kultúra a természet felett – beleértve saját emberi természetünket is – kíván zsarnoki uralmat gyakorolni; tulajdonképpen csakis kizárólag uralomra, nem pedig gondolkodásra irányul. Ezért került hallatlan technikai fölénybe minden egyéb kultúrával szemben. „Azok a népek, amelyek állandóan önszántukból az élet metafizikai értelmén gondolkodnak, s *maguk* kutatják fel *aktívan,* mit tartanak üdvösnek vagy isteninek, nem képesek szellemi- és akaraterejüket olyan maradéktalanul a földi dolgokon végzett munkának szentelni, mint azok a népek, amelyeknél ezek a kérdések a kinyilatkoztatás, autoritás, dogma és egy mindent átfogó tömeggyógyintézet által *véglegesen* és *abszolút módon* megoldottnak tűnnek."[30] Ennek persze meg kellett hogy fizesse a maga nagyon is drága árát: s itt akár újra idézhetném Nietzschét a nyugati kultúra életellenességéről. Természetünk elnyomása, így

27 Nietzsche, Friedrich: id. mű, 60.

28 Kétségtelen, hogy az indiai kultúra is számos hasonló vonást mutat fel, aminek Nietzsche tudatában van. A *Genealógia* egy helyén beszél is arról, hogy az a bizonyos „filozófus ingerültség", „ami az érzékiség ellen irányul", mindenütt megfigyelhető, „ahol valaha is léteztek filozófusok (Indiától Angliáig, hogy a filozófiai adottságok ellentétes pólusait említsük)". (Uo. 54.) Nem véletlen talán, hogy a Távol-Keletet nem említi.

29 Uo., 63.

30 Scheler, Max: „Probleme eines Soziologie des Wissens". In *Die Wissensformen und die Gesellschaft.* In uő., *Gesammelte Werke,* Bd. 8. A. Francke, Bern, ³1980. 71.

Scheler, neurotikussá tesz bennünket. Élete vége felé abban bízott, hogy a szárnyait bontogató pszichoanalízis képes lesz felszabadítani bennünket az aszketikus papok civilizációnkat világuralomra segítő elnyomása alól.

Foucault-ból valami hasonlót olvasok ki. A tudás akarásában az *ars eroticát* és a *scientia sexualis*t állítja szembe egymással. Hadd idézzem előbb a mi civilizációnkról mondottakat. Akárcsak Schelernél: tudomány és vallás szövetsége. „A mi civilizációnknak... legalábbis első pillantásra, nincs *ars eroticaja*. Ezzel szemben alighanem ez az egyetlen olyan civilizáció, amely szert tett a szexualitás tudományára *(scientia szexualis)*. Jobban mondva ez az egyetlen civilizáció, amely – a szexualitás igazságát kifejezendő – az évszázadok során kifejlesztett bizonyos eljárásokat; ezek az eljárások lényegében véve egy olyan hatalom- és tudásformához rendelődnek hozzá, amely homlokegyenest ellentétes a beavatás művészetével és a csak a mester által átadható titokkal [mint mindjárt látni fogjuk, éppen ezek jellemzők az *ars eroticára* – V. M.]: ez pedig nem egyéb, mint a gyónás."[31] Ezzel szemben „[a]z *ars eroticában* [...] az igazságot magából a gyönyörből, a gyakorlatként felfogott és élményként megélt gyönyörből vezetik le; a gyönyört korántsem csak a szabad és a tilos abszolút törvényéhez képest, korántsem a hasznosság kritériumára hivatkozva, hanem önmagáért fogadják el, a gyönyörben elsősorban a gyönyört keresik, a gyönyört gyönyörként akarják megismerni, vagyis az intenzitását, sajátos minőségét, időtartamát értékelik benne, azt, hogy miképpen sugározza be az egész testet és lelket..." „Így alakul ki az a tudás, amelyet nem azért kell titokban tartani, mert a tárgyára rásütötték a szégyenbélyeget; azért kell rejtve maradnia, mert – a hagyomány szerint – minden hatékonyságát és minden erejét elveszíti, ha bárki tudomást szerezhet róla. Ezért olyan alapvetően fontos a mesterhez való viszony: mert a mester a titok letéteményese; a titkot ugyanis csak a mester adhatja át a maga ezoterikus formájában, mégpedig olyan beavatási szertartás során, amelynek utolsó állomásához biztos tudással és kérlelhetetlen szigorral vezeti el a tanítványát. E mesteri művészet hatása – amely sokkal tüzesebb, semmint a száraz előírások alapján feltételezni lehetne – teljesen átszellemíti azt, akit megajándékoz az olyan kiváltságokkal, mint a test feletti abszolút uralom, a gyönyör kizárólagossága, az idő és az időbeli korlá-

31 Foucault, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest, 1996. (ford. Ádám Péter), 60. sk. Tisztában vagyok vele, hogy ez az idézet nem is egy olyan kérdésre utal, amelyeknek tisztázása nélkül Foucault-nak a nyugati szexualitás stratégiájára vonatkozó koncepciója, annak egy sajátos hatalmi stratégiaként való feltárása nem érthető meg teljesen. Itt azonban sajnos nem tudom tárgyalni ezeket a kérdéseket.

tok elfelejtése, az életelixír, a halál és a halálfélelem elűzése."[32] Kénytelen voltam ilyen hosszan idézni ezt a foucault-i leírást, melynek minden mondatához kommentárt lehetne fűzni – megmutatván, hogy itt egy a miénktől radikálisan eltérő kultúráról, talán nem túlzás azt mondani, másik világról van szó. Itt nincs erre idő, s amúgy is remélem, hogy a szöveg önmagáért beszél. Csak két dolgot szeretnék kiemelni. Az egyik „a biztos tudás és a kérlelhetetlen szigor", a másik „„a test feletti abszolút uralom". Az *ars erotica* nem az ösztönök, a test korlátlan szabadságát, önhatalmát testesíti meg a mi kultúránk aszketizmusával szemben. Mi más a test feletti abszolút uralom, mint a legszigorúbb aszkézis? Más itt a különbség. A különbség lényege a célban rejlik: „a gyönyör kizárólagossága, az idő és az időbeli korlátok elfelejtése, az életelixír, a halál és a halálfélelem elűzése". Valami, ami így együtt semmiképpen sem fér bele a mi öncsonkító kultúránkba, amely éppen azért neurotikus, mert soha nem feledkezik meg az időbeli korlátokról, annál inkább igyekszik viszont megfeledkezni a halálról s mélyen elfojtani halálfélelmünket. Öncsonkító kultúra? Nietzsche egyértelműen annak tekinti, még ha szellemi teljesítményének létrehozásához ezt az aszketikus öncsonkítást elengedhetetlennek tartja is. Foucault óvatosabb, meg hát más kor szülötte. *A szexualitás története* mindhárom kötetében, ahogy a társadalom viszonylatait elemző előző nagy műveiben is, annak próbál utánajárni, hogy miképpen működik a hatalom, amin ő nem „a Hatalmat" érti, „nem azon intézmények és mechanizmusok összességét, amelyek valamely adott államban biztosítják az állampolgárok feletti uralmat". „Hatalmon, úgy vélem – mondja –, legelőször is azoknak az erőviszonyoknak a sokasága értendő, amelyek szervesen hozzátartoznak ahhoz a területhez, amelyben kifejtik tevékenységüket, és amelyek alkotórészei e terület szervezettségének."[33] Ennek megfelelően „nincs bináris és globális szembenállás az uralmon lévők meg az alávetettek között".[34] „Nem úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy az egyik oldalon áll a hatalom diskurzusa, a másik oldalon pedig a másik, a vele szemben álló."[35] „...az ellenállás" ily módon „soha nem külsődleges a hatalomhoz képest".[36] „Nem áll módunkban *kívül kerülni* a helyzeten, egyikünk sem képes megszabadulni minden hatalmi viszonytól. [...] Vagyis nem azt akartam mondani, hogy

32 Uo., 60. A fordításon egészen csöppet változtattam. – *V. M.*
33 Uo., 94.
34 Uo. 96.
35 Uo. 104.
36 Uo. 97.

örökösen csapdahelyzetben vagyunk, hanem éppen ellenkezőleg azt, hogy örökösen szabadok vagyunk. Végtére is mindig van lehetőségünk a dolgok átalakítására. [...] elsőként az ellenállás lép működésbe... elkötelezi és hatása alatt tartja a megváltoztatandó hatalmi viszonyokat."[37] Foucault a hatalmat elemezvén, Nietzschétől indult el, de azért mintha valahová máshová érkezett volna.

Vajon – s most két évszázaddal ugrunk vissza az időben – Sade márki egész munkássága azt célozta-e, hogy átalakítsa a dolgokat, hogy elkötelezze és hatása alatt tartsa a megváltoztatandó hatalmi viszonyokat? Hogy filozófiai traktátusként íródott műveiben, még abban is, amely címében is filozófiának tünteti fel magát – éppen ezt, a *Filozófia a budoárban*t fogom bizonyos aspektusaiban felidézni – a regényhősök – mert persze Sade márki filozófiai traktátusai regények, a *Filozófia a budoárban* például egy dramatizált formában íródott klasszikus nevelődési regény, csak a nevelés célja tér el a megszokottól –, szóval a regényhősök olyan s pontos részleteikben ábrázolt helyzetekben filozofálnak, melyeknek bemutatása mindmáig pornográfiának minősül; hogy e hősök a nemiségről, a testről, a nemi szervekről, az aktusról még nem is olyan régen nyomdafestéket nem tűrő kifejezéseket használva beszélnek, önmagában még nem jelent sokat. Önmagában a kimondás nem feltétlenül alakítja át a dolgokat; bár talán nem is olyan kézenfekvő, hogy a kimondás jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk. Diderot-nak például láthatóan ez volt a véleménye. A *Mindenmindegy Jakab* egy helyén nem átallja ezeket mondani: „Csúf képmutató, hagyj már békén! Basszál, mint a lenyergelt szamár, de hagyd, hogy én ki is mondjam. [...] Nagy büszkén kimondod, hogy ölni, rabolni, csalni, amazt meg csak úgy a fogad között mormolod." Foucault-nak viszont mintha erős kételyei lennének ezt illetően. „Az a terv, hogy a szexualitást »diskurzussá« kell alakítani, már igen-igen régi, és az aszketikus-szerzetesi hagyományban gyökerezik. Ám a 17. század mindenkire érvényes szabályt csinált belőle [...] Megszületett egy parancs: nemcsak hogy töredelmesen be kell vallani minden törvényszegést, de a vágyat teljes egészében diskurzussá kell alakítani. Amennyire csak lehetséges, mindent meg kell fogalmazni, mindent, kivétel nélkül, még akkor is, ha gondosan semlegesíteni kell a vallomásba szőtt szavakat, kifejezéseket. [...] A 17. századi lelkipásztorkodástól nyílegyenes út vezet annak irodalmi kivetüléséig, illetve a »botrány-

37 Foucault, Michel: „Szex, hatalom és az identitás politikája – beszélgetés". *Vulgo*, id. szám, 432. (Sutyák Tibor fordítása).

irodalomig«. Semmit sem szabad elhallgatni – hajtogatják a lelki vezetők: »sem a megtörtént aktust, sem az érzéki simogatásokat, sem a tisztátalan pillantásokat, sem a szemérmetlen kifejezéseket... sem a bűnös gondolatokat«". Sade is magáévá teszi ezt a felszólítást, mintha még a szavakat is a korabeli lélekvezetési munkákból emelte volna ki: »Legyenek ezek az elbeszélések – írja – a lehető legrészletesebbek és a lehető legterjedelmesebbek; csakis akkor ítélhetjük meg, hogy a szenvedély, amely tárgya a históriának, miképpen viszonyul az erkölcshöz meg a jellemhez, ha semmit, egyetlen apróságot sem hallgatnak el előttünk; amit mi várunk ezektől az elbeszélésektől, azt csakis a részletekben lehet feltalálni.«[38] A lényeget tekintve, mármint azt tekintve, hogy Sade művei maguk – gyónás, egy bátor ember vágyfantáziáinak nyilvános bevallása, Foucault-nak bizonyára igaza van, a kérdés csak az, hogy szabad-e elsiklanunk a különbség felett, hogy míg a gyónás során, ahogy maga is mondja, „*gondosan* [figyeljünk, Foucault pontos, tehát gondosan – *V. M.*] semlegesíteni kell a vallomásba szőtt szavakat, kifejezéseket", addig a sade-i libertinusok megszervezte elbeszéléseknek, ahogy a *Filozófia a budoárban* jeleneteiben zajló diskurzusnak is, *lényeges eleme* az, hogy már az Isten szerelmére, nehogy péniszt mondjunk fasz helyett, aktust baszás helyett. Sade megszegett egy tiltást, ahogy az imént én is azt tettem, mert hogy is szabad egy akadémiai előadásban ilyen, nyomdafestéket ma már különben tűrő szavakat használni? Bár... megeshet, hogy csak akkor sértettem volna valami íratlan szabályt, ha az „ilyen... szavakat" helyett most legutóbb megint azt mondtam volna, hogy... Nem mondom. Nem mondom, mert távolról sem vagyok biztos benne, hogy nincsen igaza Foucault-nak, amikor tulajdonképpen azt állítja, hogy a „szemérmetlen kifejezések" nem változtatnak a diskurzus lényegén. *A szexualitás története* három kötetében mégcsak nem is idéz olyan szöveget, melyben „szemérmetlen kifejezések" fordulnának elő.

Miért fedezi fel magának akkor a 20. század Sade-ot? Naivitás lenne a részemről erre a kérdésre egyértelmű választ adni akarni. Egyvalami azonban lehetetlen, hogy ne játszott volna szerepet a dologban. Nevezetesen az, hogy Sade-ot rendkívüli módon izgatja a határ, a határátlépés, a határsértés problémája; az a probléma nevezetesen, hogy amennyiben a kilátásba helyezett büntetések mind csak az aszketikus pap kitalálmányai, akkor

38 Foucault, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Id. kiad. 23. A Sade-idézet *A Szodoma százhúsz napjá*ból való.

végül is meddig szabad elmenni? Akármeddig? Vagy kitapintható valamiféle racionális határ a megengedett és tiltott között? „Ha nincs Isten...", márpedig ne legyen, mert a keresztény vallás Istene – irtóztató! A mű egyik figuráját sem tekinthetjük persze Sade szócsövének; jóllehet végül is valamennyien engedelmeskednek Dolmancénak, ennek a semmiféle korlátot nem ismerő libertinusnak – egyedül ő hasonlít világszemléletében a *Szodoma* négy főhősére –, távolról sem látják egyformán a világot. Ami azonban Istent illeti, csak egyféle állásponttal találkozunk, amely Dolmancé tolmácsolásában így hangzik: „Mi mást lássak e gyalázatos hit Istenében, mint szeszélyes és kegyetlen lényt, aki ma teremt egy világot, hogy holnap már megbánja, amiért ilyennek teremtette? [...] Hogyan, képes volt az egész látható világot megteremteni, tetszése szerinti embert azonban nem tud alkotni? [...] Ha tökéletesen jónak alkotja, nem lett volna képes gonoszt cselekedni, és egyedül ez a mű lenne istenhez méltó. Választás elé állítani az embert annyi, mint kísértésbe vinni őt. Márpedig Isten – végtelen tudásával – előre látta, hová vezet ez. Ennélfogva szándékosan viszi vesztébe a teremtményt, akit maga alkotott. Micsoda irtózatos istenség ez!"[39]

Vajon csak én hallom itt a haláltól rettegő, magát az evilágban legalábbis végesnek tudó lény hangját, aki úgy érzi, hogy vele valami hallatlan, valami szörnyűség történt? Olyannak teremtették, hogy a legvadabb késztetések uralják, s ugyanakkor közlik vele, hogy ha szabad utat enged késztetéseinek, akkor mindörökre a pokol tüzére vettetik. Ebben az Istenben nem szabad hinnie, mert ha hinne, máris a pokol lángjai között érezné senyvedni magát. Isten nincs, *mert ne legyen...*[40] S akkor valóban minden megengedett? Mondom, végül is mindahányan, mind a hárman, Mme de Saint-Ange, De Mirvel lovag és persze Eugénie, a tanítvány beadják derekukat – nemcsak a derekukat! – Dolmancénak... Bár, ha jól meggondolom, nem ilyen egyértelmű ez. Lehet ezt másképp is látni. A lovag mondata, amely így hangzik: „Engedelmeskedjünk, ha már nincs mód meggyőzni ezt az elvetemült gazembert arról, hogy rémtetteket hajtat velünk végre"[41], végül is nem

39 Sade márki: *Filozófia a budoárban (A szabadosság iskolája)*. Lazi, Szeged, ²2001 (ford. Kovács Ilona), 34. – A fordítást egy cseppet megváltoztattam. – *V. M.*

40 Nem hiszem ezért, hogy Dolmacé is képes lenne a Mutass megbánást!-ra háromszoros Nem!, Nem!, Nem!-et kiáltani, amikor keze már örökre a kővendég hideg markába szorult. Don Giovanninak mindegy. Bánja is ő, hogy van-e Isten meg kénköves pokol! Ő vállalja a konzekvenciákat.

41 Uo. 201.

a Mme de Mistivalt halálba küldő kegyetlen tettre[42] vonatkozik. Azt Mme de Mistival leánya, Eugénie hajtja végre, természetesen Dolmancé és Mme de Saint-Ange ösztönzésére. A lovag minden kegyetlenséget elutasít, csak és kizárólag egyet akar, szexuális késztetéseinek szabad utat engedni, de tudja a határt, melyet nem szabad átlépni. Igaz persze, hogy neki nincsen is erre késztetése. Idézem: „Nem bánom, vessük el a vallás elveit, de ne mondjunk le érzékenység sugallta erényeinkről, hiszen csak ezek gyakorlása közben lelhetjük meg a lélek legédesebb, leggyönyörűségesebb örömeit! [...] Húgocskám, fiatal vagyok, libertinus és hitetlen, készen állok mindenféle értelem sugallta bujálkodásra, de szívem az enyém, tisztaságát megőrzöm... [...] A lelkiismeret-furdalás nem elménkből, hanem szívünkből fakad, az elme álokoskodásai pedig soha nem tudták elfojtani a lélek rezdüléseit."[43] Érzékenység, a szív tisztasága, a lélek rezdülései, mint amelyek határt szabnak szabadságomnak? Az a logika, mellyel Dolmancé a szabadság nevében mindezt lesöpri az asztalról, nem találhat fogást a lovagon, aki – s itt jön valami, ami talán szintén nagyon fontos Sade-ban – megkérdőjelezi az európai racionalizmus, a felvilágosodás egész értékrendjét. „Az emberek csak annyiban egyeznek természetükben szükségképpen mindig egymással, amennyiben az ész vezetése szerint élnek" – hallottuk Spinozát. A mondatot Dolmacé is aláírná. Szerinte ugyanis az ész nem kívánhat tőlünk olyat, ami természetünkkel ellenkezik. A természete pedig az egyiknek ilyen, a másiknak olyan. Urambocsá', olykor még az is megesik, hogy valaki természeténél fogva jó. A lovag viszont a *logique de la raison*nal (ami a libertinus szemében *logique de la nature* is) a *logique du coeur*t állítja szembe. Ezt a pascali szembeállítást Max Scheler is nagyon fontosnak tekintette.

Ismét muszáj ellenállnom a csábításnak, hogy Sade *Filozófia a budoárban*-ját tovább vizsgálgassam, szemügyre vegyem Mme de Saint-Ange „feminizmusát": „...a tested a tiéd, kizárólag a tiéd, a világon egyedül neked van jogod élvezni, és élvezethez juttatni általa bárki mást, tetszésed szerint."[44]

42 Idő hiányában (Te jó Isten! mekkorát kapnék bottal a fejemre a mestertől, hogy már megint időhiányra hivatkozom!) nem foglalkozhatom azzal, hogy akárcsak itt is, a Sade által leírt kínzások – valóban, egyetlen részletet sem hallgatnak el előttünk – szinte kivétel nélkül kivihetetlenek, a fantázia szülöttei, egy „szadista" vágyfantáziái. Hogy az ember (melyik ember?) azért kivitelezhető kínzások kitalálásában sem fantáziátlan, azt viszont talán nem kell bizonyítanom. Lehet, hogy éppen ezért annyira fontos, hogy a sade-i gyötrésalakzatok többnyire maguk mutatják fel fantáziavoltukat.

43 Sade márki, uo. 181. sk.

44 Uo. 45.

„...e képtelen törvényeket, melyeknek nem vetjük alá magunkat, a férfiak találták ki"[45] – mondja, s ennek ellenére egyre inkább a rettenthetetlen férfiú, a gátlástalan Dolmancé hatása alá kerül; vagy megvizsgáljam, hogy a műbe beiktatott röpiratot – *Franciák, ha republikánusok akartok lenni, veselkedjetek neki még egyszer!* –, amelyben olyan mondatok találhatók, mint: „...az oktatást erkölcsi neveléssel alapozzátok meg, azt a vallásos nevelés elhanyagolta..."[46] „...boldogságunk abban áll, hogy a többieket éppoly szerencsésséé tesszük, amilyen szerencsések mi magunk kívánunk lenni..."[47] „Nem, ne gyilkoljatok, ne űzzetek el senkit: a királyok, meg az ő példájukat követő gazfickók követtek el ilyen kegyetlenségeket; ha ugyanazt tesszük, amit ők, hogyan is gyűlölhetnénk meg a korábbi kegyetlenségek elkövetőit?!"[48] – hogy ezt a röpiratot miképpen vállalhatja, akárcsak részben is, Dolmacé: „...magaménak vallom a gondolatok egy részét"[49] – mondja, persze azzal a fenntartással, hogy „[c]sak a szánalom és a jótékonykodás veszedelmes a világra nézve; a jóság csak gyöngeség, amelyet az erényesek kénytelenek később megbánni, annyira szemtelenek és háládatlanok a gyöngék."[50] „Mire jó [...] ennyi gonddal életben tartani ilyen söpredéket?"[51]

Itt azonban egy olyan ponthoz érkeztünk, ahol már visszatérhetünk Nietzschéhez. Mert a legutóbb idézettek akár *A morál genealógiájához*ból is lehetnének. Lássuk: „Az eleve szerencsétlenek, letiportak, széttiportak – ők azok, a *leggyengébbek* azok, akik az ember életét leginkább aláaknázzák, akik az életbe, az emberbe, önmagunkba vetett bizodalmunkat a legveszedelmesebb módon megmérgezik és megkérdőjelezik."[52] „Az igazságosságot, szeretetet, bölcsességet, fölényt legalábbis *megjátszani* – íme az »alulmaradottak«, a betegesek becsvágya."[53] „Nem létezik azonban nagyobb és végzetesebb félreértés annál, mint amikor a boldogok, az egészségesek, a testben-lélekben erőteljesek elkezdenek kételkedni a boldogsághoz való jogukban. Tűnjön a szemünk elől e »megfordított világ«! Tűnjön a sze-

45 Uo. 47.
46 Uo. 135.
47 Uo.
48 Uo. 138.
49 Uo. 179.
50 Uo. 180.
51 Uo. 39.
52 Nietzsche, Friedrich: id. mű, 63.
53 Uo. 64.

münk elől az érzelem e szégyenletes ellágyulása! Legyen a legfőbb szempont a világon az, hogy a betegek ne betegítsék meg az egészségeseket..."[54] S egy másik idézet, ez *Az Antikrisztus*ból: „A gyengéknek és a félresikerülteknek pusztulniok kell: ez a legelső tétele a mi emberszeretetünknek. S ehhez még segédkezet is kell nyújtanunk."[55] A legegyszerűbb persze mindezt eltolni magunktól. *Ez* a Sade nekem nem kell, *ez* a Nietzsche nekem nem kell. Minek is? Nem olyan nehéz megtalálnom a magamét! Ez a megoldás azonban az én szememben túl kényelmes, megeshet, egyenesen gyáva. Az a Sade és az a Nietzsche, aki nekem kell, csak azzal együtt van, aki nem kell nekem.

Nem magyarázat, ami itt következik, az itt lehetetlen, meg bizonytalanabb is vagyok én annál, semmint hogy igazán hihessek a magyarázatomban – de hát, ahogy Heidegger mondotta egyszer,[56] a filozófia nem arra van, hogy biztonságot adjon, arra van, hogy elbizonytalanítson. Elég legyen csupán ennyi: Sade is, Nietzsche is egy meghatározott világállapothoz kötődik. Egy világállapothoz, melyben a jóság parancs, imperatívusz, nem pedig „érzékenységből", „a szív tisztaságából", „a lélek rezdüléseiből" származik. Egy világállapothoz, amelyben azonban a parancsot parancsként, parancsolatként egyre kevesebben és egyre kevésbé veszik komolyan. S hogy ezen csak úgy változtatni lehetne, azt már az aszketikus papok sem gondolják komolyan. Mindketten erre reagálnak. Sade figyelmeztet a veszélyre: „Ha ezeket az igazságokat a keresztény vallás kiméráira alapozzátok, ahogy a múltban tettétek, esztelenül, akkor tanítványaitok, amint rájönnek, milyen ingatag alapokon áll, nyomban ledöntik az egész építményt, és csakis azért, mert a megdöntött vallás ezt tiltotta nekik, gazemberek lesznek."[57] Nietzsche meg prófétál: „De valamikor, egy olyan korban, amely erőteljesebb, mint e korhadt, önmagában kételkedő jelenkor, mégiscsak el kell jönnie a nagy Szeretet és Megvetés megváltó emberének, a teremtő szellemnek. [...] [H]a majd egyszer napfényre jön, e valóság *megváltását* hozza magával. [...] [É]ppen úgy megvált majd az eddigi esz-

54 Uo.
55 Nietzsche, Friedrich: *Az Antikrisztus*. Id. kiad. 8.
56 Heidegger, Martin: *Bevezetés a metafizikába*. Ikon, Budapest, 1995, 7.
57 Sade márki, uo. 135. sk.

ménytől, mint attól, aminek belőle kellett kinőnie, a nagy Undortól, a Semmire irányuló akarattól, a nihilizmustól."[58]

Perspektívaváltás. A világ: olyan, amilyen. Nem kérek semmifajta megváltásból. Eszem ágában sincs megtudni akarni, hogy ez az ilyen-olyan (kinek ilyen, kinek olyan) milyen *kellene* hogy legyen. A filozófia csődje? Vagy talán ebben az olyan-amilyen világban születhet meg, *született* meg az a filozófia, azok a filozófiák, amelyek másmilyenek, mint az eddig voltak? Képes-e a filozófia feladni monizmusát, azt a meggyőződését, hogy világunknak lehetséges és szükséges racionális magyarázatát adni? Azaz képes-e a filozófia az emberi tapasztalatot nem pusztán világtapasztalatként, az utalás-összefüggések megszervezett horizontjának tapasztalataként elfogadni, képes-e tudomásul venni azt, amit a pszichoanalízis tárt fel a számunkra, nevezetesen hogy van, ami összeáll, és van, ami nem, hogy „időnként összerogy a világ értelmessége".[59] A pszichoanalízis, ha nem valósította is meg Max Scheler álmát Nyugat és Kelet szintéziséről, mindenképpen döntően hozzájárult ahhoz, hogy képesek legyünk másképpen viszonyulni önmagunkhoz. A 19. század második felének nagyjai után, Kierkegaard, Marx, Nietzsche után bizonyára Freud járult hozzá a legalapvetőbb módon ahhoz, hogy mégis lehetséges legyen filozófia, amely – Márkus György szavaival – a nyugati „filozófia fiaskója után", vállalva és meghaladva annak hagyományát, mássá teszi magát.[60]

Foucault a következőket írja *A szexualitás története* 2. kötetének bevezetésében: „Az ok, amely munkára sarkallt [...] a kíváncsiságnak az a fajtája, amely egyedüliként érdemli meg, hogy konokul kitartsunk mellette: nem az, amely bővíteni igyekszik az ismeretek körét, hanem amely az önmagunkból való kilépést teszi lehetővé. [...] Vannak olyan pillanatok az életben, amikor – hogy folytatni tudjuk a gondolkodást – fel kell tennünk ezt a kérdést: vajon képesek vagyunk-e másként gondolkodni és másként látni, mint ahogy eddig gondolkodtunk és eddig láttunk. [...]...mi más a mai filozófia – akarom mondani, filozófiai tevékenység –, ha nem magának

58 Nietzsche, Friedrich, uo., 47.

59 Freud nyomán Sutyák Tibor állítja így szembe igen frappánsan a filozófia, az eddigi filozófia lényegi monizmusát – a filozófia számára csak egységes „világ" van – a pszichoanalízis dualizmusával: a lélek tapasztalata túlmutat a „világon", „az utalás-összefüggések megszervezett horizontján." – *A Freud-elv. A pszichoanalízis mint lélekfilozófia* című disszertációjában (kézirat).

60 Márkus György: *Metafizika – mi végre?* Bp., Osiris, 1998, 126.

a gondolkodásnak a kritikai munkája [...]? [...] „A »próba« – amin az igazság játékában az önmagunkat megváltoztató próbatételt kell értenünk [...], a filozófia lelke, feltéve, ha a filozófia az maradt, ami valaha volt: »aszkézis«, önmagunk gyakorlása a gondolkodásban."[61]

Mit keres hát a tudomány csarnokában az a – látjuk, mégis aszkéta – személyiség, akinek elvben legalábbis, anélkül, hogy papolna, készen kellene állnia önmaga viszonyulásainak legalább gondolati átállítására, többnyire azonban – úgy tűnik legalábbis – csak valami különc. Nietzsche hatalméhes *bête philosophe*-ja, amely „borzad mindennemű betolakodótól és akadálytól, amely keresztezi vagy keresztezheti az [...] optimumhoz vezető útját. [...] Ekként borzad a filozófus – mondja Nietzsche – a házasságtól, beleértve mindazt, ami házasságra sarkallaná [...] Mely eddigi nagy filozófus volt házas? Hérakleitosz, Platón, Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Schopenhauer – ők aligha; mi több, el sem *gondolhatók* házas emberekként. A házas filozófusnak a *komédiában* a helye, ez az én tételem: és ama kivétel, Szókratész – a gonosz Szókratész, úgy tűnik ironice házas volt, pontosan azért, hogy *eme* tétel igazát bizonyítsa."[62] Ha meg borzadt ugyan a házasságtól, nem mindattól azonban, ami házasságra sarkallaná (az ilyen kevésbé volt hatalméhes talán?), hogy a házasságot mégis elkerülje, egyéb megoldásokhoz folyamodott. Foucault korabeli szerzőkre hivatkozván majdhogynem komolyan mondja, hogy „[a]mikor az emberek megannyi hasznos jártasság elsajátítása után azon kezdtek fáradozni, hogy ezentúl »semmit« se hanyagoljanak el vizsgálódásaikban,

61 Foucault, Michel: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Id. kiad. 12. sk. Rendkívül fontos, hogy itt *önmagunk* próbára tételéről van szó, aminek megfelelően persze az aszkézis értelme is megváltozik. Gondoljunk arra, miként mutatja meg Ingmar Bergman a maga *Varázsfuvola*-tolmácsolásában, hogy az opera igazi hőse Papageno, aki fel nem foghatja, hogy mire valók a Sarastro, az „aszketikus pap" által rájuk kirótt próbatételek. Nemrégiben értettem meg, hogy a *Così fan tutte* is értelmezhető ilyen módon. Naplómból idézek: „Tegnapelőtt este egy *Così fan tutte* Münchenből. Zseniális. [...] a lényeg a befejezés. A teljes kétségbeesés, valamennyi szereplőnek az az érzése, hogy semmi sem stimmel, s hogy most már szinte lehetetlen lesz tovább élni az életet. Hogy milyen veszélyes – igaztalanul – próbára tenni az embereket, hiszen ezen a próbán elbukhatnak – az meg kinek jó? Mert még Alonsónak sem, aki mindezt kiagyalta. Ahogy Bergmant interpretáló *Varázsfuvola*-értelmezésemben is nagyon problematikus a »próba«, bár ott nem vezet tragédiához, mert megállják, addig itt a próba kifejezetten embertelen."

62 Nietzsche, Friedrich: uo. 55.

fölbukkant a filozófia s vele együtt a pederasztia."[63] A cinikus Diogenészt meg kétszer is felemlegeti: „Mindenki ismeri Diogenész botrányos tettét: amikor szükségét érezte, szexuális vágyát olymódon elégítette ki, hogy mások szeme láttára könnyített magán."[64] Aztán: „Dión Khrüszosztomosz elbeszéléséből tudjuk, hogyan zengte Diogenész nevetve az önkielégítés dicséretét, melyet a nyilvánosság előtt is űzött. A filozófus szerint ezzel a módszerrel, ha megfelelő időben alkalmazzák, elkerülhető lett volna a trójai háború."[65] Nocsak![66]

Mit keres hát ez a szégyentelen, szemérmetlen „nyitott személyiség" a tudomány csarnokában? Bizonyára azt várja, hogy jól az orrára koppintsanak minden olyan alkalommal, amikor tudatában annak, hogy ez az Igazság, ha tudja is, mégsem akarja tudni: mégsem lehet igaz, hogy „az ég felrobbant, és a csillagok esőként hullanak rá".

63 Foucault, Michel: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal.* (Ford. Sujtó László.) Atlantisz, Budapest, 2001, 227.

64 Foucault, Michel: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása.* Id. kiad., 57.

65 Foucault, Michel: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal.* Id. kiad., 149. sk.

66 Csakis a filozófiában még járatlanok kedvéért kell megjegyeznem, hogy a *Filozófia a budoárban* idézett magyar kiadásának 23. oldalán megtalálható nemcsak e művelet pontos leírása, hanem a reá alkalmazott „libertinus-szakkifejezés" is.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA

Demény Pál
az MTA külső tagja

EURÓPA NÉPESSÉGPOLITIKAI DILEMMÁI A 21. SZÁZAD KEZDETÉN

Elhangzott 2002. november 20-án

A német történész, Oswald Spengler 1922-ben megjelent könyvében, *A Nyugat alkonyában* megkockáztatott egy olyan hosszú távú demográfiai jóslatot, melyre még hasonlóan ambiciózus kollégái is ritkán vállalkoznak. Mint egyén, írta Spengler, az európai ember civilizációja most kialakulóban lévő utolsó ciklusában ugyan még ragaszkodik életéhez, de az élet kollektív folytonossága mint populáció már nem érdekli. Megkezdődik egy nyomasztó elnéptelenedés, amely majd évszázadokig tart.

A könyv annak idején nagy visszhangot váltott ki; ma már többé-kevésbé, részben megérdemelten, elfelejtett. De az elmúlt néhány évtized leforgása alatt kialakult demográfiai folyamatok bár ma még megmaradtak a köztudat perifériáján, új sürgősséget kölcsönöznek a népesedés kérdéseinek. Különösen áll ez Európára, ahol a termékenység színvonala eddig nem tapasztalt értékek alá süllyedt. A következőkben megvizsgálom Európa népesedési helyzetének néhány főbb társadalmi és politikai aspektusát. Első lépésként ez megkívánja a demográfiai háttér rövid leírását.

A demográfia előrejelzései

A 20. század demográfiai folyamatai egészükben véve nem igazolták a spengleri prognózist. A két Európában kirobbant világháború és az ugyanott kitermelt totalitariánus politikai rendszerek okozta, precedens nélküli emberveszteségek ellenére Európa népessége a század folyamán több mint kétharmadával nőtt. És az elmúlt fél évszázad alatt – ami néhány kivételtől, köztük a '90-es évek balkáni incidensétől eltekintve ritka békekorszak volt Európában – a növekedés 548 millióról 727 millióra vitte fel a kontinens össznépességét. Európa alatt itt a De Gaulle-i meghatározású kontinens javított változatát értem: nemcsak az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő területet, hanem az egész észak-ázsiai orosz területet magában foglalót – vagyis egy Lisszabontól Vlagyivosztokig terjedő Európát.

De közelebbről nézve az Európára vonatkozó makrodemográfiai adatokat, a kép árnyaltabbá válik. E kép fő vonásait körvonalazva – ha másképpen ezt nem említem – támaszkodom az ENSZ Népességi Osztályának becsléseire és közepes („medium") feltételezésű előjelzéseire. Két jelenség érdemel különös figyelmet Európa demográfiai helyzetét vizsgálva.

Az egyik a népességnövekedés ütemének gyors esése az utóbbi negyed század alatt. A század harmadik negyedében az átlagos évi növekedési ráta még 8,4 ezrelék volt. Az utolsó 25 évben ez 2,9 ezrelékre apadt. És a század-, illetve ezredfordulóra állandósulni látszanak a népességfogyás mutatói. A legegyszerűbb ezek között a természetes szaporodás adata, vagyis a születések és a halálozások számának különbsége. Az Európa Tanács 2000-re szóló kimutatása szerint 17 európai országban volt ez a mutató negatív, vagyis 17 országban volt 2000-ben több halálozás, mint születés. Talán nem fölösleges ezeket az országokat név szerint felsorolnom. Ábécérendben mondva a következő a lista: Bulgária, Csehország, Észtország, Fehér-Oroszország, Görögország, Horvátország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Moldova, Németország, Olaszország, Oroszország, Románia, Svédország, Szlovénia és Ukrajna. További négy országban – Ausztriában, Lengyelországban, Spanyolországban és Szlovákiában – a különbözet még pozitív volt, de jóval egy ezrelék alatt maradt, azaz a halálozások és születések száma gyakorlatilag egyenlő volt.

De e két szám összehasonlításán alapuló egyszerű statisztikai adatok megtévesztők: kisebbítik és elfedik a tényleges népességreprodukció negatív voltának igazi mértékét. A kormegoszlás minden európai országban a korábbi magasabb termékenységet tükrözi. Ez azt jelenti, hogy a reproduktív korú népesség aránya ma magasabb, mint azt hosszabb időtávlatban a termékenység színvonala fenntarthatná. Hosszabb távlat alatt nem kell száza-

dokat érteni. 2000-ben a 20 év alatti női népességszám Európában 87 millió volt; a 20 és 40 év közötti, ugyancsak 20 évjáratot magába foglaló korosztályba tartozók száma pedig 105 millió. Még ha a 2000-ben 20 éven aluliak mindegyike túléli is a következő 20 esztendőt, e számokból világos, hogy a születések számának egyszerű fenntartása azt kívánná, a termékenység több mint 20 százalékkal emelkedjék. A 20 éven aluli életkorból a 20 és 40 év közötti életkorba való továbbélési valószínűség reális számbavétele ezt a kívánt arányt természetesen tovább növelné.

A népességdinamika egy pontosabb jelzője a jelenlegi termékenységi és halálozási arányszámok feltételezett konzerválásán alapszik. Feltételezi továbbá, hogy a népesség zárt, azaz nincs ki- és bevándorlás. Az ezredforduló Európájában az összes európai ország népességgel súlyozott teljes termékenységi mutatója (vagyis, egyszerűen szólva, a jelenlegi korspecifikus születési ráták alapján számított átlagosan egy nőre jutó gyermekszáma) 1,37-re tehető. *[1.]* A halandóság legtömörebb és hasonló logikával számított jellemzője, a születéskor várható átlagos élettartam pedig 69 évre tehető a férfiaknál és 78 évre a nőknél. Ezekből az adatokból kiszámítható a stabil népességmodell nettó reprodukciós arányszáma, ami ebben az esetben 0,645, jelezve az egymás után következő generációk viszonylagos nagyságát. Más szóval, Európában az adott termékenységi és halálozási mutatók változatlansága esetén egy 1000 főből álló generációt egy 645 fős

Függelék 1.

Stabil népességdinamika: Európa mint 2000-beli termékenységet és halandóságot tükröző zárt népesség

Termékenységi arányszám: 1,37 gyermek
Születéskor várható élettartam: férfiak 69,4 év, nők 77,7 év
Átlagos anyasági kor: 30 év
Nettó reprodukciós arányszám: 0,645
Intrinzikus évi növekedési ráta: -0,0146 [-1,46 százalék]

Év	Népesség
0	1000
25	694
50	482
100	232
177	75
200	54

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

második generáció követne, és egy 416 főből álló harmadik, egy 268 főből álló negyedik és így tovább. Ha feltételezzük, hogy az átlagos generációs távolság 30 év – ami Európában nagyon megfelelő megközelítés –, kiszámítható, hogy az évi növekedés rátája e stabil népességben -1,46 százalék. Ilyen ütemű változás egy népességet alig 47 év alatt eredeti nagyságának felére apasztaná. 100 év leforgása alatt pedig a népesség 77 százalékkal csökkenne. És 177 év alatt egy eredeti 1000 fős népességből csak 75-en maradnának. Százhetvenhét év természetesen nagy idő, de nem több – pontosan annyi, mint amennyi a Magyar Tudományos Akadémia alapítása óta eltelt. Egy ország vagy egy kontinens történetében ez szerény időtartam.

Ezen egyszerű számítások fő mozgató paramétere a termékenységi arányszám, ami, ismétlem, a jelenkori európai termékenység mutatója: 1,37. A halandóság, abban az esetben, ha 50 éven alul alacsony (ami jó közelítéssel ma érvényes mindenütt Európában), nem befolyásolja érdemlegesen a számítás eredményét. A népesség lélekszáma és növekedési üteme hosszú távon alig függ az 50 éven felüli továbbélés valószínűségének javulásától. A generációs távolság fontosabb, de annak lehetséges variációja viszonylag korlátozott. Az illusztrációmban 30 évnek tételeztem fel. Rövid távon az átmenet egy alacsonyabb generációs távolságra valamelyest stimulálná a népesség növekedését. De ha a termékenység az egyszerű reprodukció szintje alatt marad, hosszabb távon a negatív növekedési ráta kisebb generációs távolsággal kombinálva a népességet még magasabb évi ütemben csökkentené, minthogy az egyre szűkülő generációk gyorsabban váltanák fel egymást. És fordítva: nagyobb generációs távolság hosszabb távon valamelyest enyhítené a népességcsökkenés évi tempóját.

A számokból látható, hogy évszázadokig tartó elnéptelenedésről beszélve Spengler túlzott optimizmusról tett tanúságot. Ha az európai népesség tényleges reprodukciós teljesítménye megmaradna az 1,37-es átlagos gyermekszám szintjén – vagyis egyharmaddal magasabban, mint ez egy általános egygyermekrendszer esetén volna –, a népességfogyás tempója jóval gyorsabban következnék be, mint azt a történetíró feltételezte.

De fontos változó-e a népesség nagysága egy nemzet vagy egy régió vitalitása szempontjából? Mielőtt folytatnánk a népesedési helyzet további taglalását, nem kerülhető meg a válaszadás e kérdésre. Ha egy pillanatra eltekintünk a népességcsökkenéssel járó korstruktúra-változástól – bár ez a változás aligha érdektelen –, talán kétségbe lehetne vonni a népesség abszolút számának a fontosságát. Elvégre például a 16. század fordulóján az európai kontinens összlakossága a mainak alig egytizede volt: a leginkább elfogadott becslés szerint mintegy 80 millió. De a reneszánsz Európa nem szűkölködött

például művészeti és irodalmi kreativitásban. És a következő néhány száz év, viszonylag igen szerény népességnövekedés ellenére, meghozta a tudományos és technológiai kreativitást is. És amint a halandóság egyre sikeresebb leszorítása 1800 után felgyorsította az európai népesség növekedését, a demográfiai eredmény távolról sem váltott ki osztatlan lelkesedést. „Nem sokaság, hanem lélek/ s szabad nép tesz csuda dolgokat" – írta ez idő tájt Berzsenyi Dániel. Az ipari forradalom Európáját sok gondolkodó túlnépesedettnek tekintette, és a lábbal, illetve hajójeggyel szavazó kivándorlók milliói nyilván egyetértettek ezzel az ítélettel. (Visszatekintve az európai exodus hazai szeletére, József Attila kitántorgásról beszélt, de az összfolyamat nagyságára jobb magyarázatot ad az, hogy az erre vonatkozó egyéni döntések tipikusan józan megfontolásból születtek.) Nos, így talán egy 21. századi európai demográfiai lassú dekompressziót, ha egy ilyen folyamat egyéni, önkéntes döntések összesített eredményének a következménye, üdvözölni lehetne mint egészséges társadalmi önkorrekciót.

A szerkezeti változásoktól függetlenül is van azonban a népességszám alakulásának egy másik, aligha elhanyagolható geopolitikai vetülete. Európa nem egy sziget, lakatlan sivatagoktól vagy végtelen óceánoktól körülvéve. Vannak szomszédai, akik a maguk demográfiai logikáját követik. Európa egyre növekvő gazdasági, technológiai, tudományos és kulturális súlya és befolyása globális szinten a 18. és 19. században együtt járt, és nem kis részben eredménye volt a kontinens növekvő demográfiai súlyának. Európa népessége 1800-ban (korábbi becslések a más kontinensek bizonytalan adatai miatt erre vonatkozólag nem megbízhatók) a világ össznépességének 20 százalékát tette ki. Ötven évvel később ez az arány elérte a 22 százalékot és 1900-ra a 24 százalékot. *[2.]*

Függelék 2.
A világ és Európa népessége, 1800–2050

Év	Világ millió	Európa millió	Európa részaránya százalék
1800	900	180	20,0
1850	1200	265	22,1
1900	1625	390	24,0
1950	2519	548	21,8
1975	4066	676	16,6
2000	6057	727	12,0
2050	9322	603	6,5

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Megjegyzendő, hogy ez a relatív népességi arány jelentősen nagyobb volna, ha Európához hozzátennénk az európai eredetű tengerentúli országokat – hogy ismét De Gaulle kifejezését idézzem, Európa leányait. Ha csak az Egyesült Államokat, Kanadát, Ausztráliát és Új-Zélandot számítjuk ide – nem teljesen megalapozottan kihagyva Dél- és Közép-Amerikát, valamint Mexikót, vagyis olyan országokat, melyek kulturálisan és részben etnikailag kétségkívül szintén Európa leányai –, Európa közvetett súlya 1900-ra már meghaladta a globális népesség 30 százalékát. De ezek a tengerentúli leányok azóta eléggé felnőttek, és nem mindenben ütnek szülőanyjukra. Érvényes ez a demográfiai viselkedésre is.

A szoros értelemben vett Európánál maradva, ennek részaránya a globális népességben a 20. század második évtizedében tetőzött, mintegy 25 százalékkal. A század közepére, 1950-re, ez az arány 22 százalékra esett vissza, 1975-ben már csak 17 százalék volt, és 2000-re 12 százalékot tett ki – fele annyit, mint alig 80 évvel korábban. A kontinens demográfiai marginalizálódása tehát rohamos volt a 20. században. És e marginalizálódás a 21. században nemcsak folytatódni fog, hanem tovább gyorsul. Az ENSZ úgynevezett „közepes" előrejelzése szerint Európa részaránya a világ népességén belül 2050-ben már csak 6,5 százalék lesz.

Oroszország és Jemen: egy összehasonlítás

A drámai struktúraátalakulást, népességfogyást és viszonylagos súlyvesztést, amit Európa mai demográfiai helyzete magában hord, a kontinens ma legbetegebb országának példájával lehet talán legjobban érzékeltetni. Ez a nem irigylésre méltó cím Európa legnépesebb és területileg is legnagyobb államát illeti meg: Oroszországot. (Legnépesebb, legalábbis addig, míg e címet Törökország át nem veszi a jelen század közepe táján. Ez a megjegyzés feltételezi, bármily valószínűtlenül hangzik is ez, hogy Törökországot már formálisan kilátásba helyezett európai uniós tagsága európai országgá minősítené.)

A szélesebb perspektíva kedvéért érdemes az orosz népességváltozást a 20. század közepétől kezdve szemlélni. *[3.]* Az 1950-es állapot korstruktúrája és nagy nőtöbblete (az ábra felső felében mutatva) tükrözi a második világháború rendkívül magas emberveszteségeinek a nyomait. Ebben az évben a 25 és az 55 év közötti nők száma több mint kétharmaddal volt magasabb a férfiakénál: 1000 férfira 1676 nő jutott. Oroszország össznépessége 1950-ben mintegy 103 millió főt tett ki.

Függelék 3.

Kormegoszlás Oroszország és Jemen esetében, 1950

Oroszország (Népesség: 103 millió)

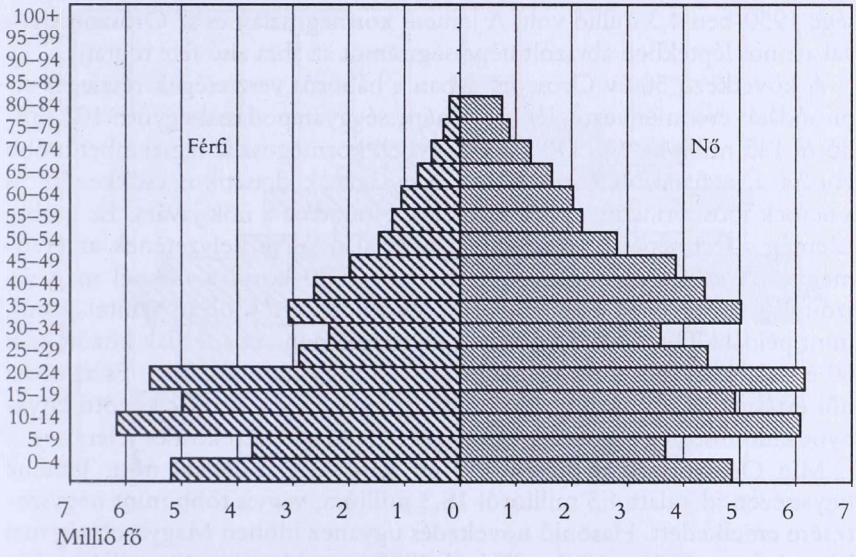

Jemen (Népesség: 4,3 millió)

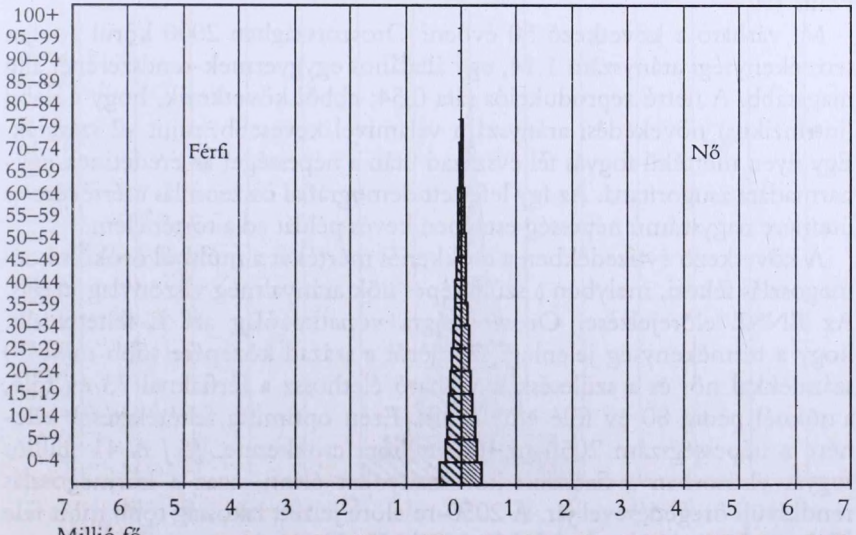

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Az illusztráció kedvéért állítsuk szembe ezt a számot és ezt a kormegoszlást egy Európán kívüli népességgel. Az összehasonlítás, amely szándékosan bizarr, az ENSZ Jemenre vonatkozó becsléseire támaszkodik. Jemen népessége 1950-ben 4,3 millió volt. A jemeni kormegoszlást és az Oroszországéval azonos léptékben ábrázolt népességszámot az ábra alsó fele mutatja.

A következő 50 év Oroszországban a háborús veszteségek részleges elmosódását eredményezte, lényeges népességgyarapodással együtt: 103 millióról 145 millióra. *[4.]* De a 2000. évbeli kormegoszlás legszembetűnőbb vonása a legfiatalabb korosztályok nagyságának drasztikus csökkenése és a nemek időskori arányának folyamatos eltolódása a nők javára. Ez utóbbi jelenség a férfinépesség rendkívül rossz halandósági helyzetének az eredménye. A születéskor várható élettartam 2000 körül a nőknél még viszonylag tekintélyes: a valamivel 72 év fölötti érték olyan szintet jelent, mint például Thaiföldé. Ugyanez a halandósági index a férfiak között csak 60 év, alacsonyabb, mint például Indiában vagy Indonéziában. És az orosz női értéknél alacsonyabb, több mint 12 évvel. Ez a nemek közötti látványos különbség egy igen kétséges értékű nemzetközi rekordot jelent.

Míg Oroszország népessége 50 év alatt 42 százalékkal nőtt, Jemené ugyanezen idő alatt 4,3 millióról 18,3 millióra, vagyis több mint négyszeresére emelkedett. Hasonló növekedés ugyanez időben Magyarország mai lakosságát az 1950-es 9,3 millióról 2000-re több mint 40 millióra vitte volna fel.

Mi várható a következő 50 évben? Oroszországban 2000 körül a teljes termékenységi arányszám 1,14, egy általános egygyermek-rendszerénél alig magasabb. A nettó reprodukciós ráta 0,54; ebből következik, hogy a stabil (intrinzikus) növekedési arányszám valamivel kevesebb, mint -2 százalék. Egy ilyen mértékű fogyás fél évszázad után a népességet az eredetinek egyharmadára zsugorítaná. Az így lefestett demográfiai összeomlás mértékére és ütemére nagyszámú népesség esetében kevés példát ad a történelem.

A következő évtizedekben a csökkenés mértékét a múltból örökölt kormegoszlás fékezi, melyben a szülőképes nők aránya még viszonylag magas. Az ENSZ előrejelzései Oroszországra vonatkozólag azt is feltételezik, hogy a termékenység jelenlegi szintjéről a század közepére több mint 50 százalékkal nő, és a születéskor várható élethossz a férfiaknál 73 év fölé, a nőknél pedig 80 év fölé emelkedik. Ezen optimista feltételezések ellenére a népességszám 2050-re 104 millióra csökkenne. *[5.]* A 41 milliós fogyás elsősorban a fiatalabb korosztályokat érinti, azaz a kormegoszlás rendkívüli öregedésével jár. A 2050-re előre jelzett lakosság több mint fele 50 éven felüli, és 28 százaléka 65 évnél idősebb.

Függelék 4.

Kormegoszlás Oroszország és Jemen esetében, 2000

Oroszország (Népesség: 145,5 millió)

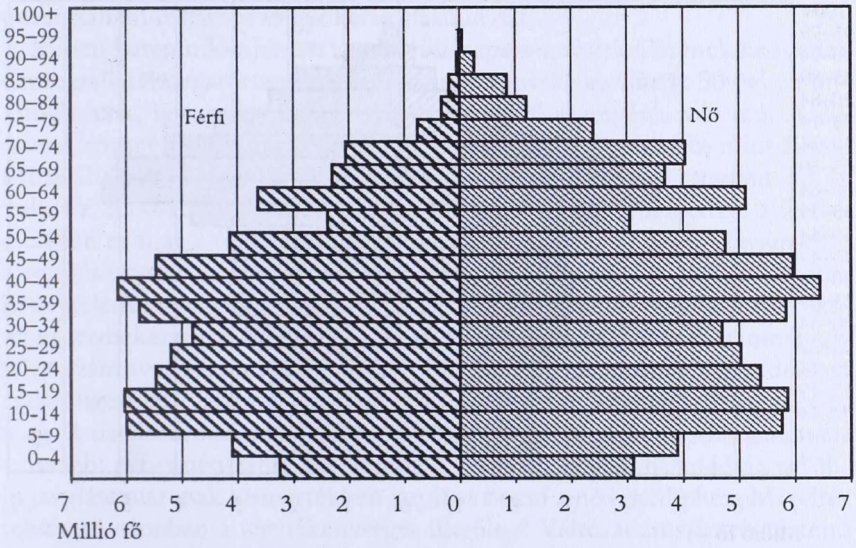

Jemen (Népesség: 18,4 millió)

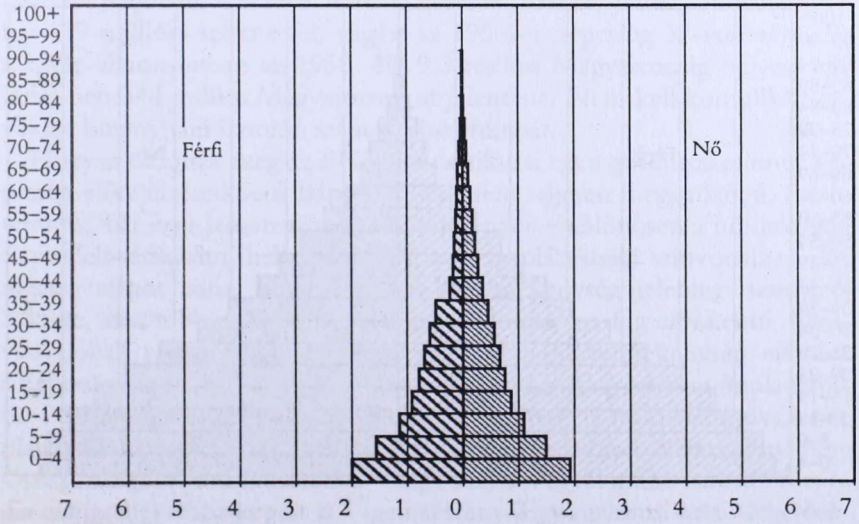

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Függelék 5.

Kormegoszlás Oroszország és Jemen esetében, 2050

Oroszország (Népesség: 104 millió)

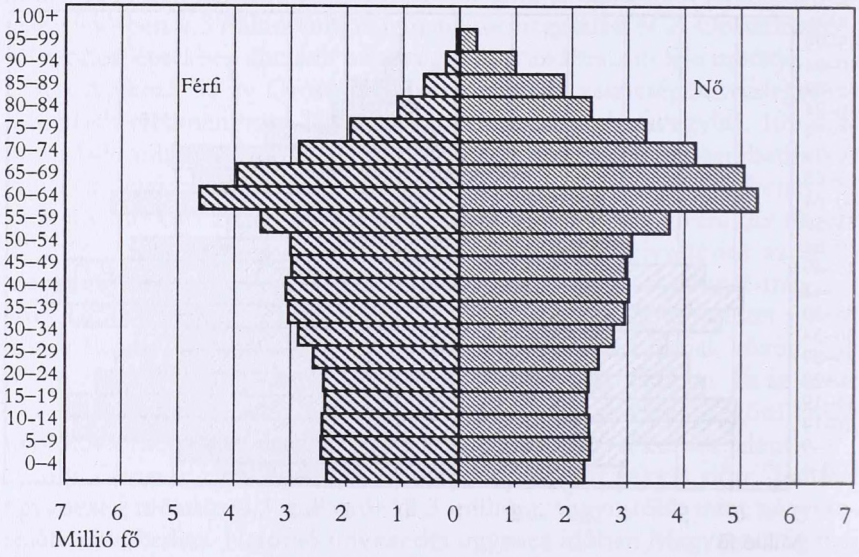

Jemen (Népesség: 102 millió)

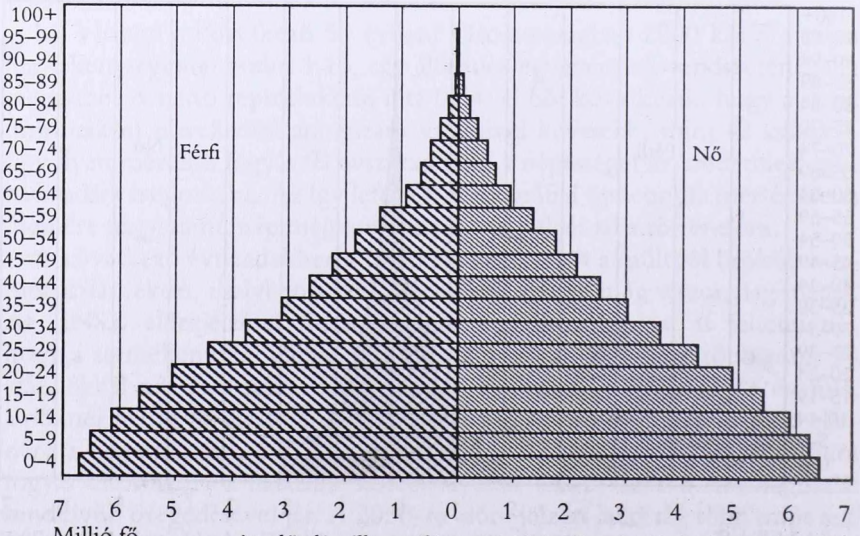

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Ugyanezen 50 év alatt Jemen lakossága az ENSZ becslése szerint 18,3 millióról 102 millióra, vagyis az 1950-es népességszám 24-szeresére nő. Az összehasonlítás Oroszországgal bemutatja a 21. század demográfiai képének potenciálisan rohamos és gyökeres átalakulását.

Miben keresendők Jemen rendkívüli népességnövekedésének közvetlen demográfiai mozgatórugói? A kivándorlás mértéke az elmúlt 50 évben minimális volt, így gyakorlatilag csak két tényező szerepéről van szó. A 20. század közepén a jemeni halandósági színvonal még rosszabb, mint Európában 200 évvel ezelőtt. A születéskor várható átlagos élettartam 32 év volt. Ez 2000-re majdnem megduplázódott, 62 évre emelkedve: a férfiak esetében ez már 2 évvel felülmúlta a megfelelő orosz értéket. Ugyanakkor a termékenység makacsul megmaradt az ENSZ által 7,6-ra becsült (bár kétségtelenül gyenge statisztikai adatbázisra támaszkodó számítást tükröző) teljes termékenységi arányszámnál, azaz a 7,6 átlagos gyermekszámnál egy nőre számítva. Hasonlóan magas termékenység az utóbbi évtizedekben csak Nigerben, valamint a gázai övezet palesztin lakosságánál figyelhető meg. A fiatal korösszetétel, amely ilyen demográfiai múltat kísér, garantálja a további gyors népszaporulatot, annak ellenére, hogy a halandóság további javulása már csak kismértékben járulhat hozzá a növekedéshez. Mi feltételezhető azonban a termékenységet illetőleg? Változatlan szinten történő fenntartása az évi növekedési rátát a mai 4 százalék feletti színvonalon tartaná, sőt majdnem 4 és fél százalékra emelné. 2050-re Jemen lakosságszáma így 159 millióra szökne fel, vagyis az 1950-es népesség 37-szeresére. Ez magyar viszonylatban az 1950. évi 9,3 milliós Magyarország helyett egy 2050-ben 344 milliós Magyarországot jelentene. Nem kell komplikált érvekkel bizonyítani hasonló számok abszurditását.

Hogyan oldották meg az ENSZ statisztikusai ezt a gordiuszi csomót népesség-előrejelzéseikben? Bátran, de mégsem teljesen meggyőzően. Feltételezték, bár erre Jemen szociális körülményei – különösen a női lakosság alárendelt társadalmi helyzete és alacsony iskolázottsági színvonala – elég ingatag alapot adna, hogy 2050-re a termékenység jelenlegi szintjéről 3,35-re, azaz több mint 50 százalékkal alacsonyabbra fog csökkenni. Nyilvánvalónak tűnik, hogy e feltételezett csökkent termékenység ellenére a népességszám előrejelzett nagyságrendje gazdaságilag teljesen implauzibilis. Például Jemen országterületének csak mintegy 3 százaléka művelhető, olajkincse nem elhanyagolható, de az olajban gazdag arab államokéval vagy Oroszországéval összehasonlítva – vagy akár a 4 és fél millió lakosú Norvégia olajtartalékaihoz képest is – igen szerény. Egy malthusi krízis lehetőségének árnyékát tovább sötétíti az a körülmény, hogy a növekedési poten-

ciál 2050 után elkerülhetetlenül igen magas marad. (Például Kína népessége – bár az ország korösszetétele korántsem volt annyira fiatal, mint a Jemen számára előrejelzett 2050. évi – az egygyermek-politika bevezetésekor még 1 milliárd alatt volt, míg ma már 300 millióval több, és további 200 milliós növekedés többé-kevésbé biztosra vehető.) A halandóság drasztikus emelkedésének perspektíváját elvetve, a gordiuszi csomó megoldását a termékenységnek az ENSZ által feltételezettnél még korábbi és gyorsabb csökkenése jelenthetné. Szükséges volna azonban megjelölni az okokat, melyek egy ily gyorsított tempójú termékenységi változást előidézhetnének. Távolról sem világos, milyen szociális tényezők lehetnének egy ilyen változás valószínű okai.

Végül íme Oroszország és Jemen össznépességének részletes idősora 1950-től 2000-ig és előrejelzett értéke 2050-ig. *[6.]* Mindkét idősor könnyen extrapolálható 2050 utánra is. A kép, túlzás nélkül mondható, rendkívüli. Jemen népessége, amely 1950-ben Oroszország akkori népességének egy huszonnegyede volt, a 21. század derekán – alig egy évszázad leforgása után – az ENSZ szerint túlszárnyalja majd Oroszországét.

Függelék 6.
Oroszország és Jemen, 1950–2050

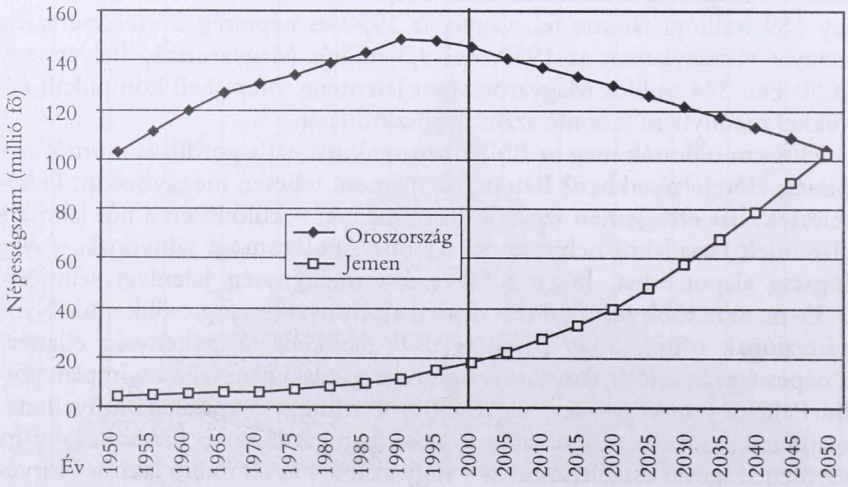

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Az Európai Unió és déli hátországa

De – mint ezt már aláhúztam – ezek az ábrák két szélsőséges demográfiai konfigurációjú országot hasonlítanak össze: Európa legnépesebb és az arab világ leggyorsabban növekvő önálló országát. Egy reálisabb, és geostratégiai szempontból sok tekintetben fontosabb összehasonlítás céljára tekintsünk el a kivételes helyzetű Oroszországtól és az Oroszországot magában foglaló nagy Európától is. Nézzük ezek helyett az Európai Unió – és nem a jelenlegi 15 országból álló, hanem a kibővített, 25 országos Európai Unió (EU 25) – főbb demográfiai vonásait. *[7.]*

A 2000-ben mintegy 450 milliós EU 25 kormegoszlásában nélkülözi az orosz kormegoszlás drámaian fűrészfogú jellegzetességeit. Ugyanakkor domináns karaktere félreérthetetlenül hasonló az oroszéhoz. Ötéves bontásban a legnépesebb korosztály valamivel fiatalabb az oroszországinál: 35–39 éves 40–44 helyett. A fiatalabb korcsoportok nagysága fokozatosan csökken: az 5 éven aluliak száma a 35–39 évesek számának csupán kétharmadát adja. Az idősebb korosztályokban a nőtöbblet az Európai Unióban is magas, de nem annyira, mint Oroszországban. 65 éves koron felül a nők száma 49 százalékkal magasabb, mint a férfiaké; 80 éven felül a nőtöbblet 125 százalék.

A következő 50 évre az ENSZ előrejelzése feltételezi, hogy a termékenység a 2000. évi 1,4 gyermeket jelentő mutatószámról 1,82-re emelkedik, és az Unión kívülről jövő nettó bevándorlás évi nagysága 500 ezer fő lesz, azaz valamivel több, mint 25 millió a század első felében. E népességnövelő feltételezések ellenére 2050-re az EU 25 népessége 50 millióval csökkenne. A csökkenés üteme gyorsuló tendenciát mutatna: az évszázad közepére elérné az évi -0,5 százalékot, vagyis az évi 2 millió főt. 2050-ben a legnépesebb ötéves férfi korcsoport a 60–65 év közöttieké lenne, míg a nőknél a 65–70 közöttieké. Ez olyan demográfia struktúra, amiről számottevő történeti tapasztalattal ma még nem rendelkezünk. *[8.]* A század közepére a népesség fele 50 éven felüli volna, és a 65 éves és idősebb korúak aránya az összlakosságban több mint kétszer akkora, mint a 15 éven aluliaké. Az Európai Unióban 2000-ben minden 65 éven felüli lakosra 4,25 15 és 65 év közötti korú lakos jutott. Ez a mutatószám a leggyakrabban használt indexe a kereső és eltartott népesség demográfiailag befolyásolt potenciális arányának. Az index távolról sem tökéletes: gazdaságilag fejlett társadalmakban a 15 és 25 év közötti népesség részvétele az aktív munkaerőben ma már általában igen alacsony, és a képzettségi igények emelkedésével párhuzamosan az arány egyre kisebbedik. Ami a 65 évhez közeledő népességet illeti, e korcsoportokban a gazdaságilag már nem aktívak aránya szintén

Függelék 7.

Korregoszlás: Európai Unió (25)

2000 (Népesség: 454,1 millió)

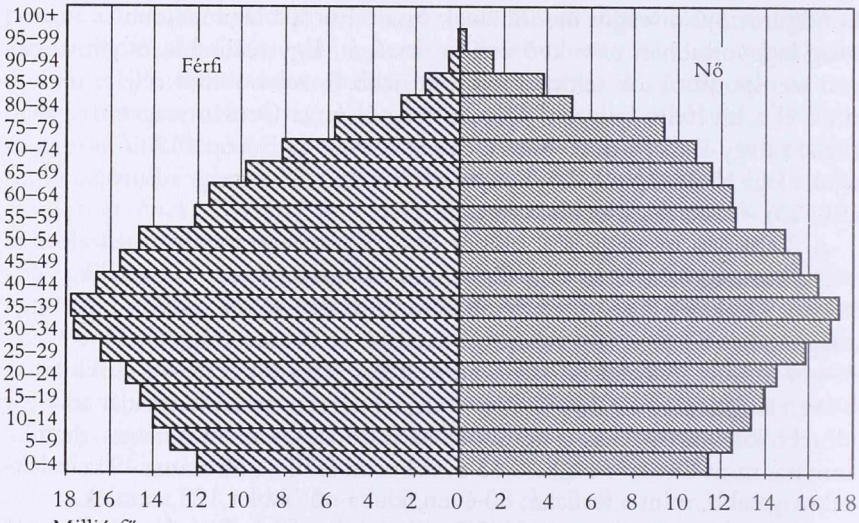

2050 (Népesség: 401 millió)

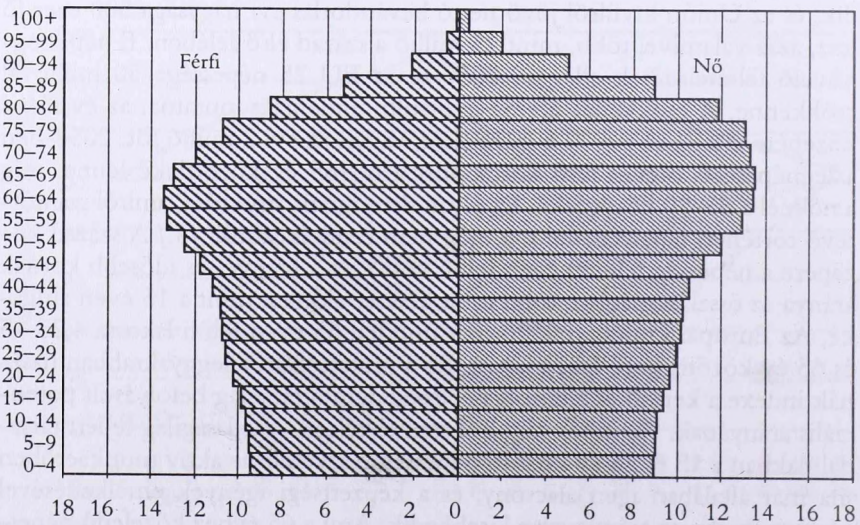

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Függelék 8.
Az Európai Unió 25 néhány demográfiai mutatószáma, 2000 és 2050

	2000	2050
Népesség (millió)	451	401
férfiak	220	196
nők	231	205
Nők a férfiak százalékában	105	105
65 éven felül	149	130
Teljes termékenység (gyermek)	1,40	1,82
Várható élettartam (év)	77,3	82,6
férfiak	73,9	79,7
nők	80,5	85,5
Medián életkor (év)	38,3	49,6
15 évnél fiatalabb (%)	17,0	13,9
65 éves és idősebb (%)	15,8	30,1
15–64 éves/65+ éves	4,25	1,86

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

eléggé magas, és az elmúlt évtizedekben növekvő tendenciát mutatott. Nos, e tényeket figyelmen kívül hagyó durva index is a 2000. évi 4,25-ről 2050-re kevesebb mint felére, 1,85-re csökkenne, messzemenő negatív következményekkel a jelenlegi nyugdíj- és egészséggondozó rendszerekre.

A zsugorodó és öregedő népességű Európai Unió közvetlen déli szomszédsága élesen különböző demográfiai képet mutat. Legegyszerűbben, bár távolról sem kielégítően, ez az össznépesség dinamikájával illusztrálható. Az Európai Unió 25 országának 1950-ben 351 millió lakosa volt. Az Indiától nyugatra fekvő mohamedán országok száma, nem számítva ide a volt Szovjetunió ma már önálló közép-ázsiai országait és a szaharai, ill. az attól délre fekvő, mohamedán többségű, fekete lakosságú országokat, történetesen szintén 25[1]. Adjuk ehhez hozzá mint kismértékű korrekciót az Izrael által

1 Afganisztán, Algéria, Bahrein, Dzsibuti, Egyesült Arab Emirátusok, Egyiptom, Eritrea, Irán, Irak, Jemen, Jordánia, Katar, Kuvait, Libanon, Líbia, Marokkó, Mauritánia, Omán, Pakisztán, Szaúd-Arábia, Szíria, Szomália, Szudán, Törökország és Tunézia.

1967 óta megszállt területeken élő palesztin népességet 26.-nak! Az egyszerűség kedvéért nevezzük az így meghatározott, Pakisztántól Marokkóig terjedő országok népességét a nyugati iszlám népességének – nyugati, minthogy a definíció kizárja a legnagyobb mohamedán országot, Indonéziát, és olyan országokat, mint például Banglades és Malajzia. Demográfiai viselkedési formák természetesen nem kapcsolhatók logikailag egy egyszerű kulturális-vallási jellemzőhöz. Differenciált termékenységi és halandósági mutatók az iszlám világán belül – például az Afganisztán és Tunézia közötti demográfiai különbségek tükrében – ellentmondanak ilyen egyszerűsítésnek. De az említett 25 ország geográfiailag az EU 25 hátországának – amolyan közeli külföldjének – tekinthető, és nem érdektelen a két országcsoport demográfiai összmutatóinak szembeállítása. A hátország megjelölés eurocentrikus voltát a jelen választott téma indokolja. Más szemszögből nézve természetes volna az EU 25-öt a nyugat-ázsiai és észak-afrikai országok hinterlandjaként jellemezni.

Az előbb meghatározott nyugati iszlám népessége 1950-ben 163 millió volt, vagyis az Európai Unió 25-jének kevesebb, mint fele: 46 százaléka. *[9.]* 2000-re, vagyis rövid 50 év alatt ez a népesség 587 millióra, közel négyszeresére nőtt, így már 30 százalékkal felülmúlta az EU 25 népességét. A következő 50 évre a számítások feltételezik, hogy a nyugati iszlám országaiból való kivándorlás mértéke átlagosan évi negyedmillió fölé emelkedik,

Függelék 9.
Az Európai Unió 25 és a nyugati iszlám országok
Népesség (millió)

	1950	2000	2050
EU 25	351	451	401
Nyugati iszlám	163	587	1299
Nyugati iszlám az EU 25 százalékában	46	130	324

Függelék 10.
Átlagos évi népességnövekedés az Európai Unió 25-ben és a nyugati iszlám országaiban (millió)

	1950–1975	1975–2000	2000–2050
EU 25	2,7	1,3	-1,0
Nyugati iszlám	5,7	11,3	14,2

Az előadást illusztráló vetített képek. Forrás: United Nations 2001

és a termékenység a század közepére lecsökken a 2,3-es átlagos gyermekszámra. Az ebből következő 2050-es népességszám 1,3 milliárd, vagyis az akkori Európai Unió lakosságának több, mint háromszorosa. Ezek a számok tükrözik a népességnövekedés logikáját. A 20. század harmadik negyedében az EU 25 lakossága évi átlagban 2,7 millióval nőtt. Az elmúlt 25 évben ez a szám leesett 1,3 millióra, és a következő 50-ben a várható népességfogyás, mint láttuk, évi 1 millió. *[10.]* A nyugati iszlám országaiban a megfelelő évi növekedési számok 5,7 milliót, 11,3 milliót és a következő fél században több mint évi 14 milliót tesznek ki. A részletes idősorok ábrázolják ezt a gyökeres demográfiai arányeltolódást az EU 25 és a nyugati iszlám országai között egy rövid évszázad leforgása alatt. *[11.]*

Megkockáztatható természetesen az ellenvetés, hogy a nyugati iszlám országok lánca Európától délre túl hosszúnak van meghatározva. Odatartozik-e tényleg például Pakisztán is? Egy válasz erre az lehetne, hogy a kételkedő látogasson el, mondjuk, Nagy-Britannia számos városába. Nyugat-Európa nagyvárosai ténylegesen inkább arra emlékeztetnek, hogy az

Függelék 11.
Európai Unió 25 és nyugati iszlám országok, 1950–2050

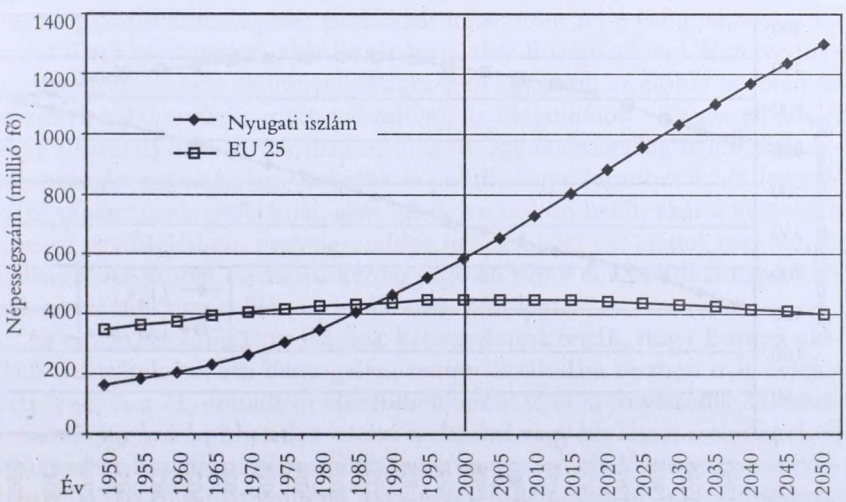

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: United Nations 2001

Függelék 12.
Az Európai Unió 25 és déli hátországa, 1950–2050

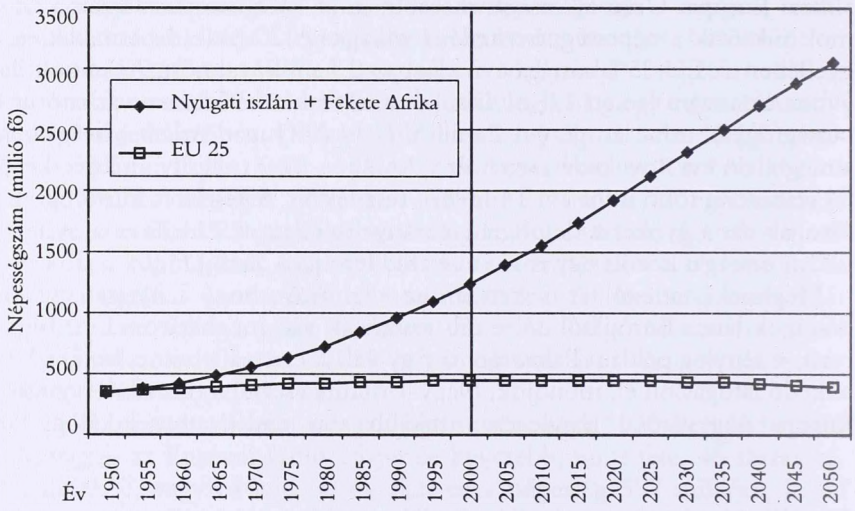

Függelék 13.
Európai Unió 25 és az Egyesült Államok, 1950–2050

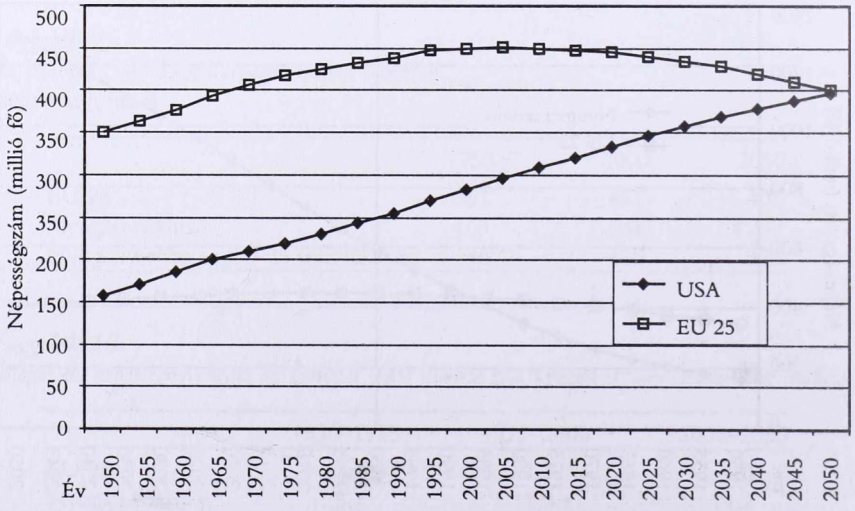

Az előadást illusztráló vetített képek. Forrás: United Nations 2001

Európai Unió déli hátországa sokkal kiterjedtebb, mint a nyugati iszlám országai. Részben már de facto, de potenciálisan mindenképpen, a hátország magában foglalja az egész afrikai kontinenst, nem csak Észak-Afrika mohamedán országait. Az így kibővített hinterland összlakossága 1950-ben 11 millióval kisebb volt, mint az EU 25 akkori lakossága. *[12.]* A 20. század végére már egészen más lett a helyzet: a hátország népessége a századfordulón 1238 milliót tett ki, azaz közel 800 millióval nagyobb volt az EU 25 népességénél. A hátország 2050-re előre jelzett népessége pedig tovább gyarapodik 180-egynéhány mai Magyarország-népesség-ekvivalenssel, így felülmúlva a 2050-es EU 25 lakosságszámát mintegy 2,7 milliárddal.

Népességpolitika

Mi lehet erre az európai politikai válasz? Egy lehetséges és közkedvelt változat a befogott szemek és fülek politikája: az „amiről nem vesznek tudomást, az nem okoz fejfájást" elve alapján. Nehéz volna tagadni, hogy a témával kapcsolatos európai attitűd mentes volna ettől a kényelmes megoldástól. Annyi bizonyos, hogy a nyugat-európai sajtó, az informált közvélemény és az utcai átlagember az elmúlt 10–20 évben sokkal nagyobb érdeklődést mutatott az ózonlyuk, az amazonasi őserdők állapota vagy a globális felmelegedés problémái iránt, mint tette ezt a népességváltozást illető kérdésekkel, akár Európában, akár Európán kívül. Egy rezonábilis magyarázat erre az aránytalanságra igen egyszerű: az előbbi problémák viszonylag könnyűek, mert vannak rájuk megoldások – vagy elhárítás, vagy alkalmazkodás formájában –, melyek egy technikailag fejlett társadalom számára gazdaságilag elérhetők és politikailag elfogadhatók. A demográfiai dinamizmus problémái, akár országhatárokon belül, akár a nemzetek közötti együttélésben, nagyságrendileg nehezebbek, sőt esetleg megoldhatatlanok. Az utóbbi esetben a kérdés jogosan tűnik el a politikai napirendről: amire nincs megoldás, az többé nem probléma.

Az előbb körvonalazott számok kétségtelenné teszik, hogy Európa globális nemzetek közötti demográfiai marginalizálódása részben már befejezett tény, és a 21. században elkerülhetetlenül tovább folytatódik. Katasztrofális és így kiszámíthatatlan hatású technikai vagy biológiai eseményektől eltekintve nincs olyan népesedési forgatókönyv, amely lényegesen megváltoztathatná a folyamatban lévő nagyságrendi demográfiai arányeltolódásokat Európa és déli hátországa között.

Mindez nemcsak Európára, hanem a gazdaságilag fejlett és jómódú országokra általában érvényes, összehasonlítva ezeket a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal. Japán demográfiai jellemzői fő vonásaikban gyakorlatilag azonosak az Európai Unióéval. Az Egyesült Államok demográfiai adatai dinamikusabbak, aminek eredményeként Amerika jelenlegi, az Európai Unióénál még jóval kisebb népessége a 21. század közepére valószínűleg eléri majd az EU 25-ét, vagyis a 400 milliót. *[13.]* De, mint láttuk, globálisan a 400 millió szerény részarányt jelent. Amerika és Kanada össznépessége 1950-ben még azonos volt a latin-amerikai és a karibi országok együttes népességével. Ma már 200 millióval kevesebb. És a század közepére a különbség valószínűleg mintegy 370 millióra nő.

Gyorsan növekvő régiók

Hogy a nyugati félteke észak–déli kontrasztja kevésbé éles, mint az Európával kapcsolatban előbb bemutatott, az Latin-Amerika gyorsabb demográfiai átmenetének a következménye. Ez a különbség aláhúzza a tényt, hogy a nemzetközi demográfiai súlyarányok drasztikus eltolódásának leghatásosabb, sőt egyetlen igazán hatásos orvossága az elmúlt évtizedekben az úgynevezett fejlődésben lévő országok termékenységének a halandóság leszorításával párhuzamos gyorsabb csökkenése lett volna. Bár kisebb mértékben, ez a megállapítás a következő évtizedekre is érvényes.

Természetesen nem új felfedezésről van itt szó. Kevéssel a második világháború befejezése után a demográfusok előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a halandósági ráták leszorításának a gazdaságilag elmaradott országokba exportált olcsó és sikerrel alkalmazható módszerei a népességnövekedés ütemének történeti precedens nélküli felgyorsulását fogják eredményezni. A *Mózes első könyvé*nek parancsát, hogy „szaporodjatok és sokasodjatok", a világ ma minden meglévő népe betartotta: ha nem tartotta volna be, eltűnt volna a történelem színpadáról. De az országok huszadik század közepi két és fél milliárdos népességének a parancs második felére is hallgatnia kellett volna, ami úgy szól, hogy „töltsétek be a földet." Nos, hogy mit jelent a betöltött föld, az emberi ítélet dolga. Nem azt, hogy minden talpalatnyi föld, ami művelhető, meg van művelve, hogy a maximum, amit a rendelkezésre álló technológia ki tud sajtolni a gazdasági gépezetből, ki van sajtolva, hogy a lehető legnagyobb népesség eltartása az olyan cél, ami minden ezzel ellentétes esztétikai és minőségi szempontot másodrangúvá tesz. Ez többé-kevésbé elfogadott elv mindenütt. A több és kevesebb között

azonban egyéni megítélésként és ez ítéletek országonkénti summájaként igen nagy különbségek lehetnek, vannak és lesznek. És annak, hogy egyéni ítéleteket milyen módon, milyen hatalmi súlyozással és milyen sikerrel koordinál egy társadalom és annak politikai intézményrendszere, a történelem tanúsága szerint igen széles skálája van.

Hogy ismét a *Bibliát* idézzem, a *Prédikátor könyve* erre vonatkozólag klasszikus malthusi pesszimizmust fejez ki. „Mikor megszaporodik a jószág" – mondja a Prédikátor, legalábbis Károli Gáspár szavaival –, „megszaporodnak annak megemésztői is." Ha ez tényleg így van, ez azt jelentené, hogy a gazdasági fejlődés eredményei nem az életszínvonal javítására vezetnek, hanem azokat teljes egészükben a megnövekedett népesség eltartása szívja fel. A két véglet – nagyobb népességszám vagy magasabb életszínvonal – közötti kompromisszum az elmúlt 50 évben országonként nagyban különbözött. Bármely korábbi időszakkal összehasonítva ez a periódus a globális gazdasági növekedés virágkora volt. Különösen érvényes ez a megállapítás az 1950 és 1973 közötti évekre. A GDP évi növekedési üteme minden világrégióban meghaladta a 4 százalékot. Japánban a szám magasabb volt 9 százaléknál, a Japánon kívüli Ázsiában és Latin-Amerikában felülmúlta az évi 5 százalékot, Nyugat-Európában meghaladta az évi 4,8 százalékot és Afrikában a 4,4 százalékot. De míg e gyors növekedés Japánban és Európában túlnyomó részben az egy főre eső jövedelem emelkedését szolgálta, a magas termékenységű országokban jórészt a növekvő népességet kellett hogy eltartsa. A jószág megszaporodott, de megszaporodtak annak megemésztői is.

A két tényező – népességnövekedés és GDP-növekedés – egymástól analitikailag persze nem teljesen független, mert kölcsönösen stimulálhatják egymást. Mindazonáltal a választás lehetősége tág – a demográfiai növekedésnek gazdasági ára van, és rohamos demográfiai növekedés esetén ez az ár igen magas lehet. Hogyan befolyásolta volna Magyarországon az élelmiszerellátást, a lakásviszonyokat, a környezet tisztaságát, a közlekedés színvonalát, az iskolák és az egészségügyi ellátás minőségét és az életszínvonal sok más mutatóját, ha az ország lakossága az elmúlt 50 évben 30-40 millióra szökött volna fel? Milyenek lennének az EU 25 gazdasági kilátásai a századfordulón, ha az EU 25 2050-re várható népessége – déli hátországának demográfiai viselkedését követve nem 400 millióra volna tehető, hanem 2,8 milliárdra? Nyilvánvaló, hogy ilyen irreális feltételezéseken alapuló kérdések választ aligha érdemelnek. De a gazdaságilag elmaradott világ legtöbb országában hasonló kérdéseket föl lehetett tenni 1950 körül, annak biztos tudatában, hogy ha a termékenység esése nem követi gyorsan

a halandóság esését, a népességnövekedés a 20. század második felében három- vagy négyszeres lesz, jórészt felszívva a GDP növekedését, azaz lassítva, sőt helyenként negatívvá téve az egy főre eső jövedelem emelkedését. Ez volt a helyzet például az afrikai kontinens egészét tekintve a huszadik század utolsó évtizedeiben.

A második világháború befejezése után megindult nemzetközi akcióprogramok, melyek a halandóság leszorítását célozták, és nagy szerepet játszottak a költői túlzással demográfiai robbanásnak nevezett folyamat elindításában, nem ütköztek politikai ellenállásba. De ez aligha mondható el a születési ráták, azaz a népességnövekedés ütemének csökkentését célzó programjavaslatokról. Kétségtelen, hogy hasonló beavatkozásokra nemzetközi szinten nem volt precedens. Az Amerikából először magánszervezetek által az 1950-es évek elején elindított, majd 1960-tól kormányszinten is szervezett akciók, melyek családtervezési szolgáltatásokra segítséget ajánlottak a fejlődésben lévő országoknak, némi támogatást kaptak a skandináv államoktól és Nagy-Britanniától. A kontinentális Nyugat-Európa, a szovjet blokk államait nem is említve, azonban sokáig makacsul más véleményen volt. Az 1974-ben amerikai nyomásra összehívott első kormányközi népességi világkonferencia lökést kívánt adni a Föld akkor még harmadik világnak nevezett régióiban az új születésszabályozási technikák elterjesztéséhez. Mint ahogy az európai demográfusok doyenje, Alfred Sauvy a konferenciáról szólva kifejtette: ezek a tervek európai szemmel részben gyermeteg amerikai játékoknak vagy még inkább a nemzetek szuverén jogaiba való agresszív beavatkozásoknak minősültek. A nemzeti szuverenitás meg nem kérdőjelezett érvényesítése a gyors népességszaporulatot illetően azonban feltételezné, hogy az ebből következő gazdasági egyenlőtlenségek, politikai zavarok és vándorlást stimuláló népsűrűségi nyomások a szaporodó országok határain belül maradnak. A történelem tanúsága szerint erre azonban vajmi kevés garancia van. A népesedés kérdése tehát legitim módon szerepelhet a nemzetközi tárgyalóasztalokon.

Az 1974. évi népesedési konferencia, magáévá téve egy az emberi jogok első világkonferenciáján 1968-ban, Teheránban elfogadott formulát, deklarálta hogy „minden párnak vagy egyénnek alapvető joga, hogy szabadon és felelősségteljesen meghatározza gyermekei számát és születésük időzítését". Ez dicséretes elv, melynek érvényesítését családtervezési programok segíthetik. Ámde az elv szakadatlan ismétlése későbbi nemzetközi fórumokon, gyakran a felelősségteljességre való utalás elhagyásával, nem változtat a tényen, hogy a deklarált emberi jog érvényesítése feltételezi azt, hogy az egyéni termékenységi döntések összeredménye harmóniában van a nem-

zet, sőt a globális társadalom érdekeivel, vagy legalábbis tolerálható eredményt szolgáltat. Ez a gyakorlati szempontból sokszor igen lényeges megszorítás általános érvényű. Például Németországban vagy Amerikában ha egy házaspár hat gyermeket vállal, a szomszédok legtöbbje elismeréssel néz egy ilyen családra, feltéve, hogy a gyermekek rendesen vannak nevelve, és el vannak látva egy normális gyermekkor minimális materiális kívánalmaival. Más szomszédok esetleg fejüket csóválnák, vagy kifejeznék rosszallásukat, de ez nem érintené a szülők szuverén gyermekvállalási jogát. Érdemes megjegyezni, hogy a hatgyermekes termékenységi szint aligha nevezhető rendkívülien magasnak. Ez a szint a biológiailag megengedettnek kevesebb, mint fele, tehát fenntartása általában számottevő születésszabályozási gyakorlatot tételez fel. És ami a nagycsaládokban született gyermekek kvalitását illeti, könnyű volna a nyugati világ történetéből olyan művészek, tudósok, szentek, költők listáit összeállítani, akik szüleik hatodik vagy magasabb sorszámú gyermekei voltak.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha minden család így viselkednék, az egy alacsony halandóságú modern társadalomban ellentétes volna a közjóval. Egy 50 év alatt meghatszorozódó lakosságszámú Németország vagy Amerika többé nem hasonlítana korábbi önmagára. Egészséges intézményrendszerű államok hamarosan megtalálnák a módját, hogy az egyéni termékenységi kívánalmakat hogyan csökkentsék. Az egyének egy társadalmi mátrixban élnek, amely a közjó nevében korlátozhatja szuverénnek mondott jogaikat.

E logika legdrasztikusabb alkalmazása Kínában történt. Miután a mezőgazdaság kollektivizálását követő 1959–61-es éhínség 30 millió áldozatot követelt, a kínai vezetők gondolkodása a népességnövekedés következményeiről gyökeresen megváltozott, és végül a kötelező egygyermekrendszer bevezetésébe torkollott. Más fejlődésben lévő országokban – kevés kivétellel – a termékenységi átmenet kormánybefolyástól nagyrészt mentes, klasszikus formákat követett. Ahol a fejlett államokkal való gazdasági kapcsolat intenzív volt, a termékenység esése viszonylag nem nagy késéssel követte a halandóság leszorítását. Jórészt külföldi segítséggel szervezett családtervezési programok segítettek ebben, de a folyamat alapvetően a nyugati kulturális és technológiai penetráció és az ebből következő gyermekvállalással kapcsolatos családi gazdasági kalkuláció változásának együttes eredménye volt. Ahol ezek a tényezők nagyrészt hiányoztak, mint elsősorban azokban az országokban, melyek Európa déli hátországát alkotják, a termékenység esése késett vagy máig sem indult meg.

Népesség és geopolitika

E késés demográfiai kihatásai messzemenő következményekkel járhatnak a nemzetközi rendszer hosszú távú stabilitását illetőleg. A gyors demográfiai növekedés helyenként a túlnépesedés ismérveit mutatja: egyes országok gazdaságilag képtelenek arra, hogy kielégítsék a lakosság egy növekvő hányadának minimális anyagi szükségleteit, vagy, ambiciózusabb meghatározással, hogy legalább fokozatosan felzárkózzanak a fejlett világ életszínvonalához. A túlnépesedés nemcsak aláásható ilyen országok belső politikai-társadalmi egyensúlyát, hanem hatásaiban túlléphet a határaikon is. Például kivándorolni kívánók és kivándorlók nagy tömegeit eredményezheti még akkor is, ha a célországok e folyamatot elfogadhatatlannak tekintik.

Európának és a Nyugatnak általában már nincs esélye ennek a nemzetközi demográfiai helyzetnek az átformálására, de a kép valamelyes javítása még ma is fontos feladat. Az elkövetkező évtizedek termékenységi szintje nem szigorúan predesztinált. Az ENSZ bátran feltételezi, hogy a termékenység ott is, ahol ma még magas, lényegesen csökkenni fog. De a folyamat további felgyorsítása nem elképzelhetetlen megfelelő népességpolitikai eszközökkel.

A termékenység gyors esése ott, ahol a termékenységi szint még magas, mint különösen az iszlám sok országában, demográfiai rezsimváltást igényel. Ez a gazdaság messzemenő strukturális átalakulását és egy ezzel párhuzamos gyökeres kulturális változást tételez fel. A történelmi tapasztalat megjelöl kulcsfontosságú tényezőket, melyek elindíthatnak vagy felgyorsíthatnak ilyen változásokat a 21. század első évtizedeiben, kínai stílusú eszközök alkalmazása nélkül. Ezek közé tartozik a gazdaság nyitottsága a nemzetközi kereskedelem és tőkemozgások felé (vagyis integráció a világgazdaságba); az oktatási rendszer nagymértékű kiterjesztése és minőségi megerősítése; a női egyenjogúság megvalósítása. Kulturális befolyások különösen fontosak a társadalmi, ezen belül a demográfiai változások előmozdításában. Ezek legtöbbje spontán folyamatok következménye, melyek korlátolt lehetőséget hagynak tervezett programszerű beavatkozásokra. De hathatós külső befolyás, mely előmozdítaná a modern társadalmakra jellemző szociális és politikai intézményrendszerek térhódítását – így az emberi és polgári jogok tiszteletben tartását, a tömegtájékoztatási eszközök szabadságát és a tulajdonjog őrizetét – nagyban segítené a termékenység csökkenését serkentő kulturális hatások erejét azokban az országokban, melyekben a népességnövekedés tempója még ma is különösen gyors.

[422]

Mit tehet ennek érdekében – egy demográfiai rezsimváltás érdekében – a Nyugat? A kulturális penetráció szerepét e tekintetben nehéz volna túlbecsülni. Goethe és Proust exportja ilyen szempontból sajnos kevésbé hatásos, mint a televíziós szappanoperák, a hollywoodi filmek és a gyorskiszolgáló éttermek terjedése. Ez utóbbiak, demokratikus politikai receptek propagálásával kombinálva, hatékonyabbak, mint a családtervezés közvetlen propagandája. Ha vannak a kulturális befolyásnak ennél elegánsabb és hathatósabb formái, Európának nagy szerepe lehetne ezek kidolgozásában és így a hátországában gyülemlő demográfiai nyomással elkerülhetetlenül együtt járó politikai, gazdasági és katonai instabilitás enyhítésében. Európa erre eddig kevés hajlandóságot mutatott, és nem valószínű, hogy egy egyre inkább maga felé forduló Európa legalább a jövőben képes volna ilyen szerepre.

Népességnagysággal rendezett körülmények között természetesen nemcsak elszegényedés és politikai instabilitás, hanem arányosan megnövekedett gazdasági, politikai és katonai erő is járhat. A modern fejlődés feltételei a globalizáció korában jól ismertek: kompetens kormányok és társadalmak tudnak élni ezekkel. Negyven évvel ezelőtt Dél-Korea egy főre eső jövedelme kisebb volt, mint például Ghánáé. Ma már, mint tudjuk, nagyon más a két ország helyzete: a dél-koreai jövedelemszint, vásárlóerő-paritásban számolva, több mint kilencszer magasabb. Ellentétben a Nyugaton, és különösen Európában széles körben elfogadott tévhittel, nincs a természet által támasztott akadálya annak, hogy olyan demográfiai óriások, mint Kína, India vagy Brazília, gazdasági és katonai nagyhatalmakká váljanak, és tegyék ezt már a 21. század első évtizedeiben. Ilyen változások geopolitikai következményei ma még nem világosak, de aligha lesznek elhanyagolhatók. Ma például az Egyesült Nemzetek közgyűlésében az egymilliárdos India ugyanúgy egy szavazattal rendelkezik, mint a szintén szuverénnek mondott, de százezerszer kisebb lakosú ENSZ-tag Tuvalu. Nem meglepő, hogy az ENSZ közgyűlési határozatainak súlya fölöttébb szerénynek mondható. De a befolyásosabb Biztonsági Tanácsban Indiának csak időnként van helye, és akkor is csak mint egynek 15 közül, vétójog nélkül. Az öt vétójoggal rendelkező ország között, már több mint 50 éve, három európai ország van. E három hatalom együttes népessége jelenleg Indiáénak alig egynegyede; 2050-re kevesebb, mint egyhetede lesz. Fenntarthatók lehetnek-e a nemzetközi intézményrendszer mai formái a következő évtizedekben és azon is túl? Merészség volna erre a kérdésre igenlő választ adni, már csak demográfiai érvek alapján is. És ha a francia és angol vétójogot a Biztonsági Tanácsban egy nap az Európai Unió örökli, vajon vétójogot kapnak-e e jog használatát illetőleg az Európai Unió egyenrangú, szuverén államai? Mint

például Málta, amely alig 400 000 lakosával az Európai Unió lakosságszámának kevesebb, mint egy ezredrészét teszi ki. Ilyen illetlen demográfiai alapozású kérdések egy békés, paradicsomi világban nem volnának relevánsak. De a világ már régen volt békés és paradicsomi, és valószínűtlen, hogy a 21. században a nemzetek közötti konfliktusok véget érnek. A demográfiai tényezők szerepe konfliktusok keletkezésében és megoldásában minden valószínűség szerint a jövőben egyre növekedni fog.

Az alacsony termékenység régiója

A geopolitikai problémák mellett is, sőt azok részleges ellensúlyozásaként, marad még Európában a voltaire-i feladat, a saját kertek művelése. A második világháború befejezése óta Európa, legalábbis annak négy évtizedig az amerikai védelmi ernyő alatt gyarapodó nyugati fele, e tekintetben történelmében egyedülálló eredményeket produkált. Az Európai Unió folyamatban lévő átalakulása e jóléti terület további kiterjesztését ígéri kelet felé. Egy „légy a levesben" ismét a demográfia.

A klasszikus liberális elmélet az állam optimális szerepét szigorú határokon belül képzeli el, azaz csak olyan társadalmi értékű funkciókra korlátozva, melyek az egyének egymás közötti spontán kooperációjából nem jönnének létre. Feltehetőleg a demográfiai stabilitás biztosítása, ha ezt spontán homeosztatikus mechanizmusok nem eredményezik, még a csak éjjeliőri feladatokat betöltő állam funkciókörébe is jogosan beletartoznék. Mint a honvédelem, hivatott lehetne az ország népességének és életképességének megőrzésére, ha ezt polgárainak gyermekvállalási kedve együtt és önkéntesen nem produkálja.

A gazdag világ modern államai, legkiváltképpen Európában, sokkal szélesebb feladatokra vállalkoznak, mint a klasszikus elmélet éjjeliőr állama. De ellentétben a karakterisztikusan javító szándékú intervencionista állam attitűdjével, a nyugat-európai országok termékenységgel kapcsolatos ideológiája szigorúan laissez faire. Ezt részletesen dokumentálni könnyű volna, itt elég csak egy forrást idézni. Az ENSZ időnként számba veszi tagállamainak formálisan deklarált népességpolitikáját. A legutóbbi erről szóló jelentés a 2001. évi válaszokat taglalja. A sok kérdés közül az egyik a kormányok nézetét kérdezi a termékenység színvonalát illetőleg. Az Európai Unió jelenlegi 15 tagállama közül 14 erre a kérdésre úgy válaszolt, hogy „satisfactory" – kielégítő. A sorból kilógó egyetlen ország, mely termékenységét „too low" – túl alacsonynak – deklarálta, Ausztria volt.

Nem meglepő módon az Európai Unió 12 tagjelölt országának kormánynyilatkozatai (most ideszámítva Romániát és Bulgáriát is) a nyugat-európaival teljesen ellentétes képet mutatnak. Míg ugyan Szlovénia és Málta kielégítőnek mondta termékenységét, a többi 10 jelölt túl alacsonynak találta azt. Ebben még valószínűleg szerepet játszik egy a tervgazdálkodás korából visszamaradt bizalomtöredék a termékenységet befolyásoló kormányintézkedések hatásosságában. Feltehetően az Európai Unióba való belépés után az eurokonformizmus diadala e területen is csak idő kérdése lesz.

De ilyen nyilatkozatok jelentőségét, akár igenlik, akár tagadják a túlzottan alacsony vagy túlzottan magas termékenység problémáját, hiba volna túlbecsülni. Például az orosz hivatalos álláspont szerint a termékenység túl alacsony, de két hónappal ezelőtt Moszkvában járván, beszélgetéseinkkor számos vezető orosz népesedési szakértő megkérdőjelezte ezt az álláspontot. Mit tesz az orosz népességpolitika a termékenység emeléséért? Egyöntetű volt a válasz: semmi érdemlegeset. Ugyanakkor például Svédországban, mint sok más nyugat-európai országban is, szociálpolitikai rendszerek és juttatások széles szövevénye olyan jellegű, amelyet egy régebbi terminológiával pronatalistának neveztek volna. De ilyen cél hivatalosan manapság általában kereken tagadott. A politikai korrektség kívánalmaitól eltekintve jó ok erre az a melankolikus tény, hogy mint születési arányszámokat stimuláló tényezők e szociálpolitikai intézkedések múltbeli eredményei a legszimpatikusabb értelmezések szerint is minimálisnak bizonyultak.

A Nyugat-Európában kialakult, e területre vonatkozó domináns szociálpolitikai óhaj az, hogy a női népesség részvétele a formális foglalkoztatott munkaerőben összeegyeztethető legyen a gyermekvállalással. Kevés társadalompolitikai kérdésben élveznek a kormányzatok nagyobb és egyöntetűbb támogatottságot demográfusoktól és szociológusoktól, mint ebben a kívánalomban. Rutinszerű például az európai országok közötti különbségeket termékenység tekintetében annak tulajdonítani, mennyire kompatibilis a nők munkaerőpiaci részvétele a gyermekszüléssel és gyermekneveléssel. Makrogazdasági szempontból a női munkaerő mobilizálása tükrözi a foglalkoztatottság emelésének előnyös voltát egy olyan demográfiai helyzetben, melyben az aktív dolgozók és a nyugdíjra jogosultak egymáshoz viszonyított aránya egyre inkább romlik. Mikrogazdasági szinten ugyancsak jó okok diktálják a politika támogatottságát. Amint a kétkeresős családok aránya számottevővé válik egy gazdaságban, az egykeresős és különösen a gyermeket is nevelő családok relatív anyagi helyzete egyre inkább előnytelenné, sőt gyakran tarthatatlanná válik. A gyermeknevelés költségeinek fokozatos kollektivizálása (például ingyenes vagy nagymér-

tékben szubvencionált iskola előtti csecsemő- és gyermekotthonok létesítésével) hivatott a külső fizetett munka és a gyermeknevelés konfliktusának enyhítésére. De ezeknek a juttatásoknak az adóterhek növekedésében megnyilvánuló következménye fokozza annak szükségességét, hogy a családban legalább két kereső legyen. A szisztéma így önmagát erősíti, és a gyermekkel tartósan (értsd 20–25 évig) otthon maradó anya vagy apa lehetősége csak a kivételesen jómódú családok számára marad meg. Vagy olyan családok számára, ahol a szülők hajlandók megtagadni maguktól és gyermekeiktől a materiális jólétnek azt a színvonalát, melyet társadalmi referenciarétegük legtöbbje a szükséges minimumnak tekint.

Sok más tényező is erősíti a magas női foglalkoztatottság igényét. A válással végződő házasságok gyakorisága a nem önálló keresettel rendelkező házastárs számára nagy anyagi kockázatot jelent. De stabil házasságokban is az önálló kereset és az ezzel járó saját jogú nyugdíj vagy az aktív élet idején való, saját névre történő vagyonfelhalmozás erős ösztönzést teremt a formális munkaerőben való részvételre. Továbbá a magasabb kereset arányos a formális képzettség színvonalával, aminek megszerzése egyre hosszabb éveket vesz igénybe, késleltetve mind a házasságot, mind a gyermekvállalás kezdetét. Kétségtelen, hogy sikeres szociálpolitika enyhítheti az ebből eredő konfliktusokat, erősítve a gyermekvállaláshoz szükséges bátorságot. De a siker lehetőségei legjobb esetben is korlátozottak. Ha a szülők tradicionális szerepét iskoláskortól felfelé, sőt gyakran babakortól kezdve intézmények veszik át, a szülői szerep devalválódik. Ez esetben végül is egy macska vagy egy kanári nemcsak kevesebb bajjal és kockázattal jár, hanem gyermekekkel (akiket az idő nagy részében egy szülőpótló személy vagy intézmény nevel) ekvivalens emocionális jutalmakkal is szolgálhat. Nem meglepő tehát, ha a gyermek és a kétkeresős család kompatibilitását kereső politika flexibilis munkaidő, bőkezű fizetett szabadság, apai babaszolgálat és hasonló családpárti intézmények ellenére azt eredményezi, hogy a vállalt gyermekszám a nulla-, egy- és kétgyermekes családok uralkodó rendszere felé gravitál. Még ha fordított súlyozású is ez a választás, a három- vagy több gyermekes családok fokozódó eltűnése olyan átlagos termékenységhez vezet, amely alatta marad annak a szintnek, amely a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges. Két gyermek, ha a szülők azt nagyon kívánják, még összeegyeztethető a kétkeresős családdal, ha jelentős életstílusbeli és anyagi áldozatok árán is. Három gyermek mellett egy külső teljes munka vállalása már heroikusnak mondható, de már négy vagy több gyermek, hacsak a szülők nem oly tehetősek, hogy bérelt otthoni munkaerő segítségét kérhetik, modern körülmények között a felelőtlenség határát súrolja.

De nem mutat minden közvélemény-kutatás arra, hogy a legtöbb nő, férfi vagy család legalább két gyermeket szeretne? Nem következik-e ebből, hogy a szociálpolitika feladata, függetlenül attól, hogy kifejezetten pronatalista vagy csak gyermekszám-közömbösen családpárti, egyszerű: anyagi és morális ösztönzéssel lehetővé tenni, amit a családok (vagy az egyedülálló nők) amúgy is akarnak? A válasz a kérdésre az, hogy a preferenciák a gyermekszámra vonatkozólag bár őszinték lehetnek, versenyben vannak számtalan más preferenciákkal, melyek elérésére modern társadalmak legalábbis elvben lehetőséget adnak. A verseny eredménye általában nem a gyermek javára dől el. Ezeket a születéseket nevezte Günter Grass *Kopfgeburten*nek egyik regénye címében: gyermekeknek, melyek a szándékozó szülők fejében, de csak ott, születnek. Mint a regény fiatal német tanítópárjának esetében, néha egy utazás Bali szigetére vagy a szövetségi választások eredményének megvárása (csak nem hozunk világra egy gyereket, ha Franz Joseph Strauss nyer!) elsőbbséget élvez a tervezett babával szemben. De anatómiailag a *Kopfgeburten* a népesség utánpótlásának nem a leghatékonyabb formája. Grass persze elmélázott azon, hogy talán van ebben a gondviselésnek valamely bölcs elrendezése. Mi is lenne ebből a világból, ha annyi német lenne benne, mint kínai? De eme ominózus esetlegesség ma és ameddig a szem ellát, sem Németországot, sem az Európai Uniót nem fenyegeti. Ami bizonyosra vehető, az az, hogy a ma elméletben és gyakorlatban egyaránt elfogadott uralkodó európai szociálpolitika virtuálisan biztosítja a termékenységnek az egyszerű reprodukció alatt maradó színvonalát és így az európai népesség hosszú távú fogyását.

Ellenvetés lehet ezzel az ítélettel szemben, hogy a modern posztindusztriális gazdaság egyénekkel és családokkal szemben támasztott követelményei és különösen a gyermeknevelés magas költségei, meghiúsítják a látens gyermekvállalási kedv érvényesítését. Ha a társadalom egy magasabb jövedelmi szintre emelkedik, egy automatikus korrekció talán logikusan következik majd. De vajmi kevés adatot lehetne felhozni, amely ezt a tézist támogatná. Bizonyíték az ellenkezőjére viszont bőven van. Egyszerű példa gyanánt nézzük két, Magyarországhoz közeli és szintén közmondásosan gyermekszeretőnek tartott ország, Ausztria és Olaszország esetét. *[14.]* Az egy főre eső átlagos évi jövedelem 1990-es dollárértékben számolva 1870 és 1945 között lassú ütemben emelkedett mindkét országban, de nagyjából 1500 $ és 3000 $ között maradva. A második világháborút követő rendkívüli gazdasági fellendülés ezeket a számokat az 1990-es évek elejére 16 000–17 000 dollárra vitte fel. Mi volt e soha nem tapasztalt prosperitásnak a következménye a termékenység alakulására? Ausztriában a már ré-

Függelék 14.
Egy főre eső GDP, 1900–2000

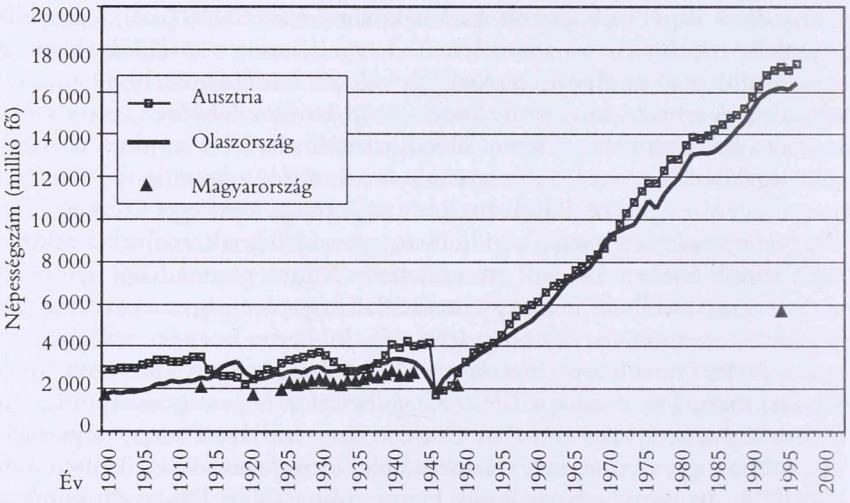

Az előadást illusztráló vetített kép. Forrás: Maddison 1995.

gebben alacsony termékenység még mélyebbre süllyedt, és Olaszországban a korábban viszonylag magas termékenység leesett az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alig több mint felére. A jószág megszaporodott, de annak megemésztői nemcsak hogy nem szaporodtak meg, hanem úton vannak a rohamos fogyás felé. Az ábra megjelöl néhány összehasonlítható magyar jövedelmi adatot is. Előadásomban magyar vonatkozású kommentárokat gondosan kerültem. Másként tenni részemről nem lett volna tanácsos, minthogy Magyarország bőven el van látva kiváló demográfusokkal, és sokan ezek közül itt ülnek e hallgatóság soraiban. Most mégis megkockáztatom a megjegyzést, hogy Magyarországon egy olasz vagy osztrák gazdasági fejlődéshez hasonló teljesítmény, bármennyire kívánatos is lehetne ez minden más szempontból az elkövetkező években, nem hoz majd tartós javulást a magyar termékenység színvonalát illetőleg.

Persze egy ország jövedelme esetében nemcsak az átlag fontos, és nem is elsősorban az átlag, hanem az összjövedelem elosztása. A mai európai szociálpolitika fő eszköze és érdeklődésének központi témája a jövedelemelosztás helyes miként jének a meghatározása. Az európai jóléti állam eredetileg annak a viszonylag kisszámúként meghatározott rétegnek a megsegíté-

sét tűzte ki céljául, amely saját hibáján kívül egyszerű balszerencse (mint például árvaság) vagy a dinamikus piacgazdaság többé-kevésbé elkerülhetetlen súrlódásainak mellékhatásaként átmenetileg vagy tartósabban súlyos anyagi nehézségekkel nézett szembe. De nem kellett túl sok idő annak felfedezésére, hogy az állam által eszközölt újrafelosztás korlátai a politikai piac segítségével messzemenően kitágíthatók. A ma legfejlettebbeknek mondott jóléti államokban már a nemzeti össztermék mintegy 60 százaléka megy keresztül a központi büdzsén. Az elosztások túlnyomó többsége nem a viszonylag jómódúaktól a szegények vagy legalábbis kevésbé jómódúak felé, hanem átlagos jövedelmű társadalmi rétegektől más átlagos jövedelmű társadalmi rétegek felé történik, attól függően, hogy politikailag mennyire sikeresen képviselt érdekcsoportokról van szó. Az újrafelosztás így kialakult és szüntelenül változó rendszere és az ebből következő nyertesek és vesztesek eloszlása majdnem kibogozhatatlanul szövevényes és áttekinthetetlen. Mint ahogy alig megbecsülhetők az alkalmazott bürokratikus apparátusok ezzel kapcsolatos költségei és az újrafelosztás mikéntjéből származó gazdasági és szociális viselkedésformákat torzító veszteségek is. Alkotmányos fék hiányában a dinamikus jóléti állam logikus végkifejlete az volna, hogy minden igazán fontos szükségletet bölcsőtől a koporsóig az állam fedezne polgárai számára. Sajnos, az erre való fedezet nem mannaként jön az égből, hanem adók formájában kell összegyűjteni azt. Az adózóknál meghagyott források így afféle zsebpénz formáját ölthetnék fel, frivol kiadások fedezésére, mint például fagylalt és mozijegy.

E szociális Paradicsom képe persze csak karikatúra, de illusztrálja az európai stílusú jóléti állam központi problematikáját. Jelen összefüggésben pedig emlékeztet arra, hogy ebbe az érdekcsoportos partizánharcba kapcsolódik és illeszkedik be a termékenységet akár nyíltan, akár burkoltan stimulálni kívánó újraelosztás ambíciója, mint viszonylagos késői jövevény. (Nyugat-Európában, mint sok helyen másutt is, Bismarcktól kezdődően a bajnok e harcban az idős korú népesség jól szervezett lobbyja és mind abszolút számban, mind részarányban rohamosan növekvő szavazótábora.)

A termékenység kérdésére is áll, hogy igen gyér eredményeket hoz exhortáció és propaganda a kormányok részéről. Az egyetlen hatásosnak vélt fegyver a materiális juttatás, pénz vagy szolgáltatások formájában. Messze vezetne itt ezeknek a kérdéseknek részletes taglalása. Csak néhány idevonatkozó megjegyzést kívánok tenni.

Ami a termékenységet illeti, a vállalt gyermekszámok egyre szűkülő variációja aláhúzza az állami pénzösztönzések szükségképpen alacsony hatásfokát. Ha minden család egy gyermeket akarna, az egy gyermek minden

valószínűség szerint megszületnék állami juttatások nélkül is. Egy elrendezésnek, melyben A fizet B egy gyermekéért és B fizet A egy gyermekéért, nincs sok értelme, még akkor sem, ha ez a csereakció valamely bürokratikus csoda folytán költségmentes volna. De ha a választás, reálisabban, nulla, egy vagy két gyermek között ingadozik, az állami jövedelemtologatások hatékonysága aligha nagyobb, sőt könnyen kontraproduktív lehet. A súlyosan adóztatott gyermektelen talán jó okot talál, miért nem alapít családot, vagy miért nem vállal egy gyermeket sem. Az egygyermekes ugyanígy gondolkozhat a másodikról. És így tovább. E tekintetben tehát az állam semlegessége – azaz, eltekintve a formális iskolai képzés nagy részének történetileg kialakult kollektív finanszírozásától és az eltartott gyermekek számától függő adóalapleírásoktól, az állam be nem avatkozása a jövedelemelosztás mikéntjébe pronatális célzattal – szembesítené a szülőket és potenciális szülőket azzal a múltban jól megszokott ténnyel, hogy a gyermekvállalás költséges vállalkozás, és a gyermek költségeinek elfogadását a társadalom önkéntes személyes választásnak tekinti, amely speciális és hosszú távú törvényes kötelezettségeket von maga után, de amely ugyanakkor mással nem pótolható emocionális és szociális jutalmakat is ígér. A múlt tapasztalataiból ítélve feltehető, hogy a szociálpolitika ilyetén auszteritása nemcsak a mainál magasabb születési arányszámokat eredményezne, hanem aránytalanul emelné a termékenységet a társadalom azon tagjai között, akik legjobban prediszponáltak a szülői szerepre. Egy sikeres pronatalista politika célja nemcsak több gyermek születése, hanem olyan gyermekeké, akiknek neveltetésüktől fogva jó esélyük van arra, hogy a társadalom produktív és felelősségteljes tagjaivá váljanak.

Az uralkodó európai szemlélet szerint a gyermeknevelés költségeinek szocializálása ha nem eredményez is sokkal több gyermeket, kifejezi a társadalmi szolidaritást és az egymással való törődés dicséretes eszméit. Ha ez a szegényebb 10-20 százalék gyermekeire vonatkoznék, vagy ha a juttatások mannaként tényleg az égből jönnének, igazságos elosztásra várva, ez az érvelés meggyőző lehet. De valószínűbb, hogy általános alkalmazása inkább viszályt, elégedetlenséget és passzivitást szül. Politikailag meghatározott kedvezményjuttatások tekintetében a kinek, mikor, miért, mennyit, meddig, hányszor, milyen felügyelet mellett kérdéseire nincsenek kielégítő válaszok. Nem meglepő tehát, hogy a politikai piac pénzkavaró határozatai e kérdésekre válaszolva állandó változásokat mutatnak, bizonytalanságot, bizalmatlanságot és elégedetlenséget garantálva – nem csak azok között, akik egy-egy szociálpolitikai séma juttatásaiból nem részesülnek, hanem a kedvezettek körében is. Gyermeket vállalva a szülők hosszú távú kötelezettségeket fogadnak el.

A biztosra vehető állami támogatás mértéke és mikéntje viszont tapasztalatuk szerint nem terjed tovább a változó kormányok várható élettartamánál. Az ilyen szociális atmoszféra aligha kedvez a termékenység emelésének. Ha elfogadottá válik Európában, hogy az egyszerű reprodukció alatt maradó termékenység korrekcióra váró szociális probléma, az idő megérett a gyermekvállalást befolyásoló szociálpolitika radikális újragondolására.

Bevándorlás

Ugyanez áll az európai népességpolitika másik nagy témájára, a nemzetközi vándorlás kérdésére is. A második világháborút követő évtizedekben Nyugat-Európa részben egykori gyarmatbirodalmának elvesztése következtében, részben, mondhatni, egyszerű figyelmetlenségből, kivándorló szubkontinensből bevándorló országok szubkontinensévé lett. Az európai jóléti állam még elemi éjjeliőri kötelességét is elmulasztó figyelmetlenségére kevés jobb példa van, mint az úgynevezett vendégmunkások importálása az 1950-es és az 1960-as években. A vendégek elhatározták, hogy maradnak, sőt magukhoz kéretik otthon maradt rokonaikat. Demokratikus államok ezen egyoldalú határozatoknak, melyek ráadásul munkaadóik gazdasági érdekeivel harmóniában voltak, nem tudtak ellentmondani. Így lett például Németország ma sok millió mohamedán bevándorló gyakran barátságtalan hazájává.

Manapság – nem annyira az Európai Unió szklerotikus gazdasági dinamizmusa, mint inkább az Unión belüli politikai és szociális biztonsággal párosult jólét és a hinterland összehasonlíthatatlanul rosszabb gazdasági-politikai-szociális helyzete közötti különbség miatt – az Unió migrációs vonzereje nagyobb, mint valaha. A demográfiai folyamatok fentebb vázolt kontrasztja biztosítja, hogy a potenciális nemzetközi vándorlók száma alig felmérhetően nagy és gyorsan növekvő. Ugyanekkor az Unión belül a közvéleményben megnyilvánuló hajlandóság a nemzetközi vándorlók befogadására bárhonnan, de különösen az iszlám országaiból, Fekete-Afrikából és Ázsiából kisebb, mint bármikor volt. De az öregedő népességstruktúra logikája ellentmond ennek a rezisztenciának. Az Európába való bevándorlás volumene hasonló a jelenlegi amerikaiéhoz: mintegy évi egymillió legális és körülbelül évi félmillióra becsülhető illegális bevándorlóból áll. A különbségtétel a két kategória között bizonyos fokig csak statisztikai pedantéria: az illegális bevándorlók többsége bizonyos idő múltán kétségkívül állandó és legális rezidensé válik. Európa bevándorlási politiká-

ja számszerűen kicsiny, magas képzettségű munkavállaló favorizált befogadásától eltekintve kizáró célú: mint a Babits-vers mondja, a gazda bekeríti házát. De a kerítés lyukas és rosszul őrzött, mert a költségek, amivel egy áthághatatlan kerítés járna, túl magasak, nemcsak materiálisan, hanem a bent lakók jogainak és kényelmének szempontjából is. Így történhet például, hogy Görögországban az utolsó népszámlálás felfedezte, hogy az ország népessége 10 százalékkal, egymillióval nőtt, de a természetes szaporodás – a születések és a halálozások közötti különbség – az évtized alatt csak 20 ezer főt (mintegy 0,2 százalékot) tett ki.

Az Európába való bevándorlás megállítani ugyan valószínűleg nem tudja a népesség csökkenését, de fékezni képes lesz azt. Oswald Spengler jóslata így mégis igaznak bizonyulhat: az elnéptelenedés lassú lesz, nem pedig gyors, és így tényleg századokig tarthat. Ugyanakkor azonban a népesség elkerülhetetlenül kicserélődik etnikai összetételében és ápolt kulturális hagyományaiban is. Ha Európa más jövőt szeretne leszármazottai számára, a cselekvés órája nem sokáig halogatható.

Irodalom

Coale, Ansley J. and Paul Demeny:: *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. Princeton, Princeton University Press, 1966.

Council of Europe: *Recent Demographic Developments in Europe, 2001*. Strasbourg, Council of Europe, 2002.

Maddison, Angus: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris, Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development, 1995.

Maddison, Angus: *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris, Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development, 2001.

McEvedy, Colin and Richard Jones: *Atlas of World Population History*. New York, Viking Penguin Inc., 1978.

United Nations. *World Population Prospects: The 2000 Revision. Vol. 1: Comprehensive Tables. Vol. 2: The Sex and Age Distribution of Populations*. New York: United Nations, 2001.

Kádár Béla
az MTA levelező tagja

GLOBALIZÁLÓDÁS ÉS KISORSZÁGI STRATÉGIA

Elhangzott 2002. március 19-én

Az egyetemes történelmi fejlődés folyamatosan kitágította a társadalmi-gazdasági élet mindenkori szereplőinek rendelkezésére álló működési térséget a törzsi hordák vadászterületein, a faluközösségeken, a városállamokon és nemzetállamokon keresztül az elmúlt évszázadban kialakuló regionális és globális integrációs alakzatokig. A *cselekvési tér tágulásának* mind szélesebb sávon kibontakozó folyamata nem független a mindenkori fejlődési hajtóerők, társadalmi-gazdasági szereplők, hatalmi erőviszonyok változásától. A globalizáció rendkívül sokféleképpen értelmezett fogalma a századforduló egyik legdivatosabb elméleti kérdésévé s egyszersmind rendszerműködtetési, döntéshozatali problémájává vált. Adam Smith már több mint két évszázada felismerte, hogy a gazdasági élet szereplőinek megnövekedett tevékenységi szabadsága, a kereskedelmi-pénzügyi áramlások korlátainak lebontása természetessé és gyorsabbá teszi a gazdasági fejlődést. Fél évszázados késéssel már megszülettek olyan felismerések is, hogy a gazdasági áramlások megnövekedett szabadsága – ellenható erők hiányában – differenciálja, hierarchizálja a társadalmi-gazdasági élet szereplőit, hiszen a megnövekedett szabadság előnyei, jótékony hatásai a legerőteljesebb hatalmi pozíciókkal, alkuerővel rendelkező, legversenyképesebb országokra, gazdasági egységekre összpontosulnak. E felismerés alapján a kevésbé fejlett, kevésbé versenyképes, kisebb alkuerejű országok erős állammal kíván-

tak erős cselekvőképességet s érdekvédelmi struktúrákat kialakítani. A korábban internacionalizálódásnak, a legutóbbi harmadszázadban pedig globalizációnak elnevezett tértágulási és integrálódási történelmi folyamat, illetve következményeinek rendszerezése nem új jelenség. Új jelenség viszont a folyamat *felgyorsulása, elmélyülése* és *kiszélesedése,* a társadalmi tevékenységeket, viszonyokat átalakító, országhatárokon s régiókon, kialakult államszervezeti kereteken átnyúló tevékenységi, illetve hatalomgyakorlási hálózatok létrejötte.

E gyorsulást politikai oldalról ösztönözte a létező szocializmus rendszerének összeomlása, a társadalmi-gazdasági befelé fordulás útját járó országok növekvő mértékű nemzetközi leszakadása. Fő *hordozóereje* viszont az új világgazdasági növekedési pálya, a gazdasági liberalizáció, pénzügyi irányítástechnika és számítástechnika-telekommunikáció összefonódása révén kialakuló megnövekedett gazdasági és döntéshozatali sebesség, az emberi erőforrások fejlettségén alapuló tudásintenzív társadalmi-gazdasági fejlődés.

A globalizálódás *sokdimenziós folyamatának* összetevői mind szétválaszthatatlanabbul kapcsolódnak össze. A gazdasági életben kétségkívül a pénzügyi-külkereskedelmi és termelési összefonódás a legerőteljesebb. Mindinkább kirajzolódnak a fogyasztásban is a globalizálódás jegyei. A mai piacgazdasági viszonyok közepette viszont a fogyasztás a lakosság többsége számára már alapvető érték, így az értékviszonyokban, civilizatórikus hatásokban is megjelenik a globális integrálódás. Hosszabb múltra tekinthet vissza a globális kommunikációs rendszerek, globális tömegtájékoztatás kialakulása, amely McLuhan találó megjegyzése szerint globális faluvá alakítja a világot. Sajátos dimenziót jelent a politikai fejlődés globalizálódása. Eszme- és gazdaságtörténeti szempontból az elmúlt két évszázadban a legerőteljesebb hatalmi képződmények, az angolszász országok jelentették az internacionalizálódás, integrálódás, globalizálódás fő hajtóerőit. A Szovjetunió összeomlása után az új hatalmi vetélytárs hiányában kialakult erőviszonyok elvitathatatlanná teszik az Egyesült Államok egyedüli komplex nagyhatalmi pozícióját s ebből adódóan unilineáris, Amerika-központú globalizáció megjelenítését a politikai szférában. E folyamatot erősíti, hogy a gazdasági globalizáció fő szervezeti hordozóinak, a jelenlegi világkereskedelem kétharmadát reprezentáló transznacionális vállalatoknak kereken 60%-a amerikai anyavállalattól kap irányítást. Az USA-központú vezető szerep a rohamos ütemben terjedő vállalati fúziók során vagy a különféle székhelyű anyavállalatok közötti koalíciókban is megmaradt, sőt erősödő irányzatú. A globális demokratizálódás, az amerikai politikai intézményrendszer, a civilizációs, magatartási, vélekedési normák, a biztonságpoliti-

kai felfogás kiszélesedése földrajzi térben általános folyamat, amely fokozatosan átterjed Nyugat-, Dél- és Közép-Európára, Japánra, valamint nagyszámú fejlődő országra.

Ma aligha vitatható, hogy a globalizáció nem szabad választás kérdése, hanem világméretű *realitás*. A közgazdasági elméletek viszonylag kevesebb figyelmet szenteltek az országnagyság, nemzetgazdasági potenciál következményeire. Az egyes országok gazdasági teljesítményeinek hosszabb távú összehasonlítása jól szemlélteti, hogy világgazdasági szempontból csekély súlyú *kis országok* mindig is alkalmazkodó nemzetstratégiára kényszerültek, a versenyképességet, rugalmasságot, reakciósebességet ösztönző gazdaságpolitikai s szervezeti kombinációkkal tudták fejlődési teljesítményeiket megalapozni. Protekcionista légkör, nemzetközi áramlási-együttműködési korlátok vagy a növekedés természetierőforrás-, valamint állótőke-intenzív szakaszai rendszerint hátráltatták – ceteris paribus – a kis országok fejlődését. Elterjedtek viszont olyan nézetek is, melyek szerint a globalizálódás irrelevánssá teszi az országnagyság jelentőségét, az egységesülő társadalmi-gazdasági térben megkopik a kormányzati szerepvállalás, a nemzeti szuverenitás, a folyamatok főszereplői a nemzetközi méretekben tevékenykedő szervezetek, illetve a helyi önkormányzatok lesznek.

Nehezen vitatható, hogy a regionális vagy a globális integráció hasonuló gazdasági, intézményrendszeri környezetéhez a gazdasági élet kisebb, gyengébb alkuerejű szereplőinek könnyebb alkalmazkodni, mint nagyszámú partnerország eltérő nemzetállami és nemzetgazdasági környezetéhez.

A globalizáció azonban nem csupán nagyobb áramlási és cselekvési szabadságot jelent, hanem nagyhatalmi központokból kiépített *hálózati-szervezeti hatalmat* is. Az ez ideig kirajzolódó globális integrálódás már nem az 1929–33. közötti válság utáni csaknem fél évszázados participatív jellegű társadalmi-gazdasági modellt jelenti, hanem a hatalmi hierarchiához kötődő versenypozíciókat, „a nyertes mindent visz" gyakorlatát is, amely eleve hátrányos gyengébb alkuerejű kisebb országok, szervezetek, kisvállalatok számára. A világgazdasági potenciál növekvő mértékű koncentrálódása a transznacionális szektorra mind szélesebb sávon teszi lehetővé a szervezeti alkuerő érvényesítését. Ellenható erők hiányában a nemzetgazdasági, szervezeti mérethátrányok, alkuerő-aszimmetriák hatalmi meghatározottságú jövedelemveszteségekhez, a társadalmi-gazdasági fejlődés biztonsági kockázatainak növekedéséhez, az egyoldalú függőség elemeinek erősödéséhez vezetnek. Bár az elmúlt években megfigyelhető ázsiai, latin-amerikai regionális válságjelenségek kisugárzása nyomán kialakult nemzetközi pénz-

ügyi „turbulenciák" érzékeltették a világgazdaság szereplői közötti interdependenciákat, kölcsönös függőségi mechanizmusokat, aligha vitatható, hogy az elszenvedett veszteségek mértéke a kisebb és kevésbé fejlett országokban összehasonlíthatatlanul magasabb volt, mint a transznacionális vállalatok anyaországaiban. Minden kis országban így alapvető *stratégiai* kérdés az általuk nem befolyásolható globalizálódás jövőbeli folyamatainak, kihívásainak helyi viszonyok között megjelenő hatásainak felmérése s a kedvezőtlen hatások minimalizálására, a reális, valamint potenciális előnyök maximalizálására irányuló átfogó cselekvési programok kialakítása és végrehajtása. E nemzeti stratégia szükségszerűen duális jellegű: offenzíven ösztönzi a sikeres alkalmazkodást a mindenkori globális valósághoz, s defenzíve védelmezi a nemzeti érték- és érdekrendszerek védelméhez tartozó célrendszert, intézményrendszert.

Globalizációs következmények

Történelmi tény, hogy a fokozatos áramlási korlát lebontás, a műszaki-tudományos fejlődés és irányítástechnikai korszerűsítés eredőjeként kialakult világpiac, majd globalizálódó gazdaság elősegítette a civilizáció elterjedését és a gazdasági növekedés dinamizálódását. A világ becsült összevont GDP-je évi átlagban alig 1%-kal nőtt a 18. században, 2%-kal a napóleoni háborúk és az első világháború közötti időszakban, majd kereken 4%-kal a legutóbbi fél évszázad során. A második világháború után fél évszázad liberalizációs folyamatainak eredményeként a világ GDP-jének több mint 60%-át kitevő fejlett ipari országokban a világkereskedelem négyötödét kitevő ipari termékek átlagos vámszínvonala egytizedére esett. Az elmúlt két évszázad során a világkivitelnek a világ-GDP-hez viszonyított aránya 1%-ról 17%-ra nőtt, a kereskedelmi forgalom tárgyát képező árukivitel termeléshez viszonyított aránya meghaladja világátlagban a 40%-ot, a külgazdaság-érzékeny kis országokban pedig ennél jóval nagyobb hányadot ért. Elvitathatatlan tény a növekedés felgyorsulása, a nemzetközi együttműködés elmélyülése, a gazdasági globalizálódása és a fejlődés több közgazdasági elméleti iskolában elhanyagolt *exogén tényezőinek,* külső meghatározottságainak növekvő s esetenként meghatározó súlya.

Korunk világgazdaságát azonban nem csupán a felgyorsult fejlődés és globális integrálódás, hanem egyszersmind az erősödő *differenciálódás és fragmentáció* folyamatai is jellemzik. A globalizálódás eddigi tartós útitársa a fejlettségi-jövedelmi-foglalkoztatási-térségi szakadékok kiszélesedése, társa-

dalmi s demokratikus deficitek kialakulása. Két évszázaddal ezelőtt az akkori legfejlettebb és a legelmaradottabb országok egy főre jutó becsült GDP-je csak kétszeres különbséget mutatott. E különbség jelenleg csaknem százszoros.

A szakadék azonban nem csupán országok között, hanem országokon belül is táguló irányzatot mutatott az elmúlt két évtizedben. A globalizálódó, összefonódó világ kapcsolatrendszerében az egyes országok pozícióit alakító viszonylagos versenyképesség stratégiai követelménye ez ideig ütközött a második világháború után kiépített költséges jóléti állam működésével. A globális világgazdaságba belépő új versenytársak ugyanis a jóléti állam terheit még nem vagy csak kismértékben viselik. A globalizáció és a jóléti állam eddigi összeférhetetlensége vagy korlátozott együttélési képessége a jóléti állam intézményrendszerének fokozatos szűkítésében, átalakításában s ebből adódóan a fejlett nemzetállamokon belüli térségi, szektorális, korosztályi jövedelemkülönbségek gyorsuló ütemű tágulásában fejeződött ki. Az egy főre jutó bruttó belföldi termék nagyságrendjében ma már több fejlett európai országban – aktív térségfejlesztési politika mellet is – három-négyszeres különbség alakult ki az egyes térségek között.

A versenyképességi prioritás mellett s azzal összefonódva a műszaki-tudományos fejlődés felgyorsulása eleve munkahely-helyettesítő hatású. Az importkorlátozások felszámolása nyomán élesedő verseny szintén hasonló hatású, eltünteti az alacsonyabb hatékonyságú munkahelyeket. A legfejlettebb országok átlagában munkanélküliség mértéke a század harmadik negyedét jellemző 4%-kal szemben a század negyedik negyedében már 9%-ra nőtt. E hatásokat erősítik a pénzügyi egyensúlyhiányok lefaragására kialakított nemzetközi terápiák, amelyek országonként váltakozó mértékben s tendenciajelleggel a pénzügyi deficitet *társadalmi deficitté* alakítják át.

Nemzetállami szinten a globalizációs folyamat jelenlegi feszültséggócai jelentős mértékben *társadalmi természetűek*. A szabadságjogok 2001. szeptember 11. előtti fokozatos kiterjesztése a felelősségérzet párhuzamos növekedése nélkül, az állami felelősségvállalás, közhasznú tevékenység pénzügyi-egyensúlyvédelmi szempontokra hivatkozó „áramvonalasítása" gyors ütemű társadalmi leszakadáshoz, a törvényes rend és jogalkalmazás, a biztonság meggyengüléséhez, belső dezintegrálódáshoz vezetett. A globalizálódás és versenyképesség-maximalizálás halmazati hatásaival összefüggő társadalmi-nemzeti kohéziógyengülés napjainkban korántsem rendhagyó jelenség. Ma még nem állnak rendelkezésre tudományos értékű ismeretek annak megítéléséhez, hogy a társadalmi deficit milyen mértéke vezet az egyes országok, országrészek, körzetek, társadalmi rétegek sorvadásához,

destabilizálódásához. A jövedelemkoncentrációval foglalkozó nemzetközi összehasonlítások egyértelműen jelzik, hogy az adott országon belüli legszélsőségesebb jövedelmi egyenlőtlenségek nagyrészt fejlettségi örökségből adódóan a legelmaradottabb országokban, a fejlett országok csoportjában pedig az Amerika-központú globalizáció neoliberális modelljét legerőteljesebben kifejlesztő angolszász országokban – Új-Zélandban, az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Angliában – találhatók. A legkevésbé koncentrált jövedelemelosztás viszont az angolszászétól eltérő modelljegyeket, fejlődéstörténeti sajátosságokat tükröző fejlettebb uniós tagországokban, valamint Japánban alakult ki.

A globalizálódás jótékony hatásai adott országon belül általában a lakosság egyötödére összpontosulnak. A lakosság négyötöde nem képes lépést tartani a versenyképesség átfogó követelményeivel, s kialakul a 20+80%-os nemzetállami modell. Ilyen esetben nagyobb képzelőerő nélkül is előre jelezhető politikai síkon a parlamenti demokrácia tartalmi kiürülése, működőképességének korlátozottsága. A jelenleg fő áramnak tekintett globalizáció gazdasági folyamatai, illetve követelményei és következményei így ütközésbe, célkonfliktusba kerülhetnek nemcsak a jóléti állam működtetésével, hanem a politikai fejlődés globalizálódására, demokratizálódására irányuló törekvésekkel is. E konfliktusveszély érzékelhető a legfejlettebb országokban is, de különösen nagy súlyú a kevésbé vagy közepesen fejlett, törékenyebb társadalmi struktúrájú kis országokban s különösen a rendszerváltás-átalakulás folyamatát még le nem záró kis országokban. Ezekben e célkonfliktus éleződése, illetve a társadalmi deficit kialakulása a parlamenti demokrácia intézményrendszerét kulisszává alakíthatja, névlegessé teheti, előtérbe hozhat a megapiacokon tevékenykedő nagyvállalatok gazdaságszervezeti centralizációjával összehangolt politikai irányítási formákat.

Az országokon, illetve nemzetállamokon belüli fragmentáció jelenségei a *nemzetközi kapcsolatrendszerben* is felismerhetők. Ma a Föld lakosságának alig egyhetedét kitevő fejlett OECD-tagországokra jut a világ évi jövedelmeinek kereken kétharmada. A globális társadalom és gazdaság középosztályát jelentő, közepesen fejlett latin-amerikai, közép-európai és ázsiai országokban a világ népességének alig több mint egytizede él a legfejlettebb országokénak egyötödére rugó átlagos jövedelem-fejhányaddal. Az emberiség háromnegyede él egyezer dollárt alig meghaladó átlagos jövedelem-fejhányad-szinten. E jövedelmi különbségek mellett a parlamenti demokrácia nemzetközi meghonosítására irányuló törekvések gazdasági alapjai nem elég erőteljesek, s a feszültségek folyamatalakító hatásával növekvő mértékben indokolt számolni.

Az említett hatások kibontakozása nem függetleníthető az *irányítási* szakadék elmélyülésétől nemzetállami és nemzetközi szinten. Nemzetállami szinten kisebb országok alkuereje eleve elégtelen a súlyosabb transznacionális vállalatokkal vagy regionális és globális szervezetek nyomásával szemben. Működőképességi, országműködtetési szakadék alakulhat ki mindenütt, ahol a politikai döntéshozók, kormányszervek nem tudnak megfelelő választ adni – alkuerő-aszimmetriával vagy ismereti-tapasztalati deficittel összefüggő okokból – a globalizáció kihívásaira. Az *irányítási szakadék* adódhat társadalmi magatartásokból, nemzeti felelősségvállalási deficitből is, amikor is a lakosság nem képes vagy nem hajlandó tudomásul venni a külső, globális környezetből fakadó komplex változásokat s elfogadni a kihívások megválaszolásához szükséges létfontosságú politikai döntéseket. A lakossági bezárkózás, érdektelenség, felelősségvállalási deficit egyenes utat kínál az országpozíciók gyengüléséhez, a demokratikus politikai intézményrendszer sorvadásához.

Az irányítási rendszer leglátványosabb szakadéka a nemzetközi kapcsolatrendszerben bontakozik ki. A gazdasági-technológiai-tömegtájékoztatási-biztonsági folyamatok folyamatos globalizálódásával a nemzetközi együttműködés szervezeti rendszere nem tudott lépést tartani. A meglehetősen széles skálán kifejlesztett, de egyszersmind szűk szakosodású nemzetközi szervezetrendszerben az egyes szervezetek elkülönülve, kellő összehangoltság nélkül alakítanak ki mind nagyobb számban globális szabályokat, normákat az emberi jogoktól kezdve a kereskedelemig, környezetvédelemig, pénzügyi áramlásokig, közlekedésig, stb. A szakosított nemzetközi szervezetekben létrehozott szabályozás kellő összehangolás hiányában *koherenciazavarokhoz*, potenciális konfliktusokhoz vezet. Összegezve: növekvő, elmélyülő *szakadék alakul ki a globális folyamatok, kihívások és a kezelésükhöz, megválaszolásukhoz szükséges szervezetek működőképessége között*. A nemzetállamok gazdasági-államigazgatási működtetése viszonylag kiforrott elméletekre s mechanizmusokra épült. A jelenlegi globális társadalom és gazdaság irányítása viszont még nélkülözi a valóság közeli koncepciókat, szervezeteket, irányítási mechanizmusokat.

Jelenleg az irányítási struktúra hiánya, illetve elégtelensége, a koncepcionális, illetve szabályozási deficit jelenti a globalizálódó gazdaság egyik legsúlyosabb feszültségforrását. A nemzetközi szervezetek közötti együttműködési megállapodások, kormányközi konzultációk egyrészt nem elégségesek a globális kihívások összehangolt s nagyobb késedelem nélküli megválaszolásához, másrészt a gyengébb alkuerejű, kisebb jelentőségű országok eleve nem vesznek részt, illetve nem rendelkeznek megfelelő ér-

dekérvényesítési képességgel ezen fórumokon. A kis országok – a globális participációs deficit részeként – általában kívül rekednek mind a transznacionális szféra, mind a nagyhatalmak közötti konzultációs és döntési folyamatokból.

Kisországi kihívások

Az adott keretfeltételek között azonosítható feszültséggócok, kockázatok ellenére a korlátozott természeti-pénzügyi-technikai erőforrásokkal rendelkező kis országok nem választhatják tartósabban és súlyos következmények nélkül az elszigetelődést, kiszakadást a globális gazdasági rendszerből. A hosszú távú történelmi fejlődés egyértelműen szemlélteti, hogy a befelé forduló, külső hatásoktól elszigetelődő fejlődés útját járó országok fejlődése lemaradt a nyitottabb társadalmi-gazdasági modelleké mögött. Az elmúlt évszázadban a zárt modellekben végbemenő növekedés a helyi adottságok, illetve időszaki sajátosságok függvényében váltakozó életgörbe után belső összeomláshoz vezetett. Ugyanakkor az elmúlt évek pénzügyi megrázkódtatásai, mexikói, ázsiai, orosz, argentin válságjelenségei azt is érzékeltették, hogy a globális receptúrák helyi adottságok figyelembevétele nélküli *másolása,* alkalmazása, az angolszász országokban kialakult struktúrák, intézményrendszeri és szabályozásrendszeri elemek radikális átültetésére irányuló törekvések súlyos növekedési veszteségekkel, fejlődési áldozatokkal járhatnak. Az érzékelt működési zavarok, veszteségek ellenére viszont figyelemre méltó módon egy ország sem szakadt ki a globalizációs kapcsolatrendszerből.

Az antiglobalizációs erők, kiszakadási törekvések viszonylagos gyengesége vélelmezhetően a teljes vagy részleges világgazdasági elszigetelődés történelmileg megismert árának mérlegelésén alapul. A nemzetközi együttműködés történelmi elmélyüléséből, a jelenlegi globalizálódásból fakadó előnyök, hozamok, kockázatok egyenlőtlen megoszlása ellenére egyetlenegy, a világgazdasági vérkeringésbe bekapcsolt ország gazdasági helyzete sem rosszabb, mint a korábbi időszakokban. A kiszakadás a nemzetközi kapcsolatrendszerből, globális hálózatokból ugyanis olyan rövid távon jelentkező gazdasági veszteségekkel járna, amelyeket az ésszerűség normáit ismerő kormányszervezet vagy társadalom nem vállalhat.

A kiszakadási út járhatatlansága következtében gyengébb alkupozíciókkal rendelkező kis országok számára az *„előremenekülés"* stratégiája kínál helyzetjavítási lehetőséget. A szervezeti integrálódás, a részvétel a globali-

zációs ártalmak csökkentését, a különböző helyzetű országok számára elviselhető nemzetközi szabályozást ígérő szervezetekben javítja a nemzetközi kapcsolatrendszer „kis játékosainak" lehetőségeit az érdekérvényesítésre megfelelő kötődéssel a nagyobb érdekcsoportokhoz s ezen érdekcsoportokon belüli viszonylagos alkupozíciók ügyes kiaknázásával. Bár kis országok számára e lehetőségeket nem célszerű túlbecsülni, a nemzeti manőverezési képesség feltétlenül javítható.

A gazdasági integrálódás történelmi folyamatában a világgazdasági értelemben többnyire kis nemzetek alkotta Európa egyedülálló, sajátos képződmény. Az elmúlt fél évszázadban lépcsőzetesen kifejlődött az európai regionális integráció. A világ többi részén az országok, térségek közötti integrálódás nem ért el hasonlítható mértéket. Az európai térség évezredes jogi, intézményrendszeri, kulturális-etnikai összefonódása egyrészt megalapozta a regionális integrálódás elmélyítését, másrészt történelmileg az atlanti típusú, neoliberális szellemiségű globalizációtól eltérő, az európai fejlődéstörténelem s különösen az ún. rajnai piacgazdasági rend örökségéből nagymértékben táplálkozó, eltérő modelljegyeket alakított ki.

Az európai kis országok számára a regionális integrálódás *defenzív* értelemben jelent védettségi többletet a világgazdaság konjunkturális megrázkódtatásaival, pénzügyi turbulenciáival s spekulációs hullámaival szemben. Ez eleve csökkenti a nemzetgazdasági szintű védekezés, biztonság költségeit. Offenzív értelemben a regionális integrálódás eltünteti a nemzetgazdasági keretek szűkösségéből fakadó korábbi korlátokat, csökkenti a kisországi alkalmazkodás költségeit, hiszen az egységes piaci, szabályozási, pénzügyi környezethez való alkalmazkodás költségei lényegesen kisebbek, mint pl. 15 partnerország esetében. Politikai szempontból az integrálódás az európai döntési rendszerbe elhárítja vagy csökkenti a kis országok történelmében szokásos „rólunk, de nélkülünk" hozott döntéseket.

Az integrálódás ára a közvetlen gazdasági költségeken túlmenően minden ország számára a lemondás a nemzeti szuverenitás nagyszámú elemérő, a nemzeti kormányok döntési illetékességének átruházása nemzetek fölötti szintre. A *szuverenitás átruházásából* fakadó nemzeti érdekérvényesítési korlátokat, kockázatokat csökkenti viszont az a több évtizedes tapasztalat, hogy kis országok nemzetközi és regionális szervezetekben *ceteris paribus* jóval kedvezőbb esélyeket találtak sajátos nemzeti érdekeik érvényesítésére, mint kívülálló pozícióban. Még korábbi nagyhatalom esetében is nyomon követhető a nemzetközi és regionális keretek sikeres felhasználása a nemzetállami politika síkján jelentkező manőverezési korlátok csökkentésére.

Az áru- és pénzpiacok, termelési folyamatok, szabályozási rendszerek, jogi, intézményrendszeri, biztonsági struktúrák fokozatos integrálódása regionális, illetve nemzetközi szinten nagyszámú kérdést vet föl a nemzetállam, a nemzeti kormányzatok s a nemzeti keretek között kialakítható stratégiai célrendszerek jövőjéről. Reneszánszukat élik az állam elhalásáról vagy az éjjeliőri szerep visszatéréséről szóló tézisek. A globális gazdaságban azonban mind fontosabb versenyképességi tényező az egyes földrajzi térségek, országok adminisztratív versenyképessége. A nemzetállamokban történelmileg kialakult államigazgatás ma nehezen birkózik a globalizálódás új típusú problémáival. A reálgazdasági folyamatok oldaláról az ipar utáni társadalmi-gazdasági formáció kialakulása, a nem termelő tevékenységek túlsúlya, a ráfordítások és megtérülések színterének növekvő mértékű szétválasztása s az ebből fakadó externáliák jelentőségének növekedése, a környezetvédelmi, biztonsági, szellemi tőkefelhalmozási, irányítástechnikai problémák méreteinek nagyobbodása módosítja a nemzetállami irányításról korábban kialakított szerepfelfogást.

Az ipari társadalom kibontakozása az 1929–33 közötti nagy válság formájában eltemette a gazdaságból, társadalomból kivonuló, éjjeliőrszerepet vállaló államot, gazdaságműködési modellt. A globalizációs folyamat összeroppantotta az állami irányítás mindenhatóságára támaszkodó, a piaci mechanizmusokat alapjában kiiktató tervgazdasági irányítási rendszert is. Ugyanakkor áramvonalasította, átalakítja s egyes területeken a globális verseny nyomására felszámolja a jóléti állam irányításrendszerét is a fejlett piacgazdaságokban.

A kialakult helyzet viszont nem államtalanítást, a kormányzati irányítás elhalását jelenti. Az állam mai funkcióira vonatkozó részletesebb fejtegetéseket talán fölöslegessé teszi a hivatkozás arra a tényre, hogy a neoliberális globális doktrínában megkövetelt állami szerepsorvasztás ellenére az Európai Unió tagországainak átlagában a költségvetés által összpontosított bruttó belföldi termékhányad 1978 és 2000 között 33%-ról 40%-ra nőtt. A fenti mutató értéke az Egyesült Államokban ugyanakkor 27%-ról 28%-ra, Japánban pedig 21%-ról 27%-ra nőtt.

E tények egyértelműen cáfolják egyrészt az állam szerepének elsorvadására vonatkozó nézeteket, másrészt a 19. század vége és napjaink globális világa között egyenlőségjelet tevő, teljes hasonlóságot hangsúlyozó fejtegetéseket. A nemzetközi és regionális szervezetekbe integrálódó, korábbi szerepkörének egy részét átadó állam gazdasági szerepe tehát korántsem tűnt el, csupán átalakul jóléti funkciókból edző-nevelő funkcióvá. A fejlettség magas szintjére jutó, tudásintenzív fejlődési pályán járó országokban

a különféle társadalmi-gazdasági folyamatok összetettsége és összefonódása olyan sokrétű gerjesztő és koordinatív feladatokat vet fel, hogy ezek ellátása csak állami, illetve az államhatalmat gyakorló szervezetek szintjén látható el, s *az állam szerepét erősítette.*

A társadalmi tevékenységek növekvő mértékű összefonódása a stratégiaképzés számára is új feladatot jelent. Mind gyakrabban megfigyelhető, hogy a kialakuló új helyzet problémagazdagsága gerjeszti a stratégiai célok számának szaporítását, nagyszámú, ún. prioritás megjelenítését kellő rangsorolás, célhierarchia nélkül. A nemzetállamon belüli és a nemzetközi léptékű összefonódások mellett a problémakezelés természetesen *horizontális együttműködést,* kombinatív megoldásokat igényel. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági folyamat sikeres befolyásolása igényli az arkhimédeszi fix pontot, célpiramistetőt, ahonnan a célrangsorolási megoldás levezethető, a célrangsorolás és az összhangteremtés végrehajtható.

Történelmileg lemaradó, kevésbé fejlett országokban a felzárkózás alapvető mozgósító nemzetstratégiai cél. A felzárkózáshoz viszont átlagon felüli fejlődési dinamika szükséges. Nagyobb erőszaktétel nélkül megállapítható, hogy a globalizálódó versenygazdaságban, sőt társadalomban az egyes országok pozícióit, sorsát *az egyes nemzetgazdaságok, vállalatok, régiók tényleges versenyképessége alakítja.* Korunkban viszont a versenyképesség rendkívül összetett mind fogalmi, mind tartalmi szempontból. Bizonyos közgazdasági megközelítések a nemzetállami versenyképesség mércéjének tekintik az egyébként könnyen számszerűsíthető pénzügyi versenyképességet, az állam működtetési költségeinek, adóterheinek nagyságrendjét, pénzügyi egyensúlyviszonyait. Magasabb fejlettségi és összefonódási szinten tárul fel, hogy a versenyképesség mind komplexebb követelménye túlnyúlik a pénzügyeken. Az összefonódó világban nem csupán vállalatok és országok termékei, szolgáltatásai, hanem államigazgatási, oktatási, környezetvédelmi, infrastrukturális, társadalomellátási rendszerek is mérkőznek egymással, s a piacon értékesített végtermék csupán minősítési mérce. Ilyen értelemben jelenti a stratégiai célpiramis tetejét a dinamika, versenyképesség és tudásközpontúság összefonódó követelményeinek integrálása.

A sokrétű összefonódások következtében nem hoznak érdemi eredményeket a versenyképesség egyik vagy másik elemét javító, gyakorta belpolitikai ihletettségű parciális megközelítések. Az eddigi nemzetállami teljesítmények a társadalmi-gazdasági folyamatok teljességéből, kölcsönkapcsolataiból, szinergikus hatásaiból kiinduló *holisztikus megközelítésű* stratégiák szükségességét és célszerűségét domborítják ki.

A versenyképességi összetevők rangsorolása, rendszerbe állítása nem függetleníthető a korunkban kialakuló világgazdasági léptékű növekedési pályától. A korunk tartalmi elemeit meghatározó világgazdasági folyamatok egyértelműen jelzik különféle tevékenységek anyagigényességének csökkenését, a szakképzettség- és kutatásfejlesztés-igényes termékek termelési-fogyasztási arányának növekedését, az igényszintek differenciálódását, a szellemitőke-felhalmozás ún. humánberuházások arányának növekedését az állótőke-felhalmozással szemben. Az OECD felmérése szerint a kutatásfejlesztés-igényes, magas szakképzettségű munkaerővel végzett termelési, valamint pénzügyi, kereskedelmi, oktatási, egészségvédelmi tevékenységek aránya a fejlett országok üzleti tevékenységében az 1990-es évek közepén lépte túl az 50%-ot. Mára már nemcsak kirajzolódott, hanem ki is alakult a *tudásintenzív* fejlődési pálya. Ennek mentén a globális rendszerben egyének, vállalatok, országok, régiók pozícióit, sorsát a korszerű információkhoz, tudáshoz való hozzájutás, valamint az információfeldolgozás és -hasznosítás sebessége, mértéke és hatásfoka határozza meg.

Stratégiaképzés szempontjából külső folyamatokra érzékeny országban kulcsfontosságú nemcsak a jelenlegi, hanem a belátható jövőn belül is várható globális irányzatok, mozgásformák, kisországi kihívások felmérése és azonosítása. A jelen és jövő követelményeire leghamarabb, leggyorsabban felkészülő országok alkuerő-pozícióik gyengeségét teljes vagy jelentős részben kiegyenlíthetik. *A várható jövő stratégiai követelményeinek felmérése, cselekvési rendszerbe foglalása alapvető versenyképességi tényező.*

A jövő lehetséges variánsainak értékelésénél természetesen nem hagyhatók teljesen figyelmen kívül olyan nézetek sem, amelyek a globalizáció működési zavaraiból kiindulva feltételezik, hogy az emberiség fellázad a hálózati világgazdaság, a tudattorzító modern médiumok, a növekvő társadalmi megosztottság ellen, és véget vet a fogyasztói társadalom „konzumidiotizmusának". Ilyen helyzetben bekövetkezhet a szociális globalizáció, a társadalmi szolidaritás, globális felelősségérzet értékrendi szerepének, a civil társadalom szervezeteinek *politikai* és a társadalmi szerződések, érdekegyeztetések *irányítástechnikai* szerepének felértékelődése. A jelenlegi globalizációs irányzatok elleni lázadás egyes feltételezések szerint megérlelhet tartós növekedési kifulladást, s kedvező táptalajt alakíthat ki különféle centralizált döntési, parancsuralmi rendszerek számára. Nem zárható ki az sem, hogy a globalizáció jelenlegi atlanti típusú rendszere földrajzi térben szűkül, s helyet enged az intenzív integrálódás európai vagy később kirajzolódó ázsiai variánsainak, intraregionális formáknak.

A nemzetközi folyamatok befolyásolására nem képes kis országoknak – a változások potenciális hordozóerőinek s irányainak szemmel tartása mellett – abból kell kiindulniuk, hogy a jelenleg mindinkább összeérlelődő globális massza mozgásai milyen új kihívásokat érlelnek. Mindaddig, amíg el nem tűnik a folyamatok és az irányítás globalizációja közötti szakadék, akár nemzetközi, akár regionális szervezet szintjén a kis országoknak saját nemzeti stratégiáik keretében is választ kell adniuk e kihívásokra.

Várható változások és válaszok

A legelterjedtebb felfogás szerint a változások legfontosabb hordozóerejét a *technológiai fejlődés* jelenti. Hosszú távú történelmi visszapillantás s különösen az elmúlt negyedszázad tapasztalatai jól jelzik, hogy a műszaki-tudományos fejődés iránya, üteme, mértéke elválaszthatatlan a *társadalmi-gazdasági változásoktól*, a gazdasági tevékenység és a társadalmi rend szervezésétől. A kormányzatok korábbi tulajdonosi vagy rövid távú folyamatokat szabályozó beavatkozásai a fejlett országokban csökkenő irányzatúak. Előtérbe kerül viszont a változások hordozóerőinek rendszerbe állítása, a szervezeti, szerkezeti, magatartási formák kívánatos irányú terelésére irányuló hosszú távú stratégiai szerep.

A társadalmi-gazdasági fejlődés nagyobb történelmi szakaszváltásai – történelmi üzemzavaroktól eltekintve – nagyobb társadalmi-gazdasági nyitottságot és integrálódást eredményeztek. Az előttünk álló belátható időszakban az eddigi irányzatok felerősödése, világméretűvé válása, a kölcsönös társadalmi-gazdasági függőség elmélyülése, az alkalmazkodóképesség függvényében megjelenő nyereségek és veszteségek növekedése várható. A belátható időn belül nem azonosítható racionális visszavonulás, elzárkózás a globális irányzatok elől. Az eltérő fejlettségi szintű, kulturális örökségű országok közötti kapcsolatok elmélyülése, óriási embertömegeket egyesítő országok – Kína, India, Brazília, Indonézia – globális aktivizálódása az eddiginél jóval sokrétűbb, irányítási *kreativitást követelő s nagyobb bizonytalansággal, kockázatokkal járó* nemzetközi környezetet jelent. Sem nemzetgazdasági, sem regionális, sem globális szinten nem lesz irányítási szempontból elégséges az az eddigi válasz, amely a gazdaságpolitika szerepét leszűkítette lényegében a pénzügyi, fiskális és monetáris egyensúly, valamint az áru-, munkaerő- és pénzpiaci *rugalmasság* követelményeinek ötvözésére. A jelenlegi főáramból következő jövedelemdifferenciálódás, az igényszintek s a kereslet ebből fakadó differenciálódása megkoptatja a tö-

megtermelő és tömegfogyasztó gazdaságokban felhasznált irányítási-szabályozási eszköztár értékét, s kifinomultabb eszközöket igényel a szellemi tőke felhalmozásának és hasznosításának ösztönzésére offenzív szempontból. Defenzív szempontból a növekvő szintkülönbségekből, eltérő kulturális örökségek találkozásából, éleződő versenyből fakadó sokkhatások, a megnyúlt életkorból, eltérő életkorú generációk együttéléséből adódó konfliktusok, súrlódási veszteségek kezelése teremt új feladatot a nemzetistratégiaképzés és eszköztár-alakítás szempontjából. Állíthatjuk-e biztonsággal, hogy az egyéni és társadalmi élethelyzetek nagyobb heterogenitása, a jelenleg domináns meggazdagodási formák, illetve „a nyertes mindent visz" gyakorlatának nagyobb kockázatai nem igénylik a jelenlegi pénzügyi egyensúlyközpontú gazdaság- és társadalompolitika újragondolását?

A tudomány igen értékes segítséget adhat a nem csupán a pénzügyi egyensúly, hanem az egészségesebb *társadalmi fejlődés* és természeti *környezetvédelem* szempontjából fenntartható globális növekedés alapjainak szilárdításához. A tudásintenzív növekedési pálya természetes velejárója az *erőforrás-újraelosztás* az életfogytig tartó tanulás, kutatás-fejlesztés, egészségvédelem, munkaerőpiacon kívüli ellátás, konfliktuskezelés költségeinek finanszírozhatóságára; az egyéni szintű szellemi és a társadalmi tőkefelhalmozás ösztönzésére; a korábbi tömegoktatási s -képzési rendszer átalakítására méretre szabott, igénydifferenciálódást figyelembe vevő rendszerré. Ma már kevéssé vitatott, hogy az ipari társadalom delelőjéről *örökölt oktatási és társadalmi ellátási* rendszerek kevéssé alkalmasak a jövő befogadására. Ugyanakkor még nem alakultak ki a módszerek a különféle társadalmi, életkori, földrajzi helyzetekben élő népesség eltérő társadalom-ellátási, képzési igényeinek kielégítésére, a kötelező iskolázási és társadalombiztosítási rendszerek, valamint a differenciálódást, egyéni döntési felelősséget és kockázatvállalást serkentő programok követelményeinek összehangolására.

A hajtóerőszerep kiaknázása azonban tapasztalatok szerint csak akkor lehetséges, ha sikerül kiiktatni a műszaki fejlődés és tudományos haladás elterjedésének társadalmi-gazdasági korlátait, féken tartani és ellenőrizni a műszaki fejlődés kockázatait. A számítás- és biotechnológiák elterjedéséből fakadó, eddig azonosított kockázatok jól jelzik a műszaki, tudományos, társadalmi és gazdasági fejlődés szinergikus hatásokat felszabadító, koordinált kormányzati kezelésének fontosságát. A nemzetgazdaságok, térségek közötti versenyben nagy szerepet játszik az egyes kormányok találékonysága az új technológiák társadalmi elterjedésének, gazdasági hasznosításának felgyorsításában, az ehhez szükséges szervezeti, szerkezeti, magatartási változások gerjesztésében, az egyes tudományágak, technológiák gyors fejlő-

déséhez szükséges infrastruktúrák, valamint a műszaki-tudományos fejlesztés olyan irányainak azonosításában és közhasznú fejlesztésében, amelyeket a piac nem képes vagy nem hajlandó finanszírozni, sőt felismerni.

Új megközelítéseket igényel a globális *környezetgazdálkodás*. A világ népességének egyhatodát magába foglaló fejlett országokban kialakult tevékenységek környezetterhelő hatását ellenható erők hiányában sokszorosra növelheti az ázsiai, latin-amerikai országok intenzív iparosodásának, felzárkózásának következményrendszere, a globális természetikörnyezet-védelem költségeinek megugrása. A környezetvédelmi politika eszköztárának, végrehajtási képességének, forrásellátottságának javítása a környezetvédelem terheinek, előnyeinek globális elosztására alkalmas politikák és mechanizmusok, valamint a növekedés és a természetierőforrás-felhasználás új típusú viszonyának kialakítása növekvő súlyú kormányzati feladat. Számolni kell azzal is, hogy a nemzetközi kereskedelmi versenyben a liberalizálással megszűnő, csökkenő vámvédelem funkcióit részben a környezetvédelem veszi át.

A globális növekedés, problémamegoldás gazdasági, szociális, természetvédelmi követelményeinek összefonódása nemcsak új megközelítéseket, hanem *többlet erőforrásokat* is igényel. Adott világgazdasági erőforrástömegen belül pénzügyi, technológiai, szakértelmi erőforrások átszívhatók azokba az országokba, amelyek átlagon felüli vonzerővel, hozamokkal, működésbiztonsági feltételekkel rendelkeznek. Az elmúlt harmadszázad során igen szoros összefüggés alakult ki az egyes nemzetgazdaságok fejlődési teljesítményei és erőforrásimportja között. A kisnemzeti túlélés, felzárkózás céljai az erőforrásszerzés szükséges társadalmi, politikai, gazdasági feltételeinek megteremtését és javítását igénylik. Közepesen és gyengén fejlett országokban az alkalmazkodás a globális követelményekhez a külső erőforrásokon túlmenő erőforrás-mozgósítást igényel huzamosabb történelmi szakaszban a közvetlen fogyasztás rovására. A felzárkózási folyamat sikeres túlélése a múltban vagy megnyújtottabb történelmi időszávot igényelt, vagy gyorsítás esetében centralizáltabb irányítási formákkal járt.

A globális információs vagy digitális társadalom követelményei ma tendenciajelleggel, de világszerte túllépnek a kialakult politikai gyakorlaton, amely ez ideig még nem nőtt fel a követelményekhez. Ma már elég széles sávon felismert, hogy a nemzetközi együttműködési rendszerben a kereskedelem, versenypolitika, versenyjog szabályainak összehangolása, a jogalkalmazási, jogérvényesítési kapacitások kiszélesítése, a versenyellenes magatartás szankcionálása, a vállalati és kormányzati irányítástechnikák összehangolása, a nemzetközi pénzügyi rendszer korszerűsítése mindenekelőtt a kisebb ország-

gokat sújtó spekulatív tőkeáramlás szabályozása, fejlesztésközpontú hitelezési gyakorlat kialakítása előrelépést jelenthet a jelenlegi globális erőtérben.

A jelenlegi erőtérben viszont nehezebben tör utat a felismerés a történelmi örökség, a fejlettségi-elmaradottsági dimenzió, a kulturális örökség sajátos vonásainak fontosságáról s megjelenítésének szükségességéről a globális gazdasági szabályozási rendszerében, politikai-stratégiai célrendszerében. Aligha vitatható, hogy a tudásintenzív fejlődési pályán az ismeretelsajátítás, képesség- és készségfejlesztés könnyebb és gyorsabb az anyanyelvhez és az anyanyelvi kultúrához kötődően. Csupán az ismeretigény-szint magasabb fokán elengedhetetlen a globális kommunikációs nyelv. A kulturális identitás védelme így versenyképességi követelmény is. Ésszerűségi alapon az a belátható, hogy a globalizálódás közös kihívásaira az egyes országok saját adottságaik, fejlődéstörténeti örökségük, mozgásterük alapján tudják a leghatékonyabb válaszokat adni.

A globalizáció megszelídítésére, a nemzetközi együttműködés hatékonyabbá tételére, az „emberarcú globalizálódás" kialakítására irányuló törekvések ugyanakkor félre nem ismerhető erők, érdekcsoportok ellenállásába ütköznek. A *nemzetközi erőviszonyok* figyelmen kívül hagyása megengedhetetlen luxus gyenge alkuerejű kis országok számára. Nemzeti stratégiáikban viszont rendszerbe foglalhatják s kezdeményező, beindító, megelőlegező jelleggel megvalósíthatják azokat a követelményeket, amelyek távlatilag erősíthetik alkuerejüket, s megelőlegezhetnek nemzetközi magatartási fordulatokat. Mind gyakrabban szól a nagyhatalmakhoz, nagyvállalatokhoz küldött üzenet: mi is tudjuk, amit ti tudtok, de gyorsabban s jobban csináljuk.

A globális gazdaság működésében azonosítható koherenciazavarok meglehetős egyértelműséggel jelzik az egyes keleti vallásokban már több mint két évezrede felismert harmóniateremtés szükségességét és fontosságát. Az összefonódó világban a helyzetek, igényszintek, képességek, a megnövekedett sokrétűség az eddiginél jóval kifinomultabb *összehangolást,* koordinálást, *új típusú partneri kapcsolat* kialakítását igényli. Az új típusú partnerség követelménye felöleli *az ember és a természet* közötti viszonyt mint alapvető életfeltételt s a természet leigázása, rablógazdálkodás-szerű kiaknázása helyett természetikörnyezet-fejlesztést igényel. A globalizálódó kapcsolatrendszerben a nemzetállamok közötti hagyományos konfliktusok gyengülését a nemzetállamokon belüli ütközések szaporodása kíséri. A legutóbbi fejlemények is szemléltették a *biztonsági kihívás* mindenkori jelentőségének növekedését. Az egyéni szabadságjogok, valamint a tényezőáramlási szabadságok kiteljesedése az ismert, jótékony növekedési hatások mellett javította

a törvényt nem követő magatartás, szervezett bűnözés, korrupció, fekete gazdaság mozgási terepét. Az információs társadalom kialakulása egyszersmind nagy károkozó képességű, a rendszerekbe behatolni képes fehérgalléros bűnözést alakított ki. A törvényt sértő magatartási formák ma már nemcsak az elmaradottabb, hanem a legfejlettebb országokban is gyors ütemben terjednek. A katonai biztonsághoz viszonyítva felértékelődik a közbiztonságnak, társadalmi biztonságnak, valamint a gazdasági biztonság különféle változatainak, a piacra jutási, erőforrás-szerzési, tulajdonvédelmi és pénzügyi biztonságnak a jelentősége. A globalizáció elméleti, irányításrendszeri, modellműködési deficitjeiből fakadó bizonytalanság módosítja a legutóbbi tapasztalatok alapján a nemzetközi pénzpiacok, illetve az üzleti világ értékrendjét is, felértékeli a biztonságot a hozamnagyságokkal szemben. Az értékrendi módosulás a nemzetközi tőke- és pénzáramlásokban is terelő hatású a viszonylag nagyobb biztonságot nyújtó s dinamikus országok felé. Így ma már nemzetgazdasági versenyképességi követelmény a rendőrség, vám- és adóigazgatás, pénzügyi felügyeleti rendszer működési színvonala és hatékonysága, felkészültsége a nemzetközi rendőri-igazgatási-igazságügyi együttműködésre, a határokon mindinkább túlnövő, összefonódó, integrálódó szervezett bűnözéssel szemben.

A biztonsági kihívás megelőző, elhárító jelleggel *az emberi partnerkapcsolatok* rendezését is igényli munkaadók és munkavállalók, eltérő életkorú generációk, kisebbségi és többségi népcsoportok között. A kisországi alkuerő, cselekvési képesség és gyorsaság erősíthető a különféle gazdasági és politikai érdekcsoportok, önkormányzatok, szakmai érdekképviseletek, nemzetállami „harcrendbe állításával" konszenzusteremtő politikai gyakorlattal. A közösen felismert s kialakított nemzeti érdekek képviselete, védelme jelentékeny nemzetközi alkuerő-aszimmetria esetén is könnyebb.

A fejlődés közös céljához vezető utak a globális világban is sokfélék, a mindenkori vezető hatalmakban s elméleti iskoláikban történelmileg kialakult, más országok számára is „ajánlott" angolszász, német, szovjet utak tételei s térképei ellenére. Ma a kis országok többségében kialakított politikai gyakorlat, tevékenységi szint még nem segíti elő a globalizáció kihívásaira adható ésszerű válaszok saját nemzeti adottságokra alapozott stratégiai rendszerbe, cselekvési programba foglalását. A *tudományra* nagy felelősség hárul a globális fejlődés távlati irányzatainak, kivívásainak felmérésében. A különféle országokban kialakított legjobb megoldások összehasonlító elemzésében, adaptálhatósági feltételeinek értékelésében, az egyoldalú kiszolgáltatottsághoz, tehetetlenségi sodródáshoz vezető veszélyek azonosításában, a gazdasági-műszaki-társadalmi tevékenységek fejlesztésének döntéshozatali integ-

rálásából nyerhető szinergikus hatások feltárásában s általában a nemzeti stratégiaalkotás országos érdekeket szolgáló tudományos megalapozásában. A tudomány megnövekedett felelőssége igényli a globális és nemzeti problémák összefonódását leképező horizontális projektumok, interdiszciplináris kutatási struktúrák, kapacitások gyors ütemű fejlesztését. A jelenlegi „pénzértékrendes" világban különösen nagy felelősség hárul a közgazdaságtudományra. Az országteljesítményekben tükröződő s összefonódó különféle folyamatokkal foglalkozó szaktudományok, az oktatás-gazdaságtan, egészség-gazdaságtan, kultúrgazdaságtan, környezet-gazdaságtan, biztonság-gazdaságtan, elektro-gazdaságtan eredményeinek szintetizálása, átfogó fejlődés-gazdaságtani integrálása stratégiaképzési alap.

Ma még korántsem állíthatjuk, hogy a tudomány megfelelő válaszokat tudott volna kialakítani a globalizáció eddigi folyamatiból adódó kihívásokra. A globalizáció azonban még korántsem jutott el végpontjához, miként a nemzetállam sem. Van-e alapunk feltételezni, hogy nem áll hosszú távú jövő a 21. század tudományágai, kutatásai előtt?

Sólyom László
az MTA levelező tagja

ALKOTMÁNYÉRTELMEZÉS AZ ÚJ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGOK GYAKORLATÁBAN

Elhangzott 2002. április 9-én

Az alkotmányértelmezést nem egyszer nevezték már művészetnek – egy híres amerikai tanulmány címe is ez.[1] Maga az alkotmánybíráskodás is művészet, hisz bonyolult és érzékeny szerkezet működtetéséről van szó, amely nagyon különböző területek metszéspontján helyezkedik el, amelyben eredetileg távoli minőségek találkoznak; amely folyamatos egyensúlyozás számtalan, állandóan változó részelem között, úgy, hogy az eredmény mégis folyamatos és következetes maradjon. Itt találkoznak alapvető, a jogon túli értékek a pozitív joggal, itt van szükség gyökeres elvi igazolására még a legkisebb gyakorlati lépésnek is; itt elválaszthatatlan az elmélet és gyakorlat, nemcsak úgy, hogy ezt a – Tocqeville szavaival – „óriási politikai hatalmat" tudósok gyakorolják, hanem úgy is, hogy az alkotmánybíráskodás az ország sorsát meghatározó döntésekhez elvi igazolást követel meg. Ezért is van rendkívüli jelentősége az állandó, elméleti igényű önkontrollnak. Ha ezt szakadatlan reflexiót a bíróság saját tevékenységére az alkotmánybíróság önképének nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a bíróság szerepfelfogása az alkotmányértelmezésben nyilvánul meg.

1 Walter F. Murphy: The art of constitutional interpretation. In M. Judd Harmon (ed.): *Essays on the Constitution of the United States*. Port Washington, N. Y., 1978.

Az alkotmánybíróságok alkotmányértelmezését számtalan szempontból lehet és szükséges vizsgálni. Ezek között nyilván alapvető az alkotmányértelmezés ismert módszereinek elemzése egy-egy alkotmánybíróság gyakorlatában. Nem kevésbé izgalmas kérdés az értelmezési tevékenység tudatossága és az értelmezések hatástörténete.[2] Ez az előadás csupán egyet ragad ki a sok nyitott kérdés közül, s egy olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amely az 1990-es években fellépő új alkotmánybíróságoknál tűnt fel.

I.

Ezek a bíróságok helyzetükből következően, bár eltérő és sokrétű motivációtól ösztönözve, hajlanak arra, hogy alkotmányértelmezésüket szabályokba foglalják. Az így létrejövő normák az anyagi alkotmányjog sajátos rétegét alkotják, és jellemzően eltérnek az esetjogi jogfejlesztés hagyományától. Ezekben az alkotmányértelmezésekben nem egyszer közvetlenül megjelennek az értelmezés háttérelméletei is, különösen a rendszerváltással kapcsolatos szimbolikus ügyekben. Természetesen ez a pozitív normaalkotási trend sem szemlélhető önmagában, s kölcsönös összefüggésben áll az új alkotmánybíróságok működésének többi körülményével. Ez utóbbiakra azonban csupán röviden utalhatunk.

1. Az európai alkotmánybíróságok három generációjának megszületése[3] olyan rendszerváltozásokhoz kapcsolódik, amelyekben – a magyar tételes jog kifejezésével – „önkényuralmi", de legalábbis tekintélyuralmi rendszereket demokratikus berendezkedés váltott fel. A változásban az alkotmánybíróságokra különleges, gyakran szimbolikus feladat várt, amelyet ha tudatosítottak és elfogadtak, sajátos „forradalmi legitimációt" adott nekik szerepfelfogásuk

2 Átláthatta-e John Marshall főbíró, milyen folyamatot indított el, amikor kivágta magát a Marbury vs. Madison kellemetlen ügyéből, amelynek előtörténetében személyesen is szerepet játszott? A magyar alkotmánybíróság számos elvi döntésén felfedezhetők a politikai helyzet szorításának és belső kompromisszumoknak a nyomai. Hogyan vetkőzik le a konkrét körülményeket és szilárdulnak tiszta alkotmányos szabállyá az elvi kijelentések?

3 E szokásos kategorizálást használva, figyelmen kívül hagyhatjuk az európai alkotmánybíráskodás tényleges eredetét: Kelsen elméletét és az azt megvalósító osztrák alkotmánybíróságot s az azzal rokon kezdeményeket az 1920-as években. A további fejlődésre a német alkotmánybíróság volt meghatározó hatással, amely az osztrák modelltől eltérően az absztrakt normakontroll mellett bevezette a konkrét ügyben való alapjogi bíráskodást, az alkotmányjogi panaszt.

és ettől elválaszthatatlan alkotmányértelmezésük „aktivista" alakítására.[4] E szimbolikus funkciók kapcsán csupán a német alkotmánybíróság szerepét említeném a történetiség és a nemzeti eszme ellehetetlenülésének csapdájából időlegesen kivezető német *Verfassungspatriotizmus* kialakulásában, vagy a legutóbbi demokratizálódási hullámból azt, hogyan vállalta magára a lengyel és a magyar alkotmánybíróság, hogy az új rendszert reprezentáló új alkotmány hiányában ő reprezentálja az új alkotmányosságot. Az új bíróságok szerepfelfogását számos tényező magyarázhatja, sőt igazolhatja is – mint például az új rend stabilitásáért való felelőssége vagy az alkotmányjogi dogmatika és nemzetközi standardok recipiálásának szükségessége. Ezek az önképek és önmegvalósítások azonban nem igazolhatják magukat a határozatokat, ahol már a szigorú szakmai szabályoknak kell érvényesülniük. Ennek feltétele a belső rend és szerkezet, fogalmi és módszertani tisztázások. Bizonyos dogmatikai minimum és fegyelem nélkül nyilván egyetlen alkotmánybíróság sem legitimálhatta működését. Fordítva viszont a kielégítően indokolt és koherens rendszerbe fonódó alkotmányértelmezések pozitívan hatottak vissza az alkotmányok elfogadottságára, s különösen az olyan alkotmányok legitimitására, amelyek a rendszerváltások során születési hibákban szenvedtek.

2. Az alkotmányok hiányosságai nyilvánvalóan generálták a hézagokat kitöltő és a rendszer összhangját megteremtő értelmezéseket. Szélsőséges eset Lengyelországé, ahol 1997-ig csak az államszervezetet újraszabályozó ún. „kis alkotmány" egészítette ki a régit. Számos alapjog és alapelv deklarálása és tartalmának meghatározása az alkotmánybíróságra maradt. A bíróság alkotmányfejlesztését az 1997-ben meghozott alkotmány azután inkorporálta is. Magyarországon viszont az alkotmánybíróság kifejezetten meg akarta emelni a nemzetközi egyezményekből másolt alapjogi fejezet védelmi szintjét. Ehhez általános szabályok kellettek.

E háttér előtt érthető, hogy az alkotmánybíróságnak mind a maga számára, mind pedig mindenki számára, éspedig minden adandó alkalommal le kellett szögeznie azokat a tételeket, amelyek alapján ítéletét meghozta, s amelyeket a jövő határozataiban már szabályként követni fog. Ez nem egyszer új alkotmányos jogok megfogalmazásáig terjedt. Különös szerephez jutottak a generálklauzulák, amelyek hidat képeztek a háttérelméletek

4 Itt az aktivista jelző köznapi értelmezésével kell beérnünk. Elméletileg kifejtett értelmezéseit adja azonban Győrfi Tamás *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere* c. könyvében. (Budapest, INDOK, 2002.)

és az alapjogok normatív értelmezése között; az alkotmányértelmezés a generálklauzulákat fokozatosan módszertani és szubsztantív részszabályokkal töltötte meg.

Az új alkotmánybíróságok pozitív normaalkotása *intenzitásában és mennyiségében annyira meghaladja* az egyébként szükséges és természetes alkotmánybírósági jogfejlesztést, hogy akkor is a harmadik generációs bíróságok sajátosságának kell tartanunk, ha elfogadjuk az újabb és újabb generációk recepciós időszakának lerövidülését, s azt is, hogy ugyanis a normaalkotás egy része külföldi minták átvételén nyugszik. Az alkotmánybíróságok saját szabályai azonban szintén hozzájárulnak ahhoz, hogy az alkotmánybíróság mihamarább teljes fegyverzetben készen álljon.

Csak a harmadik hullámban találkozunk azzal, hogy az alkotmánybíróság *a rendszerváltás alkotmányos kérdéseit is szabályba foglalja*. Itt recepcióról aligha lehet szó, hiszen a második világháború utáni rendszerváltások alkotmányos kontroll nélkül zajlottak. Éppen az a kérdés merül fel, egyáltalán vonhatók-e párhuzamok. De az is nyitott marad, vajon a rendszerváltási ügyekre kidolgozott dogmatika – gondoljunk például a magyar kárpótlásban a „novációra" vagy az „eredeti teherre" – csak erre az egyetlen szituációra érvényes-e, vagy önállósulhat-e. A jelek szerint bizonyos szabályok túlélik az őket életre hívó szituációt.

Emellett a harmadik generációs bíróságoknál fordulnak elő *olyan hatáskörök, amelyek primer alkotmányos normák kimondására hatalmazzák fel az alkotmánybíróságot,* mint például az absztrakt alkotmányértelmezés hatásköre vagy az alkotmánybíróság kezén ennek tükörképévé váló kötelező törvényértelmezési hatáskör. A lengyel kötelező törvényértelmezés éppolyan szubszidiárius hatáskörré vált, és éppúgy absztrakt szabályokat adott, mint a magyar absztrakt alkotmányértelmezés.

Egyébként is absztrakt tételek megfogalmazása felé viszi az új bíróságokat, hogy hatáskörüket az absztrakt normakontroll uralja. Ebben – az előző két generáció alapjogi bíráskodását átugorva – a kelseni modellhez tértek vissza, anélkül azonban, hogy az eredeti „negatív törvényhozói" funkcióra korlátozták volna magukat.[5]

További kérdés, hogy a konkrét ügyön szándékosan túlmutató, pozitív tartalmú elvi megállapítások hol jelennek meg. Az indokolásban marad-

5 A pozitív véleménynyilvánításnak olyan egzotikus kísérőjelenségei is vannak, mint az orosz alkotmánybíróság ragaszkodása a törvényhozónak küldött „üzenetekhez", amelyekben az alkotmányosság helyzetét értékeli. L. Uwe Steingröver: *Anfänge der Verfassungsgerichtsbarkeit in Rußland.* Frankfurt am Main, Lang, 2000, 344.

nak-e, mint a lengyel gyakorlatban; a német Leitsatz vagy az amerikai headnote mintájára az ítélet elé emelik-e ki az egyébként az indokolásban is megtalálható szöveget, ahogy a cseh alkotmánybíróság teszi; avagy – mint ahogy azt a magyar határozatokban láthatjuk – a tenor tartalmazza az általános normát, amelynek mindenkit kötelező ereje így vitathatatlan.

A rendelkező részben elhelyezett szabály a konkrét ügyhöz gyakran csak gyenge szálon kapcsolódik. Nemcsak indokolási funkciójától szakad el, de a magyar ítéletekben például gyakran az indokoló tételek igazolására is szolgál, s inkább azt a benyomást kelti, hogy egy olyan premisszát tesz közzé az alkotmánybíróság, amelyből, mint valamely alkotmányi szabályból, az ítélet következik. Magyarországon a tenorban deklarált normák minden hatáskörben hozott ítéletben megjelentek – s nagyban hozzájárultak a különböző eljárások ítélettípusainak összemosódásához. Végül már nem is különbözik az alkotmánykonform értelmezés tartományát meghatározó tétel, a mulasztási ítéletben a meghozandó jogszabály elvi kereteit meghatározó alkotmányértelmező szabály és az utólagos normakontroll-ítéletek tenorjában felbukkanó elvi kijelentés. Sőt, az elvont alkotmányértelmezési határozatok is tartalmaznak a kért értelmezésnél általánosabb érvényű, kötelező tételeket.

3. A pozitív normaalkotás természetes területe és valószínűleg ösztönzője is az absztrakt normakontroll.

Az amerikai Legfelsőbb Bíróság már 1793-ban elutasította, hogy a konkrét esetek eldöntésén túllépjen, s tanácsadó véleményt adjon más hatalmi ágaknak. Az absztrakt normakontrollt végző európai alkotmánybíróságoktól viszont elvileg nem idegen a tanácsadó vélemény.[6] Ám az, hogy kevés bíróságnak van ilyen hatásköre, és van, ahol megszüntették, azt tanúsítja, nem problémátlan ez a hatáskör. Az egyik kérdéskör a vélemény általánossága, a másik a vélemény kötelező ereje – magyarul az alkotmányértelmező határozat norma volta.

Jól tudjuk, hogy tanácsadó véleményt nagyon is konkrét ügyekben szoktak kérni. Az indítványozásra jogosult törvényhozó és a legfőbb állami szervek végül is bármely ügyet kötelező döntésre vihetnek – akkor is, ha az ítélet nem őket, hanem más hatalmi ágat vagy szervet fog kötelezni. De lehetséges és előfordul, hogy általános politikai koncepciók alkotmányos-

6 A német alkotmánybíróság 1951 és 56 között rendelkezett a gutachtliche Äußerung hatáskörével. Az osztrákkal egyidős liechtensteini bíróságnak azóta is megvan ez a hatásköre. Az újak közül a magyar, az orosz, a szlovák, a bolgár és a moldáviai alkotmánybíróság végezhet elvont alkotmányértelmezést.

ságát akarják tesztelni. Az alkotmánybíróság véleményének általánosságát a kérdező szabja meg, s ezzel azt is, mennyi lehetősége marad a válasz további értelmezésére, amelynek legitimitását már az alkotmánybíróság tekintélyével támaszthatja alá. Nem véletlen, hogy az absztrakt alkotmányértelmezések az alkotmánybíróságok indulásakor annyira népszerűek voltak, hogy Magyarországon az első félévben teljesen elnyomták a normakontrollt; s hasonlót figyeltek meg Oroszországban is.[7]

A magyar alkotmánybíróság tudomásul vette, hogy határozata olyan politikai folyamat része lehet, amelyet más hatalmi ágak uralnak (lásd például az alkotmánysértő mulasztás esetét, amely a klasszikus bírói funkciótól hasonlóképpen idegen) – de sohasem engedte meg, hogy az alkotmányossági megítélés véglegességét veszélyeztető politikai folyamat részévé váljon. Ezért nem volt hajlandó gyakorolni az előzetes normakontrollt olyan törvényjavaslatokkal kapcsolatban, amelyek szövege még változhat, s ezért helyezte gyakorlatilag használaton kívül ezt a hatáskörét.

Az alkotmánybíróság megtehette volna, hogy az előzetes normakontrollhoz hasonlóan bánik (bánik el) az alkotmányértelmezéssel is. Itt azonban módja volt rá, hogy azonnal meghozza azokat a szabályokat, amelyekkel a hatáskörben rejlő veszélyeket kivédheti. Akceptálta, hogy a kérdés ura az indítványozó. Az alkotmánybíróság úgy fogta föl, hogy hipotetikus tényállást terjesztenek eléje, neki *ezt* kell megítélnie, s még az sem tartozik rá, van-e a valóságban ennek megfelelő ügy. A politikai felelősségáthárítás ellen kizárta a policy-kérdéseket: konkrét alkotmányossági problémát követelt meg. De egyértelművé tette azt is, hogy nem lesz döntőbíró konkrét politikai vitákban, hanem az alkalmazandó szabályt fogalmazza meg. Ha ugyanis az „alkotmány egyes rendelkezéseinek értelmezése" kötelező, akkor ez azt jelenti, hogy az absztrakt alkotmányértelmezés nem az eljárás tárgyát, hanem eredményét tekintve absztrakt. Az alkotmánybíróság már az eljárás feltételeként megkövetelte, hogy a kérdés normatív válaszra

7 A magyar alkotmánybíróság működése első félévében több jelentős absztrakt alkotmányértelmezést végzett, mint ahány jelentős normakontrollt. Talán ezzel magyarázható, hogy az alkotmányértelmezés feltételeit inkább kidolgozta, mint az alkotmányellenesség megállapításának mércéjét, amelynek dogmatikai elhanyagoltsága az első időkben riasztó volt. Az orosz alkotmánybíróság az 1994-es reformok után kapta meg ezt a hatáskört, s az első évben négy jelentős értelmezést kértek tőle. L. Steingröver, 361, 367.

alkalmas legyen. A kérdésnek olyannak kell lennie, amelyre „megfelelő elvontságú, a jövőben is minden esetben alkalmazható válasz adható".[8]

Ezen az alapon alakultak ki nagyon hamar, már 1993 elejétől kezdve azok a többszintű alkotmányértelmező határozatok, amelyekben az alkotmánybíróság a kérdésnek megfelelő absztrakciós szinten megfogalmazza a választ, de szükség szerint általánosabb normákat is deklarál. Az első ilyen határozat kimondja, hogy az országgyűlés népszavazás útján nem kényszeríthető feloszlásának kimondására. (Ezt kérdezte az országgyűlés.) Efölött áll az a szabály, hogy a népszavazásra bocsátott kérdés nem foglalhat magában burkolt alkotmánymódosítást. A kiinduló premissza pedig az, hogy az (akkor hatályos) alkotmány rendjében a népszuverenitás gyakorlásának elsődleges formája a képviselet.

Ha viszont az indítvány – általánossága folytán – túl sok teret engedne a további értelmezéseknek, az alkotmánybíróság nem vigasztalódott azzal, hogy a minden törvényhozóra vonatkozó kockázatot neki is viselnie kell. Ilyenkor a határozatban lement az indítvány általánossági szintje alá, és saját értelmezésének legalább egy kötelező alkalmazását adta. Egy másik népszavazási alkotmányértelmezés lehet erre példa. Az alkotmánybíróság – egy alkotmánymódosítás után – nemcsak új értelmezését adta a népszuverenitás képviseleti és közvetlen gyakorlása viszonyának, hanem azt a népszavazás különböző alkotmányi formáival együtt hierarchikus szabályba is foglalta. Másfelől azonban konkrét eljárási szabályokat állapított meg az országgyűlés számára, hogy konkuráló népszavazási kezdeményezések ügyében hogyan járjon el; mit függesszen fel, mit rendeljen el, sőt még azt is megállapította, hogy alkotmányértelmezése a kihirdetése napjától mindenkire kötelező, azt a folyamatban lévő ügyekben is alkalmazni kell.[9]

Az önálló hatáskörként végzett alkotmányértelmezés másik problémája annak kötelező volta. A bírói funkcióval összeegyeztethetetlen, hogy a döntés ne végleges legyen. Látványosan igazolja ezt az intézmény története Németországban, ahol az alkotmánybíróság magától értetődőnek tartotta, hogy a bíróság plénuma által megfogalmazott vélemény nem is lehet más, mint kötelező, s inkább megszüntették ezt a hatáskört, mintsem belementek volna abba, hogy más hatalmi ág félretegye, azaz gyakorlatilag felülbírálja a véleményt. A kanadai Legfelsőbb Bíróság tanácsadó véleményét határozat formájában adja, s azt, mint a legmagasabb szintű bíróság jogi

8 6/1992.(VI.10.)AB, ABH 1992, 211.

9 A két idézett ügy: 2/1993.(I.22.)AB, ABH 1993, 33. és 52/1997.(X.14.)AB, ABH 1997, 331.

álláspontját, mindig is kötelező erejűnek tekintették. Valójában az alkotmányértelmezésnek a konkrét ügyön túlmutató, normatív ereje a döntő érv. A német alkotmánybíróság kijelentette, hogy véleményét a következő ügyekben is alkalmazni fogja; magától értetődik ez Kanadában. Az elvont alkotmányértelmezés kötelező voltát a harmadik generációs bíróságoknál sosem kérdőjelezték meg.

Végezetül az elvont alkotmányértelmezés két sajátosságára kell rámutatnunk. Az alkotmányértelmezés eredendően szubszidiárius hatáskör. A harmadik generáció bíróságai hiányzó hatáskörök helyettesítésére is használják, nevezetesen a szokásos igazgatási hatásköri összeütközésen túlmenő Organstreit eldöntésére vagy a preventív kontroll funkciójának helyettesítésére, még a törvényhozási szakasz előtt.[10] A hatáskör másik jellegzetessége, hogy a mindenkit kötelező alkotmányértelmező norma viszont elmossa a határt az alkotmány értelmezése és továbbírása között. A konkrét problémától függetlenedő szabályokat akár az alkotmány is tartalmazhatná. Gondoljunk például a köztársasági elnök jogállását meghatározó ítéletekre. Nem véletlen, hogy az alkotmánybíróság saját szerepére, az alkotmány hézagait kitöltő feladatára vonatkozó legfontosabb elvi megállapításait éppen ezekben a határozatokban fogalmazta meg a többség.[11]

Az önálló alkotmányértelmezési hatáskör minden különlegessége ellenére is azokat a vonásokat vette fel, amelyek a magyar alkotmánybíróság normaalkotó gyakorlatát általában jellemzik. Akár meglepődve is, azt tapasztalhatjuk, hogy az említett „többszintes" határozatok az absztrakt alkotmányértelmezéssel egy időben, más hatáskörökben is megjelentek, s produkált az ügydöntő megállapítás fölé helyezett, annál általánosabb normákat. Valóban zavarba ejtő kérdés, indukcióval vagy dedukcióval áll-e elő az ilyen határozat. Továbbá az is az alkotmánybíróság szokásos technikája, hogy a szélsőségeket kivédve, megtartja szabadságát, hogy a különböző absztrakciós szintek között szabadon mozogjon, s ha szükségét látja,

10 Az alkotmányértelmezés (illetve kötelező törvényértelmezés) helyettesítő szerepére az új bíróságokon l. Georg Brunner: Entwicklung der polnischen Verfassungsgerichtsbarkeit in rechtsvergleichender Sicht. In Georg Brunner/Leszek Lech Garlicki: *Verfassungsgerichtsbarkeit in Polen*. Baden-Baden, Nomos, 1999, 54.
A magyar alkotmánybíróság abban a határozatában, amelyben visszautasította, hogy a végleges törvényszöveg megléte előtt előzetes normakontrollt végezzen, gyakorlatilag elvont alkotmányértelmezést végzett. L. Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2000, 303.

11 Mindenekelőtt a 48/1991.(IX.26.)AB határozat párhuzamos véleményeiben. ABH 1991, 217.

gondoskodjék a maga alkotta szabály lehetőleg pontos alkalmazásáról akár a jogalkotó, akár a jogalkalmazó által. Az egységességet nagyban elősegítette, hogy ugyanabban az ügyben többféle eljárást is indítványozhattak: volt eset, hogy a határozat egyszerre döntött absztrakt alkotmányértelmezésről, utólagos normakontrollról és alkotmányellenes mulasztásról.[12]

4. Ez az egységesség viszont feltételezi is, hogy az, ami az absztrakt alkotmányértelmezés hatáskörében nyíltan és állandó reflexiók közepette történt, kevésbé tudatosan, de lejátszódott más hatáskörökben is.

Az alkotmánybíróság első éve végén beszámolót írtam bírótársaim számára. Már ebben megállapíthattam, hogy az önálló alkotmányértelmezésként végzett és a más döntéshez szükséges alkotmányértelmezés sem elvi jellegében, sem gyakorlati jelentőségében, sem az elvontság fokában, de még az alkotmánybíróság politikai felelőssége tekintetében sem különbözik. Legfeljebb az mondható, hogy a tenorban szereplő alkotmányértelmező tételek kötelező volta kétségtelen, míg az indokolás kötelező erejéről lehet vitatkozni.[13] Ám a normakontroll- és mulasztási határozatokban is kezdettől megjelölte az alkotmánybíróság, hogy mit jelent ki „elvi éllel"; ezek a szabályok hamarosan három csillag alatt elkülönültek a határozat végén, majd a tenorba kerültek. Talán a normakontroll-határozatokban megjelenő elvi tételek esetében feltűnőbb, hogy mennyire elválhatnak az alkotmánybíróság által adott normák az alapul fekvő esettől.

Kezdetben a jogszabályra kimondott alkotmányellenességet általánosította a jogintézményre a határozat: a halálbüntetés alkotmányellenes, a korlátlanul használt személyi szám, a törvényességi óvás alkotmányellenes.[14] A szabály a jogalkotónak szól, valójában a visszaállítás lehetetlenségét mondja ki.

A normák azonban hamarosan pozitívra fordulnak, s a jogalkotón kívül a jogalkalmazóhoz, sőt mindenkihez szólnak.

Ez a vonulat azzal indult, hogy az alkotmánybíróság kiterjesztette a hátrányos megkülönböztetés tilalmát az egész jogrendszerre. Ez az alkotmánybíróság gyakorlatának egyik legmarkánsabb tétele lett – a kimondására alkalmat adó ügyre senki sem emlékszik már. A volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló határozat rendelkező részében hat szabály szól a vallásszabadság tartalmáról, az állam ezzel kapcsolatos köteles-

12 Például a fent hivatkozott második népszavazási határozat (9. jegyzet).

13 Az alkotmánybíróság első éve. In Sólyom, 19.

14 Itt tehát még erős a szabály kötődése az alapul szolgáló ügyhöz.

ségeiről, az egyház és az állam elválasztásáról. A tsz-törvény módosítását elbíráló határozat tenorjában van a környezetvédelmi status quo fenntartására kötelező – nagy nemzetközi visszhangot kiváltó – szabály. Ennek végrehajtásáról az alkotmánybíróság külön határozatkiegészítésben gondoskodott. Az adatvédelmi vagy a vallásszabadságról szóló határozat számos tételét szóról szóra megtalálhatjuk az adatvédelmi, illetve a közoktatási törvényben. A hatóság megsértése bűncselekményét eltörlő határozat új szabályokat hozott arra nézve, hogyan alkalmazandók a rágalmazás és becsületsértés általános szabályai politikusokra és közszereplőkre. Ezeket a Btk-ba való törvényi tényállásokat a büntető bíróságok nem követték, viszont a polgári bíróságok ítélkezésében, alkotmánybírósági hivatkozással együtt, állandó gyakorlattá váltak. Az alkotmánybíróság pozitív normái, transzponálva vagy közvetlenül, jogforrásként funkcionálnak; nem a jogalkalmazó által az ítéletből kihámozva, hanem adott szabályként véve.[15]

Számunkra azonban kérdés marad, hogy mitől függ, mely alkotmányértelmező tételből lesz az alkotmánybíróság szándéka szerint is jogszabály, azaz mit absztrahál kellőképpen, és mit emel ki a bíróság a tenorba, vagy jelöl meg elvi megállapításként. A döntést indokoló tételt is igazolni kell; s ugyanez áll az eleve általános szabály megalkotását célzó elvont alkotmányértelmezésre is. Szabályalkotásra, sőt többszintű szabályalkotásra tehát mindig van lehetőség. Az első kárpótlási határozatban, amely alkotmányértelmezés volt, a voltaképpeni elvi tétel, a Dworkinra visszamenő diszkriminációs teszt az indokolásban rekedt. A köztársasági elnök jogállásáról szóló három határozat számos oldalról ad szabályt a kinevezési jog feltételeire, de a legfontosabb tétel, amely miatt ezek a határozatok a parlamentáris rendszer alapkövének számítanak, s amelyből az összes többi ered, csupán az indokolásban szerepel: az ti., hogy a köztársasági elnök nem a végrehajtó hatalom része. Kérdés, hogy a vallásszabadság tartalmát kifejtő számos norma közül miért éppen az a hat került a tenorba, s nem másik, hasonló súlyú hat, például a pozitív és negatív vallásszabadság viszonyáról vagy a lelkiismereti szabadság élvezetéért elvárható terhekről szóló. A szükségszerű szubjektív tényezőket most leszámítva, mégiscsak az a ma-

15 „Valójában az Alkotmánybíróságnak kell egy alkotmányossági szempontból kifogástalan »törvényi tényállást« kreálnia, amelyhez a törvényhozó igazodhat, vagy amelynek alapján a bíróság alkotmányosan dönthet" – fogalmazta meg az alkotmánybíróság feladatát egy elvont alkotmányértelmezési ügyben. 21/1996.(V.17.)AB, ABH 1996, 76.

gyarázat, hogy bírói jogalkotásról van szó. Az olasz alkotmánybíráskodás központi eljárása, a konkrét normakontroll sajátos ízét az adja, hogy az alkotmánybíróság válaszában mindig érződik, tekintettel volt az ügy körülményeire is, amelyben a rendes bírónak alkotmányossági kételyei támadtak az alkalmazandó joggal kapcsolatban. Amikor a magyar alkotmánybíróság kiemel egyes tételeket, s másokat a szövegben hagy, választása szituációhoz kötött: az ítéletet meghozásakor azok látszottak a legfontosabbnak. Ezért amikor a későbbi törvényhozó vagy bíró azt kutatja, mi is a jog, a teljes ítéletet kell elemeznie. Mindig rejtőzhetnek az ügytől független alaptételek a szövegben is.

II.

Az alkotmánybíróságok normaalkotásában kitüntetett szerepet játszanak a generálklauzulák. Számos funkciójuk közül most csak eggyel foglalkozunk: a generálklauzulával mint a jogok forrásával. A jogállamiság és a diszkrimináció tilalma nemcsak a rendszerváltás utáni alkotmányokban a legfontosabb generálklauzulák. Az új alkotmányos rendszerekben azonban különös súlyt kapott a jogállamiság mint programadó önmeghatározás, s új vonás, hogy a rendszerváltozással összefüggésben kifejezetten megjelentek a jogállamiság háttérelméletei is az alkotmánybírósági ítéletekben. E két alapvető elv mellett Magyarországon az emberi méltósághoz való jogot is generálklauzulaként használta az alkotmánybíróság.

Az alkotmánybíróság fent bemutatott normatív szabályalkotása *egyes* meghatározott alapjogokra és államszervezeti intézményekre vonatkozott. Mellettük az említett generálklauzulák *minden esetre* vonatkozó követelményeket tartalmaznak.

1. A diszkrimináció tilalmának számos fontos aspektusa közül csupán azok jelzésére szorítkozunk, amelyek tárgyunk, az alkotmánybíróság pozitív jogalkotása szempontjából jelentősek lehetnek. Nem lehet eléggé kiemelni annak a fordulatnak a fontosságát, amelyet az alkotmánybíróság rögtön az első évben végrehajtott, amikor a hátrányos megkülönböztetés értelmezésében a hangsúlyt az eredményről, a javak és jogosultságok egyenlő elosztásáról az eljárásra tette át. A jognak mindenkit egyenlőként, azaz egyenlő méltóságú személyként kell kezelnie; azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogok és terhek elosztásának szempontjait meghatározni. Hasonló horderejű, s ezúttal jogalkotó megállapítása volt az alkotmánybíróságnak, hogy kiterjesztette

a diszkriminációtilalmat az alkotmányban megkövetelt mértéken, az emberi és állampolgári jogokon túl az egész jogrendszerre.[16]

Ez volt az alkotmányos védelem egyetlen nyílt kiterjesztése az alapjogokon túlra. De ha megnézzük a három generálklauzula összefüggését, egy sokkal bonyolultabb, finom és hatékony szerkezet tárul elénk. Az alkotmány védelme nyilván kiárad az alapvető jogokon túlra. A határterület bizonytalan. Másfelől szinte észrevétlenül, de kialakult a „szigorú" és „enyhébb" alkotmányossági tesztek rendszere, amelyeket a súlyosnak vagy a kevésbé jelentősnek ítélt jogsérelmekre alkalmazott az alkotmánybíróság. Ezek a megkülönböztetések átfedésben lehetnek az alapjogi és azon túli szféra megkülönböztetésével is. Az átmenet bizonytalanságával összefüggésben csak utalok az alkotmánybíróság kísérletezésére a „nem alapvető, de alkotmányos joggal" pl. a szerződési szabadság esetében, vagy arra, hogy a tulajdonszerzéshez való jogot eleinte alapjognak vette, később már nem.

Hasonló differenciálódás játszódott le az alkotmányellenesség szankciói tekintetében. Az alkotmányban és a törvényben előírt megsemmisítés helyett egyre inkább terjedtek a szelíd szankciók; először a megsemmisítés kitolása a távoli jövőbe, majd a norma hatályban tartása a megfelelő alkotmánykonform értelmezéssel.

Hatását tekintve ugyanide vezetett a hatáskörhasználat eltolódása a normakontrolltól az alkotmányellenes jogalkotói mulasztás kimondása javára. Itt is reprodukálódik az azonnali beavatkozást követelő súlyos alkotmánysértés és az „az alkotmánynak meg nem felelés" kettőssége. Szemben az alkotmányellenes norma alkotmánybírósági megsemmisítésével, mulasztás esetén a jogalkotónak kell az alkotmánnyal összhangba hozni a jelenleg hiányos szabályozást.

Ezeket a folyamatokat két okból kellett itt felemlítenünk. Egyfelől ez a fejlődés észrevétlenül is támogatta az alkotmánybíróság normaalkotását. A törvényhozó szívesen veszi, hogy az alkotmánybíróság a negatív törvényhozás helyett kooperatív hatásköröket és szankciókat preferál, s szó nélkül fizeti meg ennek árát. Az alkotmánybíróság alkotmánykonform értelmezései megannyi törvénymódosítás; s az ún. alkotmányos követelmények előírása is lassan átfordult a törvényhozónak címzett követelményekbe. A mulasztási ítéletekben pedig rendre ott van a meghozandó törvény

16 9/1990.(IV.25)AB, ABH 1990, 48; 61/1992.(XI.20.)AB, ABH 1992, 280.

tartalma. A megsemmisítés konfrontációja elmarad, s utóbb az országgyűlés nem nézi, milyen alkotmánybírósági határozat tenorjából vagy indokolásából származik a törvény szövege. (L. az adatvédelmi törvényt vagy az oktatási törvény oldalakra terjedő, szó szerinti átvételeit avagy a népszavazási törvényt.)

Másfelől az enyhébb és szigorúbb alkotmányossági vizsgálat kettősségének szabállyá szilárdításában lényeges szerepe volt a generálklauzuláknak. A döntő a diszkriminációtilalom és az emberi méltósághoz való jog összekapcsolása volt, amelyet az említett eljárási mérce – az egyenlő méltóságú személyként kezelés – megalkotásán túli összefüggésben is több vonatkozásban megismételt az alkotmánybíróság. Így a diszkriminációtilalom általános érvényét azzal a feltétellel (és fékkel) deklarálta, hogy a megkülönböztetésnek sértenie kell az emberi méltósághoz való jogot. A halálbüntetést eltörlő ítélet kifejti, hogy az emberi méltósághoz való jognak – éppen e jog oszthatatlansága és redukálhatatlansága folytán – egyik funkciója az egyenlőség biztosítása. Az alkotmánybíróság gyakorlata az alkotmányellenesség „alsó", „gyenge" szférájában végül is oda jutott, hogy közös minimális tesztként kialakult az önkényesség ismérve. Ha a megkülönböztetés (bármely jogot tekintve) önkényes, azaz nincs ésszerű indoka, akkor sérti a hátrányos megkülönböztetés tilalmát. De ugyanígy sérti az emberi méltósághoz való jogot is, mert ilyen esetben biztosan nem kezelték az érintetteket egyenlő méltóságú személyként, s nem értékelték szempontjaikat egyenlő méltányossággal és figyelemmel. Ám sérül a jogállamiság is, hiszen a jogbiztonság kizárja az önkényes döntést.

Az alkotmánybíróság jogalkotásával mindez úgy is összefügg, hogy az alkotmánybíróság választásától függ, mikor melyik generálklauzula keretében és milyen szigorú alapjogi kritériumok szerint vizsgálódik. Ha az emberi méltósághoz való jog generálklauzulájából indul ki, akkor új jogokat deklarálhat, s egyben jogokat alapjogi minőségre emelhet. Az emberi méltósághoz való jogot ugyanis anyajogként fogta fel az alkotmánybíróság, tehát szubszidiárius alapjognak, amelyből az alkotmányban nem nevesített jogokat vezethet le, ha azt az autonómia védelmében szükségesnek látja.[17] Így alapította meg az alkotmánybíróság például a gyermek jogát vérségi származása kiderítéséhez vagy a házasságkötés szabadságához való jogot. Az emberi méltóságból következő alapvető jog, hogy a büntetőjogi felelősség-

17 Az összefüggések kifejtését l. a 35/1994.(VI.24.)AB-határozathoz írott párhuzamos véleményemben, ABH, 1994, 215.

re vonás csakis egyéni vétkességen alapulhat.[18] Ha a bíróság nem tartja szükségesnek az alapjogi védelmet, az egyenlő méltóság tesztjéhez folyamodhat, s az önkényes jogkorlátozás ellen még mindig védelmet adhat.

2. A jogállamiság generálklauzulája szintén kettős funkciót lát el. Egyrészt az alkotmányosság önálló mércéje, másrészt jogok és alkotmányos elvek forrása. Az alkotmánybíróság kezdetben úgy vélte, hogy a jogállamiság tartalmi kérdésekben a nevesített alapjogokban valósul meg; tehát csak akkor lehet közvetlenül a jogállamiság elvét felhívni, ha az adott tényállásra nem vonatkoztatható az alkotmányban szereplő egyetlen jog sem. Már 1992-ben elismerte azonban a bíróság, hogy a „jogállam alapértékének sérelme önmagában is megalapozza valamely jogszabály alkotmányellenességét".

A jogfejlődés éppen ellenkező volt, mint ahogy várni lehetett. A legelső időben az alkotmánybíróság az államcélokat kezdte kitölteni különböző alkotmányos jogok nevesítésével, mint például a piacgazdaság elvét a szerződési szabadság jogával. Hamarosan visszatért azonban ahhoz, hogy az államcélok csakis az egyes alapjogok korlátozásán keresztül sérülhetnek, s csak egészen szélsőséges esetekben lehet közvetlen sérelmükről beszélni.

Ezzel ellentétben viszont a jogállamiságot olyan tartalmi követelményekre bontotta az alkotmánybíróság, mint a jogbiztonság s az ezt tovább specifikáló alkotmányossági mércék. Ilyen a norma világossága, továbbá a hatálybalépésre és hatályvesztésre vonatkozó követelmények, ilyen a visszaható hatály tilalma. Voltaképpen idetartozna a szerzett jogok tiszteletben tartása és megváltoztatásuk szabályai vagy a bizalomvédelem. Az alkotmánybíróság az utóbbiakat azonban a tulajdonhoz való jog körében tartotta, és annak dogmatikájában fejtette ki. A jogbiztonság részletezése kapcsán inkább az alkotmány hiányzó jogalkotási részét pótolta, részint a régi jogalkotási törvény alkotmányos szabállyá emelésével, részint annak ellenében.[19] Az alkotmánybíróság voltaképpen akkor szabadította fel a jogállami-

18 Világossá tette az alkotmánybíróság azt is, hogy a köztestületi kényszertagság megengedhetősége is csak a szigorúbb, alapjogi teszt alapján dönthető el; s az általános cselekvési szabadságból származtatott mentességnek is akár külön nevet adhatott volna. Azaz hasonló a helyzet ahhoz, ahogy az alkotmányértelmezésből származó norma nem mindig jelenik meg kifejezetten normaként.

Vérségi származás kiderítéséhez való jog: ABH, 1991, 272; házasságkötés: ABH, 1992, 123; szubjektív büntetőjogi felelősség: ABH, 1992, 88, kényszertagság alóli mentesség: ABH, 1997, 257.

19 Az alkotmánybíróság sosem ismerte el például az érdekképviseletek bevonásának szükségességét a jogalkotásba, akár csak meghallgatásuk révén.

ság elvét a közvetlen hivatkozás számára, amikor már kellő számban készen álltak a jogbiztonságot kitöltő tesztek. Ehhez még az a megjegyzés kívánkozik, hogy a közhiedelemmel ellentétben az alkotmánybíróság nem redukálta a jogállamiság elvét a jogbiztonságra, bármilyen fontosnak tartotta is azt. A jogállam tartalmának tartotta az igazságosságot és a méltányosságot is. Igaz, leszögezte, hogy nincs alanyi jog az anyagi igazságosságra; a jog az igazság érvényre juttatásához szükséges és az esetek többségében alkalmas eljárásokat kínál.

A jogalkotási technikai szabályokon túl az alkotmánybíróság a jogbiztonság érdekében megkövetelte, hogy az országgyűlés hozzon létre jogintézményt az államigazgatás hallgatása ellen, s maga is bevezetett új intézményeket, mint pl. az „eredeti teher" szabályát a tulajdoni átalakulás körében.

A jogállamiság elvét kibontó alkotmánybírósági jogalkotás azonban lényegesen túlment a fenti, jogbiztonsággal kapcsolatos normákon. Tudjuk, hogy a jogállamiság valóban a legalkalmasabb arra, hogy arra hivatkozva az alkotmányból hiányzó jogokat és elveket állapítson meg az alkotmánybíróság. Lengyelországban az 1997-ben meghozott új alkotmányig gyakorlatilag hiányzott az alapjogokat tartalmazó alkotmányi fejezet. 1990-től azonban az alkotmány új 1.§-a deklarálta a jogállamiság alapelvét. Erre az elvre hivatkozva vezetett be a lengyel alkotmánybíróság egy sor szabályt, amelyeket mindenki elfogadott az alkotmány részének. Idetartoztak azok a jogalkotási normák, amelyek nem is kapcsolódhattak máshová – mint ahogy Magyarországon sem –, csak a jogállamiság elvéhez. Az alkotmánybíróság jogalkotásának köszönhetően érvényesült tehát a visszaható hatályú jogalkotás tilalma, a normavilágosság követelménye, továbbá a lengyel alkotmánybíróság itt adott helyt a bizalomvédelemnek és a szerzett jogok védelmének, sőt még az arányosság mércéjét is a jogállamiságból származtatta. A jogállamiság értelmezésével azonban anyagi alapjogokat is megállapított, mondhatnánk, megalapított az alkotmánybíróság. Ilyen volt a bírói úthoz való jog. Emellett a jogállamiságból vezette le az alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot, a magánszféra védelmét, sőt az élethez való jogot is.[20]

20 Az utóbbit az 1997-es abortuszítéletben (K 26/96. 1997, május 28.): Lengyelországban nincs az emberi életet kifejezetten és közvetlenül védő alkotmányos rendelkezés. Ebből azonban nem következik, hogy az emberi élet ne alkotmányos rangú értéket képviselne. Az emberi élet védelme a jogállamiság elvéből levezethető. „Ha a jogállam elvének tartalmát alapvető jogelvek komplexuma alkotja, amelyek a demokratikusan alkotott jog lényegéből fakadnak, és egyben az igazságosság minimumát szavatolják, akkor a legelső jogelv az emberi élet tisztelete kell legyen" – tekintet nélkül annak fejlődési fázisára.

Magyarországon az alkotmány alapjogi katalógusa miatt nem volt szükség arra, hogy a jogállamiságból vezessen le alapjogokat az alkotmánybíróság. Egyébként is erre az emberi méltósághoz való jogot mint általános személyiségi jogot használta. Viszont, bármily meglepő, alapvető államszervezeti elvek forrásául szolgált a jogállamiság generálklauzulája. A magyar alkotmány ugyanis nem tartalmaz semmilyen rendelkezést a hatalmi ágak elválasztásáról. Ezt az alkotmánybíróság deklarálta mint „a magyar államszervezet legfontosabb szervezeti és működési alapelvét". Az alkotmánybíróság a hatalmi ágak mai állapotát fejtette ki, amikor a törvényhozó és végrehajtó hatalom tényleges összefonódásával szembeállítva emelte ki a bírói hatalom önállóságát. Továbbá mind a magyar, mind a lengyel alkotmánybíróság a hatalmi ágak elválasztását kölcsönös ellenőrzéseként és kiegyensúlyozásaként fogta fel. Fontos szabály, hogy ennek az elvnek a keretében a magyar alkotmánybíróság együttműködésre is kötelezte a hatalmi ágakat.[21]

A jogállamiságnak az alkotmányban két jelzője van: a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam. Ezek azonban a jogállamiság tartalmának kifejtésében nem játszottak szerepet. A függetlenség vonatkozásában ez érthető.[22] A demokráciát illetően nem arról van szó, hogy az alkotmánybíróság ne alkotott volna a demokrácia tartalmát kifejtő fontos szabályokat. A közvetlen és közvetett demokrácia viszonyát taglaló határozatokban alapvető alkotmánykiegészítő szabályok születtek a népszavazás fajtáinak hierarchiájáról. Az alkotmányban az önkormányzatok alapjogainak nevezett jogokról az alkotmánybíróság kimondta, hogy azok nem alapjogok, hanem csupán alkotmányosan védett hatáskörök. Nem kisebb horderejű szabály a demokratikus legitimáció megkövetelése a közhatalom gyakorlása minden formájához. Ezt az alkotmánybíróság maga is érvényesítette a bírói hatalomtól kezdve a kamarákig és más köztestületekig.

Nem normákban van tehát hiány. Arra mutatnék rá, hogy a szabályokat csak az utólagos rendező ész foglalja rendszerbe, azaz úgy tűnik, az alkotmánybíróságnak nem volt koherens demokráciaelmélete, az említett releváns határozatok közül sem mindegyik használja a demokrácia szót. Így

21 Az elv deklarálása: 31/1990.(XII.18.)AB, ABH, 1990, 137; l. még 38/1993.(VI.11.)AB, ABH, 1993, 262 és 28/1995.(V.19.)AB, ABH, 1995, 142; együttműködés: 8/1992.(I.30.)AB, ABH, 1992, 54.

22 Az Európai Unióhoz csatlakozás kérdése az első alkotmánybíróság idején még csak mint technikai hiba kerülhetett az alkotmánybíróság elé, és így is került, amikor a társulási szerződés egy rendelkezésének alkotmányellenességét kellett kimondania. 30/1998.(VI.25.)AB, ABH, 1998, 220.

számos helyen hiányzik a demokrácia lényegéhez vezető utolsó gondolati elem – az, amely a többszintű értelmező ítéletek legfelső „emeletén" szokott szerepelni. A szólásszabadságnál az alkotmánybíróság az állam kötelességévé teszi a demokratikus közvélemény kialakulás feltételeinek biztosítását és fenntartását. Több határozat is szól erről, de az indokolás megáll a közügyek vitathatóságának fontosságánál, s nem teszi hozzá, hogy ez az uralomgyakorlás megváltoztathatósága szempontjából lényeges. Vagy számos határozat nyugszik a pluralizmus elvén. Az alkotmánybíróság azonban nem fejtette ki ezt abban a vonatkozásban, hogy a demokrácia türelme meddig terjed a demokrácia ellenségeivel szemben.[23]

De ez a kérdés már átvezet a generálklauzuláktól a háttérelméletekhez.

III.

1. A generálklauzulák – az alapjogok mellett – minden esetben a jogszabályok alkotmányossága általános mércéiként működnek. Másrészt ezek a generálklauzulák a legalkalmasabbak arra, hogy általános értékek hordozói legyenek, s egyben hidat képezhessenek a magát az alkotmánybíráskodást igazoló elméletek felé.

A harmadik generációs alkotmánybíróságoknak nagy szabadságuk volt abban, hogyan építenek be értékeket a saját igazolási elméleteikbe. Hagyománya van annak, hogy egy alkotmánybíróság még a generálklauzuláknál is általánosabban, minden mögöttes érték szintetizálásaként „az alkotmány értékrendjére" hivatkozzon. A mintaadó német alkotmánybíráskodásban a kezdeti idők pátoszát tükrözte az alapjogok értékrendjére való hivatkozás. Ez valójában az alkotmánybírói jogfejlesztést, különösen a védelem kiterjesztését és a garanciális állami kötelezettségek megalapozását szolgálta. A bíróság idővel az egyes alapjogok értéktartalmának kifejtésére s objektív tartalmukkal való érvelésre vonult vissza.

A magyar alkotmánybíróság – már ehhez a fejlődési fázishoz hasonlíthatóan – kifejezetten kerülte az alkotmány értékrendjére való hivatkozást,

23 Az első alkotmánybíróság nem fejtette ki, a második pedig nem fejtette ki megnyugtatóan. „Az önkényuralmi jelképek használata" bűncselekményét alkotmányosnak elismerő határozatában olyan általános kijelentések találhatók, amelyek az alkotmánybíráskodás egész addigi gyakorlatával ellentétesek, s elvileg sem tarthatók. (Például: „Az alkotmányos értékekkel összeegyeztethetetlen véleménynyilvánítást az Alkotmány 61. §-a nem védi." 14/2000.(V.12.)Ab, ABH, 2000, 95.)

viszont az egyes jogokon belül bőven élt az értékszempontok kibontásával. Ezzel lehetett leginkább kivonni az alkotmányértelmezést az ideológiai vitákból s a nemzetközileg ismert szakmai érveken belül tartani. Ez a módszer teszi lehetővé azt az egyensúlyozást, amikor a formális garancia az ideológiával, az értéktartalom a pozitív joggal való visszaélés ellen véd.

Technikai szükségesség indokolhatja viszont az ellenkező végletet is. A lengyel alkotmánybíróság például, alkotmányi rendelkezések hiányában, 1986-tól kezdve „a jogrendszer alapvető elveivel" igazolta a határozataiban megállapított jogokat és alkotmányos elveket. Óvakodott azonban attól, hogy a természetjogot akár említse is; s amint bekerült az alkotmányba a jogállamiság elve, azt tette meg jogok és – kifejezetten – értékek hordozójává is.

A fenti módszerek alkalmazására egyes konkrét alapjogok kapcsán került sor. Létezik azonban az alkotmány értékeinek és/vagy a jogállamiság elvének egy olyan használata is, amely ahhoz hasonlít, mint amikor az alkotmánybíróság a konkrét ügy fölött, annak indokolási szükségletét messze meghaladó általános szabályt fektet le. A jogállam generálklauzulája kitűnően alkalmas arra, hogy a bíróság a rendszerváltáshoz magához való hozzáállását foglalja normába. Ez az elv erre természetszerűen kínálkozik, hiszen a változás lényege a korábbi nem-jogállam és a mai jogállam közötti különbség, és a változás megkerülhetetlen problémája a kettő közötti viszony.

2. Már a kilencvenes évek közepére világosan kirajzolódott két iskola, pontosabban a magyar alkotmánybíróság külön útja a német, cseh és lengyel bíróságokhoz képest, amelyek ezt a problémát egyáltalán kifejezetten megjelenítették. A „jogállami forradalom" paradoxonát vállaló magyar állásponttal szemben az említett bíróságok a materiális és formális jogállam szembeállítását elevenítették fel, és a materiális jogállam, különösen annak értékei mellett tették le a voksot. Rá kell azonban mutatni néhány sajátosságra.

A releváns alkotmánybírósági határozatok rendkívül *absztrakt nyelvet* beszélnek. Általában a jogállam és nem-jogállam viszonyáról van szó, nevezetesen a jogállami garanciák alkalmazhatóságáról nem jogállamban megvalósult magatartások megítélésére. Gyakorlatilag azonban az erre kimondott absztrakt szabályok alkalmazási köre néhány alapvető rendszerváltási téma: a büntetőjogi igazságtétel, az átvilágítás és a kárpótlás. Az *egész* jogrendszer átalakítása és az átmenet többi, nem kevésbé fontos kérdésével kapcsolatban ez az értékválasztás föl sem merül. A probléma absztrakt megfogalmazása a történeti szemlélet hiányát takarja. Mindezek az államok már átéltek

egyszer egy rendszerváltást, méghozzá a visszamenőleges hatályú büntető igazságszolgáltatás és a jogállamiság összeütközésének dilemmájával. Az 1945-ben igazolásul használt *Radbruchsche Formelt* most anélkül veszik elő újra, hogy a két rendszerváltás körülményeit összehasonlítanák. Német-, Cseh- és Lengyelország törvényhozói és alkotmánybírái tehát úgy döntöttek, hogy ha a pozitív jog alkalmazása „elviselhetetlenül igazságtalan" eredményre vezetne, kivételesen félre lehet tenni a jogállami garanciákat, hiszen mindez a jogállam értékrendjén belül marad. Ezért alkotmányos az olyan büntetőjogi „igazságtétel", amely a kommunista büntetőjogi szabályokat visszamenőlegesen átértelmezi, vagy az elévülés rendjét visszamenőlegesen megváltoztatja. A történeti körülményektől azonban nemcsak általános elvekben beszélve lehet elvonatkoztatni, hanem úgy is, ha a tételes jog szabályát önmagában szemléljük. Így hivatkozhattak Magyarországon a kommunista bűnöket megbüntetni akarók az 1945-ös népbírósági törvény visszaható hatályú szabályaira, amelyeket az 1919-es tanácsköztársaság utáni megtorlások megtorlása végett hoztak.

A magyar alkotmánybíróság a magyar rendszerváltás történelmi körülményeiből indult ki, amikor a jogbiztonságot tekintette a jogállamiság legfontosabb értékének. Éppen a rendszerváltás szimbolikus ügyein lehetett és kellett demonstrálni a korábbi rendszerrel szembeni különbséget: most valóban a jog uralkodik a politika fölött; bármilyen politikai cél megvalósítása csakis az alkotmány határain belül lehetséges. Nem az a kérdés tehát, hogy akkor mi a végső jog: az alkotmány-e, vagy azt áttörve hivatkozhatunk annál magasabb elvekre is, hiszen a magasabb elveket is el lehet helyezni a jogállami klauzulában. Azt kellett eldönteni, hogy „az alkotmány értékrendje" kizárhatja-e egyes konkrét garanciák feltétlen érvényesülését. A magyar alkotmánybíróság sem a helyzet rendkívüliségének figyelembevételét tagadta, hanem azt, hogy az ne volna a konkrét garanciák fenntartásával is kezelhető. A megoldás a nemzetközi jog általánosan elismert elveire való hivatkozás volt, amelyek az emberiesség elleni bűnök és háborús bűnök esetében nem ismerik az elévülést. Így az igazságosság nem szenvedett elviselhetetlen sérülést, a legsúlyosabb bűnök üldözhetővé váltak. A jogbiztonság szempontjából pedig az 1953-ben kihirdetett genfi egyezmények alkalmazása biztosabb talaj volt, mint az igazságosságra hivatkozni.

Hozzáteszem még, hogy a kárpótlás ügyét a magyar alkotmánybíróság a diszkrimináció-tilalom körébe kormányozta, s így megint csak egy meghatározott jog érvelési keretén belül maradt. Sajátosan a témára vonatkozó háttérelméletként az osztó igazságosságra hivatkozott. A lusztráció kérdését a magyar alkotmánybíróság információs önrendelkezési, adatvédelmi és

egyenlőségi kérdésként kezelte, s nem a „militáns demokrácia" elvi, de bizonytalan határú keretében, mint másutt.[24]

Tíz év távlatából visszatekintve az események bizonyították, hogy a háború utánihoz hasonlítható igazságtételt a mostani rendszerváltások körülményei teljesen kizárták. Az akkori elvi alap felidézése nem tett jobb szolgálatot, mint éppen a jelen történelmi sajátosságaiból való kiindulás. Paradox módon a formalistának tartott magyar megoldás alapján több büntetőeljárás indult, mint ott, ahol a visszaható hatályú büntetőjog ezt széles körben lehetővé tette volna. Miután az érzelmi hullámok elültek, a német alkotmányjogi irodalom többsége már alkotmányosan helytelennek tartja az egykori döntést. A kárpótlás témájában pedig a német alkotmánybíróság 2000-ben érkezett el az osztó igazságosság érvéhez.[25] A jogállamiság kitöltése egy helyütt a jogbiztonsággal, ezúttal tehát nem a szokásos technikai követelmények értelmében, hanem mint értékkel, máshol pedig az anyagi igazságosság minden elé helyezett követelményével mégis rajta hagyta bélyegét nemcsak a rendszerváltás különböző stílusán az említett országokban, de az alkotmánybírósági ítélkezésen is. Magyarországon a jogbiztonság egyéb területeken is döntő igazoló elvvé vált. Más bíróság ítélkezése alapján viszont állítható, nem volt alaptalan az az aggály, hogy ha egyszer engednek a garanciákból a rendkívüli helyzetre hivatkozva, könnyű kézzel vehetők elő ugyanezek az érvek ott is, ahol esetleges eredeti indokoltságuk kétséges. Így járt el a cseh alkotmánybíróság a Beneš-dekrétumok igazolása kapcsán.[26]

3. Befejezésül a háttérelméletek megjelenésének egy különös, de szép példáját szeretném megemlíteni. A halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó határozathoz írott párhuzamos véleményemről van szó, amelynek konklúziója, az élethez és az emberi méltósághoz való jog egységes szemlélete, a halálbüntetési ítélet közös indokolásának is alapja, és később kifejezetten is az alkotmánybíróság véleményévé vált.[27] Ám a következtetés nyilván nem szakítható el az odavezető gondolatmenettől.

24 Így kifejezetten a cseh alkotmánybíróság, amely az új állam jogára hivatkozik, hogy negyvenévi totális uralom elszenvedése után a visszaesés vagy az új rend aláásása ellen védekezzen. (Pl. ÚS 1/92.)

25 Az alkotmányosan képviselhető megoldás az alkotmányba iktatott kivétel lehetett volna. Horst Dreier: *Grundgesetz-Kommentar.* Band III. Tübingen, Mohr Siebeck, 2000, Art.103. II. Rdn. 47. kk. (666.) Osztó igazságosság: A német alkotmánybíróság 2000. nov. 22-i ítélete. BVerfGE 102, 254.

26 A cseh alkotmánybíróság plénumának pl. ÚS 14/94 sz. ítélete.

27 23/1990.(X.31.)AB, ABH 1990, 100.kk.; 64/1991.(XII.17.)AB, ABH 1991, 308.

A vélemény szerint ha egy alkotmánybíróság életről és halálról dönt, tisztáznia kell emberképét. A jogban ma dualista felfogás uralkodik, a test és lélek eltérő státusának különböző szekularizált változatai jelennek meg az élethez (az élethez és egészséghez) való jog, illetve a méltósághoz való jog elkülönítésében és nem egyenrangú kezelésében. Az ítélet ezzel szemben monista emberfelfogásból indul ki. Az emberi méltósághoz való jog az egyéni autonómia egy érinthetetlen – a jog és az államhatalom számára elérhetetlen – szféráját biztosítja. Ez különbözteti meg az embert más jogalanyoktól, a jogi személyektől, amelyek teljesen szabályozás alá vonhatók. Az emberi méltósághoz való jog ezt a funkcióját csak az egyes konkrét ember élethez való jogával egységben töltheti be. Az élő egyéntől, annak élethez való jogától elvonatkoztatva az absztrakt méltóság megengedi a konkrét egyén nem alanyként, hanem tárgyként való kezelését. A dualista felfogás alapján indokolhatóvá válik az egyes ember feláldozása közösségi célokra; a generális prevenció éppúgy döntő indokká válhat, mint az, hogy a halálbüntetés éppen a bűnöző méltóságát állítja helyre. Az élet és méltóság szétválasztása esetén könnyű az élet feletti idegen rendelkezést megindokolni. Másrészt az önmagában vett élethez való jog nem az emberi élethez való jog. A puszta élethez való jog a természeti állapot maradványa, a túlélés minden fölé helyezése, amely joga – mint Spinoza is írta – az állatoknak is megvan. Az ember élethez való jogát a méltóságban bennfoglalt érinthetetlenség és egyenlőség teszi sajátosan az emberi élethez való joggá. Az élethez és méltósághoz való jog egysége az embert nemcsak a jogban elismert többi személytől különbözteti meg, hanem a többi élőlénytől is.

Az ítéletben bővebben kifejtett érvek valóban annak a határán járnak, amit egy bírósági határozat a kiinduló elméletek és értékfelfogások bemutatásából elviselhet. Eddig elmenve lehet a jogi érvkészleten belül maradni és a szakmai vitaképességet megőrizni. Végül is ez az értelme annak, hogy az alkotmány általános értékrendjére hivatkozás helyett az egyes jogokon belüli értékeket fejtsük ki.

Ugyanebben a határozatban olvasható, hogy a bíró szakmai érvelése már az előzetes értékválasztáson belül érvényesül. Ami tehát amögött áll, amennyi a monista emberképből az ítéletben megjeleníthető, az már a bíró választásának magyarázata. Ez éppúgy nem jelenik meg közvetlenül az ítéletben, mint ahogy az sem, miért választja inkább a bíróság a jogállami forradalom paradoxonát, s utasítja el a garanciák nyílt féltétételét. Arra, hogy ez felelne meg leginkább a magyar átmenet sajátosságának, legfeljebb következtetni lehet. Hasonló a helyzet az emberképpel is. Ezek a magyarázatok nem a döntés helyességének, hanem erkölcsi hitelességének körében

értékelhetők. A monista emberfelfogás radikálisan rámutat az emberi élet egyediségére, a szó minden értelmében való megismételhetetlenségére, azaz véglegességére – a jóvátehetetlenség értelmében is: nincs lehetőség utólagos korrekcióra és bűnhődésre sem. Csak ebben az egyetlen életben tud az egyes ember megvalósítani az emberi lehetőségből annyit, amennyire képes. Ez növeli a személyes lét felelősségét és értékét óriásira. Ez adott súlyt az alkotmánybíróság szavának, amikor az általános személyiségi jogot helyezte az alapjogi hierarchia csúcsára, és amikor ítéleteit minden emberi élet „mérhetetlenül értékes voltára" alapozta.[28]

* * *

Most pedig három csillagot teszek a szöveg alá, mint egykor az alkotmánybírósági ítéletekben. Itt azonban nem elvi tételek következnek, de azért pozitív kijelentések.

A székfoglalók hagyományai szerint én is szeretnék megemlékezni arról a tudományos műhelyről, amelynek sokat köszönhetek. Ez az Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, s azon belül is az Eörsi Gyula vezette Polgári jogi Osztály az 1970-es években. Anélkül a szabad és inspiráló légkör és a kitűnő kollégák nélkül biztosan nem így alakult volna pályám. Örülök, hogy ennek az osztálynak tagja lehettem.

Szeretnék köszönetet mondani közvetlen alkotmánybírósági munkatársaimnak is. Ez az ún. „stáb" úgy működött, mint egy egyetemi tanszék. Itt tapasztalhattam meg, milyen jó az, amikor tanár és munkatársak egymást kölcsönösen inspirálva együttműködnek.

Végül köszönöm mindannyiuknak, hogy jelenlétükkel megtisztelték előadásomat.

28 Például az életüktől és szabadságuktól megfosztottak kárpótlása kapcsán, 22/1996. (VI.25.) AB, ABH 1996, 101.

Szabó Miklós
az MTA levelező tagja

„HISTORIA EST MAGISTRA VITAE" – FELKIÁLTÓ- AVAGY KÉRDŐJELLEL???

Történelmi párhuzamok 60-70 év távlatában, a hadseregszervezés egy szűk területéről

Elhangzott 2002. március 5-én

Hölgyeim és Uraim!

Köszönöm a székfoglaló előadásom iránti megtisztelő érdeklődésüket, bár tudom, hogy ez elsősorban nem nekem, hanem annak a ténynek szól, miszerint utoljára közel 61 évvel ez előtt, 1941. június 23-án tartott katona székfoglalót, Varga Lajos ezredes személyében.

Ami a témaválasztásomat illeti, nem volt könnyű dolgom, hiszen történészként, hadtörténészként, katonaként nehéz volt megtalálni a legcélszerűbb változatot. Ezért próbáltam olyan témát keresni, ami talán átível eme foglalkozási ágakon, s még nem is említettem a rektorságot, de ez a vonulat is ki fog derülni előadásomból! Ugyanis fő kutatási területem, a Magyar Királyi Honvéd Légierő 1938–45-ös évekbeli eseményei, valamint az elmúlt évtized katonai (nemzetvédelmi) felsőoktatási tapasztalatai sok hasonlóságot mutatnak, egyben erősítvén bennem azt a keserű érzetet, miszerint nem igyekszünk tanulni a történelemből, így ismételve korábbi hibáinkat.

Az 1999-ben megjelent könyvem előszavában leírtam azt a mondatot, miszerint: „Ugyanakkor ajánlom könyvemet azok figyelmébe is, akik napjainkban foglalkoznak („küzdenek-kínlódnak") a Magyar Honvédség anyagi-technikai-szervezeti fejlesztésével: ne kövessenek el hasonló hibákat! Az itt vázolt múlt sok tekintetben kísért!" Sajnos e kiáltásnak nem számolhatok be bármily csekély visszhangjáról sem.

Nos, akkor, ha „Nem mondhatom el senkinek,
Elmondom hát mindenkinek."
– itt, a magyar tudomány katedrálisában, hiszen az ebben az épületben elhangzó dolgok csak tudományos munkám részének tekinthetők, és semmi esetre sem irodalmi tevékenységemének.

Tisztelt Megjelentek! A rendelkezésemre bocsátott szűk órácska nem tesz lehetővé alapos elemzést, így csak néhány fontosabb területről hozott pár példával szeretném a figyelmet felhívni ama általam vélt veszélyre, hogy a címben fölvetett kérdésben a kérdőjel látszik győzni, sok fölösleges kudarctól, zsákutcától, plusz költségtől meg nem kímélve a múlt tapasztalatain könnyedén átgázoló jelenünket.

Vizsgáljuk meg például: van-e valamilyen párhuzam a magyar katona 1930-as évekbeli, illetve napjainkban történt megítélése között!

- *1937:* a Magyar Katonai Szemle egyik ez évi számában azt olvashattuk *Tóth Elemér őrnagy* cikkében, miszerint: „Ma nem az anyag minősége játszik döntő szerepet, hanem a pilóta értéke és a bevetett gépek száma."
- *1940:* a kor egyik kiemelkedő *katonai szakírója, Suhay Imre* úgy látta, hogy „Míg a katonának helyén van az esze és a szíve, hazája védelmében övé lesz a döntő szó, és nem a technikáé".
- Az ugyancsak ebben az évben megjelent – a polgári repülés népszerűsítését szolgáló – *A légi imperializmus* című könyv első oldalán több ismert személyiségtől idéznek. Közöttük szerepel *Horthy István,* aki szerint „A magyar repülők száma és kiválósága határozza meg a jövőben Európában mint egyik legfontosabb tényező, helyzetünket, biztonságunkat és szavunk súlyát".
- Szintén *1941-ben* jelent meg két vezérkari tiszt, *Dr. Bán Mihály* és *Dr. Rakolcai László* – ez utóbbi pl. 1944 nyarán-kora őszén vezérkari ezredesként berni katonai attasé – könyve, melyben az olvasható, hogy „Hiába van a sok löveg, géppuska, repülőgép és ezernyi más harceszköz... Ezekkel alig tudjuk az ellenség ellenállását megtörni... Férfias kiállással, közvetlen közelről vívott harccal tudjuk csak akaratunkat rákényszeríteni az ellenségre."

Nos, aki ismeri a magyar gazdaság és a hadiipar helyzetét, a Magyar Királyi Honvédség és légiereje állapotát, a fegyverbeszerzés lehetőségeit a 30-40-es évek fordulóján, az tisztában lehet eme megnyilatkozások okaival is.

Hölgyeim és Uraim! Vessünk egy pillantást arra is, hogy mintegy hat évtizeddel később találkozunk-e hasonló jelenséggel!

- *1999:* a nyár folyamán a napilapokban sokat lehetett olvasni arról a nem kis port kavaró eseményről, miszerint *Lányi Zsolt,* az Országgyűlés Honvédelmi Bizottságának elnöke abbéli meggyőződésének adott hangot a „hadastyánok" összejövetelén, miszerint „a magyar katona egy szál szuronnyal többet ér, mint egy amerikai katona ötezer rakétával". (Népszabadság, 1999. augusztus 16.)
- *1999 őszén* viszont arról olvashattunk, hogy „a nemzetbiztonsági [...] kabinetnek meg kell tárgyalnia a *Honvédelmi Minisztériumban* a hadsereg átalakításáról *kidolgozott koncepciót* [...] a HM több olyan szervezettől, háttérintézménytől megválik, amely (sic!) *közvetlenül nem kapcsolódnak a védelmi feladatokhoz. Így* várhatóan [...] az oktatási minisztérium fennhatósága alatt folytatódik a képzés a *Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen* [...]és valószínűleg *ötből három kórház* [kiemelések tőlem – *Sz. M.*] átkerül az egészségügyi tárcához". (Magyar Hírlap, 1999. október 7.)

Nos, tisztelt Megjelentek, én csak egy valamilyen szintű (had-)történész és rektor vagyok, de e tudósítás olvasásáig szilárdan abban a (most már látom, tév-) hitben éltem, hogy a katonák, csapatok honvédő képessége – egyebek mellett – attól is függ, hogy az őket/azokat a hon védelmére felkészítő, kiképző, vezető tiszti/parancsnoki állomány milyen szintű tudással lép ki a nemzetvédelmi egyetem alap- vagy posztgraduális képzéséből, mit képes át- vagy továbbadni beosztottainak a honvédelem terén.

De, hogy ne legyek vádolható szakmai sovinizmussal, hasonlóan nem értem a katonai egészségügy, a hadműveletek egészségügyi biztosításának a kirekesztését sem a védelmi feladatok köréből! A haza megvédése szempontjából valóban másod- vagy sokadrendű dolog a katonák egészségi, fizikai, pszichikai, elsősegélynyújtó felkészültsége, képessége? Annyi mindent átveszünk a „nagyoktól", ha kell, ha nem! Akkor miért nem tanulunk abból az Egyesült Államokban publikált azon vietnami háborús tapasztalatból, miszerint a sebesülteknek „mindössze" mintegy 20%-ának „kellene" azonnal meghalnia vitális szerveket ért találat következtében. A fennmaradó 80% fele viszont csak azért hal meg 30 percen belül, mert nem kap első-(bajtársi) segélyt, nem jut időben felcser vagy orvos kezébe. Izraeli tapasztalat szerint is a sebesültek 40%-a pusztul el az 1–15 perces intervallumban, s a további 40%-uk a 15–60. percben hasonló okból kifolyólag. Ha ez így van, akkor talán az sem igaz, hogy a katonai egészségügy, az egészségügyi biztosítás tevékenységrendszerei „közvetlenül nem kapcsolódnak a védelmi feladatok-

hoz". S talán a nemzetvédelmi egyetemnek sem kell szégyenkeznie amiatt, ha a tisztjelölteket már képzésük kezdetén képesekké tesszük újraélesztési, elsősegély-nyújtási feladatok sikeres ellátására.

Hölgyeim és Uraim! Mintha e kérdéskörben is erősödne a címbeli kérdőjel!

Ezt követően pillantsunk rá egy következő témára: *a hatalom, a parancsnoklás, az alárendelés* kérdésére!

- *1938 ősze:* az önálló légierő létrehozása időszakában késhegyig menő harc folyt a kialakítandó légierő-csúcsszervezet (Légierő-parancsnokság), a Honvéd Vezérkar és Honvédség Főparancsnoksága között. Ennek tömör bemutatása előtt azonban – az érthetőség kedvéért – röviden szólnom kell arról, hogy ebben az időben három *egyenrangú, egymástól független főméltóság* állt a Magyar Királyi Honvédség élén: a honvédelmi miniszter, a Honvéd Vezérkar főnöke, valamint a Honvédség főparancsnoka.

  Nos, a fent említett problémakörben Werth Henrik gyalogsági tábornok, a Honvéd Vezérkar főnöke azt követelte, hogy ne csak a légierő hadműveleti, hanem fegyverzeti ügyeire is legyen befolyása. Sónyi Hugó gyalogsági tábornok, a Honvédség főparancsnoka viszont azt sérelmezte, hogy katonai parancsnoklási, fegyelmi, kiképzési és személyi hatásköre nem terjed ki a légi hadosztályra, csak a repülőezredekre.

  Itt most nincs mód és lehetőség annak taglalására, hogy melyik főméltóságnak mennyiben volt jogos a követelése, mindössze az állapítható meg nagy biztonsággal, hogy ezek teljesítése esetén a légierő parancsnoka vált volna súlytalanná. E patthelyzetet Horthy Miklós kormányzó döntése tudta csak – hatalmi szóval – „feloldani": a Légierő alapvetően önállóan működik 1939. január 1-jétől, a honvédelmi miniszter közvetlen alárendeltségében.
- *1938–39-ben* komoly feszültség forrása volt, hogy a vegyesdandároknak, majd az ezeket felváltó szárazföldi hadtesteknek alárendelt közelfelderítő repülőszázadok a katonai parancsnoklás, a földi erőkkel való együttes elméleti és gyakorlati kiképzés, a fegyelmi és a hadtestparancsnokság területi hatásköre tekintetében az egyes vegyesdandár-, illetve hadtestparancsnokoknak voltak alárendelve.
- *1939. február 24.:* az I. hadtest parancsnoka panasszal fordult a Honvéd Vezérkar főnökéhez, mert mind az I. közelfelderítő századnál, mind az azokat magába foglaló 4. repülőezrednél jogtalannak tartották, hogy meg akarta szemlélni az alegységet.

Néhány évtizedet ugorva:

- *1993–96:* a felsőoktatási törvény életbe lépését követően éles küzdelem bontakozott ki abban a vonatkozásban, hogy a létrejövő katonai (nemzetvédelmi) felsőoktatás – az addigi gyakorlattól eltérően – kikerülhet-e a vezérkari főnök alárendeltségéből, hogy – a törvény szellemében – a honvédelmi miniszter közvetlen felügyelete alá helyeztessék. Ennek az iszapbirkózásnak következtében csak 1996. szeptember 1-jével jöhetett létre a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- *1996* – az ezóta szolgáló 4 vezérkari főnökből – konkrét tapasztalataim alapján úgy vélem – 3 úgy érzi, hogy nem rendelkezik befolyással a katonai felsőoktatásra, aminek következtében a viszonyulásuk is egészen más a tanintézethez. A valóság viszont az, hogy a vezérkarfőnöki követelményekkel, az évenkénti beiskolázási létszám meghatározásával, annak megszabásával, hogy milyen szakon mire készítsük fel a hallgatókat, minden korábbinál nagyobb befolyással rendelkezik a Nemzetvédelmi Egyetemre. Egyetlen területen „csorbultak" a vezérkari főnök lehetőségei: nincs módja napi beavatkozásra, „kézi vezérlésre".

Tisztelt Hallgatóság! Talán Önök is osztoznak abbéli szomorúságomban, miszerint e vonatkozásban sem fogadtuk el a történelmet az élet tanítómesteréül. Ezt követően talán célszerű szemügyre venni a *külföldi (szövetséges) befolyás hatását.*

- *1938. augusztus 20*-án Budapestre érkezett Gallo olasz rep. alezredes, hogy javaslatot dolgozzon ki a m. kir. honv. Légierő szervezetére vonatkozóan. Szeptember 1-jén már be is nyújtotta javaslatát, melynek lényege az volt, hogy a legfelső vezető szerve a *honvédelmi miniszternek közvetlenül alárendelt Légierő-parancsnokság* legyen, s ez utóbbinak volna alárendelve a Légihadosztály-parancsnokság, állományában hat repülőezreddel (309 repülőgéppel). Természetesen *olasz repülőgép-szállításra alapozta* javaslatát, más típusokkal csak olyan esetben számolt, amikor azok kielégítésére nem volt képes az olasz repülőgépipar. A javaslat szerint a légügyi csoportfőnök egy személyben látta volna el a légierők vezérkari főnöki és a légügyi államtitkári teendőket is. Úgy vélem, mélyebb elemzés nélkül is egyértelmű: bár nem másolta pl. az olasz Légügyi Minisztériumot, azonban ennek ellenére is *több tekintetben sem adekvát a magyar lehetőségekkel,* illetve *viszonyokkal!*
- *1942. július:* a 2. magyar hadsereg repülőcsoportja esetében a Don térségében harcoló németek bombázó- és vadászezredek parancsnokai követelték, hogy a magyar repülőszázadokat rendeljék alá a német kötelékeknek. Ez ellen tiltakozott Németh János rep. vk. alezredes,

a repülőcsoport vezérkari főnöke, miszerint: „Ezekkel [...] kijátsszuk légierőnket a németeknek, akik ezt kíméletlen bevetéssel rövidesen tönkreteszik, s így arra az időre, amikorra leginkább szükség lenne a 2. hadseregnek a mi támogatásunkra, nem lesz légierő." (1942. VII. 5-i naplóbejegyzés.)

- *1999–*: egy sor nyugati állam szakértője „világította át" a Magyar Honvédséget, mégis a döntő befolyás nem a sokban hasonló adottságú, nagyságú, feladatú stb. Belgiumé, Hollandiáé, Dániáé vagy Portugáliáé, hanem az amerikai Cubic Bizottságé, amely úgy igazán sem Európát, sem a magyar viszonyokat nem képes – *minden jóakarata ellenére sem* – megérteni! Így – legalábbis alapgondolatában – egyet tudok érteni Vida László mérnök alezredes véleményével, miszerint: „A szlovén, szlovák és cseh hadsereg tapasztalatainak tanulmányozása sokkal hasznosabb lenne, mint a mienkével semmilyen közös vonást nem mutató amerikai hadseregből vett példák felemlegetése." (Népszabadság, 2001. január 4. 16. o.)
- *2000–2001:* mindenki emlékezhet Peter Tufo amerikai nagykövet – időnként talán nagyköveti feladatkörét messze meghaladó – „aktivitására" az F-16-osok magyarországi hadrendbe állításának „frontján".

Azt hiszem, e vonatkozásban is a történelmi tapasztalatokon való könnyed átgázolásnak lehettünk szomorú tanúi!

Hölgyeim és Uraim! Sajnos nem kényszerít nagy erőfeszítésre – hiszen Önök is nem kevés példát tudnának felhozni saját területükről, életükből – annak bizonyítása, hogy a *fontos beosztások „személyre szabása"* terén sem tanultunk (vagy éppen ellenkező előjellel: talán túl sokat is!) a múltból!

- *1938. február:* Rőder Vilmos honvédelmi miniszter elrendelte, hogy a légügyi szemlélői, a légügyi csoportfőnöki és a légierő parancsnoki szolgálati állások szétválasztása *„a tervezett személyi megoldások* figyelembevételével" történjék. Tehát nem a légügyi szemlélői feladatkörhöz keresték a legmegfelelőbbet; nem azt vizsgálták, hogy a sajátos minisztériumi (államigazgatási) feladatkör ellátására ki rendelkezik a legnagyobb tapasztalattal; nem a legmagasabb repülőparancsnoki kvalitású, a csapatok által leginkább elfogadott személyt keresték, hanem az volt a lényeg, hogy azok kapják, akiknek valamilyen okból megígérték, vagy akiknek beosztást kellett biztosítani.
- *1938–44* időszakában „A szervezések nem a célt, hanem a mindenkori személyi viszonyokat szolgálták" – erősítette meg Árvay László egykori rep. vk. százados, 1982. december 1-jén, amikor elolvasta kandidátusi értekezéstervezetem szervezéssel foglalkozó fejezetét.

- *1942:* „Hogy a rep. csoport parancsnok én lettem, abban része volt a politikának és a Kormányzó környezete befolyásának. Mikor a Kormányzóhelyettes arcvonalbeli szolgálatára vonatkozó döntés megtörtént, Kállay miniszterelnök, akivel erre vonatkozólag kapcsolatban álltam, érvényesítette befolyását a Le. [légierő – Sz. M.] vezetésével személyemre vonatkozólag." Ezeket a sorokat András Sándor vezérőrnagy – 1942-ben a 2. magyar hadsereg repülőcsoportjának parancsnoka, 1944 őszén egyetemünk jogelődjének, a magyar királyi honvéd Hadiakadémia parancsnoka – írta az 1980-as évek elején kelt visszaemlékezésében.
- *1999:* szárazföldi szemlélői beosztás létrehozása, majd az ezzel kapcsolatos miniszteri döntés visszavonása, a szemlélői poszt be nem töltése. Vagy például ezekben a hónapokban nagy nyomás nehezedik a Nemzetvédelmi Egyetem vezetésére egy státus megváltoztatása érdekében, mert egyeseknek „gondjuk van" az azt betöltő – különben rendkívül jó szakmai felkészültségű – személlyel stb. stb. stb. Konkrét, jelenlegi példák említése már személyiségi jogokat sért, amitől az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok (most csak ez a fontos!) Osztályán illik tartózkodni!

Tisztelt Hallgatóim! Kérem, jelezzék, ha nem értenek egyet a székfoglalóm címét követő kérdőjelek szaporodásával!

Ha nem tévedek, ugyancsak tanulságos lehet a *„szervezési kapkodások"* témakör rövid áttekintése is.

- *1937. október 1.:* megkezdi működését az egy vadász- és két bombázórepülő-ezredből álló *repülődandár.* Az 1. önálló távolfelderítő osztály a Légierő-parancsnokság, míg a hét közelfelderítő század a szárazföldi Vegyesdandár-parancsnokságok alárendeltségébe került.
- *1938 tavasz:* átszervezik a Légierő legfelsőbb igazgatását.
- *1938. május 30.:* a Légierő új parancsnoka, Háry László rep. ezredes javaslatot tesz a Honvéd Vezérkar főnökének, hogy helyezzék az ő alárendeltségébe a közelfelderítő századokat.
- *1938. június 14.:* a kormányzó jóváhagyja a Légierő október 1-jén életbe lépő szervezetét, amely *1 év elteltével megszünteti a Repülődandár-parancsnokságot,* s helyébe *létrehozza a hadosztályszintű Légierő-parancsnokságot.*
- *1938. december 9.:* Horthy Miklós jóváhagyja a Felvidék visszacsatolása következtében megváltozott helyzetre való tekintettel október 1-jén nem bevezethető szervezési intézkedés helyére lépő új változatot.

- *1938. december 15.*: az 1. Repülőezred-parancsnokság és az 1/II. Vadászrepülő-osztályparancsnokság Kecskemétről Mátyásföldre, míg az 1. önálló távolfelderítő osztály Mátyásföldről Kecskemétre települ.
- *1939. január 1.*: megkezdi működését az *önálló Légierő.*
- *1939. február 25.*: a vezérkar elkészíti az október 1-jétől életbe lépő szervezési intézkedés-javaslatát, amely *1 évvel később ismét visszaállítaná a Repülődandár-parancsnokságot.*
- *1939. május 25.*: a kormányzó *ezt* a változatot *hagyja jóvá.*
- *1939. október 1.*: az ekkor életbe lépett szervezési intézkedés értelmében megalakult a *Repülődandár-parancsnokság,* alárendeltségében két-két vadász- és bombázórepülő-, valamint egy *közelfelderítő repülőezreddel* és egy önálló távolfelderítő repülőosztállyal.
- *1940. július 30.*: a Horthy Miklós által jóváhagyott 1940/41. évi légierő-szervezési intézkedés *megszüntette az alig 9 hónapja létrehozott rep. körzetparancsnokságokat.*
- *1940. szeptember 18.*: a vezérkar javasolja az *ezredparancsnokságok megszüntetését,* a közelfelderítő századok osztálykötelékben való összefogását, továbbá az 1. önálló távolfelderítő osztály *visszahelyezését – mintegy másfél év után* – Kecskemétről Budapestre, csak most a változatosság kedvéért nem Mátyásföldre, hanem Budaörsre.
- *1940. október 6.*: döntés születik arról, hogy csak december 1-jén, de a korábbi elképzeléstől eltérő, új szervezési intézkedés lép életbe.
- *1940. november 14.*: a Honvéd Vezérkar értesíti a honvédelmi minisztert, hogy *a Légierőt, a légvédelmet és a légoltalmat a „korszerű kívánalmaknak" megfelelően „légierő"* elnevezéssel *egységes irányítás alá* kívánja helyezni. A létrehozandó *légi hadsereg*en belül egy *repülőhadtest* foglalná magába a repülő-harcierőket, az ejtőernyős-alakulatokat, valamint az egyéb kivonuló repülőkötelékeket.
- *1940. december 1.*: alapvetően az előző évi szervezet marad életben, *nem szűnnek meg az ezredek,* csak – Észak-Erdély visszacsatolása következtében – egyes kötelékek diszlokációja változik meg, illetve a közelfelderítő ezred tízszázadosra duzzad. Ugyanakkor *itt még nem jelenik meg* a november 14-i elképzelés, *ami viszont eleve megkérdőjelezi e szervezési intézkedés komolyságát!*
- *1941. március 1.*: az 1940. október 14-i elképzeléseknek megfelelően átalakul a Légierő legfelső vezetése, ezzel *alig 2 év után megbukott az önálló Légierő gondolata.*
- *1941. június 1.*: megalakul az *I. légvédelmi hadtest.*

- *1941. június 16.:* Horthy kormányzó jóváhagyja az október 1-jétől érvényes 1941/42. évi szervezési intézkedést. Eszerint az *1 évig* hadosztály szintű Légierő-parancsnokság *hadseregszintűvé avanzsál,* alárendeltségében a – *kétévi repülődandárságból* – kivonuló *repülőezreddé* (egy-egy távol-, illetve közelfelderítő, vadász-, valamint bombázóosztály és egy ejtőernyős-zászlóalj) *„visszaminősített"* harci egységgel és egy kiképző dandárral (egy-egy gyakorló-, harckiképző-, illetve szakkiképző ezred).
- *1942. április 11.:* a vezérkar – *alig 10 hónap elteltével!* – javaslatot tesz a honvédelmi miniszternek, hogy október 1-jei hatállyal sorolják ismét a földi erőkhöz a *légvédelmi hadtestet!*
- *1942. október 1.:* életbe lép az 1942/43. évi szervezeti intézkedés, mely szerint a hadseregszintű Légierő-parancsnokság irányítása alatt működik két *repülődandár,* a kiképződandár és az ejtőernyős-zászlóalj.
- *1943. október 1.:* a Légierő-parancsnokság és a csapatparancsnokságok közé – *3 év után ismét* – beékelődik egy *hadosztály-parancsnoksági vezetési szint.*

Hölgyeim és Uraim! Úgy vélem, szükségtelen tovább sorolnom a kapkodásnak, átgondolatlanságnak a sorát. Nos, nézzük meg például, hogy a katonai felsőoktatás terén mit tanultunk belőle, közel fél évszázdal később milyen hibákat, zsákutcákat tudtunk elkerülni az ÉLET TANÍTÓMESTERE segítségével!

- *1995. március:* a Honvédelmi Minisztérium Kollégiuma (HMK) úgy döntött, hogy *csak* a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia (ZMKA) és a három katonai főiskola *önálló akkreditációja után* indul be a tanintézetek integrációja.
- *1995. május:* a HMK újabb döntése szerint mégsem várható meg az önálló akkreditáció.
- *1995 novemberében* a HMK dönt arról: javasolja az országgyűlésnek, hogy a ZMKA-ból, a Kossuth Lajos Katonai Főiskolából (KLKF) és a Szolnoki Repülőtiszti Főiskolából (SZRTF) 1996. szeptember 1-jével alakuljon meg két egyetemi és két főiskolai karral a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem (ZMNE).
- *1996. augusztus:* az országgyűlés dönt a ZMNE létrehozásáról, miközben – ezzel nagyjából egy időben – a HMK utasítja a majdani ZMNE-t, hogy készítse elő az 1997. szeptember 1-jén életbe lépő ún. *vertikális integrációt,* miszerint a két főiskolai kart integrálni kell a két egyetemi karba.

- *1997. július 8.:* a ZMNE részévé válik az addig HM Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet.
- *1997. szeptember 1.:* létrejön a kétkaros ZMNE, és beindul az *ötéves egyetemi alapképzés civil hallgatók számára* (biztonság- és védelempolitikai, illetve védelemigazgatási szak).
- *2000. január 1.:* a Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola integrációjával létrejön a két egyetemi és egy főiskolai karos ZMNE.
- *2000. január 13.:* a honvédelmi miniszter jóváhagyja a ZMNE Szervezeti és Működési Szabályzatát, melynek egyik leglényegesebb eleme, hogy a főtitkár (katonai rektorhelyettes) alárendeltségébe kell helyezni azokat az intézeteket, amelyek közvetlenül szolgálják a katonai nevelést, a tiszti hivatásra való direkt felkészítést. (Határidő: 2001. március 31.)
- *2000. december 22.:* a Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet kilép a ZMNE állományából, és visszakerül a Honvédelmi Minisztérium szervezetébe.
- *2001. január 31.:* a honvédelmi miniszter e napon kelt levelében elrendeli az egyetem szervezetének további átalakítását, melynek egyik leglényegesebb eleme a katonai rektorhelyettesi munkakör létrehozása s az ő feladatává tenni a korábban a főtitkárnál említett koncentrált katonai felkészítést, mivel – e legújabb álláspont szerint – *„nem ajánlott [...] a képzést, a kiképzést végző szervezeteket (Katonai Alapozó és Továbbképző Központ, Katonai Testnevelési és Sportintézet) a főtitkár alárendeltségébe helyezni"*. (Határidő – *változatlanul* –: 2001. március 31.)
- *2001. szeptember 19.:* a HMK elfogadja a katonai oktatási rendszer további átalakításának koncepcióját, melynek legfőbb elemei:
  1. a katonai szaknyelvi oktatás és nyelvvizsgáztatás *kiemelése* a ZMNE *szervezetéből* és HM intézménnyé tétele 2001. október 15-i határidővel. (Mivel a ZMNE Nyelvvizsgaközpontját 2001. október 8-án akkreditálták, a fenti döntés 1 évvel elhalasztatott.);
  2. *perspektivikus állománytáblák kialakítása,* alternatívák kialakítása 2001. december 31-ig;
  3. a tanintézet *átalakítása első ütemének* végrehajtása 2002. szeptember 1-jéig;
  4. az *átalakítás második üteme* 2003. szeptember 1-jéig;
  5. az *átalakítás harmadik üteme* 2004. szeptember 1-jéig.

- *2002. január 31.:* a honvédelmi miniszter – a humánpolitikai helyettes államtitkár javaslatára – úgy dönt: felhatalmazza a rektort, hogy határozatlan időre *bízza meg a pályázatot elnyert új főtitkárt a katonai rektorhelyettesi funkció ellátásával.*

Tisztelt Megjelentek! Elnézést kérek, ha esetleg a hely szelleméhez méltatlanul népmesei fordulattal folytatom: „Tovább is van, mondjam még?" Engedelmükkel, nem folytatom: úgy vélem, a felsorolt – sajnos, korántsem teljes – „szemezgetés" *egyértelműen bizonyítja a címben jelzett kérdőjelek döntő túlsúlyát* a vizsgált szűk területen. Ami ennél is szomorúbb: azt hiszem, Önök szintén ki tudnák egészíteni e nem lelkesítő listát az élet legkülönbözőbb területeiről.

Hölgyeim és Uraim! Ha a székfoglaló előadásomnak csak annyi következménye volna, hogy néhányan, akik pozíciójukban bármilyen keveset is tudnak, illetve akarnak tenni hasonló visszásságok ellen, ezzel elősegítve, hogy ne ismételjünk korábbi hibákat; ne herdáljunk el emberi energiákat, idegeket és anyagi eszközöket; hogy tevékenységünk nagyobb hányadára mondhassuk megalapozottan és felkiáltójellel: „HISTORIA EST MAGISTRA VITAE!!!", akkor talán senki részéről nem volt hasztalan ez a mai szűk órácskányi együttlét.

Befejezésül engedjék meg, hogy Önök előtt mondjak köszönetet a szófiai konferencián levő ifjú kollégámnak, Dr. Négyesi Lajos őrnagy, egyetemi adjunktusnak a szemléltetés terén nyújtott segítségéért.

Köszönöm megtisztelő érdeklődésüket!

Török Ádám
az MTA levelező tagja

TÁMOGATÁSRA SZORUL-E A „SZERVETLEN" VÁLLALATFEJLŐDÉS?

Elhangzott 2001. december 5-én

Tisztelt Elnök Úr, Hölgyeim és Uraim!
A vállalati támogatások fogalma különösen Magyarország európai uniós csatlakozási folyamatával kapcsolatban vált széles körben ismertté.[1] Magyarország zökkenőmentes európai uniós csatlakozásának egyik akadálya éveken át éppen a brüsszeli bizottság és a magyar kormány felfogásának némi eltérése volt ezekről a támogatásokról, illetve arról, hogy milyen gyorsan indokolt megszüntetni ezt a versenysemlegességet zavaró tényezőt.

A címben jelzett vállalattámogatási gondolatkör azonban másfajta támogatásokra vonatkozik. Itt szó sincs a vállalatoknak nyújtott nyílt vagy burkolt állami pénzügyi támogatásról. A nemzetközi kereskedelempolitikai együttműködés az 1980-as, '90-es években megengedhetetlenné, illetve – azt is csak szűk körben – csak nagyon pontos feltételek mellett elfogadhatóvá tette a közvetlen, majd a közvetett állami támogatások nagy részét. Ehhez a szabályhoz mindenekelőtt azoknak az országoknak kell tartaniuk magukat, amelyek valóban komolyan kívánnak részt venni a nemzetközi kereskedelem liberalizációjában, és ennek áldásai mellett részesedést kérnek a regionális integrációk – mint az Európai Unió – tagjaira váró előnyökből is.

1 A fogalom és a típusok egyik újabb keletű átfogó összefoglalását lásd: Besley–Seabright, 1999.

A gazdaság szerkezeti fejlődését befolyásolni kívánó, illetve nemzetközi versenyképességét növelni akaró kormányzatok ezért új vállalattámogatási lehetőségeket kerestek. A továbbiakban ezek egyikét szeretném bemutatni és értékelni nemzetközi, különösen pedig közép-európai tapasztalatok alapján. A téma nem lezárt, a pontos információkat esetenként többé-kevésbé megalapozott feltevések helyettesítik. Kormányzatok, illetve vállalatok magatartásának, sok esetben rejtett együttműködésének a vizsgálata a feladat, amelyhez elsősorban nem mennyiségi, hanem inkább minőségi adatok állnak rendelkezésre. Ezt az elemzési területet joggal tekinthetjük a hagyományos közgazdaságtan és a Magyarországon is lassan egyenjogúvá váló üzleti tudományok még kevéssé feltárt, de sok értékes kutatási eredményt ígérő határvidékének.

A kormányzati, illetve állami politika közötti különbségtétel igen fontos a versenypolitikában. Európa számos országában és ugyancsak az átalakuló országokban a versenypolitika természetesen az állami gazdaságpolitika része, de sok esetben – így Magyarországon is – nem tartozik a kormányzati gazdaságpolitika szűkebb körébe. Ezt a politikát állami, de nem kormányzati szervezet dolgozza ki és hajtja végre, éppen azért, mert adott esetben szükség lehet arra is, hogy kormányzati lépéseket bíráljon felül. Persze megtörténhet, hogy a nem kormányzati, de állami szervezet is, akarva vagy akaratlan, a kormányzati cselekvés eszközévé válik.

A vállalatfejlődés fogalma logikailag hasonló a gazdaságfejlődés sokkal gyakrabban emlegetett fogalmához. Jelenthet növekedést, bővülést, de olyan változást is, amely révén a vállalat a korábbinál minőségileg kedvezőbb állapotba kerül. Versenyképesebb, korszerűbb lesz, új technológiákat vagy új szervezeti megoldásokat vezet be. Ezeknek köszönhetően gyorsan, taktikai értelemben jut jobb piaci lehetőségekhez, vagy hosszabb távon, stratégiai értelemben válik a piac nagyobb befolyású szereplőjévé.

A piaci szerkezet és a vállalatműködés közötti kapcsolatrendszert az ötvenes évek, Bain munkássága óta az úgynevezett SCP-modellel (SCP = Structure-Conduct-Performance) szokták szemléltetni és elemezni. A modell címe a piaci *struktúra,* a vállalati *magatartás* és a vállalati vagy iparági *teljesítmény* közötti összefüggésre utal. A modell szűk értelmezése szerint – ezt látjuk például Suttonnál (Sutton, 1991) – a piaci struktúra a vállalati *koncentráció* fokát, a magatartás a versenytársak közötti piaci *összejátszást,* a teljesítmény pedig a *jövedelmezőség* alakulását jelenti.

Ez a szűk értelmezés talán még a vállalati fúziók elemzését sem engedné meg a modell alapján. A tágabb értelmezés azonban – erre többek között Caves vagy Scherer több munkája nyújt példát – a piaci struktúra *a verseny és a belépési korlátok* koncentráció által nem is mindig tükrözött *állapotát,* a válla-

lati magatartás a piaci szereplők általában vett *versenyképességi stratégiáinak* a megvalósítását, a teljesítmény pedig *a vállalati versenyképesség hosszabb távú alakulását* jelenti. Ebben a megközelítésben a vállalati jövedelmezőség csak látszólag szorul háttérbe, hiszen a piaci szereplők a gyors piaci térnyerés érdekében többletköltségeket vállalhatnak, amelyek a versenyképesség és a nyereség kedvező, hosszabb távú alakulásával bőven meg is térülhetnek. Jellemző példa erre, ha a piaci szereplő árversenybe bocsátkozik, illetve úgynevezett ragadozó (felfaló) árképzési stratégiával próbálja kiszorítani versenytársait.

A vállalati összeolvadások problémaköre sajátos megvilágításba helyezi az SCP-modellt, mert itt megváltozik a logikai láncolat, illetve a folyamatban „hurkok" keletkeznek. A piaci struktúra adott állapota és az abban nem kielégítő vállalati teljesítmény ugyanis nem egyszerűen a versenyt befolyásoló, hanem magát a piaci szerkezetet is megváltoztató magatartásra is készteti a vállalatokat. Így a fúzió előtti SCP-kapcsolatot egy fúzió utáni SCP-kapcsolat váltja fel, amelyben már más a piac szerkezete, kevesebb a szereplő, ezek teljesítménykilátásai viszont valószínűleg jobbak. Az új szereplők egyike azonban nem jó vállalati teljesítménnyel, átlag feletti növekedéssel jött létre a régiek egy részéből.

A szerves és a szervetlen vállalatfejlődés fogalma látszólag egy természettudományi kifejezés kölcsönvételéből származik. A természettudományos analógiák elburjánzását az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományok számos területén láthattuk, a neoklasszikus közgazdaságtan például a klasszikus fizika szókincséből és gondolatvilágából használt fel több elemet. Az említett *(szerves–szervetlen)* fogalompárra azonban más megjelölés ugyancsak használható – beszélnek *belső és külső* vállalatfejlődésről vagy vállalati növekedésről is.

A szerves vagy belső vállalatfejlődés fogalmának lényege, hogy a vállalat belső erőforrások felhasználásával, idegen szervezetek beolvasztása nélkül válik erőssé, vagy növekszik naggyá. A szervetlen vagy külső vállalatfejlődés ezzel szemben azt jelenti, hogy a vállalat teljesítménye, illetve mérete más gazdasági szervezetekkel való egyesülés útján javul vagy növekszik.

A első lépésben a kapacitások, a másodikban a szervezet, a harmadikban pedig a jogi forma egyesítése történhet meg más piaci szereplőkkel. Mindez egy folyamat három elvi állomását jelenti. Ezt a folyamatot idegen, de magyarrá vált szóval fúziónak (a még idegenebb szóváltozat: *merger*), körülményesebb kifejezéssel vállalati összeolvadásnak nevezzük.

A három lépés megvalósulhat egyben is, a fúzió fogalma helyett pedig valójában pontosabb volna a koncentráció kifejezés alkalmazása. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az egyesült vállalatokhoz hasonlóan viselkednek a versenyben azok is, ahol csak a folyamat harmadik lépése valósult

meg. Például részvénycsere történt, s noha ennek következtében a két piaci szereplő közös tulajdonosi irányítás alá került (mint 1999-ben a Renault–Nissan-esetben), szervezetük mégis különálló maradt. Sőt, a piacon továbbra is versenyeznek egymással – igaz, olyan sokszereplős nemzetközi piacon, ahol mindkettő csak viszonylag kis részesedést mondhat magáénak.

A köznapi újságírói, de már a szakmai szóhasználat szerint is az ilyen akciók neve ugyancsak fúzió, pedig ez csak a koncentráció egyik – igaz, kiemelt fontosságú – alesete. Az angolszász szakirodalom mindenesetre a *merger* kifejezést általában összefoglaló értelemben (a *concentration* helyett) alkalmazza, és ugyanez a helyzet a *fúzió* szóval a magyar publikációkban. A továbbiakban a jobb érthetőség kedvéért ehhez a bevett, de nem teljesen szabatos szóhasználathoz próbálom tartani magam.

A fúziók elemzése részben vállalatelméleti és vállalatgazdasági, részben piacműködési és versenypolitikai probléma. Gyakorlati jelentőségét első látásra az a jól ismert tény adja, hogy a világgazdaságban – különösen a gyógyszer-, az autó- és az elektronikai iparban, valamint a pénzügyi szolgáltatásokban – a kilencvenes években nagy horderejű fúziós hullám játszódott le. Ez a hullám 2001 szeptembere után is legföljebb lelassult, de semmiképpen sem torpant meg.

A szakirodalom vállalatgazdasági szempontból a fúziók, különösen a kilencvenes években divatba jött „megafúziók" magyarázatául elsősorban versenyképességi és kapacitásoptimalizálási megfontolásokra hivatkozik. A gyógyszeriparban például a kutatás-fejlesztés rohamosan megnőtt költségei tették szükségessé több jelentős világpiaci szereplő kapacitásainak egyesítését (gondoljunk arra, hogy ma már van olyan gyógyszeripari világcég, amelynek a neve nem kevesebb, mint négy elődvállalat nevét tartalmazza!). Tény ugyanakkor, hogy a megafúziók egy részéből végül nagyon nehezen irányítható nagyvállalat jön létre a vállalati kultúrák jelentős eltérései miatt – gondoljunk a Daimler–Chrysler–Mitsubishi vállalategyesülésre.

Versenypolitikai szempontból a fúziók megítélése változó. Az egyik szélsőségnek a chicagói iskola[2] képviselői, Posner és Bork nézeteit tekinthetjük. Ők lényegében nem tesznek különbséget a vállalati versenyképesség „szerves" és „szervetlen" úton való növelése között, ezért csak nagyon

2 Noha ugyanarról az amerikai egyetemről van szó, a verseny gazdaságtanának chicagói iskolája mást jelent, mint a Friedman-féle chicagói iskola a makroökonómiában. Igaz, a két gondolatrendszer fontos közös eleme az állam gazdasági beavatkozásának korlátozása a lehetőségek szerinti legnagyobb mértékben.

ritkán, a verseny nyilvánvaló és durva sérelme esetén látják szükségesnek a fúziókat meghiúsító vagy korrigáló állami beavatkozást. A másik szélsőség ugyancsak amerikai eredetű: az amerikai antitröszt-politika úgynevezett „aktivizmusa" idején, az 1910-es évektől a '80-as évek elejéig nemcsak a versenyt bizonyíthatóan gátló fúziókat hiúsítottak meg nagy számban, hanem olyanokat is, ahol csak elvi vagy akár a távolabbi jövőben is csak feltételezhető versenykorlátozó hatásról lehetett szó.

Ebből a szempontból tanulságos volt a General Motors–Du Pont eset (Bork, 1993). A vegyipari cég még 1919-ben lett az autógyár (akkor még a Ford sokkal gyengébb versenytársa) kisebbségi résztulajdonosa. Ezzel a General Motors szinte kizárólagos vegyipari beszállítójává vált. Harminc évvel később a két cég már igen erős szereplő volt az amerikai autó-, illetve vegyiparban. Ezt a Du Pont részben annak köszönhette, hogy időközben a vegyipari termékek részaránya egy gépkocsi költségszerkezetében a korábbi arány többszörösére nőtt, miközben a General Motors is mintegy 50 százalékos részesedést ért el az amerikai autópiacon, és az autóipar meghatározó iparággá vált a gazdaságban. Az antitröszthatóság 1949-ben elmarasztalta a Du Pont-t, arra hivatkozva, hogy a vállalat növekedésének jelentős részét nem versenyben érte el, hanem a harminc évvel korábbi kedvező részvényvásárlásnak köszönhetően. Ez az eset a szervetlen úton végbement vállalatfejlődés elutasításának látványos, de szélsőséges példája. Európában ilyen eset nem fordult elő, különösen az Európai Unióban nem.

A szerves vagy szervetlen vállalatfejlődés dilemmája gazdaságpolitikai kérdéssé válhat olyan országokban, ahol nem alakult ki jelentős nemzetközi súlyú nagyvállalat. A hetvenes évek után nagyon ritka eset volt – talán csak Finnországnak sikerült a Nokiával –, hogy egy kis ország szinte a semmiből hozott létre ottani gyökerű multinacionális vállalatot.[3] A multinacionális vállalatok döntő többsége a világgazdasági nagyhatalmak területéről indult útjára. Az amerikai, japán, német, kanadai, brit, francia, esetleg olasz vagy dél-koreai eredetű multinacionális vállalatok mellett csak néhány olyan van, amely kis országokból, így Svájcból, Svédországból, Hollandiából vagy a már említett Finnországból származik.

Érdemes lenne egyébként gazdaságtörténeti szempontból elgondolkodni azon, hogy miért lehetett egymással szomszédos és sok szempontból hasonló adottságú országok közül több multinacionális vállalat bölcsője is az

3 Lásd erről: Török, 2001a, b.

egyik, és egy ilyen cégé sem a másik. Gondoljunk Hollandia és Belgium, Svédország és Dánia, illetve Svájc és Ausztria esetére!

A gazdasági átalakulást végrehajtó kis közép-európai országokban 1990 után többször megfogalmazódott a szándék, hogy nekik is legyen „multinacionális nagyvállalatuk". Ez természetesen önellentmondás, de a szándék az lehetett, hogy az adott országok korábbi monopolhelyzetű szocialista nagyvállalatainak egyike-másika jelentős világpiaci szereplővé válhassék a saját iparágában.

Ezt a célkitűzést nem lehetett az állami nagyvállalatok egyszerű „felhizlalásával" megvalósítani. Már csak azért sem, mert a privatizáció széles skálán való végrehajtása az összes közép-európai országban az átalakulás alapfeltétele volt. Általában hiányoztak azok a költségvetési források is, amelyek lehetővé tették volna egyik vagy másik állami nagyvállalat méreteinek számottevő megnövelését. Túl azon, hogy egy ilyen törekvéshez nehezen lehetett volna politikai támogatást nyerni, az sem volt kétséges a kormányzatok előtt, hogy egy *nagy vállalat* még nem lesz versenyképes nemzetközi *nagyvállalat*. Végül az uniós csatlakozási tárgyalások előrehaladtával egyre szűkült a kormányzatok közvetlen állami támogatási mozgástere is. Nem maradt más hátra, meg kellett próbálkozni valamilyen kerülőúttal. Az egyik ilyen lehetséges kerülőút a fúziókontroll megfelelően célzott alkalmazása volt.

A feltételezhető közvetett kormányzati vállalatfejlesztési törekvések politikai vagy szervezeti háttere számunkra most nem fontos kérdés. Nem tudjuk, de az adott keretek között nem is kívánjuk firtatni, hogy az egyes országokban mely kormányzati körök vagy politikai csoportok támogathatnak közvetett nemzeti vállalatfejlesztési stratégiákat. Itt e stratégiák feltárása sem kutatási cél. A kérdés mindössze az, hogy vannak-e jelei ilyen törekvéseknek a gazdaságpolitika egyik területén, illetve, hogy kimutatható-e a versenypolitika nyílt vagy burkolt felhasználása iparpolitikai célok érdekében.

Öt közép-európai országban (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia és Románia) végzett összehasonlító vizsgálatunk [Török (ed.), 2001] szerint ezekben az országokban az úgynevezett vállalati versenypolitika (amerikai kifejezéssel *antitröszt*) hasonló jogi alapokra épül. Az antitröszt-jogszabályok hármas szerkezete – kartell, dominancia, fúziókontroll – mind az öt országban megfigyelhető.

Mind az öt országra jellemző az is, hogy a versenyhatóság elé került antitrösztügyek szerkezete 1990 után a fúziókontroll-ügyek javára alakult át. Magyarországon például az 1991–1996. évek átlagában a fogyasztómegtévesz-

tési ügyeket is magában foglaló esetanyag 9,6 százaléka volt fúziós ügy (összesen 708 eset), 1999-ben viszont 26,9, 2000-ben pedig 31,4 százalék (223 esetből). Szlovéniában az 1995-ös 0 százalékkal (összesen 32 esetből) szemben 2000-ben az akkor 46 elemes esetanyag 78,3 százaléka volt fúziós ügy.

Lengyelországból és Romániából nem áll rendelkezésre hasonló bontású esetanyag-statisztika, de a fúziós esetek számának növekedése ugyancsak sokatmondó: Lengyelországban ez a szám 1995 és 1999 között 333-ról 1238-ra emelkedett, Romániában pedig 1997 és 1999 között 13-ról 173-ra. Sokkal szűkebb esetanyag mellett hasonló folyamat figyelhető meg Szlovákiában is. A közelebbi vizsgálatba be nem vont többi uniós tagjelölt ország közül csupán Csehországban lehetett ellentétes irányzatot, tehát a fúziós ügyek számának csökkenését tapasztalni.

A fúziós esetek száma az átalakuló országok versenypolitikájában jórészt közös okok miatt növekedett. A vállalatok fúziós aktivitásának a megélénkülése jól tükrözte a privatizáció előrehaladását.

A fúziós statisztikák – különösen az első években – nem tartalmazták azokat a privatizációs vállalatfelvásárlásokat, ahol a felek egyike külföldi vállalkozás volt. Csak egy bizonyos (általában a fúzióra készülő vállalatok együttes forgalma vagy együttes piaci részesedése alapján számított) küszöbérték fölötti tranzakciók kerülnek a hatóságok elé engedélyezésre (ez például Magyarországon 10 milliárd forint a fuzionáló vállalatok előző évi összesített forgalma alapján számítva). A statisztikák így elsősorban a nagyvállalati szféra szervezeti mozgásait tükrözik.

A legtöbb fúziós eset magáncégek egyesülésével kapcsolatban került a versenyhatóságok elé. A fúziós aktivitás megerősödése nemcsak a nagyobb méretű magánvállalatok térhódításának a következménye. Jelentős szerepe van benne a magánvállalatok megerősödésének, valamint annak a ténynek is, hogy a működőtőke-import következtében az átalakuló országokban egyre több a tőkeerős és terjeszkedésre kész piaci szereplő.

A gazdaságilag konszolidálódó, átalakuló országokban a „vállalati sodródás" a kilencvenes évek első felében még jellegzetes jelensége[4] ma már egyre inkább a múlté, a vállalatok növekvő és jelentős része rendezett pénzügyi és tulajdoni helyzetű. A „sodródás" időszakát maguk mögött tudó vállalatoknál végre előtérbe kerül a stratégiai gondolkodás, amelyben pedig gyakran szerepet kap a vállalatméret és a piaci jelenlét fúziókkal való növelése. Természetes folyamatnak tekinthető, hogy a vállalatok – különösen

4 Lásd: Brada–Singh–Török, 1994.; Török, 1996.

tőkeszegény országokban – nem választhatják kizárólag a szerves növekedés útját. Így az esetanyag szerkezeti átalakulása és a fúziós esetek számának a megnövekedése önmagában nem meglepő tapasztalat, és mindenképpen utal a vállalati szféra megélénkülő terjeszkedési törekvéseire az átalakuló országokban.

A fúziókontroll feladata viszont az, hogy gátat állítson a vállalati koncentrációnak a verseny szabadságát veszélyeztető növekedése elé. Az átalakulási folyamat két stratégiai célja kerülhet itt szembe egymással: a szabad és korlátozásmentes versenyen alapuló piacgazdaság kiépülése, illetve a világpiaci helytálláshoz nélkülözhetetlen versenyképesség megteremtése. Az utóbbihoz természetesen észrevehető méretű és piaci súlyú nagyvállalatok is szükségesek a globalizálódott világgazdaságban.

A 20. század eleji amerikai antitröszt is csak akkor kezdte „aktivista" módon értelmezni a fúziókontroll fogalmát és alkalmazni annak eszközeit, amikor már szép számban voltak számottevő világgazdasági súlyú amerikai nagyvállalatok. Az európai integráció versenypolitikájának jelenlegi jogi keretei már a Római Szerződésben, tehát 1957-ben kialakultak, a fúziókontroll pontos jogi szabályozása azonban ehhez képest nem kevesebb, mint 32 évet késett. Vajon van-e, lehet-e hasonló „fáziskésés" az átalakuló országokban?

A közép-európai átalakuló országok versenyjogának, valamint versenypolitikájának kialakításánál már a kilencvenes évek elején lényegében kötelező volt az uniós minta követése. Az Európa- (közkeletű nevükön társulási) megállapodásokban ugyanis a csatlakozásra készülő országok vállalták az uniós versenyjog maradéktalan átvételét. Az úgynevezett második generációs közép-európai versenyjogi és versenypolitikai rendszereket éppen az EU-receptnek ez a szigorú követése különbözteti meg elődeiktől, a piacgazdasági átalakulás megindításához szükséges első generációs versenyjogtól és versenypolitikától (Magyarországon az első generációs rendszer 1990-ben, a második generációs pedig 1997-ben lépett életbe).

Nincs elméleti útmutatás arra, hogy a fúziós kérelmek körülbelül mekkora hányadának hatósági elutasítása jelentheti azt az arany középutat, amelyen járva a kormányzat megpróbálhatná az egyensúly megteremtését a versenyképesség növeléséhez és a verseny szabadságának fenntartásához fűződő gazdaságpolitikai érdekek között. Ez a szerves és a szervetlen vállalatfejlődés közötti egyensúly megteremtésének a kísérletét is jelenthetné.

Ilyen egyensúlyról azonban az adatok szerint szó sincs. Bármilyen mérce szerint feltűnő, hogy a vizsgált átalakuló országokban csak a fúziós kérelmek töredékét utasították el, és e megfigyelés alól nincs kivétel. Illusztrá-

cióként ismét álljon itt a magyar és a szlovén adat: Magyarországon 1991 és 2000 között 260 fúziós döntés született, és ezek közül mindössze 3 volt elutasító. Szlovéniában az 1996–2000 közötti időszakban 57 fúziós határozatból 2-ben utasították el a kérelmezett vállalati összeolvadást, további 7-ben pedig feltételesen engedélyezték a fúziót (a magyar szabályozás nem ismer ilyen megoldást). A három másik vizsgált országban hasonló arányokat láthatunk.

Most öt gazdaságpolitikai kérdést kell megfogalmaznunk:

Azt jelentik-e ezek a kétségtelenül szélsőséges módon alacsony arányok, hogy az átalakuló országok versenypolitikája a fúziókontroll passzivitásán keresztül segíti a „szervetlen" vállalatfejlődést, s ezzel valójában *az állami támogatások eddig nem látott, és nehezen felismerhető új formáját* nyújtja?

Ha ez így van, akkor fel kell-e lépni az ilyen, versenypolitikába burkolt iparpolitikai törekvések ellen, vagy pedig inkább bele kell-e nyugodni abba, hogy az átalakuló országok efféle *„innovatív" eszközökkel is fel próbálják gyorsítani* nemzetközileg versenyképes vállalataik megteremtését?

Mi a fontosabb: a szabályozás végsőkig következetes alkalmazása vagy a gazdasági felzárkózás felgyorsítása?

Az *aktív vagy a passzív* fúziókontroll, illetve vállalatfejlesztési politika szolgálja-e jobban a felzárkózási-utolérési célt?

Szembeállítható-e egymással a *„piacépítő"* és a *„vállalatépítő" versenypolitika?*

Az öt ország versenyszabályozásának, valamint vállalati fúziós eseteinek áttanulmányozása örvendetes módon vegyes képet mutatott. Ez annyit is jelent, hogy a fenti kérdések egyikére sincs egyszerű és frappáns válasz. Ugyanakkor az is leszűrhető a nemzetközi összehasonlításból, hogy országonként különböző mértékben ugyan, de valóban tapasztalható összjáték a verseny- és az iparpolitika között.

Az egyes gazdaságok fejlődésével párhuzamosan meg lehet figyelni, hogy a fúziós szabályozás egyre szigorúbbá és formális értelemben korszerűbbé válik, viszont a szabályozás alkalmazásában továbbra is föl lehet fedezni iparpolitikai – „versenyképesség-növelési" – szempontok érvényesülését. A legkomolyabb gondok azonban a döntések következetességével és módszertani megalapozásával vannak. Több esetben nem az derül ki, hogy a verseny szabadsága szempontjából aggályos döntés mögött vállalati érdekcsoportok nyomása áll, hanem az, hogy a jogalkalmazók nem értelmezik vagy használják pontosan a verseny elemzéséhez szükséges közgazdasági fogalmakat. Ebből az utóbbi szempontból azonban még hasonlóan fejlett országok között is meglepően nagy különbségek vannak.

A vállalati összeolvadások elemzésénél mindig kulcsszerepe van a „releváns" vagy „érintett" piac fogalmának (Tirole, 1988; Kühn–Seabright–Smith, 1992; Török, 1999). Bármilyen, a verseny alakulása szempontjából fontos vállalati magatartás megítéléséhez tudni kell, hogy ez a magatartás milyen termékkörben és milyen földrajzi térben fejti ki a hatását.

A kifli és a zsemle egyes fogyasztók szemében ugyanaz a termék, mert egymást pontosan helyettesíti, mások számára viszont ezek egymással versengő termékek. A balatoni szállodai szolgáltatások normális esetben teljesen más releváns földrajzi piacot szolgálnak ki, mint a budapestiek. Kivétel e tapasztalat alól a mogyoródi világbajnoki autóverseny, amelynek ideje alatt a balatoni szállodai szolgáltatások a budapestiek kiegészítői.

A releváns piacnak lehet idődimenziója is, mégpedig a szezonális termékeknél. A releváns piac meghatározása nélkül nem lehet pontosan felmérni, hogy vállalatok összeolvadása mi módon befolyásolja a versenyt. Korántsem biztos ugyanis, hogy a fúziós partnerek ugyanazon a releváns piacon tevékenykednek, és azt sem könnyű előre felmérni, hogy az egyesüléssel létrejövő új piaci szereplő melyik releváns piacon mekkora pozíciót foglal el. Az átalakuló országok fúziókontroll-gyakorlatában azonban megfigyelhető, hogy a fúziók versenyre gyakorolt hatásának elemzésénél inkább a lehetséges versenytársak meghatározására összpontosítanak, és ehhez képest elhanyagolják a releváns piac pontos körülhatárolását.

A vállalati összeolvadások hatékonyságnövelő hatása elvben kétségtelen, bár a gyakorlatban ez erősen attól függ, hogy az új vállalati szerkezet mit tart meg, és mit nem vesz át elődeitől. A hatékonyság fogalma nemcsak termelési hatékonyságot jelent. Az úgynevezett allokációs hatékonyságot viszont sokkal bonyolultabb meghatározni, és a tapasztalat nem is azt mutatja, hogy az allokációs hatékonyság különösebb szerepet játszott volna az átalakuló országok nagyobb fúzióiban.

A termelési hatékonyság más megfontolásoktól független növelése viszont lehetett döntési szempont, és itt esetleg még látni lehet a tervgazdasági gondolkodás bizonyos továbbélését. Ezt azonban nem lehet egyforma mértékben állítani az átalakuló országokra. Ott, ahol a privatizáció és a vállalatok átalakulása gyorsabban előrehaladt, a fúziók mögött is általában kevésbé lehet fölfedezni a „nagyvállalat-építés" szándékát.

Különös figyelmet érdemelnek azok az esetek, ahol a fúziókontroll számszerűen kimutatható engedékenysége ellenére mégis megakadályoztak vállalati összeolvadásokat. Itt látható ugyanis, hogy a hatóságok számára hol mutatkoztak nemkívánatos irányok a „szervetlen" vállalatfejlődésben. Volt eset, hogy éppen a „nemzeti nagyvállalatok" kiépülése elé emeltek

gátat. Egyes országokban azonban a vállalatfejlődés támogatása a versenypolitika kimondott célja volt.

Magyarországon 1991 és 2000 között mindössze 3 fúziót nem engedélyeztek. Ezek mindegyikét nagyon jól körülhatárolható földrajzi piacon és az új piacralépők versenyétől alig fenyegetetett szolgáltatásokat nyújtó cégek kívánták megvalósítani. Az első eset stratégiai szempontból kevésbé volt érdekes. Itt a budapesti gyermekélelmezési szolgáltatók fúziója jött volna létre, és az új piaci szereplő uralkodó helyzetbe került volna a közétkeztetésnek ebben a nehezen helyettesíthető, de nem is gyorsan növekvő piaci szegmensében. Ez azonban a gazdaságfejlődés stratégiai irányai szempontjából nem fontos iparág, ezt az esetet némi túlzással a „szervetlen vállalatfejlődés" zsákutcájának tekinthetjük.

A két másik esetben egyformán a magyar távközlési szektorról volt szó. Itt, akár az energiaiparban, a privatizáció előtt darabjaira bontották az ágazat domináns állami nagyvállalatát. Mindkét esetben később tapasztalni lehetett, hogy a nagyvállalat magántulajdonba került utódai természetes terjeszkedésük közben megcélozták a piac olyan szeleteit is, ahonnan korábban a feldarabolás következtében szorultak ki. Itt tehát nem „vállalatépítési", hanem valójában „vállalat-újjáépítési" törekvésekről volt szó. A két elutasított fúziós kérelemnél a távközlési nagyvállalat földrajzi, illetve termékszerkezeti terjeszkedését kívánták meggátolni egy regionális vezetékes telefonszolgáltató, illetve egy ugyancsak vidéki kábeltelevíziós szolgáltató megszerzésének a megakadályozásával.

A két elutasított kérelemben nemcsak a szektor és a pályázó cég volt közös. Ebben a két fúziókontroll-döntésben látható annak az amerikai antitrösztgyakorlatból ismert elvnek a hatása, amely szerint az új piaci szereplők fúziós kialakulásánál nemcsak az azonnal, hanem a hosszabb távon várható versenykorlátozó hatásokat is figyelembe veszik. Az elv angol neve *„incipiency"*, ami magyarul körülbelül „csírájában elfojtást" jelent (Scherer–Ross, 1990; Bork, 1993). Olyan esetekben szokták alkalmazni a tengerentúlon, amikor egy önmagában kisebb jelentőségűnek látszó fúzióról alapos okkal lehet feltételezni, hogy kezdeti lépése egy hosszabb távú s egy domináns nagyvállalat kiépítésére irányuló stratégiának.

Ez a két eset az első markáns példája az engedékeny fúziókontroll határainak a vizsgált országokban. Igaz, egy sajátos, szabályozott piacon, ahol az elutasító döntések idején a belépés még csak részben volt szabad, így a hálózatok birtoklása számottevő versenyképességi előnyt is jelentett. A két eset éppen ezért nem tekinthető általánosabb érvényűnek. Itt ugyanis a versenyhatóság csak egy különösen kirívó „szervetlen" vállalatfejlődési

törekvést próbált korlátozni olyan iparág esetében, ahol a „szerves" fejlődést is igen jelentős műszaki és adminisztratív belépési korlátok védik.

A két eset tanulságait azonban nem érdemes általánosítani, mert egy stratégiai elv kétségtelen alkalmazása még nem jelent valódi stratégiát, a többi vizsgált országban pedig az ugyancsak kevés elutasított fúziós kérelem mögött még ennyire sem lehet stratégiai irányt megállapítani. A „szervetlen vállalatfejlesztés" kormányzati stratégiájának jeleit keresve először az egyes országok fúziós szabályozásában, illetve a szabályozó hivatalokkal szembeni vállalati magatartásban lehet megtalálni az elutasító döntések csekély számának a magyarázatát. Ezután mutathatjuk be azokat a piacszerkezeti és piacműködési problémákat, amelyek miatt az átalakuló országokban – legalábbis egyelőre – a „szervetlen vállalatfejlődés" jelentősebb állami támogatás nélkül is aránylag szabad pályán mozoghat.

Az „első generációs" versenyjog több vizsgált országban is – Magyarországon nem – nyíltan megfogalmazta azt a törekvést, hogy a hazai vállalatok nemzetközi versenyképességét fúziók révén ott is erősítsék, ahol egyébként a fúziók károsan befolyásolhatták a belföldi piaci versenyt. Ilyen alapon engedélyezett fúziókra különösen Szlovákiában, Szlovéniában és Lengyelországban volt példa. Az uniós csatlakozásra váró kisebb országokban széles körű az aggodalom, hogy az egységes európai piacra bekerülő vállalataik többsége túl kis méretű lesz a versenyképes helytálláshoz. Ehhez az aggodalomhoz azt feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a közép-európai vállalatok jelentős része az Európa-megállapodásokban rögzített átfogó kereskedelmi liberalizálás miatt már évek óta lényegében az egységes európai piacon versenyez.

Az esetanyag látszólag nagyon kis arányú elutasítást mutató szerkezete egyfajta „magatartási" torzítást is tartalmaz. Megfigyelhető ugyanis, hogy az engedélyezési küszöbértékekben, illetve azok értelmezésében nem biztos vállalatok beterjesztenek olyan fúziós kérelmeket is, ahol a tranzakció kis mérete miatt nincs is szükség engedélyre. Ezzel összefüggésben arra is van példa, hogy egy túl kicsi s így tulajdonképpen elhanyagolható fúzióhoz azért kérnek engedélyt, hogy egy későbbi, nagyobb tranzakcióra a szabályozó magatartásának kipuhatolásával készülhessenek fel. Mindezek miatt az esetanyag-statisztikákban kimutatott, engedélyezett fúziók nagy száma részben olyan eseteket tartalmaz, ahol nem is születhetett volna elutasító döntés, így pedig az elutasítások tényleges aránya mindjárt jóval magasabb.

A magyarok mellett szlovák és szlovén példák is jócskán vannak arra, hogy a nem engedélyezett fúziók aránya nagyobb az importversenynek nem kitett szektorokban (a távközlés mellett a kikötői szolgáltatások vagy

az erdőgazdálkodás területén). Ezekben az esetekben ugyanis olyan belföldi piaci erőfölény jöhet létre, amelytől sem a fogyasztókat, sem a versenytársakat nem védi meg az import versenye. Az iparcikkek jelentős részénél viszont az egyes termelők akár magas belföldi piaci részesedése sem utal hűen a tényleges versenyviszonyokra, mert ezek a termelők az importverseny állandó veszélye miatt kényszerülnek fegyelmezett és visszafogott piaci magatartásra.

Az uniós tagjelölt országok korábbi iparfejlődésének párhuzamos vonásai miatt sok olyan iparág van,[5] ahol a régió összes országa jelentős kapacitásokkal rendelkezik. Többek között az üveg- és a gumiiparból van szemléletes példa arra, hogy látszólag belföldi piaci dominanciát eredményező fúziót is engedélyeztek azért, mert a szomszéd országok termelői készen álltak arra, hogy a fúzióval létrejövő új, nagy cég esetleges erőfölényes magatartására exportjuk felfuttatásával reagáljanak.

A kelet-európai regionális szabad kereskedelem kialakulása szükségessé teszi a releváns piac fogalmának és határainak átgondolását. A vizsgált esetanyag alapján az iparcikkek jelentős részénél ennek a piacnak célszerű volna regionális értelmezést adni, azaz szakítani azzal a hosszabb ideje uralkodó felfogással, hogy Közép-Európa keleti felének kis országaiban a nemzeti piacokat egyúttal releváns piacoknak is lehet tekinteni.

Aligha van értelme például egy nemzeti piacon érvényesülő monopóliumnak ott, ahol nemcsak erős és kereskedelmi akadályoktól mentes importverseny van, hanem a versenytársak gyakran hasonló technológiákkal és költségszerkezettel is működnek, többnyire csekély földrajzi távolságon belül. Ezt nemcsak a hagyományos iparcikkekre (nehézvegyipari termékek, acél, bútorok, gumiáru) lehet elmondani, hanem számos olyan korszerű gépipari termékre is, amelyet multinacionális vállalatok regionális hálózatai gyártanak és értékesítenek ezekben az országokban.

A gépkocsik, a háztartási gépek, a számítógép-perifériák vagy a híradástechnikai termékek nemzetközi gyártói sok esetben egyaránt megszereztek lengyel, szlovák, cseh, magyar és/vagy román kapacitásokat, és ezek között alakítottak ki külön szakosodási rendszert a régióban (például: VAG, GM, Daewoo, Siemens, Whirlpool, Electrolux). Itt már országok helyett sokkal inkább márkák versenye folyik, mert a vásárló a márkás termékeknél csak igen ritkán érdeklődik a gyártó ország iránt. Ez utóbbinak egyébként multinacionális cégeknél akkor sincs komolyabb jelentősége, ha egyik-másik

5 A régi terminológia szerint főleg a könnyű- és a nehéziparban.

gyártó ország valóban alacsonyabb fejlettség és *általában* elmaradott műszaki kultúra mellett termel.

A fúziókontroll adat- és esetanyaga mellett a régióban megjelenő multinacionális vállalatok stratégiájáról szerzett tapasztalatok is arra engednek következtetni, hogy a „szervetlen" vállalatfejlődés közvetett állami támogatása egyes országokban és iparágakban kétségtelenül megvalósult, és ennek egy ideig voltak versenypolitikai eszközei is. A releváns piacok kitágulása azonban ezeket a törekvéseket jórészt értelmetlenné tette, és a fúziókontroll részben emiatt kényszerül látszólag magas fokú engedékenységre.

Természetesen más lesz a helyzet, ha a vizsgált országok az EU tagjaiként már a Brüsszelben működő közösségi fúziókontroll alanyai lesznek. Az európai uniós méretű releváns piacokon azonban várhatóan csak nagyon kevés vállalatuk lehet majd a szabályozó figyelmére érdemes szereplő, hiszen még a lengyel vagy magyar nagyvállalatok is csak kisebb középvállalatnak tekinthetők európai összehasonlításban.

Azt láthatjuk tehát, hogy az SCP modell S *(Struktúra)* elemének megváltozásával, a nemzeti piacok megnyílásával a piaci szereplők, sőt a szabályozók *magatartása* (C) is jelentősen átalakul, a kis helyi piacokon szerzett részesedés növelésének stratégiája egyre kevésbé látszik fontosnak a megfigyelő és veszélyesnek a versenytársak számára. Arra azonban még néhány évet várni kell, hogy ezeknek a változásoknak az egyértelmű hatása a vállalati versenyképességben és *teljesítményekben* (P) is megmutatkozzék.

Köszönöm megtisztelő érdeklődésüket.

Irodalom

Besley, Timothy–Seabright, Paul (1999): The effects and policy implications of state aids: an economic analysis. *Economic Policy,* April 1999, 15–56.

Bork, Robert H. (1993): *The Antitrust Paradox. A Policy at War with Itself.* The Free Press, New York, 1993, 479.

Brada, Josef C.–Singh, Inderjit–Török Ádám (1994): *Firms Afloat and Firms Adrift. Hungarian Industry and the Economic Transition.* M. E. Sharpe, Armonk, New York.

Kühn, K.–Seabright, P.–Smith, A. (1992): Competition Policy Research: Where Do We Stand? *CEPR Occasional Paper* No. 8 (July 30). Centre For Economic Policy Research, London, 1992.

Posner, Richard A. (2000): *The Economic Structure of the Law.* Edward Elgar, Cheltenham, UK. 462.

Scherer, F. M. (1994): *Competition Policies for an Integrated World Economy.* The Brookings Institution, Washington, D. C., 1994.

Scherer, F. M. (1996): *Industry Structure, Strategy and Public Policy.* HarperCollins CollegePublishers, New York, 1996, 436.

Scherer, F. M.–Ross, David (1990): *Industrial Market Structure and Economic Performance.* Houghton Mifflin, Boston, 1990, 713.

Sutton, John (1991): *Sunk Costs and Market Structure. Price Competition, Advertising and the Evolution of Concentration.* MIT Press, Cambridge, Mass., 1991.

Tirole, Jean (1988): *The Theory of Industrial Organization.* MIT Press, Cambridge, Mass., 1988, 479.

Török, Ádám (1996): Drifting: a transitional pattern of enterprise behavior in a transition economy. In Blaszczyk–Woodward (eds.): *Privatization in Post-Communist Countries.* CASE Center for Social and Economic Research, Warsaw, 1996, 285–306.

Török, Ádám (1999): *Verseny a versenyképességért? Mikroszféra-kezelési politikák az Európai Unóban és Magyarországon.* Integrációs Stratégiai Munkacsoport, 1999, 247.

Török, Ádám (ed., 2001.): *Is merger control too lax in transition countries? (An assessment of the causes of the apparently passive behavior of Antimonopoly and Competition Offices towards enterprise concentration in transition countries.)* PHARE-ACE Final Report, Budapest–Brussels, 2001.

Török, Ádám (2001a): A gazdasági modernizáció stratégiája Finnországban I. *Vezetéstudomány,* Vol. XXXII, 2001/7–8, 58–73.

Török, Ádám (2001b): A gazdasági modernizáció stratégiája Finnországban II. *Vezetéstudomány,* Vol. XXXII, 2001/9, 31–38.

Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

AKADÉMIAI MŰHELY

